

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**IQTISODIY SIYOSATGA KIRISH
DARSLIK**

GULISTON-2023

UO‘K:

KBK:

Iqtisodiy siyosatga kirish. darslik/ XXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXXX–
Guliston.: 2023. XXXX bet.

Darslikda davlat iqtisodiy siyosatining zarurligi, mazmuni, maqsadi, vazifalari va usullari, uni amalga oshirish tamoyillari hamda asosiy yo‘nalishlariga va mexanizmlariga oid mavzular yoritilgan. Unda davlat tomonidan iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishga qaratilgan siyosatning shakllari, vosita va usullarining qo‘llanishi ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, mamlakatni modernizatsiya qilish va isloh etishni yanada chuqurlashtirishga yo‘naltirilgan davlat iqtisodiy siyosatining amalga oshirilayotganligi natijasida O‘zbekistonda barqaror iqtisodiy o‘sish ta‘minlanganligi ishonarli dalillar asosida ko‘rsatib berilgan bo‘lib, iqtisodchi olimlar va o‘qituvchilar, tadqiqotchilar, oliy o‘quv yurtlari talabalariga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrir:

Toshkent davlat moliya instituti professori, i.f.d. A. A. Mamatov

Taqrizchilar:

Sattorqulov O. – Guliston davlat universiteti “Iqtisodiyot” kafedrası dotsenti, i.f.n.

Rasulev A. - Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti “Fundamental iqtisodiyot” kafedrası proffesori, i.f.d.

*Darslik O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligining
2023 yil__ - __ dagi ____-sonli buyrug‘iga asosan chop etishga ruxsat etilgan
(ro‘yxatga olish raqami__)*

KIRISH

Yangi O‘zbekiston iqtisodiy farovon davlat, keng iqtisodiy imkoniyatlar mamlakatidir. Bu-har bir fuqaro boy bo‘lsa- davlat boy bo‘ladi, har bir oila farovon bo‘lsa-mamlakat farovon bo‘ladi, demakdir.

Yangi O‘zbekistonni halol mehnat qilib, muvaffaqiyatga erishishni orzu qiladigan, tadbirkorlik orqali o‘z va oilasi farovonligini ta‘minlashga intiladigan, Vatani va xalqiga sidqidildan xizmat qilishni istaydigan barcha fuqarolar uchun keng imkoniyatlar mamlakatiga aylantirishimiz shart va zarur.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyev

Aytishlaricha, qadimgi Xitoyda insonlar o‘z dushmanlariga qarata “Senga ajabtovur davrda yashashni tilayman” deb, yomon tilak bildirishgan ekan. Bu iboraning kelib chiqishi borasida olimlar turli fikr va qarashlarni ilgari sursalarda, uning mohiyatiga e‘tibor qaratsak, mazkur ibora bizning hayotimizga mavhumlik qanchalik salbiy ta‘sir ko‘rsatishini anglaymiz. Shubhasiz, ”ajabtovur” vaqtlar – inqiroz, notinchlik va noaniqlik davri – tarixchilarning e‘tiborini ko‘proq o‘ziga tortadi, iqtisodchilar ongi-shuuriga ozuqa beradi, siyosat borasida tezkor martabaga erishish va tez boyish uchun yangi imkoniyatlar taqdim qiladi. Biroq, hamma ham o‘zining tinch, sokin va to‘kin hayotini yuqori xatarlarga to‘la bo‘lgan “AJABTOVUR” davrlarga almashishga rozi bo‘lavermaydi. O‘z-o‘zidan ayonki, bunday “ajabtovur” davrlar iqtisodiy o‘shish uchun noqulay hisoblanadi. Inqirozlar, urushlar jiddiy ofatlar bo‘lmagan paytlarda ham, noaniqlikning o‘shishi iqtisodiyot uchun katta xatarlarni yuzaga keltiradi. Iqtisodiyotda noaniqlik darajasini aniqlashtirishda Skott Beyker, Nikolas Blum va Stiven Devis tomonidan taklif etilgan Economic Policy Uncertainty (EPU) – iqtisodiy siyosatning noaniqlik indeksi muhim o‘rin tutadi. Ushbu indeks iqtisodiy siyosatning noaniqlik darajasini o‘lchashga xizmat qiladi va AQShning eng yirik 10 ta nashrlarida iqtisodiy siyosatni muhokama qilish asnosida “iqtisodiyot” va “noaniqlik” so‘zlarining tez-tez takrorlanishi asosida hisoblanadi. Iqtisodiy tadqiqotlar makroiqtisodiy noaniqlikning iqtisodiy o‘shishga salbiy ta‘sirini ko‘rsatadi. Bunday salbiy ta‘sir uch yo‘nalishda, xususan investitsion faollikning pasayishi, jamg‘arishga bo‘lgan moyillikning o‘shishi, moliya bozorlarining faoliyatida uzilishlarning vujudga kelishida namoyon bo‘ladi. Odatda, iqtisodiy inqirozlar davrida makroiqtisodiy

noaniqlik keskin oshadi. Iqtisodiy noaniqlik kamdan-kam hollarda inqirozlarga sabab bo'lsa-da, tilga olib o'tilgan ta'sirlar inqiroz hodisalarini sezilarli darajada kuchaytirishi va barqarorlashtiruvchi makroiqtisodiy siyosatni amalga oshirish jarayonlarini jiddiy ravishda murakkab-lashtirishi mumkin.

Bugungi kunda dunyo iqtisodiyotida noaniqlik darajasi indeksi kun sayin o'sib bormoqda. Bu o'z navbatida COVID-19 pandemiyasining hali davom etayotganligi, jahonda geosiyosiy vaziyatning chigallashuvi, energetik inqirozning kun sayin kuchayishi, global inflyatsion jarayonlarning jadallashishi, ekologik xatarlarning ortishi kabi omillar bilan bog'liqdir. Bugungi kunda Jahon banki dunyo mamlakatlarning markaziy banklarini inflyatsiyani jilovlash borasida o'z hatti-harakatlarini muvofiqlashtirishga chaqirmoqda. Xalqaro valyuta jamg'armasining bashoratlariga ko'ra, 2022 yilda dunyo yalpi ichki mahsulotining 86 foizi to'g'ri keluvchi 143 ta mamlakatda iqtisodiy o'sish shart-sharoitlari yomonlashadi.

Rossiya-Ukraina mojarosi tufayli Yevropa, Osiyo, Afrika va Yaqin Sharq mintaqalarining oziq-ovqat mahsulotlari va energiya resurslarini import qiluvchi mamlakatlari katta aziyat chekadilar. Jahon bozorlarida xomashyo narxlarining o'sishi neft, tabiiy gaz va metal eksport qiluvchi mamlakatlar uchun bir muncha qulay shart-sharoitlarni taqdim qilsa-da, mazkur mamlakatlar ham o'sib borayotgan noaniqlikdan aziyat chekadilar, ularning yutuqlari dunyo iqtisodiyotining zaiflashishini qoplay olmaydi. COVID-19 pandemiyasi keyingi oylar ichida jahondagi geosiyosiy vaziyatning chigallashishi tufayli bir muncha e'tibordan chetda qolayotgan bo'lsa-da, virusning yangi va favqulodda xavfli shtammlarining paydo bo'lish xavfi saqlanib qolmoqda, bu esa o'z navbatida dunyo iqtisodiyoti uchun qo'shimcha iqtisodiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bir so'z bilan aytganda, tahlilchilar dunyo iqtisodiyoti inqiroz ichidagi inqirozni boshidan kechirishi haqida ogohlantirmoqdalar.

Pandemiya tufayli ta'minot zanjiridagi uzilishlar, oziq-ovqat va energiya tashuvchilar narxlarining ko'tarilishi sababli rivojlangan mamlakatlarda so'nggi 40 yil ichida inflyatsiya darajasi keskin ko'tarildi.

Jahon bankining ma'lumotlariga ko'ra, Rossiyada YaIMning pasayishi 2022 yilda 11,2 foizni, Ukrainada esa 45,1 foizni tashkil etadi, mazkur mamlakatlarda inflyatsiya mos ravishda 22 va 15 foizgacha o'sadi. Jahon banki iqtisodchilari 2022 yilda Yevropa va Markaziy Osiyo mamlakatlarining YaIM yo'qotishlari 4,1 foizni tashkil etishini ta'kidlashmoqda. Bu yo'qotishlar 2020 yilgi retsessiya davriga qaraganda ikki martadan oshiqroq-ni tashkil qiladi. Tahlilchilar Yevropa va Markaziy Osiyoning barcha davlatlari Rossiya va Ukraina bilan yaqin aloqalar, jumladan, savdo, moliyaviy va migratsiya aloqalari tufayli jiddiy iqtisodiy zarar ko'rishini ta'kidlashmoqda.

Rossiya rangli va qora metallar va energiya tashuvchilarning eng yirik eksportchilaridan biri hisoblanadi, shuningdek, jahonda bug'doy eksportining to'rtidan bir qismidan ko'prog'i Rossiya va Ukraina ulushiga to'g'ri keladi, Yevropada tabiiy gazning 47 foizi, neftning 25 foizi Rossiyadan import qilinadi. Armaniston, Gruziya, Qozog'iston va Turkiya jami iste'mol qilinadigan bug'doyning 75 foizdan oshiqrog'ini Rossiya va va Ukrainadan import qiladi, xuddi shu kabi Yaqin Sharq va Afrika mamlakatlarida ham hozirgi mojarolar asnosida oziq ovqat xavfsizligi bilan bog'liq jiddiy xatarlar yuzaga kelishi kutiladi. Ta'minotdagi uzilishlar, oziq-ovqat va energiya tashuvchilar narxining o'sishi butun dunyoda inflyatsiya jarayonlarining kuchayishiga olib keladi. Tahlilchilarning fikricha, Rossiya va Ukrainaga dunyo eksportining atigi 3 foizi to'g'ri kelsada, xalqaro savdo yo'laklarini tashkil qilishdagi muammolar barcha tarmoq va sohalarga o'z salbiy ta'sirini ko'rsatmasdan qolmaydi. Shuningdek, Rossiyada o'z mehnat faoliyatini olib borayotgan fuqarolarning pul o'tkazmalari Qirg'iziston va Tojikistonda YaIMning qariyb 30 foizini tashkil qilsa, O'zbekistonda bu ko'rsatkich qariyb 11 foizga etadi. 2022 yilda bunday pul o'tkazmalari 17-22 foizgacha qisqarishi kutilmoqda. Jahon bankining bashoratlariga ko'ra, 2022 yilda Belarus Respublikasida (6,5%); Kirg'iz Respublikasida (5%); Moldovada (0,4%); Tojikistonda (1,8%) pasayish kuzatilsa, Armanistonda (1,2%); Ozarbayjonda (2,7%); Gruziyada (2,5%); Qozog'istonda (1,8%); O'zbekistonda (3,6%) iqtisodiy o'sish kutiladi.

Bir soʻz bilan aytganda, jahondagi geosiyosiy vaziyatning chigal-lashishi, pandemiyaning hali davom etayotganligi, logistika va yuk tashish xarajatlarining ortishi, oziq-ovqat mahsulotlari va energiya tashuvchilar narxining muttasil oʻsib borayotganligi, iqlim oʻzgarishlari bilan bogʻliq muammolarning yanada keng quloch yozishi, global inflyatsion bosimning kuchayishi kabi omillar va shart-sharoitlar iqtisodiy oʻsish muammosiga alohida eʼtibor qaratishni talab qiladi.

Dunyoda noaniqlik hukm surayotgan bir paytda dunyo hamjamiyati mamlakatlari barqaror iqtisodiy taraqqiyotga erishish borasida oʻz dastur va rejalarini ishlab chiqib, hayotga izchil joriy qilishga intilmoqdalar. Bugungi kunda dunyo mamlakatlari tajribasini oʻrganish asosida pandemiya keyingi davrda mamlakat iqtisodiyotini barqaror rivojlantirish uchun quyidagi yoʻnalishlarda hatti-harakatlarni jamlashimiz lozim, degan xulosaga kelamiz:

- barcha hatti-harakatlarimizni bilimlar asosiga qurish. Bugungi kunda **“bilimlar iqtisodiyoti”**ga asoslangan milliy iqtisodiyotlarning taraqqiyotning choʻqqisiga erishganligi hech kimga sir emas.

- mamlakatda amalga oshirilayotgan islohotlar pirovard natijada aholi farovonligiga, bir soʻz bilan aytganda **inson kapitali** sifatini yaxshilashga xizmat qilishi lozim;

- butun dunyo mamlakatlari uchun ekologik xatarlar, yerlarning choʻllanishi, tabiiy resurslar miqdorining keskin kamayib ketishi xavf solayotgan bir paytda **“yashil iqtisodiyot”** unsurlarini hayotga izchil joriy qilish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri hisoblanadi;

- hech kimga sir emaski, hozirda dunyo tobora raqamlashib bormoqda, raqamli texnologiyalar, raqamli iqtisodiyot kundalik hayotimizga yanada chuqur kirib keldi, shundan kelib chiqqan holda, aytishimiz mumkinki, istiqbolda mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi raqamli iqtisodiyot unsurlarining qanchalik izchil joriy etilishiga bogʻliqdir;

- iqtisodiy taraqqiyotga erishish sanoatlashtirishsiz amalga oshishi mushkul ekanligini bugungi hayotning oʻzi koʻrsatib turibdi, shu bois taraqqiyotga

erishishni istagan mamlakat sanoat ishlab chiqarishini jadal rivojlantirishga har tomonlama intilishi lozim;

- iqtisodiy taraqqiyotga erishishning yana bir muhim sharti jadal iqtisodiy integratsiya hisoblanadi. Bu borada keyingi yillarda mamlakatimiz rahbariyati tomonidan olib borilayotgan faol ochiqlik siyosatini olqishlash lozim.

Ilmiy hamkorlik, informatsion resurslardan birgalikda foydalanish, tinchlik va barqarorlik yo'lida siyosiy va iqtisodiy intilishlarni birlashtirish orqaligina pandemiyadan eson-omon chiqib olishimiz mumkin-deb yozadi Hidistonning "Tanderberd" xalqaro menejment maktabi dekani Sandjiv Xagram (Sanjeev Khagram).

Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning asosida albatta tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobidan uning raqobatbardoshligini oshirish masalasi turadi. Harakatlar strategiyasining mantiqiy davomi hisoblanuvchi Taraqqiyot Strategiyasida yuqori texnologiyalarga asoslangan qayta ishlash tarmoqlarini, eng avvalo, mahalliy xomashyo resurslarini chuqur qayta ishlash asosida yuqori qo'shimcha qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan sifat jihatidan yangi bosqichga o'tkazish orqali sanoatni yanada modernizatsiya va diversifikatsiya qilish zarurati alohida ta'kidlanadi. Bugungi kunda aholini ish bilan bandligini ta'minlash, bozorni arzon va sifatli mahsulotlar bilan to'ldirish, korxonalariga investitsiyalarni kiritish, modernizatsiyalash jarayonini chuqurlashtirish, yuksak texnologiyalar va innovatsiyalarni joriy etish oldimizdagi asosiy vazifalardan biridir. Korxonalarni erkin bozor iqtisodiyoti qonunlari talabi darajasida barqaror rivojlantirish uchun sifatli moddiy-texnika resurslari, fan-texnika taraqqiyoti, raqamli texnologiyalar va ulardan samarali foydalanish, raqamli iqtisodiyot bo'yicha davlatning siyosati, korxonalarining daromadlarini ko'paytirish yo'llarini asoslab berish maqsadga muvofiqdir.

Ishlab chiqarishida innovatsiya, zamonaviy texnika va texnologiyalar ,shu bilan bir qatorda, korxonalar mutaxassislarining iqtisodiy tayyorgarlik darajasiga

keskin talablar qo'yilmoqda. Ushbu talablarga javob berish uchun "Iqtisodiy siyosatga kirish" fani bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lish muhim ahamiyatga ega.

Iqtisodiy o'sishni ta'minlash har qanday mamlakat iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadi hisoblanadi. Yildan yilga aholi sonining ko'payishi, kishilar ehtiyojlarining mutassil ortib borishi iqtisodiy o'sishni shart qilib qo'yuvchi asosiy sabablardandir. Iqtisodiy o'sish aholi turmush darajasini oshirishga, xalq farovonligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Iqtisodiy siyosat borasida asosiy nazariy bilim va yondashuvlar, iqtisodiy rivojlanishga doir asosiy tushunchalar, iqtisodiy qonunlar va tamoyillar, iqtisodiy o'sish modellari borasida atroflicha amaliy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada har qanday iqtisodiy siyosatning pirovard maqsadi bo'lgan iqtisodiy o'sishning asosiy tushuncha va tamoyillarini ochib berishga xizmat qiluvchi "Iqtisodiy siyosatga kirish" fani muhim ahamiyat kasb etadi.

Mazkur darslik oliy ta'lim muassasalarining iqtisodiyot yo'nalishi va mutaxassisligi bo'yicha tahsil olayotgan talabalar uchun mo'ljallangani holda, undan professor-o'qituvchilar, talabalar, tadqiqotchilar, ilmiy izlanuvchilar ham foydalanishlari mumkin.

I BOB. IQTISODIYOT, BOZOR VA IQTISODIY SIYOSAT

1.1. Iqtisodiy siyosatga kirish kursining predmeti, maqsadi va vazifalari.

1.2. Davlatning iqtisodiy funksiyalari to'g'risidagi nazariyalar.

1.3. Iqtisodiy siyosatning zarurligi va shakllari

1.1. Iqtisodiy siyosatga kirish kursining predmeti, maqsadi va vazifalari.

Iqtisodiyotning qonun-qoidalariga amal qilish iqtisodiy siyosat orqali yuz beradi, chunki bularni anglagan holda iqtisodiyot rivojiga oid chora-tadbirlar ishlab chiqiladi va bular iqtisodiyotga ta'sir etmay qolmaydi.

Iqtisodiy siyosat – bu iqtisodiyot subyektlarining o'z faoliyatiga oid yo'l-yo'riqlari va sa'y-harakatlarining majmuidir. Har bir iqtisodiyot ishtirokchisining, bu xonadonmi, firmami yoki davlatmi buning farqi yo'q, o'z manfaatlari bor. Bu manfaatlar amaliyotda aniq maqsad shakliga kiradi, iqtisodiy siyosat esa uni amalga oshirishga qaratiladi. Xonadonning maqsadi o'z iste'molini maksimumlashtirish va kelajakni ta'minlash uchun jamg'arma hosil etishdir. Firmaning maqsadi esa foydani maksimumlashtirish va iqtisodiy jihatdan barqarorligini ta'minlashdir. Davlatning maqsadi esa, milliy iqtisodiyotning barqaror o'sishini va shu asosda xalq farovonligini ta'minlashdan iborat.

Bozor xo'jaligi sharoitida iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish qonunchilik, ijro etish va nazorat qilish xususiyatidagi tadbirlar tizimidan iborat bo'ladi. Hozirgi sharoitda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish takror ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bir qator vazifalarni hal qilishga qaratiladi. Bular jumlasiga iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, bandlikni tartibga solish, tarmoq va mintaqaviy tuzilmalardagi ijobiy siljishlarni qo'llab-quvvatlash, eksportni himoya qilish kabilarni kiritish mumkin.

Davlatning iqtisodiy siyosat to'g'risida to'laroq tasavvurga ega bo'lishi uchun uning maqsadi, vazifalari va tartibga solish usullari hamda vosita yoki dastaklarini to'laroq tavsiflash lozim.

Davlatning iqtisodiy siyosat asosiy maqsadi iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mamlakat ichida va xalqaro maydonda

mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitga moslashtirish hisoblanadi. Bu asosiy maqsaddan bir qator aniq maqsadlar kelib chiqadi. Ular jumlasiga iqtisodiy siklni barqarorlashtirish; milliy xo'jaliklarning tarmoq va mintaqaviy tuzilishini takomillashtirish, atrof-muhit holatini yaxshilash kabilarni kiritish mumkin. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning maqsadi uning vazifalarida aniq namoyon bo'ladi. Bozor xo'jaligi sharoitida davlatning iqtisodiy vazifalari asosan bozor tizimining amal qilishini yengillashtirish va himoya qilish maqsadiga ega bo'ladi. Bu sohadagi davlatning iqtisodiy vazifalaridan quyidagi ikki turini ajratib ko'rsatish mumkin:

- 1) bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asos va ijtimoiy muhitni ta'minlash;

- 2) raqobatni himoya qilish.

Davlatning boshqa vazifalari iqtisodiyotni tartibga solishning umumiy tamoyillaridan kelib chiqadi. Bu yerda davlatning uchta vazifasi alohida ahamiyatga ega:

- 1) daromad va boylikni qayta taqsimlash;

- 2) resurslarni qayta taqsimlash;

- 3) iqtisodiyotni barqarorlashtirish, ya'ni iqtisodiy tebranishlar vujudga keltiradigan inflyatsiya va bandlilik darajasi ustidan nazorat qilish hamda iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Davlat bozor iqtisodiyotining samarali amal qilishining shart-sharoiti hisoblangan huquqiy asosni ta'minlash vazifalarini o'z zimmasiga oladi. Bozor iqtisodiyoti uchun zarur bo'lgan huquqiy asosni ta'minlash quyidagi tadbirlarning amalga oshirilishini taqozo qiladi: xususiy korxonalarining huquqiy mavqeini mustahkamlash; xususiy mulkchilik huquqini ta'minlash va shartnomalarga amal qilishni kafolatlash; korxonalar, resurslarni yetkazib beruvchilar va iste'molchilar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi qonuniy bitimlarni ishlab chiqish va boshqalar.

Iqtisodiy siyosat uch darajada bo'ladi, ular: mikro, makro va meta (xalqaro) siyosatdir.

Davlatning iqtisodiy siyosati – bu makroiqtisodiy siyosat bo‘lib, uning muayyan mamlakatning milliy iqtisodiga taalluqli yo‘l-yo‘riqlari va ulardan kelib chiqadigan sa’y-harakatlaridan iboratdir. Davlatning siyosati har doim milliy bo‘ladi, mamlakat rivojining ichki va tashqi sharoitini hisobga oladi. Siyosatda eng avval mamlakat iqtisodiyotining holati, xalqaro iqtisodiy kon’yunkturaning milliy iqtisodiyotga nechog‘lik ta’sir etishi, unda kutilayotgan o‘zgarishlar mamlakat zimmasiga olgan xalqaro majburiyatning qandayligi, mamlakat iqtisodiyotining resurslar bilan ta’minlanish darajasidan kelib chiqadi, ilgari amalga oshirilgan chora-tadbirlar bergan natija ham hisobga olinadi. Davlat siyosati davlat rahbarlarining irodasi va qat’iyatligiga va yetilgan iqtisodiy muammolarni naqadar idrok etishlariga ham bog‘liq bo‘ladi.

Davlatning iqtisodiy siyosati milliy manfaatlardan kelib chiqqan holda ma’lum maqsadlarni ko‘zlaydi. Bulardan asosiylari quyidagilar:

1. Barqaror iqtisodiy o‘shishni ta’minlash. Bu yalpi ichki mahsulotning bir maromda va yetarli sur’atlar bilan o‘shishiga sharoit hozirlashni bildiradi, chunki YAIM qanchalik tez o‘sa, mamlakat iqtisodiy qudrati shunchalik oshadi.

2. Milliy iqtisodiyotning mustaqilligini ta’minlash, uning chet elga qaram bo‘lishiga yo‘l qo‘ymaslik. Iqtisodiyot qanchalik mustaqil bo‘lsa, shunchalik milliy manfaatlarga ko‘proq xizmat qiladi.

3. Iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlash. Bu iqtisodiy aylanmaning uzluksizligini, ya’ni takror ishlab chiqarishning to‘xtovsiz davom etishini, iqtisodiy falajlikka yo‘l qo‘yilmasligini bildiradi.

4. Milliy pul qadr-qiymatining barqarorligini ta’minlash – mamlakatdagi pul muomalasining me’yorida borishiga erishish, pulni iqtisodiy aloqalarning muntazam ishlab turuvchi vositasiga aylantirish.

5. Aholi turmush farovonligini mustaqil oshirib, iqtisodiyotning ijtimoiyligini to‘laroq yuzaga chiqarishga ko‘maklashish.

6. Milliy iqtisodiyotni xalqaro integratsion jarayonlar va globalizatsiyada faol ishtirok etib, xalqaro iqtisodiyotda o‘z o‘rnini topishi, baynalminal iqtisodiy munosabatlarning teng huquqli ishtirokchisiga aylanishiga erishish.

7. Milliy iqtisodiyotning istiqbolini ta'minlash, ya'ni uni uzoq kelajakda o'sib borishiga sharoit hozirlash. Bular iqtisodiy siyosatning strategik, ya'ni uzoq davrga mo'ljallangan maqsadi hisoblanadi. Biroq uning qisqa vaqtdagi taktik, ya'ni juz'iy maqsadlari ham bor. Bular jumlasiga iqtisodiy tanglikdan chiqib ketish, narxlarning barqarorligini ta'minlash, investitsion faollikni rag'batlantirish, eksport salohiyatini oshirish, novatsiyalarni ta'minlash, yangi tashqi bozorlarga kirib borish kabilar kiradi. Juz'iy maqsadlar strategik maqsadlardan kelib chiqadi va ularga xizmat qiladi.

Davlat siyosati belgilagan maqsadlarga quyidagi vositalar bilan erishadi: birinchisi, iqtisodiy vositalar bo'lib, bular jumlasiga soliqlar, subsidiyalar, litsenziyalar, eksport kvotalari, uchyot stavkalari, davlat buyurtmalari, davlat investitsiyalari, transfertlar, turli iqtisodiy sanksiyalar (jazolash vositalari) kabilar kiradi. Ikkinchisi, yuridik vositalar. Bu iqtisodiy faoliyat tartibi va qoidalarini, uning davlat tomonidan rag'batlantirilishini belgilab beruvchi qonunlarni, ularga mos ravishdagi qonun osti hujjatlarini ishlab chiqish, ularni qabul qilish va joriy etishdan iboratdir.

Qonunchilik iqtisodiyotning huquqiy asoslarini belgilab beradi, bular esa bozor iqtisodiyotining obyektiv iqtisodiy qonunlari talabidan kelib chiqishi zarur. Iqtisodiyotga oid yuridik qonunlarni parlament qabul qiladi. Hukumat esa ularning amalga oshirilishini ta'minlaydigan qarorlar va farmoyishlarni ishlab chiqadi. Tegishli davlat idoralari qonunlarning amalga oshirilishini nazoratga oladi. Uchinchisi, siyosiy-ma'muriy vositalar. Davlat hokimiyat sohibi bo'lganidan o'z siyosatiga rioya etilishini o'z organlari kuchi bilan ta'minlaydi. Davlat oliy siyosiy institut hisoblanar ekan, uning qarorlari va buyruqlariga hamma itoat etishi kerak bo'ladi. Ma'muriy usul yordamchi usul hisoblanadi, u bozor tizimida yaxshi natija bermaganidan cheklangan holda qo'llaniladi.

1.2. Davlatning iqtisodiy funksiyalari to'g'risidagi nazariyalar

Milliy iqtisodiyotning samaradorligiga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, uning darajasi ko'p jihatdan iqtisodiyotdagi davlat yoki bozor tizimining tutgan rolga bog'liq. Chunki milliy iqtisodiyotning yuqori samaradorligiga asosan

quyidagi yo‘llar orqali erishiladi: 1) iqtisodiyotni tartibga solishning bozor usullarini qo‘llash; 2) iqtisodiyotni faqat davlat tomonidan markazlashgan holda boshqarish; 3) takror ishlab chiqarish jarayoniga davlatning aralashuvi va bozor usullarini uyg‘unlashtirish. Hozirgi davrda O‘zbekistonning milliy iqtisodiyoti rivoji uchun ko‘proq uchinchi yo‘l xususiyatli hisoblanadi. Davlatning iqtisodiyotdagi roli masalasi ilmiy asosda birinchi marta A.Smit tomonidan ko‘rib chiqilgan. Uning “Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini tadqiq qilish haqida” (1776) nomli asarida iqtisodiyotning bozor usullari orqali o‘zini o‘zi tartibga solishining zarurligi ta’kidlab o‘tilgan. A.Smitning fikricha, xususiy tovar ishlab chiqaruvchilar bozori davlat nazoratidan to‘liq ozod bo‘lishi zarur. Ana shundagina iste’molchilar talabiga mos ravishda ishlab chiqarishni tashkil qilish imkoni mavjud bo‘ladi. Bunda bozor vositasida tartibga solish, har qanday chetdan aralashuvsiz, ishlab chiqaruvchilarni butun jamiyat manfaatlari uchun harakat qilishga majbur qiladi. A.Smit davlatning iqtisodiy jarayonlarga har qanday aralashuvi oxir- oqibatda faqat vaziyatni yomonlashtiradi deb hisoblaydi. Masalan, davlat tomonidan belgilangan tashqi savdo tartib-qoidalari milliy iste’molchilarga faqat zarar keltirishi mumkin. Haqiqatdan ham importga boj to‘lovi milliy ishlab chiqaruvchilarga ustunlik berib, ularning chet el sheriklariga nisbatan raqobatlashuv qobiliyatini oshiradi. Ammo bu oxir- oqibatda ishlab chiqarishning ancha yuqori xarajatlari va past sifatining saqlanib qolishiga olib keladi. Bundan past sifatli va narxi qimmat tovarlarni sotib olishga majbur bo‘lgan milliy iste’molchilar zarar ko‘radilar. A.Smitning «Tinch qo‘yish» nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida tanqidga uchradi. Iqtisodiy tanazzul va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvini kuchaytirishni taqozo qildi. Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish masalasi J.M.Keynsning “Ish bilan bandlik, foiz va pulning umumiy nazariyasi” (1936) nomli asarida o‘z aksini topdi. Unda muallif davlat fiskal (xaznaviy) va kreditli tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag‘batlantirishni va aholining ish bilan bandligini ta’minlashi zarurligini isbotlaydi. Amalda gap davlatning uzluksiz

ravishda inqirozga qarshi siyosat o'tkazishi, iqtisodiy inqirozning salbiy oqibatlarini

Monetarizm M.Fridmen 20 asrning 2chi yarmidan – hozirgi vaqtga qadar Iqtisodiyotni barqarorlashtirishda pul omillari muhim rol o'ynaydi tugatish va sanoat siklining o'zgarishini bartaraf etish haqida ketadi. Keynes nazariyasi ancha tugal shaklda AQShda amalga oshirildi. Urushdan keyingi davrda Keynes nazariyasidagi ko'rsatmalar u yoki bu darajada bozor iqtisodiyoti amalda ustun bo'lgan barcha mamlakatlarda foydalanildi. Shu bilan birga davlatni iqtisodiyotdagi rolining yanada ko'proq oshib borishi ro'y berdi. Hozirgi davrda davlat tomonidan tartibga solishning muhim maqsadi sifatida nafaqat siklga qarshi tartibga solish va ish bilan bandlikni ta'minlash, balki iqtisodiy o'sishning yuqori darajasini va yaxlit takror ishlab chiqarish jarayonini optimallashtirishni rag'batlantirish tan olinadi. Ma'muriy-buyruqbozlikka asoslangan tizimdan bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida davlatning milliy iqtisodiyotga aralashuvi quyidagi holatlar orqali izohlanadi. Birinchidan, davlat milliy iqtisodiyotda o'zini o'zi bozor vositasida tartibga solish orqali bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali ravishda amalga oshirib bo'lmaydigan vazifalarni o'ziga oladi. Bular qatoriga mudofaani ta'minlash, mamlakatda ichki tartibni saqlash va aholining kam ta'minlangan qismini ijtimoiy himoyalash kabilarni misol qilib keltirish mumkin. Ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishlab chiqarish va iste'molning xususiy tavsifi bir qator ijobiy va salbiy oqibatlarni tug'diradi. Bu oqibatlar bevosita uchinchi tomon manfaatida aks etib, kishilarning alohida guruhi va umuman jamiyat manfaatiga ta'sir qiladi. Masalan, chiqitli texnologiyaga asoslangan ishlab chiqarishlarda tozalash qurilmalariga xarajatlarni tejash xususiy ishlab chiqaruvchilar nuqtai nazaridan (u yoki bu kompaniya yoki individual ishlab chiqaruvchi uchun) foydali, atrof-muhitning ifloslanishiga olib kelishi esa jamiyatning boshqa a'zolari uchun qo'shimcha salbiy oqibatga ega. Davlat yakka tadbirkor yoki iste'molchidan farqli, jamiyat manfaatini ifodalab, qo'shimcha ijobiy samarani rag'batlantirishga va aksincha salbiy samara bilan bog'liq faoliyatni tartibga solish va cheklashga harakat qilishi zarur. Uchinchidan, davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi shu

sababli ro'y beradiki, individual iste'molchilar hamma vaqt u yoki bu tovarni iste'mol qilishning oqibatlarini ob'ektiv baholay olmaydilar. Shu nuqtai nazardan, davlat foydali iste'molni kengaytirish va aksincha sog'liqqa salbiy ta'sir ko'rsatuvchi tovarlar iste'molini cheklash vazifasini o'z zimmasiga oladi. Masalan, davlat tamaki mahsulotlari uchun yuqori aktsiz (egri) solig'ini o'rnatib, bir tomondan o'zining daromadini oshirsa, boshqa tomondan shu mahsulotga bo'lgan talabni cheklaydi. To'rtinchidan, davlat bozorning tabiatidan kelib chiqadigan ayrim holatlarni qisman yengillashtirish vazifasini o'z zimmasiga oladi. Bozor hamma uchun to'lovga qobil talabni qondirishga teng imkoniyatni ta'minlaydi. Ammo bu bozor mexanizmining milliy boylikni ijtimoiy-adolatli taqsimlashini anglatmaydi. Bunday sharoitda davlat aholi kam ta'minlangan qatlaminin turmush darajasi haqida g'amxo'rlik qilish, bepul (yoki imtiyozli) bilim berish, tibbiy xizmat ko'rsatish va shu kabilarni o'z zimmasiga oladi. Beshinchidan, hozirgi sharoitda barqaror, izchil iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi ham davlatning zimmasiga tushadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ma'lum chegaralari ham mavjud bo'lib, ular davlatning ishlab chiqarish samaradorligiga ta'siridan kelib chiqadi. Iqtisodiyotga davlatning har qanday aralashuvi ma'lum xarajatlarni taqozo etadi. Ularga eng avvalo tartibga solishni tashkil etish va amalga oshirish bo'yicha xarajatlarni kiritish mumkin. Shuningdek, tartibga solishning u yoki bu shakli bozor muvozanati, ishlab chiqarish hajmi, resurslarning qayta taqsimlanishiga ko'rsatishi mumkin bo'lgan ta'sirni ham hisobga olish lozim. Bunda tartibga solishni amalga oshirish bilan bog'liq bo'lgan sarf-xarajatlarning miqdori davlatning iqtisodiyotni tartibga solishi natijasida olinadigan samaradan kam bo'lishi lozim. Ularning nisbati davlatning iqtisodiyotga aralashuvi chegaralarini belgilab beradi. 90-yillardan boshlab iqtisodiyotni tartibga solishda keynscha tendentsiyalar yangidan kuchaya boshladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning yangi tipi davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlarni ro'yobga chiqarish, davlat tomonidan tartibga solishning moslashuvchanligini oshirish, to'g'ridan-to'g'ri aralashuv shakllari va byurokratik nazoratning kamayishi bilan tavsiflanadi.

Davlatning klassik iqtisodiy funksiyalariga quyidagilarni kiritish mumkin:

- iqtisodiyotni barqarorlashtirish
 - mulk va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish
 - pul muomalasini tartibga solish
 - daromadlarni qayta taqsimlash
 - ish beruvchi va xodimlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solish
 - tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va mamlakat iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish
- ijtimoiy ne'matlar yaratish (ishlab chiqarish) (alohida ajratilmaydi hamma uchun, raqobatga ega emas bir kishi foydalanishi ikkinchiga kamaytirmaydi, bo'linmaydi)

Davlat jamiyatning muhim institutsional tashkiloti hisoblanadi. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasida "davlat – mamlakat miqyosida jamiyatni uyushtirish masalalaridni hal qilish, uning tashqi munosabatlarini belgilash vakolatlari bo'lgan hukmron tuzilma. Davlat jamiyatni o'z qonun-qoidalariga ko'ra idora qiladi, turli tip, shakllarda tashkil topadi". Davlatning umum e'tirof etilgan belgilari quyidagilardan iborat:

-davlat o'z chegaralari doirasida fuqarolik belgisi bo'yicha birlashgan butun jamiyat, aholisining yagona vakili sifatida maydonga chiqadi;

-davlat suveren hokimiyatning yagona egasidir;

-davlat yuridik kuchga ega bo'lgan va huquq normalarini aks ettirgan qonunlar va ularga asoslanib chiqarilgan hujjatlarni qabul qiladi;

-davlat o'z funksiyalarini bajarish uchun zarur davlat organlari hamda tegishli moddiy vositalar tizimidan iborat mexanizm (mahkama)ga, huquqni muhofaza qilish (jazolash) organlari – sud, prokuratura, militsiya, politsiya kabilarga, o'z mudofaasi, suvereniteti, hududiy yaxlitligini va havfsizligini ta'minlovchi qurolli kuchlar hamda havfsizlik organlariga ega bo'ladi .

Zamonaviy institutsionalizm nazariyasi davlatga iqtisodiy nuqtai nazardan ta'rif beradi. Institutsional yondashuvga muvofiq uning asosiy mohiyatini "transaksiya xarajatlari" kategoriyasidan foydalangan holda ochib beriladi.

D.Nortning ta'riflashicha, davlat – zo'rlikni amalga oshirishda qiyosiy ustunliklarga ega bo'lgan, chegaralari uning fuqarolarga soliq solish qobiliyati bilan belgilangan jug'rofiy hududni qamrab oluvchi tashkilot .

Davlat kategoriyasiga institutsional yondashuvlarni tahlil qilish asosida V.L.Tombovsev “davlat nazariy jihatdan eng samarali majbur qilish organi hisoblanib, bunda uning samaradorligi uning legitimligiga, ya'ni “soliq solinadigan fuqarolar tomonidan” davlatda kuch ishlatish huquqi mavjudligining tan olinishiga bevosita bog'liq. Chunki agar jamoat fikriga mos keladigan bunday tan olish mavjud bo'lsa, u holda davlat o'z funksiyalari va maqsadlarini amalga oshirish uchun cheklangan resurslardan oqilona foydalanuvchi tashkilot sifatida o'z imkoniyatlarini aholining ushbu funksiyalar va maqsadlar bajarilishiga qarshiligini yengish uchun sarflamasligi mumkin , - deb ta'rif beradi.

Adam Smit XVIII asrning ikkinchi yarmidayoq davlatning asosiy majburiyatlari doirasini belgilab berdi:

- birinchidan, jamiyatni kuch ishlatish va boshqa mustaqil jamiyatlarning bostirib kelishidan himoyalash;

- ikkinchidan, imkon qadar, jamiyatning har bir a'zosini adolatsizlikdan va uning boshqa a'zolari tomonidan jabrlashdan himoyalash yoki yaxshi adolat hukmini o'rnatish;

- uchinchidan, ularni barpo etish va saqlab turish alohida shaxslar yoki kichik guruhlar manfaatlari yo'lida amalga oshirilmaydigan muayyan ijtimoiy inshootlar va ijtimoiy muassasalarni barpo etish va saqlab turish, chunki ulardan keladigan foyda hech qachon alohida shaxslar yoki kichik guruhlariga xarajatlarni to'lay olmaydi, lekin ko'pincha xarajatlarni katta jamiyatga ortiqcha to'lashi mumkin .

J.Byukenen o'z asarlarida davlatning jamiyatdagi rolining ikki tomonlamaligiga alohida e'tibor qaratadi, ya'ni uning nazarida davlat ham himoya qiluvchi, ham ishlab chiqaruvchi vositadir.Himoya qiluvchi yoki huquqiy davlat konstitutsion bosqichda kelishuvchi tomonlarga nisbatan konseptual tashqi va huquqlarni hamda bunday huquqlarni ixtiyoriy ravishda almashish bo'yicha shartnomalarni ta'minlash uchun yagona javobgarlikka ega bo'lgan huquqlarni

ta'minlash instituti yoki organi sifatida paydo bo'ladi. Davlat ishlab chiqaruvchi vosita sifatida bozor mexanizmi ishlabchiqarishni ta'minlay olmaydigan jamoat ne'matlarini o'zi ishlabchiqarishni tashkil etadi. Yangi institutsionalistlarning hozirgi talqinida davlatning eng umumiy funksiyalari quyidagilardan iborat :

- mulkchilik huquqlarini tafsirlash va himoya qilish;

- axborot bilan almashish tarmoqlarini, ya'ni rivojlangan axborot infratuzilmasi barpo etish;

- o'lchash va tortish standartlarini ishlab chiqish. Ular jumlasiga almashinadigan tovarlar va xizmatlar miqdori va sifatini o'lchash standartlarini, shuningdek, davlat tomonidan pul muomalasining tashkil etilishi ham kiradi;

- tovarlar va xizmatlar bilan jismoniy almashish tarmoqlari va mexanizmlarini, ya'ni bozor infratuzilmasini barpo etish;

- huquqni muhofaza qilish faoliyati va nizolarda «uchinchi» tomon rolini bajarish;

- sof ijtimoiy farovonlikni yaratish (birinchi navbatda mudofaa, keyin sog'liqni saqlash va ta'lim singari ijtimoiy farovonlikni yaratish).

Davlatning iqtisodiy sohada ishtirok etishi, iqtisodiy jarayonlarga aralashuvi, iqtisodiyotni tartibga solishi nuqtai nazaridan asosiy majburiyat va vazifalari, iqtisodiyot sohasidagi siyosatining mazmuni va uni amalga oshirish mexanizmlari to'g'risidagi masalalar iqtisodiy fanlar diqqat markazida turadigan muhim yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Davlatning iqtisodiyotdagi roliga, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga solish bo'yicha siyosatiga taalluqli bo'lgan ko'plab savollarga javob qidirish bilan turli ilmiy maktablar va yo'nalishlar iqtisodchilarining aksariyati band. Iqtisodchilarning davlatning iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishga qaratilgan iqtisodiy siyosati bo'yicha ishlab chiqqan ilmiy-nazariy konsepsiyalari, nazariyalari hamda ularga asoslangan iqtisodiy siyosatning turli modellarining amaliyotda qo'llanishi tajribalarining umumlashtirilishi negizida "Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish usullari" fani shakllanib, ko'plab mamlakatlarning, shu jumladan, O'zbekiston

Respublikasining oliy o‘quv yurtlarida iqtisodiyot ta’lim yo‘nalishlari bo‘yicha o‘quv kurslari sifatida bo‘lg‘usi iqtisodchilarga o‘qitilmoqda.

Iqtisodiy siyosatning usullarining nazariy asoslarini iqtisodiyot nazariyasi fani yaratadi. Iqtisodiyot nazariyasi jamiyatda amal qiluvchi ob‘ektiv iqtisodiy qonunlarni ochib beradi hamda xo‘jalik yuritishning prinsiplarini va mexanizmini, davlatning iqtisodiyotga aralashuvining maqsadlarini, sohalari va vosita hamda usullarini, ya’ni davlatning iqtisodiy siyosatini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shundan kelib chiqqan holda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosati –davlatning iqtisodiyotni rivojlantirish va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta’sir etish maqsadida bozor iqtisodiyotining amal qilishi uchun qulay sharoitlarni yaratishga qaratilgan maqsadli chora-tadbirlari yig‘indisidir.

Iqtisodiy siyosatning tadqiqot ob‘ekti bo‘lib iqtisodiy subyektlarning o‘zaro hamkorlikda samarali va barqaror faoliyat yuritishlari. shuningdek, iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillarni bartaraf etish yoki ularning ta’sirini kamaytirish uchun qulay huquqiy va ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy shart-sharoitlar yaratishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar hamda iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish jarayonlari hisoblanadi.

Iqtisodiy siyosatga kirish o‘quv kursining predmetini davlatning jamiyat manfaatlarini ko‘zlab, iqtisodiyotga aralashuvi va uni tartibga solishi jarayonlari va bunda davlat bilan iqtisodiyot subyektlari o‘rtasida yuzaga keladigan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar yig‘indisi tashkil etadi. Davlat iqtisodiyotni tartibga solishga qaratilgan siyosatini hukumatning iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini ta’minlash borasidagi qarorlari va hatti-xarakatlarida namoyon bo‘ladi.

Davlatning iqtisodiy siyosatini qo‘llash sohalari quyidagilardan iborat:

1)Iqtisodiy faoliyatni tartibga soluvchi huquqiy normalar sohasidagi siyosat.Bunda iqtisodiy hayotdagi davlat va xo‘jalik subyektlari hatti-harakati normalari bo‘yicha uzoq muddatli ijtimoiy kelishuv to‘g‘risida so‘z boradi.

2) Iqtisodiy tartib o'rnatish siyosati, ya'ni xususiy shaxslar, firmalar, institutlar faoliyati, raqobatni himoya qilish, iqtisodiyotni tartibga solish va savdoni rivojlantirishning mumkin bo'lgan miqyoslarini belgilovchi tartib-qoidalarni o'rnatishga qaratilgan siyosat;

3)Integratsion va tashqi siyosat- bu hududlararo bozorlarni rivojlantirishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuasidir;

4)Xo'jalik jarayonlariga ta'sir ko'rsatish siyosati-bu jami talab va jami taklifga ta'sir etish, ular o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash, pul va fiskal siyosatlarni amalga oshirishdir.

5)Iqtisodiy o'sish siyosati va tarkibiy siyosat iqtisodiy o'sishga to'siqlarni bartaraf etishga va ishlab chiqarish potensialining rivojlanishini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir;

6)Atrof muhitni muhofaza qilish siyosati.

Demak, davlatning iqtisodiy siyosati davlatning iqtisodiyotga aralashishi, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning shakl va usul, vositalari, dastaklarini o'z ichiga oladi. Davlat mavjud bo'lgan barcha tarixiy davrlarda iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solishga qaratilgan siyosat davr talablariga mos ravishda ma'lum miqyoslarda, shakl va uslublarda amalga oshirilib kelingan. Lekin to 1929-1933 yillardagi krizisgacha bo'lgan davrlarda davlatning iqtisodiyotga aralashishi nomuayyan, va cheklangan bo'lib, iqtisodiyotni davlat tomonidan boshqarish va tartibga solish tor doira va miqyoslarda,ko'lamlarda vaziyat taqozasiga ko'ra epizodik ko'rinishda kam sonli vosita va usullar yordamida amalga oshirilib kelingan. Faqat 20-asrning 30-40-yillaridan boshlab, davlatning iqtisodiy siyosati bozor iqtisodiyotiga davlatning muntazam ravishda aralashib,uni tartibga solishga qaratilgan mexanizmni bozorning o'zini o'z tartiblash mexanizmi bilan uyg'unlashtirishga yo'naltirila boshlandi. Uning mazmunini ochib berish uchun bozor iqtisodiyotiga davlatning aralashishi va tartibga solishi zarurligi, uning ob'ekti va predmeti, shakl va usullarini tahlil qilish lozim bo'ladi.

1.3. Iqtisodiy siyosatning zarurligi va shakllari

Bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan va rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotni tartibga solishning ikki mexanizmi yuzaga keldi: davlat va bozor mexanizmlari. Bozor iqtisodiyotida tadbirkorlik faoliyatining erkinliklari, ishlab chiqaruvchilarning moddiy manfaatdorliklari raqobatga undovchi asosiy kuch bo'lib hisoblanadi.

Ma'lumki, bozorning muxim elementi bu narx va uning darajasi bo'lib, bu ishlab chiqaruvchi uchun ham, tadbirkor uchun ham va xaridor uchun ham muhim ko'rsatkich hisoblanadi. Bozor tizimi ishlab chiqaruvchilar va haridorlarni qaror qabul qilishlarida egiluvchanlik va moslashuvchanlik jixatlarini yuqori ekanligi bilan tavsiflanadi. Bozor ishlab chiqaruvchi va iste'molchi o'rtasidagi aloqalarni bog'laydi. Tarmoqlar o'rtasida resurslarni samarali taqsimlanishida, talab va taklif mutanosibligini ta'minlashda bozor mexanizmi qulaydir.

Jamiyat iqtisodiyotining rivojlanishida, ijtimoiy mehnat taqsimotida, davlatlararo aloqalarning kengayishida, iqtisodiyotning tarkibiy qismlari o'rtasidagi aloqalarni tartibga solish kabi iqtisodiy jarayonlarda bozor mexanizmining tartibga solish imkoniyatlari chegaralanganligi namoyon bo'ladi. Bunga iqtisodiyotda yuzaga kelib turadigan iqtisodiy inqirozlarni misol keltirish mumkin. Bozor mexanizmi bajara olmaydigan va tartibga sola olmaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish jarayonining vazifalari mavjud. Sanaot rivojlanishda erkin raqobat asosida ishlab chiqarish kuchlari nafaqat yakka tartibdagi xususiy mulk doirasida o'smoqda, balki jamoa (aksionerlik) va boshqa mulkchilik shakllarining o'rnini ham oshib bormoqda. Biroq, davlat iqtisodiyotning yirik tarmoqlarini o'z zimmasiga olishga, ularni rivojlantirishga va tartibga solishga majbur bo'lmoqda. Masalan: temir yo'l, telegraf, pochta, mudofaa va h.k. Bozor mexanizmi bajara olmaydigan ijtimoiy vazifalar ham mavjud. Bundan tashqari, bozor munosabatlari asosidagi ba'zi faoliyat natijalariga davlatning aralashuvi ehtiyoji tug'iladi.

Davlat iqtisodiyotni tartiblashning bozor mexanizmi to'liq bajara olmagan vazifalarni o'z zimmasiga oladi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartiblashning asosiy maqsadi iqtisodiy muvozanatga erishish asosida tushkunlik va tanglikning

oldini olish, ijtimoiy ishlab chiqarishning barqaror o'sishini ta'minlash, milliy iqtisodiyot ravnaqi uchun imkoniyatlar yaratish, shuningdek, aholi turli tabaqalari o'rtasida ijtimoiy muvozanatga erishishdan iboratdir.

Iqtisodiy subyektlar o'zaro raqobatda bo'lgani va o'zlarining shaxsiy yoki jamoaviy manfaatlarini yuzasidan faoliyat ko'rsatgani uchun ularning xudbinlik manfaatlarini umumdavlat, jamiyat manfaatlariga zid kelib qolishi ham mumkin. Shuning uchun davlat iqtisodiyot subyektlari manfaatlarini va faoliyatlarini jamiyat, davlat manfaatlariga zid kelib qolmasligini, unga ziyon yetkazmasligini nazorat qiladi. Bu maqsadni amalga oshirish uchun davlat iqtisodiy subyektlarning makroiqtisodiyot miqyosidagi aloqa va bog'lanishlarini tartibga soladi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishda bozor mexanizmining samarali ishlashi uchun sharoit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun davlat raqobatni rag'batlantirish orqali bozor tizimini saqlashni o'z zimmasiga oladi. Chunki erkin tadbirkorlik tizimi va uni boshqaruvchi talab va taklif qonunlarining amal qilishi raqobatga bog'liq bo'ladi. Raqobatchilik muhitini rag'batlantirish va himoya qilishning davlat mexanizmi quyidagilardan iborat:

- iqtisodiy subyektlarning faoliyat yuritish qoidalarini belgilash;
- aholini bozor sharoitlari, iqtisodiyotning holati to'g'risidagi axborotlardan xabardor qilish;
- iqtisodiyot subyektlari o'rtasidagi munozara, bahs, ziddiyatlarni hal qilishda ko'maklashish.

Bozor mexanizmi faqat xususiy tadbirkorlar uchun foyda kelishini ta'minlaydigan tovar va xizmatlar ishlab chiqarishni rag'batlantiradi. Ammo jamiyat taraqqiyoti uchun zarur bo'lgan, aholining ko'pchiligi foydalanadigan ijtimoiy tovar va xizmatlar xususiy tadbirkorlik doirasida ishlab chiqarilishi mumkin emas. Bunday ijtimoiy tovarlar va xizmatlarga: maktablar, yo'llar, yong'indan himoyalash, milliy mudofaa kabilar kiradi. Binobarin, ularni ishlab chiqarish va ulardan foydalanishni davlatning o'zi tashkil qilishi, tartibga solishi zarur bo'ladi.

Iqtisodiyotni tartiblashning davlat mexanizimini taqozo etuvchi sabablardan biri bozor tizimidan tashqarida sodir bo‘luvchi inson faoliyati va tabiatning zararli oqibatlaridan (inson salomatligiga, tabiatga ziyon yetkazuvchi omillar) aholini himoya qilish zaruratidir. Bozor tizimida bunday zararlar uchun javobgar shaxslardan tovon to‘lashga majbur qiluvchi mexanizmlar mavjud emas. Shuning uchun davlat tomonidan iqtisodiyotni tartiblash mexanizmida aholini zararli oqibatlardan himoyalash chora-tadbirlari ham muhim ahamiyatga ega. Zero zararli oqibatlar nafaqat inson hayotiga balki iqtisodiyotga ham salbiy ta’sir qiladi. Shunga binoan ulardan aholini himoyalash chora-tadbirlari oqibatida aholi salomatligi yaxshilanadi, ularning mehnat qobiliyati ham oshadi. Bu esa o‘z-o‘zidan aholi mehnat faoliyatining o‘shishiga, iqtisodiyotning rivojlanishiga olib keladi.

Aholini qo‘shimcha zararli oqibatlardan himoyalash davlat mexanizmi o‘z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: ishontirish, soliq solish, subsidiyalash, tartibga solish. Bunday ishontirish usullari, vositalari kishilarni, iqtisodiyot subyektlarini jamiyatga, boshqa kishilarga ziyon keltiradigan xatti-harakatlar qilmaslikka chaqirishga qaratilgan bo‘ladi.

Soliq solish zararli qo‘shimcha oqibatlarni cheklash maqsadida qo‘llaniladi. Turli soliq miqdorlarini belgilash orqali hukumat firmalar faoliyatidan kelib chiqadigan zararli qo‘shimcha oqibatlarni cheklashga majbur qiladi. Bunday oqibatlardan xoli bo‘lgan firmalarga davlat subsidiyalar berish orqali ularning faoliyatini rag‘batlantiradi. Xavfsizlik me’yorlarini belgilash yoki man qiluvchi qonunlar chiqarish yo‘li bilan davlat tartiblash ishlarini amalga oshiradi.

Davlatning iqtisodiyotni tartiblash mexanizmida jamiyatda ijtimoiy-siyosiy barqarorlikni ta’minlash maqsadida aholining iqtisodiy jihatdan nochor yashayotgan guruhlarini ijtimoiy himoyalash muhim o‘rin tutadi. Aholining yordamga muhtoj qismini ijtimoiy himoyalash, jamiyat uchun xalq xo‘jaligi tarmoqlari, shu jumladan, qishloq xo‘jaligini qo‘llab-quvvatlash maqsadida daromadlar davlat tomonidan qayta taqsimlanadi. Davlat tomonidan

daromadlarning qayta taqsimlanishi iqtisodiyotni tartiblash mexanizmining muhim unsuri hisoblanadi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish mexanizmida makroiqtisodiy barqarorlashtirish chora-tadbirlari ham muhim o‘rin tutadi. Ma’lumki, bozor iqtisodiyoti sharoitida ishbilarmonlik faolligi o‘zgarib turadi, iqtisodiy o‘sish uning pasayishi bilan almashinib turadi. Oqibatda firmalarning sinishi va ishsizlarning ko‘payishi ortadi, aholi turmush darajasi pasayadi, ular ko‘p qiyinchilikni boshdan kechiradilar. Davlatning iqtisodiyotda makroiqtisodiy barqarorlikni ta’minlash mexanizmi yordamida iqtisodiy o‘sish siklidan tanglikka, pasayishga o‘tishdagi salbiy oqibatlarni cheklab, tanglikdan iqtisodiy o‘sish sari o‘tish imkoniyatlari vujudga keltiriladi.

Davlat iqtisodiyotni tartibga solish uchun bir qancha shakl va vositalardan foydalanadi. Bunda davlatning o‘z faoliyatini qaysi ob’ektga qaratishi muhim hisoblanadi. Tartibga solish ob’ektlari - bu bozor mexanizmi, ularning normal kechishini qoniqarsiz yoxud butunlay ta’minlay olmaydigan ijtimoiy takror ishlab chiqarish sohasidagi muayyan shart-sharoit, jarayon, munosabatlardir. Ular jumlasiga quyidagilar kiradi:

1. Iqtisodiy sikl, pul muomalasi, ijtimoiy bandlik, investitsiyalar, ilmiy-tadqiqotlar, narxlar kabi umumxo‘jalik jarayonlari.
2. Harbiy mudofaa, qishloq xo‘jaligi, ishlab chiqarish infratuzilmasi, bank sohasi kabi yirik iqtisodiy sohalarni rivojlantirish.
3. Mamlakat iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga molik ayrim yirik korporatsiyalar.

Iqtisodiyotni tartibga solish shakllari deganda, budjet-soliq, pul-kredit, ma’muriy boshqaruvchilik faoliyati e’tiborga olinadi.

Budjet-soliq siyosati davlat budjetini ishlab chiqish, tasdiqlash, bajarish bilan bog‘liq jarayonlarni tartibga solish uchun zarur. Pul-kredit tartiboti milliy valyuta barqarorligini ta’minlash, inflyasiya bilan kurashish bo‘yicha davlat organlari amalga oshiradigan tadbirlarni o‘z ichiga oladi. Bozor iqtisodiyotini ma’muriy

jihtadan tartibga solish ma'muriy ravishda monopolistlarni kartellashtirish, mayda korxonalariga ajratish, litsenziyalash, kvotalash kabi chora-tadbirlardan iborat.

Iqtisodiyotni tartibga solish vositalari orqali mamlakatning iqtisodiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatiladi. Buning uchun davlat organlari quyidagi vositalardan foydalanishi mumkin:

- cheklangan ishlab chiqarish resurslarini tartibga solish;
- iqtisodiyotni soliqlar vositasida tartiblash;
- iqtisodiy tizimga monetar uslublar vositasida ta'sir o'tkazish.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositalarining har biri o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ma'lum vaziyatlarda alohida qo'llanishi mumkin. O'tish davri iqtisodiyotini tartibga solish jarayonida davlat organlari ob'ektiv shart-sharoitlarga ko'ra barcha ta'sir vositalaridan birgalikda foydalanishga majburdirlar.

Zamonaviy bozor iqtisodiyotining tuzilmasida turli xil yo'nalishli kesimlarni, jumladan, funksional, ijtimoiy hududiy tuzilmalarni ko'rsatish mumkin.

Funksional tuzilma - yalpi ichki mahsulotni turli xil ehtiyojlar uchun (xususiy yoki davlat iste'moli, yalpi jamg'arish, sof eksport) taqsimlanishini tavsiflaydi. Ushbu jarayon ishlab chiqarish omillari (mehnat, kapital, yer, ilmiy-texnik taraqqiyot) kesimida mahsulot qiymatining shakllanishini ham o'z ichiga qamrab oladi.

Ijtimoiy tuzilma - ijtimoiy ishlab chiqarishning ijtimoiy sektorlarga taqsimlanishini ifodalaydi:

- xususiy sektor (xususiy korporativ sektorni ham o'z ichiga oladi);
- korporativ davlat-xususiy sektori (aralash sektor)
- davlat sektori (unitar va davlatga qarashli korxonalar);
- uy xo'jaliklari sektori.

Iqtisodiyotning sohaviy, ya'ni tarmoq tuzilmasi - ayrim tarmoqlarning YaIMni ishlab chiqarishga qo'shgan xissasi bilan tavsiflanadi. Iqtisodiyotning hududiy tuzilmasi turli xil hududiy tuzilmalarning YaIMni ishlab chiqarishdagi ishtirokini ta'riflaydi.

Davlat iqtisodiy islohotlar davrida milliy iqtisodiyotga ta'sir etishning yangi usul va vositalarini qo'llashga harakat qiladi. O'tish davrida iqtisodiyotning erkin rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratish davlatning muhim ustuvor vazifalari hisoblanadi. Buning uchun erkin iqtisodiyot tamoyillarini joriy etishga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'ladi.

Bozor islohotlarini yanada chuqurlashtirishning bosh yo'li ham erkin iqtisodiyot tamoyillarining joriy etilishi bilan bog'liqdir. Erkin iqtisodiyot tamoyillari mazmunan quyidagilar bilan belgilanadi:

- xususiy mulkning iqtisodiyotdagi yetakchi o'rni;
- tadbirkorlik va tanlash erkinligi;
- sog'lom raqobatchilik muhitining mavjudligi;
- bozor turlarining erkin tashkil topishi va rivojlanib borishi;
- iqtisodiy aloqalarning foyda va daromad topish manfaatlari zaminida tashkil topishi;
- narxlarning bozorda erkin shakllanishi;
- davlatning iqtisodiyotga aralashuvi cheklanganligi.

Bu tamoyillarning amal qilishi faqat huquqiy qonunlar doirasida o'z ifodasini topishi kerak. Eng muhimi, bozor qonunlari, iqtisodiy faoliyat va tanlash erkinliklarining amal qilishlari uchun shart-sharoitlar yaratishi hamda iqtisodiyotni tartiblashning bozor va davlat mexanizmlarining uyg'unligini ta'minlashi zarur. Buning uchun eskidan qolgan iqtisodiy qarashlar va ish olib borish qoidalarining yangi iqtisodiyot tamoyillariga qanday yo'sinda ta'sir etayotganligiga alohida e'tibor berish zarur bo'ladi. Ushbu o'rinda "erkin iqtisodiyot" tushunchasi nimani anglatishiga ham alohida e'tiborni qaratish lozim. Erkin iqtisodiyot bu – turli mulk shakllari va tadbirkorlik faoliyatining mavjudligi hamda ularning erkin harakati orqali iqtisodiyot subyektlarining foyda olishga intilishlarini yuzaga chiqaruvchi iqtisodiy munosabatlar majmuidir. Erkin iqtisodiyot tadbirkorlik va tanlash erkinligini ta'minlar ekan, bu holat foyda olish, naf ko'rish, manfaatni qondirish kabilarning mavjudligi bilan izohlanadi. Erkin iqtisodiyot quyidagi holatlar bilan xarakterlanadi:

1. Tadbirkorlar qatlami iqtisodiyotning asosiy subyekti bo'lib, ular o'z daromadlarini maksimalashtirishga intiluvchilardan tashkil topadi.
2. Firmalar qattiq raqobat sharoitida faoliyat yuritadilar.
3. Moliyaviy intizomga qattiq rioya etiladi.
4. Resurslar bozori erkin bo'ladi.
5. Xo'jalik hayotining huquqiy ta'minoti kuchli bo'ladi.
6. Iste'molchilar talabi bozorga kuchli ta'sir etadi.
7. Tovar va resurslar bahosi, foiz stavkasi, valyuta kursi bozorga qarab o'zgaruvchan bo'ladi.

8. Jamg'armalarning asosiy qismi banklar va moliya bozorida harakatlanadi.

9. Davlat sektori ochiq va tijoratlashgan bo'ladi.

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish vazifalarining nechog'lik samarali ekanligi va erkin iqtisodiyot tamoyillarining joriy etilishi bozor munosabatlarning rivojlanishini, iqtisodiy munosabatlar bozor qonunlari asosida tashkil topishini ta'minlab, barqaror iqtisodiy o'sish uchun iqtisodiy shart-sharoitlarni yuzaga keltiradi hamda ob'ektiv iqtisodiy qonunlarning real amal qilishini qaror toptiradi.

Yuqoridagilardan xulosa qilib aytish mumkinki, iqtisodiyotni tartiblashning davlat mexanizmi ob'ektiv bozor mexanizmiga ko'maklashishga qaratilgan ijtimoiy takror ishlab chiqarishga ta'sir qiluvchi chora-tadbirlar va vositalar majmuidir. Hozirgi zamon iqtisodiyotida bozor mexanizmi orqali iqtisodiyotni tartibga solish qanchalik zarur bo'lsa, davlat mexanizmini shunchalar zarur ekanligini ko'rsatadi. Eng muhimi, iqtisodiy jarayonlarni tartibga solishda xar ikkala mexanizmlarni afzal jixatlarini birlashtirishdir. Bu esa iqtisodiyotni ratsional boshqarishdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlatning iqtisodiy siyosati kursining dolzarbligi va maqsadini qanday sabablar belgilaydi?
2. Iqtisodiy siyosat nima?
3. Iqtisodiy subyektlarning manfaatlari nima bilan farq qiladi?

4. Iqtisodiy siyosatning qanday darajalari mavjud?
5. Davlatning siyosati milliy bo‘ladi, degan ibora nimani anglatadi?
6. Davlatning siyosati orqali ko‘zlanadigan asosiy maqsadlar nima?
7. Iqtisodiy siyosatning strategik va taktik maqsadlariga nimalar kiradi?
8. Davlat siyosati belgilagan maqsadlarga qanday vositalar orqali erishadi?

II BOB. IQTISODIY O‘SISH

2.1. Iqtisodiy o‘shning mazmuni va turlari

2.2. Iqtisodiy o‘shning ko‘rsatkichlari va omillari

2.3. Iqtisodiy o‘shni o‘lchash

2.4. Davlatning iqtisodiy siyosatining tamoyillari va yo‘nalishlari

2.1. Iqtisodiy o‘shning mazmuni va turlari

Har qanday mamlakat hukumati iqtisodiy siyosatining uzoq muddatli maqsadlaridan biri- bu shubhasiz iqtisodiy o‘shni rag‘batlantirish, makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlashdan iboratdir. Ushbu holatda qaysi omillar iqtisodiy o‘shni rag‘batlantirishi va qaysi omillar iqtisodiy o‘shni cheklashi borasida aniq tasavvurga ega bo‘lish lozim. Iqtisodiyot nazariyasida samarali uzoq muddatli iqtisodiy siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish, muayyan bir mamlakat doirasida iqtisodiy o‘shning maqbul sur‘atlariga erishish imkonini beruvchi iqtisodiy o‘shning dinamik modellari ishlab chiqilgan.

Iqtisodiy ta‘limotlar tarixining taniqli namoyondalaridan biri bo‘lgan B. Seligmanning epigrafda keltirib o‘tilgan fikri shuni angla-tadiki, iqtisodiy o‘sh nazariyalarining mualliflari, taniqli iqtisod-chilar har jihatdan mukammal iqtisodiy o‘sh nazariyasini yaratishga da‘vo qilmagan bo‘lsalarda, ular keng qamrovli iqtisodiy o‘sh fenomenini tushuntirishga harakat qilganlar. Shu bois, iqtisodiy o‘shning mohiyati va unga ta‘sir ko‘rsatuvchi ahamiyatli omillarni ochib berishga qaratilgan har qanday nazariya yoki modelda muayyan bir taxmin va farazlarga yo‘l qo‘yiladi

Iqtisodiy o‘sh negizida iqtisodiyotdagi yetakchi tarmoqlarning rivojlanishi turadi. Iqtisodiy o‘sh ishlab chiqarishning ilg‘or tuzilmasiga, yuqori mehnat unumdorligi darajasiga, ichki va tashqi bozorda talab katta bo‘lgan raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarishga, mahsulotni qulay bozorlarda sotishga tayanadi. Boshqacha aytganda, iqtisodiy o‘sh mahsulot ishlab chiqarishning real hajmini muttasil qo‘paytirib borish va ayni paytda jamiyat taraqqiyotida texnologik, iqtisodiy va ijtimoiy tavsiflarning yaxshilanib borishini anglatadi. Agar muayyan bir mamlakat iqtisodiyoti o‘tgan yilning shu davriga nisbatan ko‘proq yalpi ishlab

chiqarish imkoniga ega bo'lsa, u holda biz kengaytirilgan takror ishlab chiqarish borasida so'z yuritishimiz o'rinli bo'ladi. Aynan, kengaytirilgan takror ishlab chiqarish dinamikasi iqtisodiy o'sishning tabiiyatini ochib beradi. Shu o'rinda iqtisodiy o'sish nima? Uni qanday o'lchash mumkin? Iqtisodiy o'sishga ta'sir etuvchi omillar nimalardan iborat?-degan savollar tug'ilishi tabiiydir.

Iqtisodiy o'sishni aniqlash va hisoblashda mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining eng umumiy ko'rsatkichi bo'lgan yalpi ichki mahsulot (YaIM) asos bo'lib xizmat qiladi va iqtisodiy o'sishning muayyan davr mobaynida real YaIM hajmining ijobiy tomonga o'zgarishini ko'rsatadi. Iqtisodiy o'sish sur'atlari YaIM o'sish sur'atlarida o'z aksini topadi.

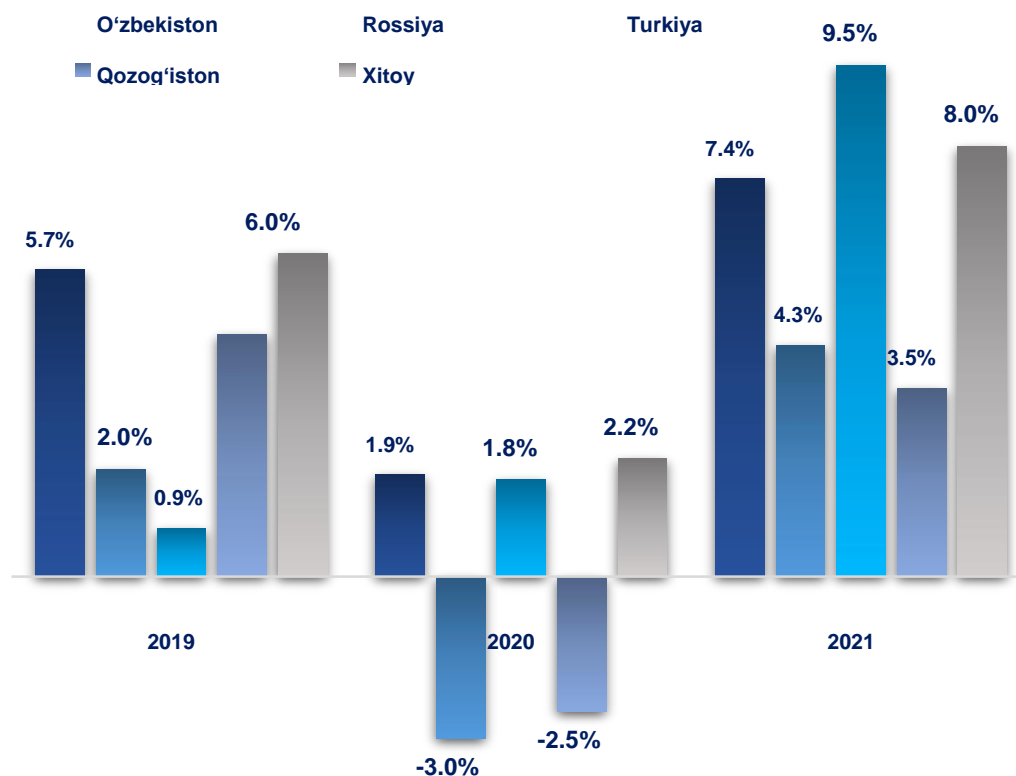
YaIMning o'sish sur'atlari joriy davrdagi va o'tgan davrdagi real YaIM o'rtasidagi farqning o'tgan davrdagi real YaIM qiymatiga nisbati sifatida topiladi:

$$Y = (Y_t - Y_{t-1}) / Y_{t-1} * 100\% = \Delta Y_t / Y_{t-1} * 100\% \quad (1)$$

Bu yerda: Y_t - qarab chiqilayotgan davrda real YaIMning qiymati; Y_{t-1} - o'tgan davrdagi YaIMning real hajmi.

Iqtisodiy o'sish mamlakat iqtisodiyoti rivojlanishining umumiy holatini ifodalaydi. Real YaIM hajmining o'zgarishi mamlakat iqtisodiyoti holati va dinamikasi to'g'risida ma'lumot bersada, iqtisodiy o'sishni to'liq aks ettirmaydi. Mamlakat aholisining o'sish sur'ati 3% ni, real YaIM ning O'sish sur'ati ham 3% ni tashkil etdi. Bunday holatda, garchi YaIM hajmi o'sgan bo'lsada, kishilarning daromadlari o'zgarmay qoladi. Shu sababli iqtisodiy o'sishni to'laroq aks ettirish uchun boshqa bir ko'rsatkich — aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan real YaIMning o'zgarishi qo'llaniladi. O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning har bir bosqichida makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosiy ustuvor vazifa etib belgilab kelindi. Ma'lumki, makroiqtisodiy barqarorlik mamlakatning YaIM da namoyon bo'ladi va u davlatning iqtisodiy qudratiga baho beradi. **2017–2021 yillarda** O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi va uning samarali ijro etilishi orqali iqtisodiy islohotlarning yuqori natijalariga erishildi. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy- iqtisodiy siyosati tubdan o'zgardi.

Harakatlar strategiyasiga muvofiq, iqtisodiy rivojlanish, avvalo aholining turmush darajasi va sifatini oshirishga qaratilgan mutloqo yangi bosqichga o‘tdi. 2021 yilda dunyo bo‘yicha ayrim mamlakatlarning iqtisodiyotlarida tiklanish jarayoni boshlangan bo‘lsa, ba’zi davlatlar pandemiya sababli yuzaga kelgan iqtisodiy inqirozdan hali ham chiqib keta olganlari yo‘q. Global miqyosda davom etayotgan pandemiya hamda iqtisodiy vaziyat bilan bog‘liq mavhumliklar saqlanib qolayotgan shunday sharoitida, O‘zbekiston iqtisodiyoti o‘z vaqtida muvofiqlashtirilgan fiskal va monetar siyosat natijasida 7,4 foiz o‘shishni qayd etib, jadal ravishda tiklanishda davom etdi. Shuningdek, 2021 yil yakunlari bo‘yicha e‘lon qilingan Jahon banki hisobotiga ko‘ra, O‘zbekistonning yirik iqtisodiy hamkor davlatlarining iqtisodiyotlarida o‘shish qayd etilgan. Xususan, Rossiya Federatsiyasining iqtisodiyoti 2020 yilda 3,0 foizga qisqarganidan so‘ng, 2021 yilda 4,3 foizga o‘sganligi hisoblangan.

2.1-rasm. Dunyoning ayrim mamlakatlarida 2019-2021 yillar mobaynida iqtisodiy o‘shish ko‘rsatkichlari.

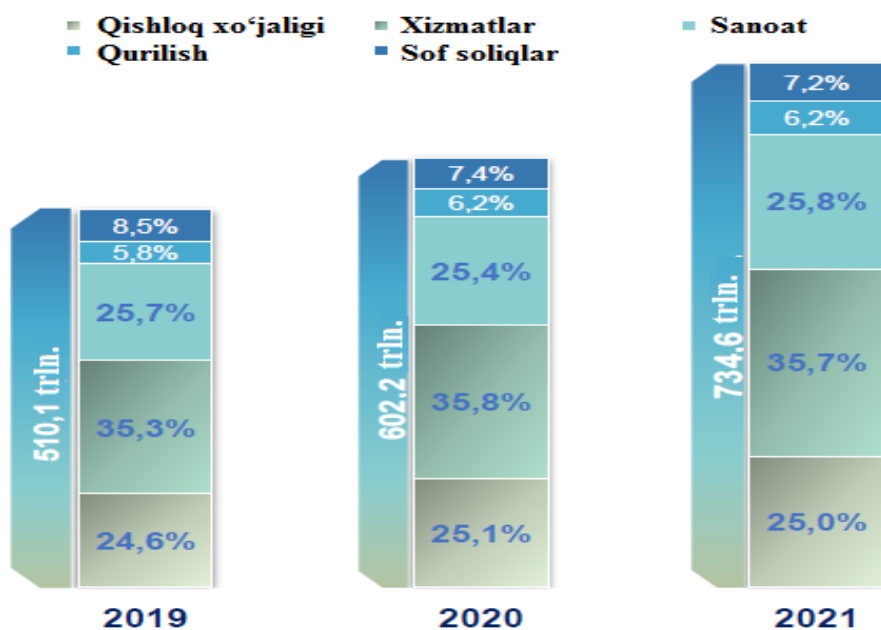
Manba: Jahon banki va O‘zbekiston Respublikasi Statistika qo‘mitasi ma’lumotlari.

Xalqaro valyuta jamg‘armasining yanvardagi hisoboti bo‘yicha ushbu ko‘rsatkich 4,5 foizga etgan. Shu bilan birga, Xitoy iqtisodiyoti 2020 yilda 2,2

foizga sekinlashgandan soʻng, 2021 yilda, Jahon bankiga koʻra 8,0 foizga va Xalqaro valyuta jamgʻarmasiga 8,1 foizga oʻsgan. Bundan tashqari, Jahon bankiga koʻra, 2021 yilda Qozogʻiston iqtisodiyoti 3,5 foizga va Turkiya iqtisodiyoti 9,5 foizga oʻsganligi qayd etilgan.

2021 yilda YaIMning nominal hajmi 734,6 trln. soʻmni yoki 69,2 mlrd. dollarni tashkil etdi. Bunda, qishloq hoʻjaligi YaIMning 25,0 foizini yoki 183,5 trln. soʻmni, xizmatlar 35,7 foizini yoki 262,5 trln. soʻmni, sanoat 25,8 foizini yoki 189,6 trln. soʻmni, qurilish 6,2 foizini yoki 45,8 trln. soʻmni va eksport import mahsulotlariga sof soliqlar 7,2 foizini yoki 53,2 trln. soʻmni tashkil etdi. Shuningdek, 2021 yilda YaIM tarkibida sanoatning ulushi 0,4 foizga koʻpaygan. Bungacha, 2020 yilda koronavirus inqirozi sababali sanoatning ulushi 25,7 foizdan 25,4 foizgacha kamaygan edi.

Bundan tashqari, yalpi qoʻshilgan qiymat 2021 yilda 7,5 foizga koʻpayib, 681,4trln. soʻmni tashkil qildi. 2020 yilda yalpi qoʻshilgan qiymatning oʻsishi 1,9 foizgacha sekinlashgan va 557,8 trln. soʻmga teng boʻlgan.

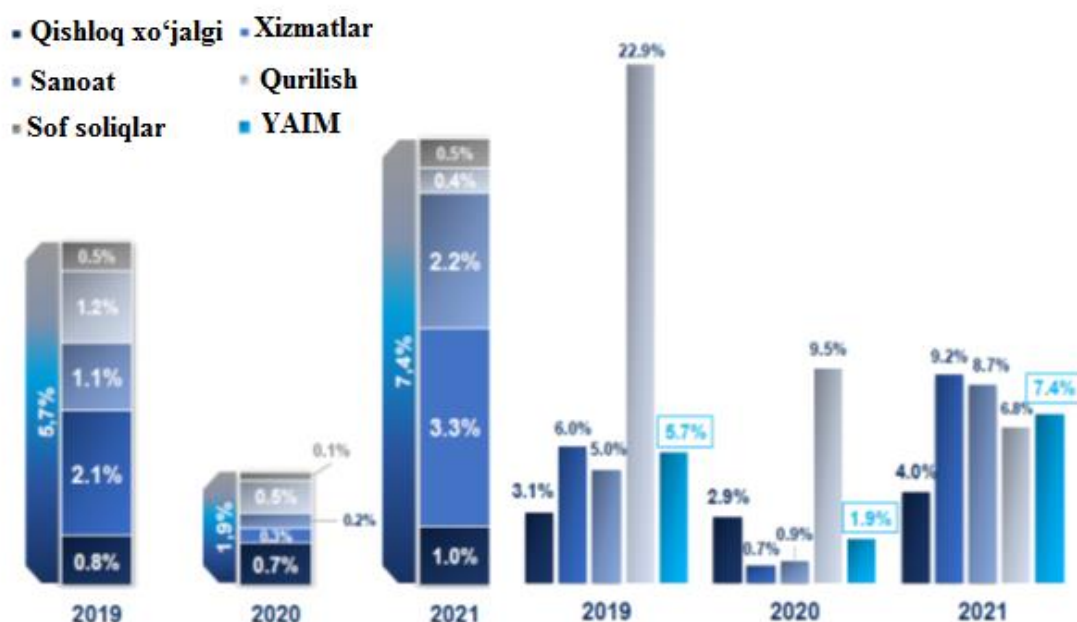

2.2-rasm. 2019-2021 yillarda YaIM hajmi va tarkibi

Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika qoʻmitasi maʼlumotlari.

Shu bilan bir qatorda, 2021 yilda iqtisodiy oʻsishning asosiy drayverlari sanoat va xizmatlar sohasi boʻlib, mos ravishda 9,2 va 8,7 foizga oʻsgan. Bundan tashqari, 2021 yilda qishloq xoʻjaligi 4,0 foizga hamda qurilish sohasi 6,8 foizga oʻsgan. Shuningdek, YaIMning 7,4 foizlik oʻsishining 3,3 foiz bandi xizmatlar va

2,2 foiz bandi sanoat sohasi hisobiga to‘g‘ri keladi. 2020 yilda pandemiya sababli, mazkur sohalarning iqtisodiy o‘shisdagi ulushi eng ko‘pkamaygan sohalar bo‘lgan. Qishloq ho‘jaligi iqtisodiyot o‘shishining 1,0 foiz bandini ta‘minlagan bo‘lsa, sof soliqlar va qurilishga o‘shishning mos ravishda 0,5 foiz band va 0,4 foiz bandi to‘g‘ri keladi. Milliy iqtisodiyotni rivojlantirishda kelgusi besh yilda aholi jon boshiga YaIMni 1,6 baravarga (1750 AQSh dollaridan 2800 dollargacha) ko‘paytirish, 2030 yilga borib aholi jon boshiga daromadlarni 4000 AQSh dollaridan oshirish va O‘zbekistonni “daromadi o‘rtachadan yuqori bo‘lgan davlatlar” qatoriga kiritish yetakchi maqsad sifatida belgilandi.

2.3-rasm. 2019-2021 yillarda iqtisodiyot tarmoqlarining YaIM o‘shidagi hissasi va dinamikasi.

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

Bunga erishish uchun “O‘rta muddatli daromadlar strategiyasi”ni ishlab chiqish rejalashtirilgan bo‘lib, hujjat loyihasini joriy yilning 1 sentyabriga qadar taqdim etish ko‘zda tutilgan. Strategiyada makroiqtisodiy barqarorlikni ta‘minlash va yillik inflyatsiya darajasini bosqichma-bosqich 5 foizgacha pasaytirish maqsad qilingan. Buning uchun joriy yilda xalqaro moliya institutlari bilan birgalikda kelgusi 5 yilga mo‘ljallangan makroiqtisodiy prognoz, shuningdek, iqtisodiy o‘shish darajasining o‘rtacha 6,5 foizdan yuqori bo‘lishini va inflyatsiyani 2024 yildan 5 foiz target ko‘rsatkichi darajasida ushlab turishni nazarda tutuvchi 2023- 2025 yillarga mo‘ljallangan asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar prognozi ishlab

chiqilmoqda. Bundan tashqari, yil davomida inflyatsiyaning monetar omillarini pasaytirish, jumladan, iqtisodiyotga kredit qo'yilmalari o'sish sur'atlarini (16-18%) YaIM nominal hajmi o'sish sur'atlariga mutanosib darajada ushlab turish hamda 2-3 foizlik real ijobiy foiz stavkalari shakllanishini ta'minlash bo'yicha choralar ko'riladi. Monopoliyaga qarshi siyosat, shuningdek, respublika hududlarida savdo infratuzilmasini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlar ham inflyatsiyani jilovlashga qaratiladi va bu raqobatni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Oziq-ovqat mahsulotlari narxlarining o'sishini cheklash maqsadida har yili ichki bozorni oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'ldirish va narxlar barqarorligini ta'minlash bo'yicha hududiy ma'muriyatlarning uni ta'minlash bo'yicha vazifalari aniq belgilab berilgan "Yo'l xaritasi" tasdiqlanadi. Shuningdek, tashqi qarzning o'sish darajasini yiliga 4,5 mlrd. AQSh dollari miqdorida ushlab turish ham makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga ko'mak beradi. Bunga o'rta muddatli istiqbolda davlat qarzi YaIMga nisbatan 60 foizdan oshmasligini nazarda tutuvchi davlat qarzini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi kafolatlarini berish tartibini takomillashtirish orqali erishiladi va bu ish joriy yilda amalga oshiriladi.

Kelgusi besh yilda iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish va xususiy sektorni yanada rivojlantirishga qaratilgan islohotlar davom ettiriladi. Strategiyada xususiy sektorning YaIMdagi ulushini 80 foizga, eksportdagi ulushini esa 60 foizga yetkazish maqsadi qo'yilgan bo'lib, bu jarayon monopoliyaga qarshi faol siyosat bilan birgalikda olib boriladi.

Shu maqsadda joriy yilda iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini liberallashtirish davom ettiriladi. Xususan, mashinasozlik, kimyo, neft-gaz, energetika, kon-metallurgiya sanoati, transport sohalaridagi 23 ta yirik korxonalar joriy yil 21 martga qadar kapital bozorlariga mustaqil chiqish va xalqaro kredit reytinglarini olish bo'yicha "Yo'l xaritasi"ni ishlab chiqishi kerak. 2022-2023 yillarda Xalqaro moliya korporatsiyasi bilan hamkorlikda "Farg'onaazot" AJ va "Dehqonobod kaliy kombinati" AJ xususiylashtiriladi. Xususiy biznesni rivojlantirish uchun respublika bo'ylab qo'shimcha 200 ta sanoat zonasi tashkil

etilib, bunda zarur infratuzilmani etkazib berish va ularning har birida kamida 15 tadan korxonani joylashtirish koʻzda tutilgan, buning uchun 2022 yilda byudjetdan 1,5 trln. soʻm ajratiladi. Sharoiti “ogʻir” hududlarda faoliyati yoʻlga qoʻyilgan biznes subyektlar uchun Qoraqalpogʻiston Respublikasining Moʻynoq tumani, Qashqadaryo viloyatining Chiroqchi, Koʻkdala, Dehqonobod, Kasbi, Mirishkor va Nishon tumanlarida, Navoiy viloyatining Tomdi, Uchquduq, Konimex, Nurota tumanlarida, Toshkent viloyatining Boʻka, Piskent, Oqqoʻrgʻon, Bekobod tumanlarida soliq solishning yanada qulay sharoitlari joriy etiladi.

Hududlarda tadbirkorlikni qoʻllab- quvvatlash tuzilmalari faoliyatini yaxshilash, ishsizlik va kambagʻallik darajasini pasaytirish sohasida tuman va shaharlarda tadbirkorlikka koʻmaklashadigan tuzilmalar negizida mahallalarda hokimlarning yordamchilari bilan yaqin hamkorlikda ish olib boruvchi Tadbirkorlik kengashlari tashkil etiladi. Avgustda Prezidentning tadbirkorlar bilan anʻanaviy “Ochiq muloqot”ini oʻtkazish rejalashtirilgan. Strategiyada 2026 yilga borib eksklyuziv huquqlarni bekor qilish va davlat ishtirokidagi kompaniyalarni xususiylashtirish hisobiga 25 ta faoliyat turlari boʻyicha monopoliyalarni tugatish koʻzda tutilgan.

Joriy yilda iqtisodiyotda davlat ishtirokini qisqartirish maqsadida davlat kompaniyalarini xususiylashtirish yoʻli bilan 14 ta iqtisodiy faoliyat turi boʻyicha mutloq huquqlarni bekor qilish va bu sohalardagi monopoliyani tugatish rejalashtirilgan (aholi va ijtimoiy obyektlarga suyultirilgan gaz etkazib berish, rangli metall parchalarini ishlab chiqarish va sertifikatlashtirish xizmatlari va boshq). Energetika sohasida elektr energiyasini etkazib berishga monopoliya bekor qilinadi va ijtimoiy himoya kafolatlarini belgilagan holda bozor mexanizmlari joriy etiladi. Shuningdek, neft-gaz sohasida transformatsiya jarayonlari jadallashadi. “Oʻztransgaz” AJ faqat gaz tashish bilan shugʻullanuvchi kompaniyaga aylantiriladi. “Oʻzbekneftgaz” AJ tashkiliy-huquqiy tuzilmasi jahonning yetakchi neft-gaz kompaniyalari standartlariga muvofiqlashtiriladi. “Hududgaztaʼminot” AJ faoliyatiga, jumladan, isteʼmolchilarni gaz bilan taʼminlash tizimiga xususiylashtirish operatorlar jalb etiladi. Temir yoʻl sohasida xususiylashtirish operatorlari faoliyati

yo'lga qo'yiladi, asosiy faoliyat turiga taalluqli bo'lmagan aktivlar optimallashtiriladi va transport xarajatlari kamaytiriladi. "Raqobat to'g'risida"gi va "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi qonunlar birlashtiriladi, davlatning tadbirkorlik faoliyatida ishtirok etish doirasi qonunchilik bilan aniq belgilab qo'yiladi, tabiiy monopoliyalar holatini va bozordagi ustun mavqega egalikni aniqlash mezonlari kengaytiriladi, davlat ko'magi shakllari va ularni taqdim etishga nisbatan talablar belgilanadi va raqobatni chegaralash uchun javobgarlik kuchaytiriladi. Iqtisodiy munosabatlarga erkin bozor tamoyillarini keng joriy etish uchun xomashyo etkazib berish va qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxlarini shakllantirishda bozor mexanizmlariga to'liq o'tish, shuningdek, ayrim tovarlar uchun belgilangan ma'muriy narxlarni bosqichma- bosqich bekor qilish nazarda tutilgan.

Shuningdek, Strategiya doirasida mamlakatdagi investitsiyaviy muhit ham izchil takomillashtirilib, 2026 yilga qadar xorijiy va mahalliy sarmoyalarni jalb etish strategiyasi amalga oshiriladi. Kelgusi besh yilda 120 mlrd. dollar, shu jumladan, 70 mlrd. dollar xorijiy investitsiyalarni jalb etish ko'zda tutilgan. Davlat-xususiy sheriklik asosida 14 mlrd. dollar miqdoridagi investitsiyalar jalb qilinadi. Joriy yilda Strategiyani amalga oshirish bo'yicha Davlat dasturida 2026 yilgacha xorijiy va mahalliy investitsiyalarni jalb etish strategiyasini ishlab chiqish, investitsiyalardan samarali foydalanish va "quyidan yuqoriga" tamoyili asosida eksport hajmlarini oshirish bo'yicha yangi tizimni yaratish ko'zda tutilgan.

Hududlarning xorijiy davlatlar bilan, xususan, Sirdaryo viloyatining Xitoy bilan, Surxondaryo viloyatining Rossiya bilan, Jizzax viloyatining Hindiston bilan tashqi iqtisodiy aloqalari yo'lga qo'yiladi. Bundan tashqari, joriy yilda hududlarda Sanoat va infratuzilmani rivojlantirish banki, Surxondaryo viloyatida "Investorlarga ko'mak markazi", Toshkent shahrida "Ilg'or loyihalar va injiniring markazi", Navoiy kon- metallurgiya kombinatida "Biznesga ko'maklashish markazi" tashkil etiladi. Toshkent shahrida har yili "Toshkent xalqaro investitsiya forumi" o'tkazib boriladi. Strategiyada raqamli iqtisodiyotni asosiy "drayver" – iqtisodiy rivojlanish sohasiga aylantirish, uning hajmini kamida 2,5 baravarga

oshirish rejalashtirilgan. 2026 yil yakuniga qadar ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni raqamlashtirish darajasini 70 foizga, dasturiy ta'minot industriyasi hajmini 5 baravar, uning eksportini esa 10 baravar oshirib, 500 mln. AQSh dollariga yetkazish maqsad qilingan. Bu yo'nalishda joriy yilda raqamli infratuzilmani rivojlantirish hisobiga barcha turar-joy massivlari, ijtimoiy obyektlar va avtomobil yo'llarini internetga keng polosali tezkor ulanish tarmoqlari bilan qamrab olish rejalashtirilgan. Iqtisodiyotning real sektori va moliya sohasida ishlab chiqarish va operatsion jarayonlarni avtomatlashtirish bo'yicha maqsadli dasturni tasdiqlash ko'zda tutilgan. Maqsadli dastur loyihalarini amalga oshirish hisobiga raqamlashtirish darajasi 30 foizga oshiriladi. Buxoro viloyatining Qorako'l tumanida IT-klaster tashkil etiladi. Shuningdek, "2023-2030 yillarda sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi" ishlab chiqiladi va axborot texnologiyalari sohasida 700 nafar mutaxassis tayyorlanadi.

Eksporga ko'maklashish tizimini takomillashtirish orqali 2026 yilda eksport salohiyatini 30 mlrd. dollarga etkazishga alohida e'tibor qaratiladi. Eksportchi korxonalariga ko'rsatilayotgan tashkiliy va moliyaviy yordam berish tizimi takomillashtiriladi, buning hisobiga eksportchi korxonalar soni 6500 tadan 15000 taga, tovarlar eksporti geografiyasi esa yana 35 ta mamlakatga kengayib, 150 mamlakatga etishi kutilmoqda.

Joriy yilda 2022-2026 yillarga mo'ljallangan Eksporni rivojlantirish dasturi doirasida eksport hajmini 14 mlrd. dollarga yetkazish rejalashtirilgan bo'lib, bunda eksport tarkibida tayyor mahsulotlar ulushi 32 foizdan 42 foizga ortadi, eksport tarkibida xomashyo resurslari ulushi xomashyoni qayta ishlash quvvatlarini oshirish hisobiga 34 foizdan 24 foizga kamaytiriladi, xizmatlar eksporti hajmi esa 3,3 mlrd. dollarni tashkil qiladi. Sanoatning har bir sektori uchun eksporni ko'paytirish bo'yicha ish rejaları ishlab chiqiladi, "Oyko-teks", "Sedeks", "BiEsSiAy", "GOTS", "ISO 9001" va boshqa xalqaro talablarga mos standartlar joriy etiladi, "H&M", "ZARA", "LC Waikiki", "PUMA", "Reebok", "Uniqlo" kabi dunyoga mashhur brendlar mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish uchun hamkorlikka jalb qilinadi, taniqli poyabzal brendlari buyurtmalarini jalb etish

hisobiga 130 mln. dollarlik oyoq kiyimlar eksporti ta'minlanadi. Shuningdek, meva-sabzavot mahsulotlari eksporti geografiyasi va nomenklaturasini kengaytirish bo'yicha choralar ko'riladi. Eksportda xususiy sektor ulushini oshirish maqsadida joriy yildan eksportchi korxonalar kompensatsiya va kafilliklar hamda qo'l mehnati mahsulotlarini jahon elektron savdo maydonlari orqali eksport qilish xarajatlarini qoplash joriy etiladi. Bundan tashqari, yaqin xorij mamlakatlariga eksport qilinayotgan yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlar uchun eksportchi korxonalar transport xarajatlarining bir qismini qoplab berish tizimi ham qo'llaniladi.

Strategiyada 2026 yilda qishloq xo'jaligining yillik o'sish sur'atlarini kamida 5 foizga yetkazish va ushbu sektorda band bo'lganlarning daromadini kamida 2 baravar oshirish ko'zda tutilgan. Bunga tumanlarni aniq mahsulot turini etishtirishga ixtisoslashtirish, qishloq xo'jaligida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ko'lamini kengaytirish, sug'urtalashning yangi mexanizmlarini joriy etish orqali erishish rejalashtirilgan. 2022 yilda qishloq xo'jaligini jadal rivojlantirish hisobiga mahsulot tannarxini 30-35 foizga pasaytirish, paxtadan har gektardan o'rtacha 37 tsentner va g'alladan 70 tsentner hosil olishga erishish ko'zlanmoqda.

Meva-uzumchilikda "in-vitro" laboratoriyalari va 4 ta zamonaviy ko'chatxonalar tashkil etish orqali har yili kamida 10 mln. dona virussiz ko'chatlar etishtirish maqsad qilingan. Meva-sabzavotchilikda intensiv bog'lar maydonini 1,5 baravar, issiqxonalar maydonini 1,2 baravar ko'paytirish, yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulot ishlab chiqarish hajmini ikki baravar, eksport salohiyatini esa 1 mlrd. dollarga oshirish rejalashtirilgan. 129 ming gektar yangi va foydalanishdan chiqarilgan erlar o'zlashtiriladi. Hududlarda 110 ta meva-sabzavotchilik kooperatsiyalari va 35 ta g'allachilik klasterlari tashkil etiladi, 25 ming gektar maydonda intensiv bog'lar va 50 ming gektarda yangi uzumzorlar barpo etiladi, chorvachilikda o'sish sur'atini o'rtacha 6,2 foizga oshirish choralari ko'riladi. 2022 yilda 2,7 mln. tonna go'sht, 12,2 mln. tonna sut, 8,2 mlrd. dona

tuxum, 468,4 ming tonna parranda go'shti, 700 ming tonna baliq ishlab chiqarish rejalashtirilgan.

Shuningdek, joriy yilda qishloq xo'jaligida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash ko'lamini kengaytirish, elektr energiyasi va issiqxonalarda muqobil energiya texnologiyasini joriy etish uchun yillik xarajatlarning bir qismini subsidiyalash ko'zda tutilgan. Qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimi takomillashtiriladi, "Qishloq xo'jalik sohasidagi tavakkalchiliklarni sug'urtalash to'g'risida"gi Qonun qabul qilinadi.

Qishloq xo'jaligi xizmatlari tizimini takomillashtirish davom ettiriladi. Farg'ona, Samarqand, Jizzax, Andijon, Navoiy, Xorazm viloyatlarida agroxizmat markazlari tashkil etiladi va qishloq xo'jaligi mahsuloti ishlab chiqaruvchilarning xizmatlar bilan qamrab olish darajasi 30 foizgacha oshiriladi. Agrologistika markazlari soni 73 taga, ularning mahsulot saqlash sig'imi esa 1,1 mln. tonnaga etkaziladi.

Ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirish sohasida Urug'chilik va ko'chat etishtirish bo'yicha milliy dastur ishlab chiqiladi, "Qishloq xo'jaligida standartlashtirish markazi" DUK tarkibida Andijon viloyatida, shuningdek, Toshkent shahri va Toshkent viloyatida xalqaro darajada akkreditatsiyaga ega zamonaviy laboratoriyalar yaratiladi. Bundan tashqari, 2022/2023 o'quv yilida kamida 200 talabani qabul qiladigan Xalqaro qishloq xo'jaligi universiteti tashkil etiladi.

Hududlarni rivojlantirish sohasida Strategiyada 14 ta hudud bo'yicha tuman va shaharlar kesimida ishlab chiqilgan kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning besh yillik hududiy dasturlarini amalga oshirish ko'zda tutilgan. Kelgusi besh yilda hududlarni mutanosib rivojlantirish orqali hududiy iqtisodiyot hajmining 1,4-1,6 baravarga oshishi kutilmoqda.

Joriy yildan hududlar bilan ishlashning yangi tartibi joriy etilmoqda. Yangi tartib har bir tuman va shaharning muammo va imkoniyatlarini o'rganib, "o'sish nuqtalari"ni belgilab olgan holda hududlarni rivojlantirish dasturlarining har yili ishlab chiqishni ko'zda tutadi. Shuningdek, 2022 yilda statistik ko'rsatkichlar va so'rovnomalar natijalari asosida hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish

reytingi ham joriy etiladi. Reyting ko'rsatkichlari "qoniqarsiz" bo'lgan shahar va tumanlar uchun ularni rivojlantirish bo'yicha amaliy chora- tadbirlar dasturlari ishlab chiqiladi.

Hududiy rivojlanishda joylarda aholining yashash sharoitlarini yaxshilash uchun urbanizatsiya siyosatini takomillashtirish katta ahamiyatga ega bo'ladi. Shaharlardagi aholining turmush tarzi qulayligini baholovchi "Shaharlar qulayligi" indeksi joriy etiladi.

Real YaIM hajmining o'zgarishi umuman mamlakat iqtisodiyotining muayyan davr oralig'idagi rivojlanishini ifodalasa, aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIM hajmining o'zgarishi iqtisodiy rivojlanishga kishilar turmush darajasi orqali baho berishga xizmat qiladi.

Mamlakat iqtisodiyotida yaratilgan YaIM ishlab chiqarish omillari — yer, kapital va mehnat resurslarining o'zaro ta'sirida shakllanadi. Bular iqtisodiy o'sishning miqdoriy omillariga kiradi (mas, foydalanilayotgan ekin maydonlarni kengaytirish YaIM o'sishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi). Ushbu omillarni ishlab chiqarish jarayoniga kengroq jalb etish natijasida yuz beradigan iqtisodiy o'sish ekstensiv o'sish deb ataladi.

Jamiyatdagi ijtimoiy iqtisodiy va barcha boshqa muammolarni hal qilishning asosiy yo'li - bu milliy iqtisodiyotning barqaror iqtisodiy rivojlanishidir. Aholi farovonligini oshirib borish ham pirovard natijada iqtisodiy rivojlanish darajasi va sur'atlariga bog'liq.

Mamlakatlarning iqtisodiy rivojlanishi ko'p omilli va shu bilan birga ziddiyatli jarayon hisoblanadi. Iqtisodiy rivojlanish hech qachon bir tekis, yuqorilab boruvchi chiziq bo'yicha ro'y bermaydi. Iqtisodiy rivojlanish o'z ichiga yuksalish va inqiroz davrlarini iqtisodiyotdagi miqdor va sifat o'zgarishlarini, ijobiy va salbiy natijalarini olib notekis boradi. Iqtisodiy rivojlanish qiyin aniqlanadigan jarayon bo'lganligi sababli uning mezonlaridan biri bo'lgan iqtisodiy o'sish ko'proq tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sish iqtisodiy rivojlanishning tarkibiy qismi bo'lib, o'z ifodasini real YaMM (YaIM) hajmi va uning aholi jon boshiga ko'payishida topadi. Iqtisodiy o'sishga tarixiy jihatdan yondashilganda, u bir xil sur'at va

me'yorlarda bormaydi. Tarixda iqtisodiy o'sish sur'atlarining jadallashish, jiddiy pasayish va hatto cheklanish davrlari ma'lum. Agar jahon xo'jaligi va milliy iqtisodiyotda katta tarixiy bosqichlar olib qaraladigan bo'lsa, barqaror iqtisodiy o'sish, ishlab chiqarishning har tomonlama taraqqiyot manzarasi hosil bo'ladi. Shu bilan birga iqtisodiy o'sish nafaqat miqdor, balki muayyan sifat o'zgarishlari shaklida ham namoyon bo'ladi.

Iqtisodiy o'sish bu yalpi milliy mahulot mutloq hajmning aholi jon boshi va iqtisodiy resurs birligi hisobiga nisbiy miqdorining ko'payishi hamda sifat o'lchamlarining borishidir. Ishlab chiqarish natijalarining o'sish sur'ati bilan ishlab chiqarish omillari miqdorining o'zgarishi o'rtasidagi nisbat iqtisodiy o'sishning ekstensiv yoki intensiv turlarini belgilab beradi.

Ekstensiv iqtisodiy o'sishga ishlab chiqarishning mavjud texnikaviy asosi saqlanib dolgan holda iqtisodiy resurslar miqdorini ko'paytirib borish orqadi erishiladi. Aytaylik, mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa ko'paytirish uchun mavjud korxonalar bilan bir qatorda o'rnatilgan uskunalarning quvvati, miqdori va sifati, ishchi kuchining soni va malaka tarkibi bo'yicha huddi o'shancha korxonalar ko'riladi. Ekstensiv rivojlanishda, agar u sof holda amalga oshirilsa, ishlab chiqarish samaradorligi o'zgarmay qoladi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi sharoitida mahsulot chiqarish miqyoslarini kengaytirishga ishlab chiqarish omillarini sifat jihatidan takomillashtirish: yanada progressivroq ishlab chiqarish vositalarini va yangi texnikani qo'llash, ishchi kuchi malakasini oshirish, shuningdek, mavjud ishlab chiqarish salohiyatidan yaxshiroq foydalanish yo'li bilan erishiladi. Intensiv yo'l ishlab chiqarishga jalb etilgan resurslarning har bir birligidan olinadigan samaraning, pirovard mahsulot miqdorining o'sishida, mahsulot sifatining yaxshilanishida o'z ifodasini topadi. Bunda mahsulot ishlab chiqarishni ikki hissa oshirishga ishlab turgan korxonalarni rekonstruktsiya qilish va texnika bilan qayta qurollantirish mavjud resurslardan yaxshiroq foydalanish hisobiga erishish mumkin. Real hayotda ekstensiv va intensiv omillar sof holda mavjud bo'lmaydi, balki muayyan uyg'unlikka, bir-biri bilan qo'shilgan tarzda ro'y beradi. Shu sababli ustuvor

ekstensiv va ustuvor intensiv iqtisodiy o'sish turlari tahlil qilinadi.

2.2. Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari va omillari

Iqtisodiy o'sish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lganligi sababli uni baholash uchun qandaydir bitga ko'rsatkich kifoya qilmaydi, balki muayyan ko'rsatkichlar tizimi talab qilinadi. Bu ko'rsatkichlar tizimida o'lchamdagi va klimat ifodasidagi ko'rsatkichlar farqlanadi. Iqtisodiy o'sishning jismoniy o'lchamdagi ko'rsatkichlari ancha aniq natija beradi, (chunki ular inflyatsiya ta'siriga berilmaydi), lekin universal emas, ya'ni har xil o'lchamdagi mahsulot va xizmatlarni ishlab umumiy ko'rsatkichga keltirish qiyin. Klimat ko'rsatkichlar keng qo'llaniladi, ammo har doim ham uni inflyatsiyadan xuliq "tozalash" mumkin bo'lavermaydi. Shu sababli ko'pincha iqtisodiy o'sish sur'atlari qiyosiy yoki doimiy narxlarda hisoblanadi.

Iqtisodiy o'sish quyidagi qiymat ko'rsatkichlarida hisoblanadi:

1. YaMM (YaIM), SMM yoki milliy daromadning mutloq hajmi va ularning o'sish sur'atlari.

2. YaMM (YaIM), SMM yoki milliy daromadning aholi jon bosh hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'atlari.

Z. YaMM (YaIM), SMM yoki milliy daromadning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga turli keladigan miqdori va uning o'sish sur'atlari.

Iqtisodiy o'sishni baholashda har uchala ko'rsatkichdan ham foydalanish mumkin, lekin ularning ahamiyati turlicha.

Agar diqqat markazida mamlakat iqtisodiy salohiyati muammosi tursa, birinchi ko'rsatkichdan foydalanish ko'proq mos keladi. Alohida mamlakat va hududlardagi aholining turmush darajasini taqqoslashda, ko'proq ikkinchi ko'rsatkichdan foydalaniladi. Iqtisodiy samaradorlikni baholashda uchinchi ko'rsatkichga ustuvorlik beriladi.

Odatda iqtisodiy o'sish sur'ati % (foiz)da joriy yildagi real YaMM (SMM, MD) ni bazis davridagi hajmiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

O‘zbekistonda YaIM va asosiy tarmoqlar mahsulotlarining o‘shish sur‘atlari oldingi yilga nisbatan % hisobida

Ko‘rsatkichlar	2018 yil		2019 yil		2020 yil		2021 yil	
	mlrd. so‘m	o‘shish sur‘ati, %da	mlrd. so‘m	o‘shish sur‘ati, %da	mlrd. so‘m	o‘shish sur‘ati, %da	mlrd. so‘m	o‘shish sur‘ati, %da
Yalpi ichki mahsulot	424 729	105,4	529 391	105,7	602 193	101,9	734 588	107,4
Tarmoqlarning yalpi qo‘shilgan qiymati	379 153	105,3	484 129	105,8	557 831	101,9	681 424	107,5
<i>Qishloq, o‘rmon va baliqchilik xo‘jaligi</i>	113 661	100,3	130 307	103,1	151 280	102,9	183 518	104,0
Sanoat	95 804	110,8	136 103	105,0	153 188	100,9	189 607	108,7
Tog‘-kon sanoati va ochiq konlarni ishlash	20 057	126,5	31 338	99,4	22 619	78,0	28 869	110,7
Ishlab chiqaradigan sanoat	68 972	107,9	94 750	106,6	118 251	107,9	146 734	108,2
Elektr, gaz, bug‘ bilan ta‘minlash va havoni konditsiyalash	5 870	103,1	9 055	105,1	11 220	106,8	12 633	113,0
Suv bilan ta‘minlash; kanalizatsiya tizimi, chiqindilarni yig‘ish va utilitatsiya qilish	905	111,3	961	102,2	1 098	99,1	1 371	82,3
Qurilish	22 101	114,3	30 595	122,9	37 548	109,5	45 802	106,8
Xizmatlar	147 587	105,2	187 123	106,0	215 816	100,7	262 496	109,2
Mahsulotlarga sof soliqlar	45 576	105,9	45 263	104,7	44 362	101,6	53 164	106,7

Manba: O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari.

Mamlakatning iqtisodiy o‘shish sur‘atini tavsiflovchi ko‘rsatkichlar bir qator kamchiliklarga ham ega.

Birinchidan, ular mahsulot sifatining o‘zgarishini to‘liq aks ettirmaydi va shu sababli farovonlikning xaqiqiy darajasini to‘liq xarakterlab berolmaydi:

- Ikkinchidan, real Ya MM va uning aholi jon boshiga o‘shishi bo‘sh vaqtning sezilarli ko‘payishini aks ettirmaydi va farovonlik real darajasining pasaytirib ko‘rsatilishiga olib keladi.

- Uchinchidan, iqtisodiy o‘shishni qiymat ko‘rsatkichlarda miqdoriy hisoblash boshqa tomonlama uning atrof-muhitga va insonning hayot sharoitiga salbiy ta‘sirini hisobga olmaydi.

Iqtisodiy o‘shishning alohida tomonlarini tavsiflovchi jismoniy ko‘rsatkichlar quyidagilardan iborat bo‘lib, ular ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanish darajasi, mehnat unumdorligi va ish vaqtini tejash, shaxsiy daromad va foyda miqdori, milliy iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi va shu kabilar hisoblanadi.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar darajasi quyidagi ko‘rsatkichlar bilan tavsiflanadi:

- a) Ishlab chiqarish vositalarining rivojlanish darajasi, ya‘ni uning unumdorligi;
- b) xodimning malakasi va tayyorgarlik darajasi;
- v) ishlab chiqarishning moddiy va shaxsiy omili o‘rtasidagi nisbat;
- g) mexnat taqsimoti, ishlab chiqarishning tashkil etilishi, ixtisoslashtirilishi va kooperatsiyasi.

2.2-jadval.

O‘zbekiston milliy iqtisodiyoti tarmoqlari bo‘yicha YaIM ulushining o‘zgarishi (joriy baholarda YaIM ga % hisobida)

№	Tarmoqlar	Yillar			
		2018	2019	2020	2021
1.	YaIM	100	100	100	100
2.	Qishloq xo‘jaligi	31,5	28,0	28,2	35,7
3.	Sanoat	26,5	29,3	28,5	25,8
4.	Qurilish	6,1	6,6	7,0	6,2
5.	Xizmatlar	35,9	36,1	36,3	25,0
6.	Sof soliqlar	11,2	8,9	7,6	7,2

Manba: Statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tuzilgan.

Iqtisodiy o‘shishning jahon amaliyotida keng qo‘llaniladigan boshqa jismoniy ko‘rsatkichi iqtisodiyotning tarmoq tuzilishi hisoblanadi. U tarmoqlar bo‘yicha hisoblab chiqadigan mahsulot ko‘rsatkichi asosida tahlil qilinadi. Bundan tashqari, iqtisodiy o‘shish tahlilida iqtisodiyotning ichidagi asosiy nisbat ham o‘rganiladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni shartli ravishda uchta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruh omillar iqtisodiyotning jismoniy o'sish layoqatini belgilab beradi, ular taklif omillari deb ham ataladi. Bu omillar quyidagilar:

- Tabiiy resurslarning miqdori va sifati.
- Mehnat resurslarining miqdori va sifati.
- Asosiy kapital (asosiy fondlar) ning hajmi.
- Texnologiya va fan - texnika taraqqiyoti.

Mamlakatimizda o'tish iqtisodiyoti davrida amalga oshirilayotgan tarkibiy o'zgarishlar iqtisodiy o'sishning hal qiluvchi omiliga aylanib bormoqda.

Ikkinchi guruh talab omillaridir. Bular:

1. Investitsion resurslar talab darajasi.
2. Aholining umumiy farovonlik darajasi.

Iqtisodiy o'sishga taqsimlash omillari ham ta'sir qiladi. Ishlab chiqarish salohiyatidan maqsadga muvofiq foydalanish uchun nafaqat resurslar iqtisodiy jarayonga to'liq jalb qilingan bo'lishi, balki juda samarali ishlatilishi ham zarur. Resurslarning o'sib boruvchi hajmidan to'liq foydalanish va ularni kerakli mahsulotning mutloq miqdorini oladigan qilib taqsimlash ham zarur bo'ladi.

Iqtisodiy o'sishga ta'sir ko'rsatuvchi, taklif va taqsimlash omillari o'zaro bog'liq va bir-birini taqozo qiladi. Masalan, resurslar miqdorining o'sishi va sifatining yaxshilanishi, texnologiyani takomillashtirish iqtisodiy o'sish uchun imkoniyat yaratdi. To'liq bandlik va resurslarni samarali taqsimlash bunday o'sishni ro'yobga chiqaradi.

Iqtisodiy o'sishda resurslarni taqsimlash omillari ham o'z o'rniga ega bo'lsada, bu muammoni tahlil qilishda asosiy e'tibor taklif omillariga qaratilishi zarur.

Bu avvalo, mehnat unumdorligining o'sishiga olib keluvchi omillardir.

Fan — texnik taraqqiyoti mehnat unumdorligi va iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omil hisoblanadi. Texnik taraqqiyoti o'z ichiga nafaqat ishlab chiqarishning butunlay yangi usullarini, balki boshqarish va ishlab chiqarishni tashkil qilishning yangi shakllarini ham oladi. Umuman aytganda, fan-

texnika taraqqiyoti deyilganda, pirovard mahsulot chiqarishni ko'paytirish maqsadida mavjud resurslarni yangicha uyg'unlashtirishni taqozo qiluvchi usullarning topilishi ham tushuniladi. Amaliyotda texnika taraqqiyoti va kapital quyilmalar (investitsiyalar) mustahkam o'zaro bog'liq, texnika taraqqiyoti ko'pincha yangi mashina va uskunalarga investitsiyalar qo'yishga olib keladi. Masalan, atom energiyasidan foydalanish bo'yicha texnologiyani qo'llash uchun atom elektrostantsiyalarini ko'rish zarur bo'ladi. Birinchi qarashda texnika taraqqiyoti tarixiy va shiddatli ro'y berish xarakteriga ega bo'ladi. Gaz va yoqilgi dvigatellari, konveyer va yig'ma liniyalar bizni hayotga o'tmishning eng muhim yutuqlari sifatida kirib keldi.

2.3. Iqtisodiy o'sishni o'lchash

Iqtisodiy o'sish to'liq bandlilik sharoitiga mos keluvchi potentsial ishlab chiqarish plaridarajasini uzoq muddatli ko'payishi tendentsiyasini anglatadi.

Iqtisodiy o'sish jami taklifning o'sishini yoki boshqacha aytganimizda, haqiqiy va potentsial YaIM hajmining oshishini bildiradi. Iqtisodiy o'sish muammosini o'rganish natijasida real ishlab chiqarish tizimi duch keluvchi – cheklangan resurslardan samarali foydalanish muammosiga echim topiladi. Demak, iqtisodiy o'sish omillari va ular samaradorligini o'rganish hamda tahlil qilish jamiyat oldidagi eng dolzarb muammolardan biridir.

Iqtisodiy o'sish nafaqat mamlakat real daromadlarining o'sishi, shuningdek, jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlarning o'sishini ham anglatadi. Shu sababli ham iqtisodiy o'sish ikki xil usul bilan o'lchanadi.

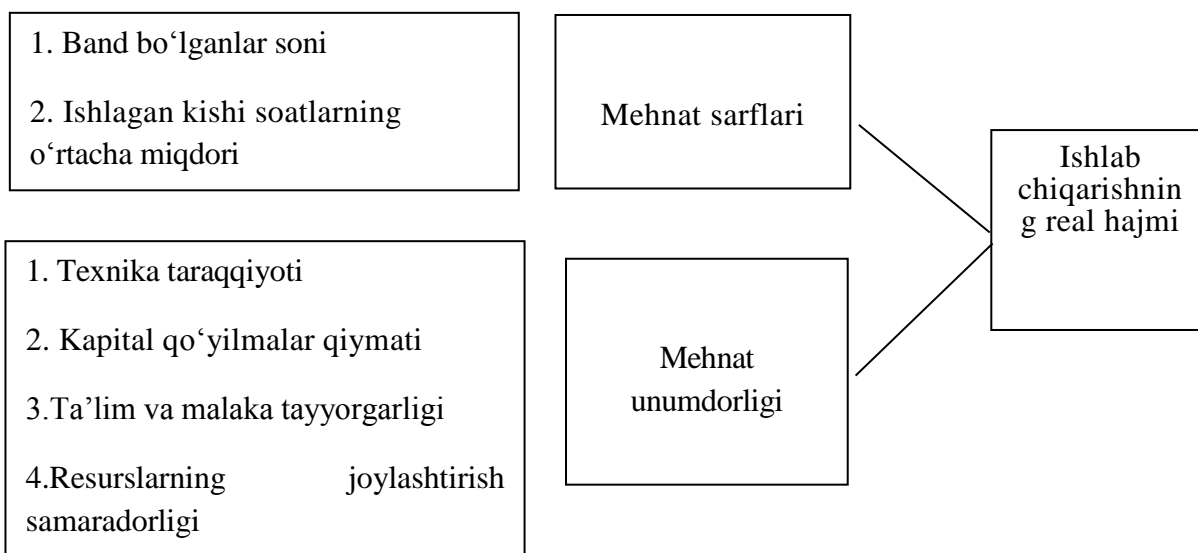
Birinchi usulda iqtisodiy o'sish real YaIMni o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi va mamlakatning umumiqtisodiy imkoniyatlari dinamikasini aniqlash uchun ishlatiladi.

Bunda, joriy yildagi real YaIM (Y_t) hajmining bazis yildagiga (Y_{t-1}) (asosan oldingi yilga) nisbatan foiz ko'rinishidagi o'sishi aniqlanadi, ya'ni:

$$I_o = \frac{Y_t}{Y_{t-1}} \times 100$$

Ikkinchi usulda iqtisodiy o'sish aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real YaIMning o'tgan davrga nisbatan o'zgarishi sifatida aniqlanadi.

Iqtisodiy o'sish nazariyasi va modellarida YaIM o'rniga SIM, YaMD, SMD ko'rsatkichlaridan ham foydalanilishi mumkin. Iqtisodiy nazariyada iqtisodiy o'sish daromadlarni qanday nisbatlarda iste'mol va investitsiyalarga bo'linishiga bog'liq deb qaraladi. Iste'mol hajmi dinamikasi iqtisodiyotning pirovard maqsadini va yashash darajasi oshishini bildirsa, investitsiyalar hajmining o'zgarishi resurs imkoniyatlarining o'sishi va texnik yangiliklarning moddiyliklashishini aks ettiradi. Iste'mol va investitsiya o'rtasida etarlicha muqobilik mavjud, chunki, joriy iste'mol miqdorining oshishi investitsiyalarning daromaddagi ulushini pasaytirish iqtisodiy o'sish imkoniyatlarini qisqartiradi.

2.4-rasm. Real ishlab chiqarish hajmini oshirish yo'llari

Iqtisodiy o'sish real kattaliklarda, qiyosiy baholarda o'lchanadi.

Har bir mamlakat iqtisodiy o'sishga intiladi, chunki iqtisodiy o'sish:

- **birinchidan**, milliy mahsulot hajmi va daromadning ko'payishiga;
- **ikkinchidan**, resurslardan samarali foydalanishga;
- **uchinchidan**, yangi-yangi ehtiyojlar va imkoniyatlarning paydo bo'lishiga;
- **to'rtinchidan**, xalqaro bozorlarda mamlakat obro'sining oshishiga olib keladi.

Yuqoridagi chizmadan ko‘rinib turibdiki, real mahsulot ikki asosiy yo‘lda ko‘paytirilishi mumkin:

- 1) ko‘proq resurs jalb etish;
- 2) resurslardan samarali foydalanish.

Respublikamizda hozirgi kunda texnika taraqqiyoti sohasidagi asosiy vazifa, ishlab chiqarishga yangi texnika va texnologiyani qo‘llash, ishlab chiqarishni tashkil qilish va boshqarishning yangi usul va shakllarini joriy qilish hisoblanadi.

Mehnat unumdorligini o‘shirishni aniqlab beruvchi asosiy omillar bir ishlovchiga to‘g‘ri keluvchi asosiy kapital hajmi hisoblanadi. Ma’lum vaqt ichida, kapitalning hajmi mutloq ko‘payishi mumkin, ammo ishchi kuchi soni tezroq o‘ssa, mehnat unumdorligi pasayadi, chunki har bir ishchining asosiy kapital bilan qurollanganlik darajasi kamayadi.

Ta’lim va malakali tayyorgarlik, mehnat unumdorligini oshiradi va natijada ancha yuqori ish haqiga ega bo‘lish imkoniyatini beradi. Inson kapitaliga investitsiyalar qo‘yish mehnat unumdorligini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. O‘z-o‘zidan aniqki, ishchi kuchi sifatining eng oddiy ko‘rsatkichi ta’lim darajasi hisoblanadi.

Real voqelikda iqtisodiy o‘shishga salbiy ta’sir ko‘rsatuvchi omillar ham mavjud. Bunday omillar sirasiga quyidagilarni kiritishimiz mumkin:

- mehnat muhofazasi;
- atrof-muhit va ekologik vaziyat;
- ekologik muammolar;
- xodimlarning mehnat sharoiti;
- sog‘liqni saqlash;
- tabiiy ofatlar;
- favqulodda ro‘y beradigan iqtisodiy-siyosiy o‘zgarishlar.

Yuqori iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini saqlab qolish uchun ustuvor vazifalar quyidagilar hisoblanadi:

- makroiqtisodiy mutanosiblikni saqlash, qabul qilingan o'rtacha muddatli dasturlar asosida tarkibiy va institutsional o'zgarishlarni chuqurlashtirish hisobiga yalpi ichki mahsulotning barqaror yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash;

- xarajatlarning ijtimoiy yo'naltirilganini saqlab qolgan holda

- davlat byudjetining barcha darajalarida mutanosiblikni ta'minlash, mahalliy byudjetlarning daromad qismini mustahkamlashga qaratilgan byudjetlararo munosabatlarni takomillashtirish;

- soliq yukini kamaytirish va soliqqa tortish tizimini soddalashtirish siyosatini davom ettirish, soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirish va tegishli rag'batlantiruvchi choralarni kengaytirish;

- ilg'or xalqaro tajribada qo'llaniladigan instrumentlardan foydalangan holda pul-kredit siyosatini yanada takomillashtirish, shuningdek valyutani tartibga solishda zamonaviy bozor mexanizmlarini bosqichma-bosqich joriy etish, milliy valyutaning barqarorligini ta'minlash.

O'zbekiston iqtisodiyotida tarkibiy o'zgartirishlarni chuqurlashtirish, milliy iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlarini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish hisobiga uning raqobatbardoshligini oshirish bo'yicha ustuvor vazifalar quyidagilardan iborat:

- milliy iqtisodiyotning mutanosibligi va barqarorligini ta'minlash, uning tarkibida sanoat, xizmat ko'rsatish sohasi, kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ulushini ko'paytirish;

ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash, ishlab chiqarish, transport-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma loyihalarini amalga oshirishga qaratilgan faol investitsiya siyosatini olib borish;

- iqtisodiyot tarmoqlari uchun samarali raqobatbardosh muhitni shakllantirish hamda mahsulot va xizmatlar bozorida monopoliyani bosqichma-bosqich kamaytirish;

- xizmat ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish, yalpi ichki mahsulotni shakllantirishda xizmatlarning o'rnini va ulushini oshirish, ko'rsatilayotgan

xizmatlar tarkibini, eng avvalo, ularning zamonaviy yuqori texnologik turlari hisobiga tubdan o'zgartirish;

- eksport faoliyatini liberallashtirish va soddalashtirish, eksport tarkibini va geografiyasini diversifikatsiya qilish, iqtisodiyoti tarmoqlari va hududlarning eksport salohiyatini kengaytirish va safarbar etish;

- yo'l-transport infratuzilmasini yanada rivojlantirish, iqtisodiyot, ijtimoiy soha, boshqaruv tizimiga axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish.

2.4. Davlatning iqtisodiy siyosatining tamoyillari va yo'nalishlari

Davlatning iqtisodiy strategiyasi uning siyosiy strategiyasini amalga oshirish uchun iqtisodiyotga davlatning aralashuvi mexanizmlari va ustuvorliklarining transformatsiyalashuvini belgilab beradi. Iqtisodiy strategiya uzoq muddatli davr ichida davlat faoliyatining yo'nalishi va uning amalga oshirish prinsiplarini ifodalaydi. Davlatning iqtisodiy strategiyasining muhim turlari quyidagilardan iborat:

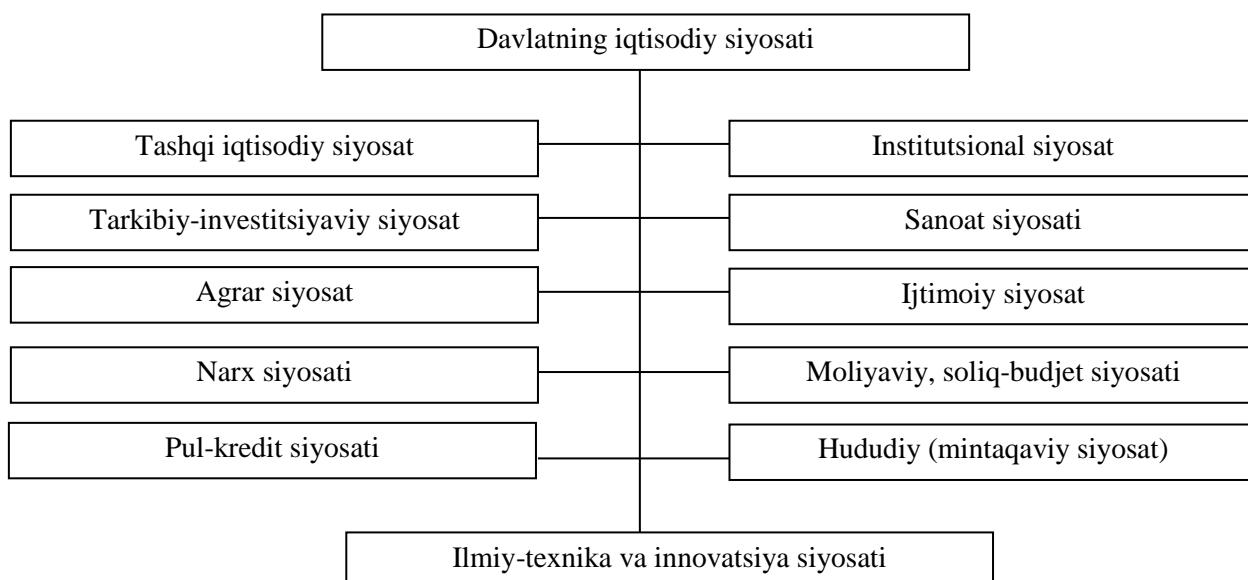
- 1) Rivojlanishning ijtimoiy samarali strategiyasi;
- 2) Korporativ strategiya ma'lum guruh kishilarning boylik orttirishga qaratilgan tor egoistik manfaatlarini amalga oshirishga qaratiladi;
- 3) Liberal-iqtisodiy strategiya tovar va kapitalning erkin harakati uchun ochiq bo'lgan iqtisodiyot uchun qo'llaniladi;
- 4) Tartibga soluvchi iqtisodiy strategiya davlat tovar va kapital harakati uchun nazorat o'rnatganida qo'llaniladi;
- 5) Mobilizatsion iqtisodiy strategiya davlatning mavjudligiga tahdid kuchayganida, favqulodda holatlar sharoitida davlatning ishlab chiqarish va tashqi iqtisodiy aloqalarga to'g'ridan-to'g'ri aralashuvi kuchayadi;
- 6) Davlatning iqtisodiy integratsiya strategiyasi;
- 7) Samarali milliy strategiya.

Davlatning ijtimoiy samarali iqtisodiy strategiyasi fuqarolar uchun optimal tarkibdagi pirovard mahsulotning yuqori o'sish sur'atining barqarorligini ta'minlashni, to'liq samarali ish bilan bandlikka, inflyasiyani jilovlashga va daromadlarning odilona taqsimlanishiga erishishini ifodalaydi. Davlat iqtisodiy

strategiyasi sifatining kriteriyasi (mezoni) uning ijtimoiy samarali iqtisodiyotga muvofiqligi darajasi hamda unga mamlakat ichidagi va jahon hamjamiyati tomonidan bildirilgan ishonch darajasini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati uning strategik vazifalaridan kelib chiqib jamiyatda ishlab chiqarish, daromad va ne'matlarni taqsimlash jarayonlarini tartiblash uchun davlat tomonidan joriy davr ichida qo'llaniladigan chora-tadbirlar tizimini ifodalaydi.

Davlatning iqtisodiy siyosati o'z ichiga tashqi iqtisodiy, tarkibiy-investitsiyaviy, institutsional, agrar, sanoat, ijtimoiy, narx, moliyaviy, soliq-budjet, pul-kredit, hududiy (mintaqaviy) siyosatlarni oladi (2.5-rasm).

2.5-rasm. Davlatning iqtisodiy siyosati

Davlat siyosatining muvaffaqiyati jamiyat ehtiyojlari va ularni qondirish vositalarini aniqlash uchun real holatni aniq belgilash va iqtisodiy bilimlar darajasiga bog'liqdir.

Davlat iqtisodiy siyosatining prinsiplari quyidagilarda ifodalanadi:

Iqtisodiyotning samaradorlik prinsipi. Mavjud resurslar hisobiga ko'p miqdorda ne'matlar yoki kam sarf-xarajatlar evaziga ko'p miqdorda mahsulotlar ishlab chiqarish.

Ne'matlarning odilona taqsimlanishi prinsipi. Mamlakat fuqarolari daromadlaridagi tengsizlikni kamaytirish va iqtisodiyot samaradorligiga qo'shgan hissalariga muvofiq har bir fuqaro daromadlarining ko'payib borishini ta'minlash.

Barqarorlik prinsipi:

iqtisodiy o‘rinishning barqarorligi;

inflyatsiya o‘rinishi sur‘atining pastligi;

ishsizlik darajasining yuqori emasligi.

Davlat iqtisodiy strategiyasi sifati indikatorlari quyidagilar bilan belgilanadi: Davlat iqtisodiy strategiyasi sifati indikatorlari quyidagilar bilan belgilanadi:

Iqtisodiy indikatorlar davlat iqtisodiy xavfsizligi sharti buzilishining asosiy belgisi – YAIM tarkibida ishlab chiqarish investitsiyalari ulushining kamayishidir.

Ijtimoiy indikatorlar xavf va tahdidning bosh signali mehnat unumdorligi rag‘batlarining susayishi va jamiyatda aholi ijtimoiy tabaqalanishining kuchayishi.

Moliyaviy indikatorlar moliyaviy xavf signali – ishlab chiqarishning qisqarishi va ishlab chiqarish investitsiyalari hajmining pasayishi sharoitida davlat qarzining o‘rinish borishi.

Bozor munosabatlariga o‘tish sharoitida davlat va hukumatning vazifalari quyidagilardan iborat bo‘ldi:

- xususiy mulkni erkinlashtirish va huquqiy jihatdan kafolatlash;

- bozor iqtisodiyoti uchun ma‘muriy va moliyaviy infratuzilmalarni yaratish;

- narxlarni erkinlashtirish;

- sanoat siyosatini asoslash va amalga oshirish, investitsiyalar, iqtisodiyotni yangilash, modernizatsiya qilish va tarkibiy o‘zgartirish uchun bozor sharoitlarini yaratish;

- jahon bozori uchun iqtisodiyotning ochiqligini ta‘minlash;

- makroiqtisodiy ahvolni boshqarish, oqilona budjet-soliq va pul-kredit siyosatni amalga oshirish;

- iqtisodiyotni boshqarish va tartibga solish bo‘yicha markaziy, hududiy va mahalliy hokimiyat organlari faoliyatini muvofiqlashtirish;

- ijtimoiy, ta‘lim infratuzilmalari va mehnat bozorini vujudga keltirish;

- hukumatning bozor iqtisodiyotini ma‘muriy tartibga solish qobiliyatini samarali davlat xizmatini shakllantirish.

Davlatning iqtisodiy siyosati natijalarini hamda jamiyatda barpo etilgan tashkiliy va mulkchilik munosabatlari asosida amalga oshirilayotgan jami iqtisodiy jarayonlar majmuini ifoda etuvchi milliy xo‘jalik tizimi mamlakatning iqtisodiy rivojlanish modeli deb ataladi.

Bu mamlakatning iqtisodiy rivojlanishini aks ettiruvchi murakkab ko‘rsatkichlar tizimi va ular o‘rtasidagi bog‘liqlikni yaxlit holda ifoda etadi.

2. Davlatning iqtisodiy funksiyalari to‘g‘risidagi nazariyalar.

3. Davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirish mexanizmi.

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ob‘ektiv tavsif kasb etadi. Ko‘plab iqtisodchilar iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solinishining zarurligini faqat bozorning kamchiliklari, uning ko‘plab iqtisodiy muammolarni hal eta olmaslik holati bilan izohlaydilar. Bu ma‘lum ma‘noda to‘g‘ri bo‘lsada, biroq, iqtisodiyotga davlat ta‘sirining ob‘ektiv zarurligi eng avvalo ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi bilan belgilanadi. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning ob‘ektiv asosi bo‘lib ham milliy iqtisodiyot darajasida, ham xalqaro miqyosda ijtimoiy mehnat taqsimotining rivojlanishi negizida ishlab chiqarishning umumlashuvi jarayoni xizmat qiladi.

Bu jarayon quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

- chuqurlashib borayotgan ijtimoiy mehnat taqsimoti asosida ishlab chiqarish ixtisoslashgan tarmoqlarining o‘zaro aloqasi va o‘zaro bog‘liqligi yanada kuchayadi;

- ishlab chiqarishning kooperatsiyalashuvi va markazlashuvi natijasida alohida xo‘jalik birliklarining mayda bo‘laklarga ajralib ketish holatlari barham topadi;

- ishlab chiqarishning yirik korxonalarda to‘planuvi jarayoni o‘sadi;

- turli iqtisodiy mintaqalar o‘rtasidagi iqtisodiy aloqalar va faoliyat almashuvi jadallashadi.

Ishlab chiqarishning umumlashuvi darajasining oshishi bilan o‘zaro muvofiqlashtirilgan holda xo‘jalik yuritish, takror ishlab chiqarish nisbatlarini ongli ravishda tartibga solish, yirik ishlab chiqarish majmualari, yaxlit

iqtisodiyotni markazlashtirilgan holda boshqarishga ob'ektiv ehtiyoj paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish ishlab chiqarish munosabatlarining har qanday tizimida ishlab chiqarish umumlashuvining ma'lum darajasida ob'ektiv zaruriyatga aylanadi.

Davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirish mexanizmi quyidagi chora-tadbirlardan iborat:

- tashkiliy-boshqaruv;
- me'yoriy-huquqiy;
- moliyaviy-iqtisodiy;
- ijtimoiy-psixologik.

Fiskal siyosatning muhim qismi soliq siyosatidir:

Soliq siyosati – soliqlarni joriy etish, soliqqa oid huquqiy baza yaratish, joriy etilgan soliqlarning amaliyotda ishlash mexanizmini shakllantirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan davlatning tegishli vakolatli organlari tomonidan kompleks tarzda olib boriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Soliq siyosatini amalga oshirishda davlat quyidagi maqsadlarni ko'zlaydi:

fiskal maqsad – ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat, hududiy va mahalliy dasturlarini moliyalashtirish maqsadida milliy daromadning bir qismini budjet tizimiga jalb etish;

iqtisodiy maqsad – ijtimoiy ishlab chiqarishda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirish, milliy daromad va YAIMni hududlararo, tarmoqlararo va ijtimoiy qayta taqsimlash, talab va taklifni boshqarish, tadbirkorlik va investitsion faoliyatni rag'batlantirish maqsadida iqtisodiyotga soliq mexanizmi orqali ta'sir ko'rsatish;

ijtimoiy maqsad – aholining kam ta'minlangan qatlami, nogironlar va urush holatlari qatnashchilariga soliqdan imtiyoz va engilliklar taqdim etish hamda soliqqa tortishning progressiv tizimi hisobiga aholi daromadlari darajasidagi tengsizlikni ma'lum darajada yo'qotish;

ekologik maqsad – ekologik to'lovlar va moliyaviy jarimalarning rolini kuchaytirish orqali atrof-muhitni muhofaza qilish va tabiatdan oqilona foydalanishni ta'minlash;

nazorat maqsadi – davlat budjetiga tushumlarning o‘z vaqtida va to‘liq tushishini, shuningdek, soliq qonunchiligiga rioya qilinishini ta’minlash maqsadida sayyor va kameral tekshirishlarni o‘tkazish. Soliq nazorati tufayli olinadigan ma’lumotlar davlat tomonidan ham soliqlarning o‘zini rejalashtirishda, ham mamlakat va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish borasida taktik va strategik qarorlarni qabul qilishda foydalaniladi;

xalqaro maqsad – ikki tomonlama soliqqa tortishni bartaraf qilish, bojxona to‘lovlarini qisqartirish va milliy soliq tizimlarining o‘zaro uyg‘unligini ta’minlash bo‘yicha ikki va ko‘p tomonlama bitimlarni tuzish orqali boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni mustahkamlash.

Iqtisodiyot yaxlit bo‘lar ekan, iqtisodiy siyosat ham yagonadir. Iqtisodiy siyosat – bu makroiqtisodiy siyosat bo‘lib, uning muayyan mamlakatning milliy iqtisodiga oid puxta o‘ylangan va ishlab chiqilgan yo‘l-yo‘riqlari va ulardan kelib chiqadigan sa’y-harakatlaridir. Lekin davlat siyosatining aniq yo‘nalishlari bor.

Davlat milliy iqtisodiyotni tartibga solishda bir qator usullardan foydalanadi. Bu usullarni umumlashtirib quyidagicha guruhlash mumkin:

- bevosita ta’sir qilish usullari;
- bilvosita ta’sir qilish usullari;
- tashqi iqtisodiy usullar.

Markazdan boshqarish tartibi ustun bo‘lgan mamlakatlarda davlatning iqtisodiy jarayonlarga aralashuvida bevosita ta’sir qilish usullari ustun bo‘lsa, bozor iqtisodiyoti esa asosan iqtisodiy jarayonlarni bilvosita tartibga solish bilan bog‘langan. Shu bilan birga barcha mamlakatlarda iqtisodiyotning davlat sektori mavjud. Davlat sektorini boshqarish mulkchilikning davlat shakliga asoslanib, u asosan quyidagi uchta yo‘l orqali shakllanadi:

- 1) ishlab chiqarish vositalari egalariga pul yoki qimmatli qog‘ozlar bilan tovon to‘lash orqali mulkni milliylashtirish;
- 2) davlat byudjeti mablag‘lari hisobiga yangi korxonalar, ba’zi hollarda yaxlit tarmoqlarni barpo etish;

3) davlat tomonidan xususiy korporatsiyalarning aktsiyalarini sotib olish va aralash davlat-xususiy korxonalarini tashkil etish.

Monetar siyosat – bu davlatning pul-kredit siyosati bo‘lib, pul muomalasini tartiblash, tovar va pul massasi o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash, iqtisodiyotdagi pul oqimlarini boshqarib turish siyosati hisoblanadi. Uning maqsadi narxlarni va shunga ko‘ra milliy pul birligi harid qurbini, uning valyuta kursini barqarorlashtirish, oxir-oqibatda pulga talab bilan uning taklifini muvozanatlashtirishdan iborat bo‘ladi.

Monetar siyosatning uchta asosiy jihati bor:

1. Qayta moliyalashtirish yoki hisob siyosati. Bunda davlat nomidan markaziy banklar uchyot stavkasini o‘zgartiradi. Stavka oshganda pul qimmatlashib, unga talab qisqaradi. U pasaytirilganda pul arzonlashib, unga talab oshadi. Bu ayni paytda kreditning arzon yoki qimmat bo‘lishini bildiradi. Bu esa iqtisodiyotga kredit hisobidan yuboriladigan investitsiyalarni o‘zgartirib, uning o‘rishiga ta‘sir etadi.

2. Ochiq bozorda operatsiyalar o‘tkazish siyosati. Bu davlat obligatsiyalarini chiqarib, firmalar, banklar va aholiga sotish va vaqti kelganda ularni qaytadan sotib olishni bildiradi. Bu obligatsiyalarni olish qulay bo‘ladi, chunki ularga qat‘iy belgilangan foizni davlat to‘laydi, bu bilan ularning daromadlilik kafolatlanadi. Davlat obligatsiyalari sotilganda pul ularga bog‘lanib qoladi, natijada uning muomaladagi miqdori qisqaradi. Aksincha, ular qaytadan sotib olinganda pul ulardan bo‘shab, muomalaga keladi, u yerdagi pul miqdori ko‘payadi. Demak, bu usul bilan ham pul miqdori tartiblanadi.

3. Majburiy rezerv siyosati. Bu siyosatga binoan markaziy banklar boshqa banklar uchun kredit resursining majburiy rezervini kiritadi. Bu tartibga ko‘ra banklar kreditga beriladigan pulning bir qismini markaziy banklar ixtiyoriga beradi. Bu rezerv oshsa, kredit puli qisqaradi, agar u kamaysa, bu pul ko‘payadi. Masalan, mamlakatda jami kredit resurslari 80 mlrd. dollar. Shundan 10 foiz zaxira o‘tkazilsa, 9 kredit uchun 72 mlrd. dollar qoladi. Bordi-yu bu zaxira 15 foizga chiqarilsa, kreditga 68 mlrd. dollar qoladi. Bu bilan kreditga mo‘ljallangan pulning

taklifi oshadi yoki qisqaradi. Shunga qarab, kredit olish goh oshib, goh qisqarib turadi. Monetar siyosatning aytilgan yo'nalishlari shuni ko'rsatadiki, unda turli iqtisodiy vositalar qo'llaniladi.

Monetar siyosat ikki xil bo'ladi:

1) **qattiq siyosat.** Bunda pul massasi qisqartiriladi, uning emissiya (pul chiqarish) hisobidan o'sishi qat'iy chegaralanadi. Natijada pul massasi qisqarib, tovar massasiga tenglashadi. Pulning qisqarishi talabni kamaytiradi, narxlar esa o'smaydi, pul birligining xarid qurbi barqarorlashadi. Pul topishga intilish iqtisodiyotning jonlanishiga olib keladi. Bunday siyosat ilgari ta'kidlaganimizdek, odatda iqtisodiyotni tanglikdan chiqarish yoki inflyatsiyani keskin susaytirish uchun qo'llaniladi;

2) **yumshoq monetar siyosat.** Bunda davlat pul massasining ortishiga to'sqinlik qilmaydi, pul emissiyasi hadeb cheklanavermaydi, natijada pul ko'payib, uning arzonlashuvi yuz beradi. Yumshoq siyosat iqtisodiyot o'sish pallada bo'lganda ko'proq qo'llaniladi, chunki pul massasining o'sishiga qarab tovarlar massasi ham o'sadi. Bunda tovar-pul muvozanati pulni qisqartirish hisobidan emas, balki tovarlarning ko'payishi tufayli ta'minlanib turadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy o'sish tushunchasi?
2. Iqtisodiy o'sishni o'lchash?
3. Iqtisodiy o'sishning sifati?
4. Davlatning iqtisodiy siyosati va uning ko'rinishlari?
5. Monetar siyosat nima?
6. Monetar siyosatning qanday asosiy jihatlari bor?
7. Qattiq va yumshoq monetar siyosatning farqi nima?

III BOB. IQTISODIY SIYOSATNI ISHLAB CHIQISH VOSITALARI VA CHEKLOVLAR

3.1. Iqtisodiy siyosat usullarining tasnifi

3.2. Iqtisodiy o‘shishning institutsional asoslarini takomillashtirish

3.3. Iqtisodiy o‘shishni ta‘minlashda klasterlashtirish siyosati

3.4. Tuzilmaviy siyosat va iqtisodiyotni modernizatsiyalash

3.5. Urbanizatsiya jarayonlarining iqtisodiy siyosatga ta‘siri

3.1. Iqtisodiy siyosat usullarining tasnifi

Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish uchun barcha ta'sir choralari ikki guruhga bo'lish mumkin:

1. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir qilish choralari. Bu usullarda iqtisodiyot subyektlari mustaqil ravishda emas, balki davlat ko'rsatmasi bo'yicha qaror qabul qilishlarini nazarda tutadi. Misollar: soliq qonunlari, amortizatsiya qoidalari, davlat investitsiyalari uchun byudjet tartiblari.

Bilvosita ta'sir choralari. Bu usullarning mohiyati shundan iboratki, davlat xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bevosita ta'sir ko'rsatmaydi. U faqat iqtisodiyot subyektlariga iqtisodiy siyosat maqsadlariga mos keladigan iqtisodiy qarorlarni mustaqil tanlash uchun sharoit yaratadi.

Tashkiliy va institutsional mezonlarga asoslangan iqtisodiy siyosatni amalga oshirish usullarining yana bir tasnifi mavjud. Ushbu yondashuv bilan quyidagilar mavjud: ma'muriy, iqtisodiy va institutsional usullar.

Ma'muriy choralar

Tartibga solish harakatlarining ma'muriy choralari yig'indisi huquqiy infratuzilma bilan ta'minlanadi. Ma'muriy chora-tadbirlarning asosiy vazifasi jamiyatda barqaror, qonunga asoslangan muhitni ta'minlashdan iborat: mulk huquqini saqlash, raqobat muhitini himoya qilish, erkin tanlash va iqtisodiy qarorlar qabul qilish imkoniyatlarini ta'minlash.

Ma'muriy choralar, o'z navbatida, taqiqlash, ruxsat berish, majburlash choralariga bo'linadi.

Iqtisodiy chora-tadbirlar

Iqtisodiy chora-tadbirlarga davlatning iqtisodiy dastaklari yordamida bozor munosabatlariga ta'sir ko'rsatadigan harakatlari kiradi. Bu chora-tadbirlar deganda yalpi talabga, yalpi taklifga, kapitalning markazlashuv darajasiga, iqtisodiyotning ijtimoiy va tarkibiy jihatlariga ta'sir ko'rsatishning turli usullari tushuniladi.

Iqtisodiy chora-tadbirlar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- moliyaviy siyosat
- byudjet siyosati;
- fiskal siyosat;
- pul-kredit siyosati;
- iqtisodiy prognozlash, rejalashtirish va dasturlash.
- Institutsional chora-tadbirlar

Institutsional chora-tadbirlar muayyan davlat institutlarini yaratish, saqlash va rivojlantirishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, "muassasa" ijtimoiy odatlar guruhini yaxshiroq tavsiflash uchun og'zaki belgi sifatida tushuniladi. Institutlarning mavjudligi jamiyatda ma'lum ijtimoiy guruhlar uchun odat yoki xalq uchun odat bo'lib qolgan hukmron va barqaror fikrlash yoki xatti-harakatlarning mavjudligini anglatadi. Misollar: "huquq instituti", "mulk instituti".

Institutsional shakllarni taqsimlashning turli xil variantlari:

- bevosita vazifasi hukumat maqsadlarini amaliy amalga oshirish bo'lgan ijro etuvchi hokimiyat organlari tuzilmasi;
- iqtisodiyotning davlat sektori obyektlarini, ya'ni davlat mulkini shakllantirish va saqlash;
- milliy iqtisodiy dasturlar va iqtisodiy prognozlarni ishlab chiqish;
- iqtisodiy tadqiqot markazlari (turli mulkchilik shakllariga ega), iqtisodiy axborot institutlari, savdo-sanoat palatalari, turli xo'jalik kengashlari va birlashmalarini qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy muammolar bo'yicha maslahatchilar, maslahatchilar, ekspert kengashlari institutlari faoliyatini ta'minlash;
- nodavlat tuzilmalarni: biznes va kasaba uyushmalarini huquqiy, axborot bilan ta'minlash;

- iqtisodiy integratsiyaning turli shakllarida ishtirok etish, iqtisodiy masalalar bo‘yicha muntazam xalqaro uchrashuvlar tashkil etish (G7, G8, G20, APEC va boshqalar).

- Iqtisodiy siyosatni amalga oshirish davlatning iqtisodiyotga ta'sir etish mexanizmini tashkil etuvchi chora-tadbirlar, vositalar majmuasidan foydalanishni nazarda tutadi.

3.2. Iqtisodiy siyosatning institutsional asoslarini takomillashtirish

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab bosqichma-bosqich amalga oshirilgan islohotlar jarayonida ijtimoiy-iqtisodiy hayotning barcha sohalarida o‘zgarishlarga erishildi, iqtisodiyotning yangi xo‘jalik yurituvchi subyektlari – yirik aktsiyadorlik jamiyatlari, xolding kompaniyalar va xususiy mulkchilikning turli shakllaridagi korxonalar tashkil etildi. Shu bilan birga ular faoliyat yuritishi shartlarini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar (konstitutsiya, qonunlar, farmonlar va boshqalar) hamda milliy qadriyatlar, urf-odatlar va boshqa norasmiy normalarni o‘z ichiga olgan institutsional muhit hamda mamlakat iqtisodiyotining institutsional tarkibi shakllandi.

Shakllangan institutsional muhitning bazaviy tarkibining asosini xalqning turmush tarzini, urf-odatlarini, diniy e‘tiqodlarni hisobga oluvchi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, qonunlar, vazirlik va idoralarning normativ-huquqiy hujjatlar tashkil qiladi. Bu jamiyatda mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlarining bozor iqtisodiyotiga o‘tishi, moddiy, tabiiy va mehnat resurslaridan samarali foydalanishga kuchli ta’sir ko‘rsatdi.

Shu bilan bir qatorda, islohotlarning hozirgi bosqichida iqtisodiyotni institutsional rivojlantirish yo‘nalishida hal etilishi lozim bo‘lgan, o‘z echimlarini kutayotgan, yangi O‘zbekistonni taraqqiy etishiga to‘sqinlik qilayotgan muammolar, vazifalar mavjud. Gap shundaki, har qanday davlat va jamiyat, uning iqtisodiy agentlari ma’lum bir institutlar doirasida faoliyat yuritadi va rivojlanib boradi. Vaqt o‘tishi bilan o‘sha institutlar ichki rivojlanish talablari va tashqi omillar ta’siri ostida “eskiradi”, ular taraqqiyotga to‘siq bo‘lib qoladi. Shunday holatlarda mavjud institutlar va institutsional normalarni takomillashtirish yoki ular

o‘rniga yangilarini kiritish lozim bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, mamlakatimizda O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev Farmonlari, Qarorlari orqali institutsional normalar hamda mexanizmlar takomillashtirildi va yangi institutlar joriy qilindi. Shu bilan bir vaqtda xo‘jalik faoliyatini yuritish hamda rivojlanishini belgilab beruvchi rasmiy qoidalar va normalarni o‘z ichiga oluvchi yangi institutsional muhit shakllanmoqda. Yangi institutsional muhitda O‘zbekiston iqtisodiyoti rivojlanishini belgilovchi umumiy institutsional model sifatida mulkchilik, ishlab chiqarish va taqsimot munosabatlariga hamda yangicha boshqarish tizimini barpo etilishiga moddiy, tabiiy, mehnat va boshqa resurslardan samarali foydalanish bilan birgalikda iqtisodiy taraqqiyotni tezlashtirmoqda. Natijada mamlakatimiz iqtisodiy rivojlanishi bosqichma–bosqich barqarorlashdi va yuqori iqtisodiy o‘sish sur‘atlari ta‘minlanmoqda.

Institutsional normalar va mexanizmlar iqtisodiy rivojlanishga ta‘sir etuvchi omillar samaradorligini oshirishga asos yaratishi bilan birga, uzoq istiqbolda iqtisodiy o‘sishga yanada keng sharoit ochib bermoqda. Institutsional muhitni shakllanishi bilan bog‘liq muammolar hamda institutsional cheklolarni yuzaga kelishi yoki institutsional normalarning “eskirishi” jarayonlari to‘xtadi.

Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, “2017–2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi»da davlat va jamiyat qurilishi tizimini yanada takomillashtirish bo‘yicha 7 ta yangi qonun qabul qilish, 15 ta amaldagi qonunlarga o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritish orqali davlat va jamiyat boshqaruviga yangi institutsional – huquqiy normalar kiritilgan ham mavjudlari takomillashtirilgan. Shu bilan bir vaqtda, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020 yil 29dekabrida Oliy Majlis va xalqimizga yo‘llagan Murojaatnomasida ta‘kidlaganidek, “So‘nggi to‘rt yilda barcha sohalarda keng ko‘lamli o‘zgarishlarni amalga oshirish bo‘yicha 150 ta qonun, 2 mingga yaqin farmon va qarorlar qabul qilindi. Lekin joylarda barcha rahbarlar ham ushbu hujjatlar mazmun-mohiyatini tushunib, berilgan imkoniyatlardan foydalanmoqda, aholi va tadbirkorlarga zarur shart-sharoit yaratmoqda, deb ayta olamiz”. O‘zbekiston Prezidentining ushbu

yoʻnalishda bildirgan fikrlari Yangi Oʻzbekiston rivojlanishining muhim ustuvor vazifalaridan biri sifatida mamlakat iqtisodiyoti institutlarini yanada rivojlantirishni koʻzda tutadi. Ushbu yoʻnalishdagi vazifalarni samarali hal etish, mavjud institutsional muhitni yanada takomillashtirilishiga, amaldagi nazorat tizimini har bir inson oʻz hayotida his etishi va sezishiga imkoniyat yaratadi. Shu bilan birga, oʻrta va uzoq istiqbolda iqtisodiy rivojlanishning barqaror oʻsish surʼatlarini saqlab qolish hamda aholi turmush sifatini yuksalib borishga ijobiy taʼsir etuvchi iqtisodiy rivojlanishning yangi jihatlari namoyon boʻlishini bilish muhim hisoblanadi. Shularni hisobga olganda mamlakatimizda shakllangan institutsional muhit sifatini iqtisodiy rivojlanishga hamda institutsional oʻzgarishlarni iqtisodiy oʻsishga taʼsirini baholash hamda barqaror iqtisodiy rivojlanishni ragʻbatlantiruvchi institutsional normalarni takomillashtirish oʻta dolzarb va yangi iqtisodiy rivojlanish nuqtalarini topish va modernizatsiyalashni kengaytirish uchun zarur hisoblanadi.

Shu nuqtai nazardan, mavjud institutsional normalar va mexanizmlarni bir – biri bilan oʻzaro bogʻliqligi, ular oʻrtasida yuzaga kelgan nomutanosibliklar, uzilishlarni aniqlash va yangi yoki tarkibiy jihatdan takomillashgan institutlar, institutsional qoidalar va mexanizmlarni amalga kiritish zarur hisoblanadi. Shuni alohida taʼkidlash oʻrinliki, hozirgi kunda ayrim shakllangan, kundalik hayotda foydalanilayotgan, ammo takomiliga etmagan, nisbatan murakkab boʻlgan institutlar mamlakatimizni yanada barqaror rivojlanishiga halaqit berayotgan toʻsiqlardan hisoblanadi, qaysikim ular orqasida yashirinib turgan aniq tarkibga ega, mutanosib, qarama-qarshiliklarsiz institutlar mavjud, ana shunday institutlarni amalga kiritish iqtisodiy oʻsishga yangi turtki beradi hamda oʻzaro iqtisodiy munosabatlarni tezlashtiradi va soddalashtiradi, xalqaro maydonda Oʻzbekiston obroʻsini yanada oshiradi.

Ammo har qanday yangi institut yoki institutsional normalar, qoidalar tezda paydo boʻlmaydi, yoki ularni amalga kiritish birdan yuz bermaydi. Aksincha, ayrim institutlar qanchalik jozibali boʻlmasin, ularni qonunchilikka kiritish hamisha ham maqsadga muvofiq hisoblanmaydi, yoki bunday harakat

rivojlanishga to‘siq bo‘lib, mavjud institutsional mutanosiblikni buzishi mumkin. Shularni hisobga olganda, O‘zbekistonda islohotlarni bosqichma–bosqich amalga oshirish tamoyiliga amal qilgan holda, o‘zini oqlagan institutsional norma va mexanizmlarni rivojlantirishning strategik maqsadlariga muvofiq takomillashtirish talab etiladi.

Shularni inobatga olganda, institutsional iqtisodiyot rivojlanishini belgilab beruvchi usullar va amaliy vositalar zarur va ular quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- yangi institutlar shakllanishi tamoillari, jamiyatdagi rasmiy va norasmiy institutsional-huquqiy normalarni muvofiqlashtirish hamda institutsional tahlil qilish usullari;

- institutlar va ularning jamiyat hamda iqtisodiyot rivojlanishidagi roli va mexanizmlari;

- iqtisodiy munosabatlarda shartnomalarning turlari hamda ushbu jarayonlarda yuzaga keladigan transaksiya xarajatlarini tahlil qilish va kamaytirish usullari;

- xufiyona iqtisodiyot kelib chiqishining institutsional sabablari, ularni turlari va baholash usullari;

- xususiy mulkchilik va mulkdorlar huquqlarining institutsional nazariyasi va tahliliy usullari;

- ishlab chiqarish (xizmat ko‘rsatish) korxonasini boshqarishda topshiriq beruvchi (“printsipial”) va topshiriqni bajaruvchi (“agent”) o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar muammosini yechish usullari, korxonalar turlari va ular institutlarini rivojlantirish yo‘nalishlari;

- institutsional tashkilot sifatida davlatning mulkchilik huquqlarini himoya qilish, axborot tarmoqlarini rivojlantirish, o‘lchash standartlarini yaratish, infratuzilmani rivojlantirish, huquqni muhofaza qilish, sof ijtimoiy farovonlikni ta’minlash vazifalari va ularni baholash usul va me’zonlari;

■ oila va uy xo'jaligi institutlarining tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirish, aholi farovonligini yuksaltirish, institutsional va rivojlantirish funktsiyalarini takomillashtirish yo'llari;

■ innovatsion rivojlanishning institutsional nazariyasi va innovatsiyalar yaratuvchi subyektlarning qiyosiy tahlili usuli;

■ institutlarning vaqtga ko'ra o'zgarishini asosiy qoidalari va O'zbekiston iqtisodiyotini va ijtimoiy munosabatlarni institutsional-huquqiy rivojlantirish yo'nalishlari.

Shuni hisobga olib, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning ma'ruzalari va asarlarida belgilab qo'yilgan barqaror iqtisodiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlashning ustuvor vazifalarini amalda ijrosini ta'minlash bilan bog'liq yo'nalishlarda izchil ishlar bajarilmoqda.

Institutsional rivojlanish nuqtai nazardan, davlatning asosiy funktsiyalaridan biri – bu xususiy mulk huquqini himoya qilish hisoblanadi.

Xususiy mulk – iqtisodiy raqobatni harakatga keltiruvchi asosiy kuch hamda iqtisodiy o'sishni, yangi ish o'rinlarini yaratishning samarali mexanizmidir. Shu nuqtai nazardan mulkchilik munosabatlarida yuzaga kelayotgan muammoviy holatlarga iqtisodiy rivojlanishning muhim omili sifatida institutsional normalar ta'sirini baholash, xususiy mulk huquqini himoya qilish va shartnomalar bajarilishiga davlat kafolatining institutsional mexanizmlarini takomillashtirish zarurdir.

Tadbirkorlik korxonalarini ayniqsa, kichik biznesni himoya qilish, ular rivojlanishini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish me'zonlari bo'yicha institutsional normalar hamda mexanizmlar shular jumlasiga kiradi.

Islohotlarning hozirgi bosqichida O'zbekiston iqtisodiyotining institutsional tarkibi va uning iqtisodiy o'sish uchun zaruriy sharoitlar (imkoniyatlar) yaratishdagi rolini baholash, iqtisodiy rivojlanishga salbiy ta'sir etayotgan institutsional cheklovlarni aniqlash muhim hisoblanadi. Shuni hisobga olib, yirik korporativ tuzilmalar (korxonalar) rivojlanishida institutsional omillarni tahlil

qilish, va institutsional cheklovlarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish zarur.

Raqobat sharoitida iqtisodiy o'sish ko'p jihatdan transaksiyalar bajarilishiga va ular uchun sarflanayotgan xarajatlarga bog'liq hisoblanadi. Ushbu muammo yuzasidan amalga oshirilayotgan tadqiqotlar nazariy tasnifga ega bo'lib, ular iqtisodiy rivojlanishning transaksiya xarajatlarining amaliy jihatlarini hisobga olmagan. Shu nuqtai nazardan, bozor tuzilmalarida transaksiya xarajatlarini optimallashtirishning yo'llari va institutsional mexanizmlarini takomillashtirish dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston iqtisodiyotining rivojlanishida kichik biznes va xususiy tadbirkorlik ustuvor mavqega ega. Shuni hisobga olib, kichik biznes faoliyatini, ayniqsa, uning oila tadbirkorligi shaklini institutsional rivojlanish bosqichlari samaradorligini baholash hamda ularni istiqbolda iqtisodiy o'sishni ta'minlashdagi rolini oshirishning institutsional – huquqiy normalari va mexanizmlarini takomillashtirish yuzasidan ilmiy tadqiqotlarini kengaytirish lozim.

Mamlakatimizda iqtisodiy o'sishning barqaror sur'atlarini ta'minlashning o'tgan yillarda to'plangan tajribalaridan kelib chiqib, iqtisodiyotning real sektori tarmoqlarida institutsional normalarni takomillashtirish va shu orqali mehnat unumdorligini oshirish zarur.

Shu nuqtai nazardan mamlakatimizda, YaIM hajmini oshirishning prognoz variantlari tashqi sharoitlarga bog'lanmasligi, inertsiya xususiyatga emas, balkim innovatsion-investitsion tavsifga ega bo'lish hamda tegishli davlat va nodavlat institutlari ishi samaradorligining asosiy mezoniga aylanishi kerak.

Shuningdek, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari, ayniqsa sanoat va qishloq xo'jaligida iqtisodiy o'sishni resurslardan foydalanishni kengaytirish hisobiga emas, balkim sifat jihatda takomillashtirilgan institutsional norma va ishlab chiqarish omilari hisobiga erishish lozim.

O'zbekistonda institutsional muhitni hozirgi holati, uning tarkibiy tuzilishi hamda iqtisodiy o'sish sur'atlarini kutilgandan ortda qolishining institutsional sabablarini aniqlash, shuningdek, yangi qiymat yaratishga yo'naltirilgan

investitsiyalarni YaIM o'sish sur'atlari va samaradorligining statistik bog'liqligini ekonometrik modellarga institutsional omillarni kiritish orqali baholash talab etiladi. Shu bilan bir vaqtda, ijtimoiy – iqtisodiy tizimning barqaror rivojlanishining asosiy omili sifatida inson kapitalini shakllantirish va undan foydalanish, professional ta'lim institutini rivojlantirish normalarini ishlab chiqish lozim.

Xususiy mulk azal azaldan insonlarni o'zlariga bo'lgan ishonchlarini oshirishda ko'makchi va yanada faolligini oshirishda muhim rag'bat sifatida qaraladi. Mulkdorning kayfiyati, intilishi, ish yuritishi, o'z faoliyatiga, umuman, hayotga munosabati boshqacha bo'ladi. Mulk egasi o'z ishini yaxshilashga, mulkiga mulk qo'shishga harakat qiladi. Bozor iqtisodiyotiga asoslangan huquqiy demokratik davlat barpo etishda mulkdorlarning o'rni nihoyatda katta. Zero, ular jamiyatdagi o'zgarishlarga bevosita daxldor bo'lgan qatlamdir.

Shu sababli ham iqtisodchi olimlarimiz tomonidan ilgari surilayotgan fikrlarga qaraydigan bo'lsak, mamlakatimizda yangi O'zbekistonni qurish, demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish uchun avvalo bozor iqtisodiyotining negi asosiy kafolatlarni mustahkamlashga qaratish zarurdir. Shuni hisobga olib mamlakatimizda «Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida»gi qonun qabul qilinganligini ko'rishimiz mumkin. Ma'lumki, har qanday mamlakatda tarixan xo'jalik yuritishning turli shakllari mavjud bo'lib, ularni iqtisodiyot namoyondalari ishlab chiqarish usullari deb nomlashgan. Mamlakatda ustunlik qilayotgan xo'jalik yuritish uslubi ijtimoiy – iqtisodiy rivojlanish bosqichlarini tavsiflaydi. Tegishli ijtimoiy munosabatlar bilan birgalikda ko'rib chiqiladigan xo'jalik yuritish usullari ukladlar deb nomlanadi.

Tadqiqotlar shuni ko'satmoqdaki, xozirgi vaqtda O'zbekistonda mulkning ko'p ukladli shakllari mavjud. Ular iqtisodiy asos sifatida xizmat qiluvchi xo'jalik yuritish turli usullarini belgilab beradi. Shulardan eng asosiylari quyidagilar:

- tabiiy resurslarga umumxalq mulkchiligi;

■ ta'lim, sog'liqni saqlash va qator boshqa ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish resurslariga davlat mulkchiligi;

■ tabiiy monopoliya resurslari va mahsulotlariga davlat – korporativ mulkchilik;

■ kichik biznes sohasida turli xildagi xususiy shakldagi mulkchilik.

Ta'kidlash lozimki, bular mulkning iqtisodiy shakllari bo'lib, barcha mulk huquqlarining shakllanishini belgilab beradi.

“Mulk” va “mulk huquqi” tushunchalari bir – biridan farq qiladi. Ilmiy tadqiqotlarda “mulk” deganda ishlab chiqarish vositalari va mahsulotlarining muayyan shaxslarga – insonlar yokiular guruhiga tegishliligi tushuniladi.

Mulk tushunchasi ikkita fan: iqtisodiyot va huquq fanlarining chegarasida turadi. Har qanday jamiyatda mulk munosabatlari yuridik jihatdan konstitutsiya, qonunlar va ko'p sonli boshqa huquqiy hujjatlar (farmonlar, qarorlar, farmoyishlar) bilan tartibga solinadi.

Mulk – huquqi bir tomondan – subyektiv ashyoviy huquq. O'z mazmuniga ko'ra mulk huquqi barcha ashyoviy huquqlar ichida eng keng huquqdir: mulkdor o'z mulkiga egalik qilish, undan foydalanish va tasarruf etish huquqiga ega.

Mulk tushunchasi obyektiv tarzda uchta o'lchovga ega: egalik qilish, foydalanish va boshqarish. Mulkdor rasman mulkdan olinadigan ne'matlardan foydalanish va mulk obyektini boshqarish mutloq huquqiga ega.

O'zbekistonda mulk huquqining asosiy manbai qonunchilik hisoblanadi va mulk munosabatlarini tartibga soluvchi me'yoriy huquqiy hujjatlarning qat'iy pog'onasi mavjud. Ularning asosiy manbalariga quyidagilar kiradi.

I. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi; O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi; O'zbekiston Respublikasining Yer Kodeksi; Soliq Kodeksi va boshqalar.

II. “Davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida”gi; “Mulk to'g'risida”gi; “Davlat uy-joy fondini xususiylashtirish to'g'risida”gi; “Aktsiyadorlik jamiyatlari va aktsiyadorlarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida” gi; “Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida”gi;

“Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to‘g‘risida”gi; “Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to‘g‘risida” gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunlari va boshqalar.

III. “Xususiy korxonalar to‘g‘risida”gi; “Oilaviy tadbirkorlik to‘g‘risida”gi; “Nodavlat notijorat tashkilotlar to‘g‘risida”gi; “Fermer xo‘jaligi to‘g‘risida”gi; “Dehqon xo‘jaligi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunlari va boshqalar.

Ushbu qonunchilik hujjatlarida mulk shakllarining teng huquqliligi, mulkdor huquqining kafolati va himoyalanganligi, turli tashkiliy – huquqiy shakllardagi xo‘jalik yurtuvchi subyektlar (aktsiyadorlik, mas’uliyati cheklangan va qo‘shimcha mas’uliyatli jamiyatlar, xususiy va qo‘shma korxonalar, fermer va yuridik shaxs maqomiga ega bo‘lgan dehqon xo‘jaliklari va boshqalar)ni tashkil etish va ular faoliyat ko‘rsatishi mexnizmi, tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etish tamoyillari va tizimi kabi me‘yorlar o‘z aksini topdi. Ushbu qonunlar bozor iqtisodiyotiga o‘tish sharoitida mulk munosabatlarini huquqiy tartibga solishning asosiy belgilarini mustahkamladi.

Hozirgi vaqtda mulk huquqini himoyalash masalalari muhim hisoblanadi. Boshqaruv tizimidagi xatolar mulkdorlar huquqlarining tez-tez buzilib turilishi bilan kuzatiladi.

Mulk huquqi – milliy huquqiy – institutsional tizimni rivojlantirishning “tayanch nuqtalari”dan biri hisoblanadi. Mulk huquqining institutsional rivojlanishiga iqtisodiy, ijtimoiy, tarixiy, ekologik va boshqa omillar ta’sir ko‘rsatadi. Fan – texnika taraqqiyoti va yangi axborot texnologiyalari (intelektual mulk institutining rivojlanishi) mulk huquqining rivojlanishiga alohida ta’sir etadi.

Turli mulk shakllarining tarkibi va mulk huquqi tizimi bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga hal qiluvchi ta’sir ko‘rsatadi. O‘zbekistonda iqtisodiyotning ikkita asosiy sektori – xususiy (shu jumladan korporativ) va umumiylikdagi mulk sektorlari (davlat va munitsional mulk) shakllanmoqda va ularning har biri o‘z mulk shakllariga asoslanadi. Iqtisodiyotning ushbu sektorlari va mulk shakllari o‘rtasida o‘zaro hamkorlik va iqtisodiy raqobat munosabatlari o‘rnatilgan.

Turli mulk shakllarining rivojlanishi bozor munosabatlarini huquqiy tartibga solishning boshqa soxalari evolyutsiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Mamlakatimizda xususiy mulk shakllarining xilma-xilligi mehnatni tashkil qilishning mulkdor va hodim o'rtasidagi huquqiy aloqalar bilan farq qiluvchi turli shakllarini keltirib chiqarishga zamin yaratmoqda.

Mulk shakllarining tabaqalanishi mulk huquqi institutining demokratlashuviga (subyektlar doirasining kengayishiga) olib kelmoqda.

Mulk huquqi ikkita asosga ko'ra tabaqalanishi mumkin: obyekt bo'yicha va subyekt bo'yicha. Turli mulk shakllarini tashkil etish asosida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish yotadi. Mulk huquqi davlat va jamiyat manfaatlari yo'lida cheklanishi mumkin. Ommaviy huquqiy manfaatlarda mulk huquqini suiite'mol qilish va undan foydalanish ommaviy manfaatlarga dahldor bo'lgan o'z mulkini yo'q qilishga haqli emas. Mulk huquqining amalga oshirilishi atrof muhitga ziyon etkazmasligi, jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlarini va qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shart. Mulk huquqi institutida ommaviy-huquqiy asoslarning ko'payishiga ishlab chiqarishni umumlash-tirish jarayoni kabi omil ham ta'sir ko'rsatadi. Mulkning aktsiyadorlik shakli roli ortib bormoqda. Ushbu mulk shakli o'z tabiatiga ko'ra jamoaviy xususiyatga ega. Uning shakllanishida xususiy sarmoya bilan bir qatorda davlat sarmoyasi ham ishtirok etmoqda.

Xususiy mulkning huquq va himoyasini mustahkamlashimiz, har qaysi xususiy mulkdor qonuniy yo'l bilan qo'lga kiritgan yoki yaratgan o'z mulkning daxlsizligiga aslo shubha qilmasligini ta'minlaydigan ishonchli kafolatlar tizimini yaratilishi mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning asosiy negizi hisoblanadi. Har bir tadbirkor, avvalo, shuni aniq-ravshan bilib olishi kerakki, davlat xususiy mulkdor huquqlarining himoyachisidir. Shuning uchun ham tadbirkorlar o'z biznesiga bexavotir investitsiya kiritishi, ishlab chiqarish faoliyatini kengaytirishi, mahsulot hajmi va olayotgan daromadini ko'paytirishi, o'z mulkiga o'zi egalik qilishi, foydalanishi, tasarruf etishi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, O'zbekiston mustaqilligi yillarida xususiy mulkni himoya qilish, uning huquqiy asoslarini yaratish bo'yicha keng -miqyosli chora-tadbirlar amalga oshirildi. Mulkiy munosabatlar amaldagi bir qancha qonun hujjatlari va boshqa bir qator normativ-huquqiy hujjatlar asosida tartibga solinadi. Bunday qonunchilik hujjatlarida xususiy mulk va mulkdorlarning huquqlari, ya'ni o'z mulkiga egalik qilishlari, undan erkin foydalanishlari, uni tasarruf etishlari, o'z huquq va erkinliklarini sud orqali himoya qilish huquqi hamda shu kabi bir qator huquq va erkinliklari belgilangan. Qonunchilik hujjatlarida belgilangan xususiy mulk va mulkdorlar huquqlarining amalga oshirilishi, manfaatlariga rioya qilinishining ta'minlanishi, albatta, davlat tomonidan kafolatlanishi zarur.

Mulk huquqi institutining rivojlanishida ko'p asrlik an'analarga tayanish, O'zbekiston davlatchiligi va jamiyatining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish lozim. Bunda davlat va xususiy mulk shakllarini optimal nisbati chegarasini ishlab chiqish zarur. Bunday nisbat har qanday huquqiy davlatga ustuvor hisoblangan iqtisodiyot va ijtimoiy sohaning qulay holatini ta'minlaydi. Qachonki mulk huquqi instituti ijtimoiy yo'naltirilgan me'yorga aylansa, ana shunda uning qadri oshadi. Chunki xususiy mulk-iqtisodiy raqobatni harakatga keltiruvchi asosiy kuch hisoblanadi.

3.3. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda klasterlashtirish siyosati

Raqobat ustunliklarini shakllantirish va rivojlantirish iqtisodiy o'sishni jadallashtirishga, aholi farovonligini oshirishga, hududning resurs salohiyatidan yanada samarali va oqilona foydalanishga hissa qo'shganligi sababli raqobatbardoshlik ijtimoiy-iqtisodiy tizimlarning, shu jumladan mintaqaviy tizimlarning barqarorligini ta'minlashning asosiy shartiga aylanadi.

Hududiy rivojlanishning yuqori darajasiga ikki yo'l bilan: tashqi qo'llab-quvvatlash va markazlashgan mablag'larni hududlar o'rtasida qayta taqsimlash va ichki zahira va imkoniyatlarni to'laligicha safarbar qilish asosida erishish mumkin. Raqobat qo'yilgan maqsadlarga erishish borasida qo'shimcha ichki kuchlarni safarbar qilish va faollashtirishning eng muhim omili hisoblanadi.

Hudud miqyosidagi raqobat o'ziga xos jihatlariga egaligi bilan ajralib turadi, bunda turli darajadagi subyektlarning gorizontaal va vertikal aloqalari yaqqol ko'zga tashlanadi.

Xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi o'zaro aloqalarning hozirgi bosqichida gorizontaal va vertikal aloqalar turlicha turlicha ko'rinish kasb etadi. Bu xil aloqalar ba'zida shiddatli raqobat tusini olsa, ba'zi holatlarda esa hamkorlik va sherikchilik ko'rinishini oladi.

Bizning fikrimizcha, raqobat shubhasiz inson kapitalining bilim va qobiliyatlaridan yuqori darajada samarali foydalanishni ta'min etadi. Insoniyat tomonidan qo'lga kiritilgan ne'matlarning asosiy qismi o'zaro musobaqalashuv orqali yaratilgan. Shu nuqtayi nazardan olganda, bugungi kunda jahon xo'jaligida raqobat kurashi tobora shiddatli tus olayotgan bir paytda, hududlar va o'z navbatida mamlakat iqtisodiyoti, xususan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining raqobatbardoshligini oshirishda, mavjud imkoniyatlardan to'laqonli foydalanish, bilim va tajribani ishga solish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy adabiyotlarda raqobat tushunchasining mazmun va mohiyatini aniqlashtirish borasida turli yondashuv va qarashlar mavjud. Turli mualliflar haqli ravishda raqobat bozor iqtisodiyotining ajralmas qismi, "bozorning mavjud bo'lishi va faoliyat ko'rsatishining asosi", "kapitalning mavjud bo'lish shakli", "raqobat-zamonaviy iqtisodiyotni rivojlantirishning bosh harakatlantiruvchi kuchi" ekanligini ta'kidlaydilar. Bugungi kunda klasterlarni tashkil etish va ularning samarali faoliyatini yo'lga qo'yish borasida etarlicha boy nazariy va amaliy tajribalar to'plangan. 19-asrning oxiri va 20-asrning boshlarida yashab, ijod qilgan iqtisodchilarning ilmiy izlanishlari orqali klaster nazariyasiga asos solingan. Bu borada ma'lum bir hududda joylashgan korxonalarining o'zaro mujassamlashuvidan tarkib topuvchi sanoat rayonining o'ziga xos jihatlarini ochib bergan Alfred Marshallning hissasi beqiyosdir. O'tgan asrimizning 90-yillaridan boshlab, ishlab chiqarishni hududiy jihatdan tashkil etishning o'ziga xos yangi shakli sifatida klasterlarga alohida e'tibor qaratila boshlandi va mazkur masalalar M.Porterning ilmiy ishlarida nazariy jihatdan asoslab berildi.

Klasterlarni turlicha talqin qilish va klasterlarning turli modellarining mavjudligi klasterga bir-biri bilan o'xshash jihatlari ko'p bo'lgan turli xil ta'riflarni keltirib chiqargan. Masalan I.N.Goretov agrosanoat klasterini "qo'shilgan qiymat yaratishning texnologik zanjiriga kiruvchi va agrosanoat majmuining turli sohalarini o'z ichiga oluvchi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi asosida tashkil etilgan, innovatsion yo'naltirilgan va tarmoqli tashkillashtirish elementlariga ega hududiy-lokal integratsion tuzilma" sifatida ta'riflaydi.

V.A. Kundius i N.A. Golovinlar esa agrosanoat klasterini "innovatsion faoliyatni faollashtirish va mahsulot raqobatbardoshligini oshirish maqsadida savdo-ishlab chiqarish faoliyati bilan o'zaro bog'liq bo'lgan va ma'lum bir hududda joylashgan korxonalar va tashkilotlarning o'zaro uyg'unligi" sifatida talqin qiladilar. Umuman olganda bugungi kunda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotish – agrosanoat majmuidagi eng dolzarb muammolardan biridir. Agrosanoat majmuida klasterlarni tashkil etish masalalari mamlakatimiz iqtisodchi olimlari tomonidan ham chuqur o'rganilgan. Xususan, O'zbekistonda klasterlarni tashkil etishning nazariy-uslubiy jihatlari va tashkiliy masalalari A.Bekmuradov, N.Yo'ldoshev, M.Boltabaev, Sh.Madjidov, D.Mirzaxalilova, D.Kurbanova, G.Zaxidov kabilar tomonidan atroflicha yoritib berilgan.

Hozirgi bosqichda raqobatni har bir insonning ehtiyojlarini to'laqonli qondirish yo'li bilan tanlangan bozorda o'z mavqeini saqlab qolish va uni mustahkamlash uchun xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlar sifatida qarab chiqish, bizningcha eng to'g'ri yo'l hisoblanadi. Tanlangan bozorda faoliyat ko'rsatishning barqarorligini ta'minlashga intilish xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasidagi iqtisodiy munosabatlarning transformatsiyalashuviga olib keladi. Iste'molchi va uning ehtiyojlarini qondirish borasida kurashda xo'jalik yurituvchi subyektlar bozordagi o'z xulq-atvor taktikasi va strategiyalarini o'zgartiradilar. Ular keskin raqobat kurashidan raqobatchilar bilan uzviy hamkorlik qilishga asta-sekinlik bilan o'tib borishni ma'qul ko'radilar. Shunday qilib, zamonaviy raqobat kurashining o'ziga xosligi shundan iboratki,

unga ko'ra raqobat o'zaro kurash (bellashish) va hamkorlik (sharikchilik)ning ziddiyatli yaxlitligini ifoda etadi.

Bizning fikrimizcha, raqobatning mohiyati quyidagi raqobat ustunligi (past tannarx, taniqli savdo markasi, ishlab chiqarilgan tovarning yuqori sifati, yangi o'ziga xos mahsulot, yangi texnologiyalardan foydalanish, yuqori malakali personal va shu kabilar), raqobat strategiyasi, raqobat salohiyati kabi tushunchalar orqali to'laligicha ochib beriladi va bir muncha takomillashgan raqobatbardoshlik kategoriyasiga o'tib boradi. Raqobatbardoshlik o'z navbatida aniq bir subyektning ichki xususiyatlarini to'laqonli aks ettiradi va shu bilan bir qatorda ushbu subyektning umumiy bozor munosabatlari tizimidagi o'rnini ko'rsatib beradi.

Hududiy raqobatni rivojlantirish borasidagi nazariy yondashuvlarni tadqiq qilish jarayonida uning amaliy ahamiyati quyidagilarda o'z aksini topishini aniqlashtirdik.

Birinchi, raqobat mahalliy davlat hokimiyati organlarini raqobatchilar va ehtimoliy hamkor-sheriklar bilan o'zaro bog'liqlik va aloqalarni, o'z hududining holatini tahlil qilishga undaydi.

Ikkinchi, hudud resurslari iste'molchilarining maqsadli guruhlarini aniqlashtirish imkonini beradi. Bunday o'zini o'zi tahlil qilish, o'z profilining strategik yo'nalishini tanlash raqobatbardoshlik omillarini rivojlantirish va iste'molchilarni saqlab qolish yoki qo'shimcha guruhlarini jalb qilish muvaffaqiyatining garovi hisoblanadi.

Uchinchi, hudud raqobatbardoshligini baholash hududning tashqi muhitdagi strategiyasini belgilash va uning o'rnini bosqichma-bosqich mustahkamlash monitoringini amalga oshirishning muhim unsuri hisoblanadi.

To'rtinchi, alohida viloyatlar va tumanlar o'rtasidagi raqobat munosabatlarini rivojlantirish amalda mamlakatning raqobat salohiyati-ni oshiradi va hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotidagi tafovutlarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Ammo buning uchun, eng avvalo, markaziy hukumat va mahalliy davlat hokimiyati idoralari tomonidan hududiy tashkillashtirishning barcha

subyektlari uchun erkin va teng raqobat borasida zaruriy shart-sharoitlar yaratish bo'yicha tezkor chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi.

Shuni yana alohida qayd etish lozimki, hududlar o'rtasidagi raqobat o'z ichiga ularning siyosiy, qonunchilik, iqtisodiy, ijtimoiy, ekologik va madaniy tizimlari, strategiyalari va hududlarning muvaffaqiyatlari borasidagi o'zaro bellashuvlarni qamrab oladi. Bunda maqsadli guruhlarining turli manfaatlari muayyan hududlarning o'ziga xos jihatlari bilan o'zaro uyg'unlikda raqobatni baholash, aniqlashtirish va uni oshirish yo'nalishlarining ko'p qirrali va ayni chog'da murakkab hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Mamlakatimizda klaster siyosatining mohiyatida yuqori monopollashgan O'zbekiston iqtisodiyotining asosiy muammolarini ya'ni mintaqaviy va mahalliy bozorlarni, iqtisodiyotning umumiy raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan. Birinchidan, klaster siyosatining markazida raqobatbardosh bozorni rivojlantirish, raqobatni kompaniyalarning raqobatbardoshligini oshirish hisoblanadi hamda asosiy omil sifati xizmat qiladi.

Shu bilan birga, klaster siyosatidagi davlat tashabbusi birinchi navbatda kuchli va ijodiy kompaniyalarni qo'llab-quvvatlashga va samarador muhitni yaratishga qaratilgan, bu esa o'z navbatida, zaif va qayta ishlaydigan firmalarning raqobatbardoshligini oshirishga imkon beradi.

Ikkinchidan, klaster siyosati mikroiqtisodiyotga katta e'tibor beradi - mahalliy bozorlarni va noyob bo'lmagan (tabiiy resurslar va boshqalar) asosida kompaniyalarni tahlil qilish va birinchi navbatda ishlab chiqarish omillari (yuqori malakali ishchi kuchi, qulay infratuzilma va boshqalar) yaratildi.

Klaster siyosatidagi mikroiqtisodiy yondashuv rivojlanishning mahalliy xususiyatlarini inobatga olib, xususan, paxtachilik-to'qimachilik, farmatseptika kabi tarmoqlarda ishlab chiqarishni rivojlantirishni jadallashtirish va raqobatdoshligini oshirish bo'yicha samarali maqsadli dasturlarni ishlab chiqishga imkon beradi.

Uchinchidan, klaster siyosati davlat va mahalliy hokimiyat organlari, biznes va ilmiy va ta'lim muassasalari o'rtasida ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish

sohasining innovatsionligini oshirishga qaratilgan sa'y-harakatlarni muvofiqlashtirish uchun o'zaro hamkorlikni tashkil etishga asoslangan.

Nihoyat klaster siyosatini amalga oshirish O'zbekiston iqtisodiyotida rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar bilan taqqoslaganda kam rivojlangan kichik va o'rta biznesning innovatsion salohiyatini rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan.

Davlatning klaster siyosatini yuritishda to'rtta roli mavjud:

1) moliyaviy klaster siyosati. Davlat manfaatdor tomonlarni (masalan, xususiy kompaniyalar va tadqiqot tashkilotlari) birgalikda loyihalarni taqdim etganda loyihani amalga oshirish uchun moliyaviy ko'makni ta'minlaydigan klaster siyosatida;

2) klaster siyosatini qo'llab-quvvatlash. Klasterlarni rivojlanishiga rag'batlantirish uchun mintaqaviy infratuzilma, ta'lim, sog'liqni saqlash va shu kabi investitsiyalarini qo'llab-quvvatlashda;

3) davlatning qo'llab-quvvatlovchi funksiyasi. Klasterlarni rivojlan-tirish orqali mintaqaviy ixtisoslikni o'zgartirishga qaratilgan maxsus dasturlar bilan to'ldirilganda;

4) Hukumat o'zining siyosat funksiyasi. Klasterlarning kelgusida rivojlanishi va transfer, subsidiyalar, cheklashlar yoki tartibga solish, shuningdek, klasterdagi firmalarning faol nazoratini ta'minlash bo'yicha mas'uliyatini o'z zimmasiga oladigan faol klaster siyosatini yuritish tashkil etadi. So'nggi yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida shiddatli, sifat jihatdan yangi tarkibiy va erkin bozor munosabtlarini qaror toptirishga qaratilgan islohotlar amalga oshirilmoqda, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish ustuvorliklari tubdan qayta ko'rib chiqilmoqda, iqtisodiyotni haqiqatda harakatga keltiruvchi quvvatga ega bo'lgan iqtisodiy o'sishning yangi, amaliy drayverlari joriy etilmoqda. Eski, o'z ahamiyatini yo'qotgan institut va iqtisodiy regulativ vositalar iqtisodiyotga ta'sir etishning yangi innovatsion va samarali shakl hamda usullariga o'z o'rnini bo'shatib bermoqda.

3.1-jadval.

Klasterlashtirish siyosatini amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari

Ishlab chiqarish korxonasi shakli	Manzili	Siyosatni o‘tkazuvchi davlat organlari	Siyosatni amalga oshirishning asosiy yo‘nalishlari	Siyosatni amalga oshirish shakli
Kengaytirilmagan klasterlar	Mamlakat	Davlat boshqaruvi organlari	Raqobatni qo‘llab-quvvatlash, umumiy ta‘lim va ekologik standartlarni oshirish; klaster kompaniyalarining tashqi bozorlarda manfaatlarini ilgari surish	Qonun ijodkorligi, xalqaro shartnomalar
Hududiy ishlab chiqarish komplekslari	Hudud yoki bir necha hududlar	Mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan - hududiy ishlab chiqarish komplekslari loyihalarini ishlab chiqish	Yangi foydali qazilmalarni qazib olish; yangi o‘zlashtirilgan hududlarda infratuzilmani rivojlantirish; mavjud MIKni kengaytirish	Hududiy ishlab chiqarish komplekslarini davlat xususiy sherikchilikga oid qonunchilik bazasi bilan mustahkamlash
Klasterlar geografiyasi	Mamlakat, viloyat, tuman	Hududiy mahalliy davlat hokimiyati	Mahsulotlarni O‘zbekiston va tashqi bozorlarga olib chiqish; mintaqaning «brendini» yaratish; hokimiyat, universitetlar tadqiqot institutlari, texnoparklar va xususiy kompaniyalar o‘rtasidagi aloqalarni faollashtirish,	Davlat-xususiy sherikligi; huquqiy tartibga solish; klasterni rivojlantirish bo‘yicha tadqiqotlar o‘tkazish
Klaster tashabuskorligi	Mahalliy hokimiyat	O‘z-o‘zini boshqarish mahalliy davlat hokimiyati	Tegishli quyi tarmoqlarda kompaniya tarmoqlarini rivojlantirish; hokimiyat, universitetlar, ilmiy-tadqiqot institutlari, texnoparklar va xususiy kompaniyalar o‘rtasida aloqa tarmoqlarini yaratish; mahsulotlarni O‘zbekiston va tashqi bozorlarda ilgari surish	Davlat-xususiy sherikchiligi; davlat xaridlarini amalga oshirish; kompaniyalarni faoliyatini diversifikatsiya qilish

Dastlab agrosanoat majmui qishloq xo‘jaligi va sanoatning qayta ishlovchi tarmoqlarini o‘z ichiga qamrab oladi, deb hisoblangan va mazkur majmua tomonidan ishlab chiqariluvchi mahsulotlar qatoriga oziq-ovqat mahsulotlari, teri, tekstil, tamaki va shu kabi mahsulotlar kiritilgan. O‘tgan asrimizning 80-yillarida agrosanoat majmuasining tarmoq tuzilmasi borasida ilmiy izlanishlar olib borgan N.E. Smetanina, V.A. Tixonova, M.Ya. Lemesheva kabi rossiyalik tadqiqotchilar agrosanoat majmuasini uchta sohaga ajratishni taklif qilganlar:

-xizmat ko'rsatuvchi soha (turli mashinasozlik korxonalari, qishloq xo'jaligi texnikasini ta'mirlash, qishloq xo'jaligining moddiy-texnika ta'minoti, qurilish, kadrlar tayyorlash va boshqalar);

- qishloq xo'jaligi (o'simchilik va chorvachilik);

- oziq-ovqat sanoati.

Shu tariqa, ASM favqulodda keng ko'lamli va ko'p qirrali tizim sifatida namoyon bo'ladi. Milliy iqtisodiyot tarmoqlarining uchdan bir qismidan ko'prog'i agrar sektor bilan uzviy bog'liqlikda faoliyat ko'rsatsada, biroq bugungi kunda davlat boshqaruvi nuqtai nazaridan yagona yaxlit agrosanoat majmui mavjud emas.

Biz bu o'rinda, mazkur sohadagi holatni zudlik bilan o'zgartirish tarafdori emasmiz, chunki bu boradagi shoshma-shosharlik haddan ziyod murakkab boshqaruv tizimining paydo bo'lishiga olib keladi, zero mazkur sohada turli ishlab chiqarishlarni tashkil etish haqiqatdan ham tarmoqlararo tavsifga ega ekanligi bilan ajralib turadi. Rossiyalik tadqiqotchilar S.G. Azikova, G.A. Bobkov, X.X. Soxrokovlarning tadqiqot natijalariga ko'ra, rivojlangan mamlakatlarda agrar soha mahsulotlarining 1 % qo'shimcha o'sishi sanoat infratuzilmasi tarmoqlari mahsulotlarining 2,5%ga, qayta ishlovchi tarmoqlar mahsulotlarining – 1,4%, transport xizmatlarining -0,33%, savdo hajmining esa 2,7%ga o'sishiga olib kelishi aniqlangan.

Qishloq xo'jaligi oziq-ovqat va engil sanoat tarmoqlari uchun asosiy mahsulot va xomashyo etkazib beruvchi tarmoq sanalishi bilan bir qatorda, mamlakatning oziq-ovqat va iqtisodiy xavfsizligini ta'minlaydi, mamlakatning import oziq-ovqatlariga bo'lgan qaramligiga barham beradi. Shu bois iqtisodiy nuqtai nazardan oziq-ovqat mahsulotlarini chetdan olib kirish foydali bo'lsa ham, rivojlangan mamlakatlar o'z qishloq xo'jaliklarini qo'llab-quvvatlash borasida turli-tuman vositalardan keng foydalanadilar. Masalan, AQShda davlatning fermerlarga ko'rsatadigan yordami ular oladigan daromadning 30 foizini tashkil etgani holda, bu ko'rsatkich Yaponiyada 66 %, Norvegiyada 77%, Shveysariyada esa 80 %ni tashkil etadi. Ayni vaqtda mamlakatimizda davlat tomonidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga ko'rsatilayotgan ko'mak 10 foizni tashkil etgani

holda, ayrim oziq-ovqat mahsulotlari bo'yicha importga qaramlik o'zining belgilangan me'yoridan bir necha barobarga ko'pdir.

Shu bilan bir qatorda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida va oziq-ovqat sanoatida mamlakatimiz aholisining har beshtasidan bittasi band bo'lsa, mamlakat YaIMida mazkur tarmoqlarning ulushi qariyb 23 foizni tashkil etadi, chakana savdo aylanmasining salkam 51foizi oziq-ovqat mahsulotlari hissasiga to'g'ri keladi. Qishloq hududlarida mamlakatimiz aholisining salkam 50 foizi, shahar atrofi hududlarida 21 foizi istiqomat qilayotgan bir paytda, agrosanoat majmui korxonalarini aholi bandligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda mamlakatimiz agrosanoat majmui uchun xos bo'lgan muammolar uning potentsial imkoniyatlari va investitsion jozibdorligining sezilarli darajada pasaytirib yubormoqda. Iqtisodiy adabiyotlarda masalaning ushbu jihati etarlicha batafsil qarab chiqil-ganligi bo'lsada, quyida mamlakatimiz agrosanoat majmui uchun xos bo'lgan ba'zi bir jihatdar ustida to'xtalib o'tamiz.

1. Kuchli raqobat muhiti. Bir xil tabiiy-iqlim sharoitlarida faoliyat ko'rsatuvchi qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining natijalari bir-biridan unchalik ham katta farq qilmaydi.

2. Yaxshi hosil olishning to'liq kafolatlanmaganligi. Hattoki serhosil erlarda ham noqulay ob-havo tufayli yaxshi hosil olinmasligi mumkin (bu vaziyat keyingi yillarda iqlim o'zgarishlari bois ko'p kuzatilmoqda).

3. Mavsumiylik, texnologik jarayonning uzoqligi, tushumlarning kechikishi.

4. Ko'pi bilan uchtagacha qishloq xo'jaligi ekinlarini etishtirishga mo'ljal olish. Bunday yondashuv doimiy bir xillikka ega bo'lgan texnikalardan foydalanishni, bir xil iste'molchilar bilan ish olib borishni ko'zda tutsada, o'zgaruvchan bozor sharoitida bunday yondashuv o'zini oqlamaydi.

5. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tovarlilik darajasining pastligi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining o'ziga xos iqtisodiy xususiyatlaridan biri shundaki, ishlab chiqarilayotgan mahsulotning ma'lum bir qismi takror ishlab chiqarish maqsadlarida qishloq xo'jaligining o'zi tomonidan iste'mol qilinadi.

Integratsiya mahsulot ishlab chiqarish, uni qayta ishlash va sotishning yopiq tsiklini tashkil etish, ishlab chiqarish jarayoniga malakali mutaxassislarni jalb qilish va unda ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish, shuning bilan bir qatorda mahsulotlarning tovarlilik darajasini oshirish, mahsulotlarni vositachilarsiz sotish imkonini beradi.

Agrosanoat majmuida faoliyat ko'rsatuvchi mahalliy va xorijiy korxonalar uchun bir turdagi mahsulot komponentlarini ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchi korxonalarining o'zaro qo'shilishida namoyon bo'luvchi vertikal integratsiya ham xosdir. Ushbu holatda korxonalarining ishlab chiqarish jarayonlari izchil birlashtirilgani holda, integratsiyalashgan tuzilma ishtirokchilarining transaksion xarajatlari qisqartirilishiga erishiladi. Klasterli yondashuvdan foydalangan holda vertikal integratsiyalashgan korxonalar faoliyati samadorligini yanada oshirishimiz mumkin.

Korxonalar va tashkilotlarning geografik jihatdan konsentratsiyasi klaster kontsepsiyasining yadrosini tashkil etadi. Klaster tarkibiga kiruvchi kompaniyalar axborot, texnologiyalar, tovar va xizmatlarni o'zaro ayriboshlaydilar, ular jamoaviy brend va yaxlit savdo tarmog'idan birgalikda foydalanadilar. Klaster tizimini joriy etish- bu nafaqat ishlab chiqarish samadorligini oshirish yo'li bo'lib qolmasdan, balki mamlakat va mahalliy darajada korxonalarining innovatsion faolligini oshirishning asosiy omillaridan biri bo'lib, hududning geografik joylashuvi, tabiiy-iqlim sharoitlari va agrosanoat ixtisoslashuvi bilan bog'liq bo'lgan raqobat ustunliklarini amalga oshirish imkoniyatini beradi. Alohida shaxslarga tayanuvchi yangi bilimlar nazariyasiga muvofiq, yangi bilimlar va tajribalar ilmiy maqolalar yoki qo'llanmalar yordamida emas, balki shaxsiy muloqot yo'li bilan aniq bir mutaxassislarning amaliy tajribalarini o'zaro muhokama qilishlari orqali samarali tarzda yoyiladi. O'z navbatida o'zaro aloqada bo'luvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar bevosita bir-birlari bilan yaqin masofada joylashishlari talab etiladi. Xo'jalik yurituvchi subyektlarning geografik jihatdan lokalizatsiyasi amaliyotda ham yaqqol o'z tasdig'ini topganligini ko'rishimiz

mumkin, xususan Daniya, Finlyandiya, Norvegiya va Shvetsiya sanoati bugungi kunda to'liq klaster tizimi asosida faoliyat ko'rsatmoqda.

Klasterda raqobatning mavjudligi klasterning iqtisodiy jihatdan zaif ishlab chiqarishlarni qo'llab-quvvatlashini anglatmaydi, klasterda ishtirok etish uchun korxonalar ma'lum bir talablarga javob berishi lozim.

Yuqorida bayon etilganlar asosida qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari va boshqa korxonalar –tashkilotlarning integratsiyalashgan tuzilmasini barpo qilishda agrosanoat majmuidagi faoliyat ko'rsatuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlardan biri tashabbuskor bo'lishi lozimligini ta'kidlab o'tishimiz lozim. Bu o'rinda integratsion tuzilmani tashkil etish tashabbuskori yoki tashabbuskorlar guruhining mahalliy hokimiyat idoralari, ilmiy hamjamiyat va oliy ta'lim muassasalarining vakillari bilan o'zaro yaqindan hamkorligi talab etiladi. O'z navbatida hamkorlikdagi faoliyatni amalga oshirish maqsadida quyidagi vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirishni taklif etamiz:

1. Integratsiyalashgan tuzilmani tashkil etish bo'yicha ishchi guruh tuzish, ishlarni amalga oshirish tartibi, muddatlari va moliyalashtirish manbalarini aniqlashtirib olish. Ishchi guruh quyidagi variantlardan birini ifoda etishi mumkin:

– ekspertlar sifatida mahalliy hokimiyat idoralari mutaxassislari va tarmoq korxonalar vakillaridan iborat bo'lgan ishchi guruh;

– ma'lum bir xizmatlar ko'rsatish maqsadida tuzilgan shartnomalar asosida faoliyat ko'rsatuvchi konsalting kompaniyalari, oliy ta'lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot muassasalari va mahalliy hokimiyat idoralari vakillari;

– ta'limchilaridan biri mahalliy hokimiyat idoralari bo'lgan ixtisoslashtirilgan tashkilot.

2. Mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash Strategiyasi va hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish Strategiyalari va mazkur yo'nalishlarda ishlab chiqilgan Dasturlarda ko'zda tutilgan vazifalar ijrosini e'tiborga olgan holda integratsiyalashgan tuzilmani tashkil etishning maqsad va vazifalarini asoslash.

3. ASM tarmoqlari va korxonalar o'rtasida iqtisodiy jihatdan asoslangan, istiqbolli texnologik va ishlab chiqarish aloqalarini aniqlashtirish.

4. Integratsion tuzilmaning boshqaruvchi organini tashkil etish bo'yicha takliflar ishlab chiqish.

5. integratsiyalashgan tuzilmaning ehtimoliy ishtirokchilari tarkibi va ularning vazifalarini aniqlashtirish.

6. Birlashmaning tashkiliy-huquqiy shaklini tanlab olish.

7. Integratsion tuzilmaning ehtimoliy ishtirokchilari uchun talablarni ishlab chiqish.

8. Integratsion tuzilma ehtimoliy ishtirokchilarining ishlab chiqarish va moliyaviy-xo'jalik faoliyatini taftishdan o'tkazish.

9. Integratsion tuzilmaning muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatishi va unga to'sqinlik qiluvchi omillar va shart-sharoitlarga oydinlik kiritish, mavjud to'siqlarni engib o'tish yo'llarini izlab topish.

10. Integratsion tuzilmani tashkil etish, shu jumladan sinergetik samaraga erishishning texnik-iqtisodiy asoslarini ishlab chiqish.

11. Integratsion tuzilma faoliyati samaradorligini baholash uslubiyotini ishlab chiqish.

12. Korxonalar va tashkilotlarning integratsion jarayonlari sxemasini aniqlashtirish.

13. Integratsion tuzilma ishtirokchilarining o'zaro aloqalarining tartib-tamoyillarini mustahkamlovchi me'yoriy hujjatlar ishlab chiqish.

14. Mahalliy hokimiyat idoralari bilan integratsion tuzilmaning o'zaro munosabatlari mexanizmini shakllantirish va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash imkoniyatlariga aniqlik kiritish.

15. Monopoliyaga qarshi kurashuvchi tashkilotlar xulosasini olish.

16. Integratsion tuzilmani tashkil etish borasida shartnomalar loyihasini ishlab chiqish, uni atroflicha muhokama qilish va imzolash.

Har bir hudud doirasida integratsion tuzilmalarni barpo etish bo'yicha uslubiy ishlanmalarni ishlab chiqish orqali yuqorida keltirib o'tilgan savollarga osonlik bilan javob topishimiz mumkin bo'ladi.

3.4. Tuzilmaviy siyosat va iqtisodiyotni modernizatsiyalash

Davlat va hukumat idoralarining milliy iqtisodiyotning eng samarali nisbatlarini shakllantirish va ta'minlash bilan bog'liq faoliyati tarkibiy siyosat deb ataladi.

Ijtimoiy ishlab chiqarishning turli jihatlarini o'rtasidagi mutanosiblik va munosabatlar obyektiv bo'lib, ular ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanish darajasi, milliy iqtisodiyotning xalqaro mehnat taqsimotiga qo'shilish darajasi, ilmiy, texnik va ijtimoiy jarayon qonunlari, tsikllarning tabiati va inqirozlar bilan belgilanadi.

Davlat milliy iqtisodiyotning nisbatlariga ma'muriy-huquqiy usullar va bozorga xos bo'lgan vosita va dastaklar orqali o'z ta'sirini o'tkazadi.

Davlat tomonidan tartibga solish usullarining mazmuni iqtisodiyot, tartibga solish obyektlarining o'zi, ya'ni nisbatlarning o'ziga xos turlari, shuningdek tarixiy omillar va odamlarning o'ziga xos yashash sharoitlari bilan belgilanadi.

Milliy iqtisodiyotning nisbatlari quyidagicha guruhlanadi: umum iqtisodiy (makroiqtisodiy), tarmoq va mintaqaviy (mezoiqtisodiy), tarmoq va ishlab chiqarish ichidagi (mikroiqtisodiy), davlatlararo, xalqaro (mega-iqtisodiy). Nisbatlarning barcha turlari bir-biri bilan uzviy bog'liq, yaqin birlikda va o'zaro bog'liqlikda bo'ladi.

Milliy iqtisodiyotni tashkil etishda asosiy rolni umumiy iqtisodiy nisbatlar o'ynaydi: tovarlarga talab va taklif, tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ishlab chiqarish, ishlab chiqarish vositalari va iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, qoplash, iste'mol va jamg'arish fondlari nisbati, tarmoq va mintaqaviy majmualar o'rtasidagi nisbatlar.

Ayni paytda mamlakatimizda ko'p ukladli iqtisodiyot shakllandi, bunday sharoitda milliy iqtisodiyotning ikki yirik tarmog'i - davlat va xususiy sektor o'rtasidagi munosabatlar va aloqalar alohida ahamiyatga ega.

Davlatning milliy iqtisodiyot tuzilishini tartibga solishdagi faoliyati tashqi va ichki, hal qilinayotgan muammolarning teranligiga ko'ra - strategik va taktik faoliyat turlariga bo'linadi.

Strategiya-bu davlatning keng ko‘lamli milliy iqtisodiy muammolarni har tomonlama hal qilishga qaratilgan uzoq muddatli yo‘nalish hisoblansa, taktika esa - strategik rejalar va vazifalarni hal qilish usullari va vositalari to‘plami hisoblanadi.

Tarkibiy siyosatning eng asosiy maqsadi iqtisodiyotning muvozanatiga erishish, milliy iqtisodiyotning jahon xo‘jalik aloqalariga organik qo‘shilishi asnosida iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiluvchi nisbatlarni ta‘minlashdan iboratdir.

Yalpi ichki mahsulot va milliy daromadning o‘sishi milliy iqtisodiyot muvozanati va tarkibiy siyosat samaradorligining obyektiv mezonini hisoblanadi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash turlarini aniqlashtirgan holda, ularning mazmunini ochishga harakat qilamiz.

Olimlar jahon iqtisodiyotining tarixi umuman olganda modernizatsiya tarixi degan qarashni ilgari suradilar. Ushbu jarayonning rivojlanishi doirasida modernizatsiyalashning turli xil ko‘rinishlari qaror topdi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalashning quyidagi turlari ajratib ko‘rsatiladi:

- rivojlanayotgan (inqilobiy yoki kashshof) modernizatsiya, nafaqat ma‘lum bir mamlakat uchun, balki umuman jahon iqtisodiyoti uchun texnologiya va ba‘zan faoliyat turlari bo‘yicha tubdan yangi tarmoqlarning paydo bo‘lishi va rivojlanishi boshlanishini aks ettiradi.

Rivojlanuvchi modernizatsiyani odatda, taraqqiy etgan mamlakatlar amalda keng qo‘llaydilar, modernizatsiyalashning muvaffaqiyati pirovardida ularni dunyoda yetakchilik mavqeiga olib chiqadi. Mamlakatning rivojlanayotgan inqilobiy modernizatsiyani amalga oshirish qobiliyati uning jahon iqtisodiyotida yetakchi mavqega ega bo‘lishi borasidagi zaruriy shartlardan biridir;

- cheklangan modernizatsiyalash, bunda iqtisodiyotning tadrijiy rivojlanishi tufayli muayyan bir mamlakat davlat aralashuvisiz yoki davlat aralashuvining eng past darajasida taraqqiy etgan mamlakatlarda bo‘lgani kabi, o‘z hududida eng ilg‘or tarmoqlar va faoliyat turlarining paydo bo‘lishini ta‘minlaydi.

Cheklangan modernizatsiyalashni odatda tubdan yangi tarmoqlarning paydo bo‘lishini ta‘min etish imkoniyatiga ega bo‘lmagan mamlakatlar

qo‘llaydilar. Organik modernizatsiya jarayonida mamlakatda inqilobiy, rivojlanayotgan modernizatsiyani amalga oshirish uchun sharoitlar rivojlanishi mumkin;

– quvib yetuvchi modernizatsiyalash, bunda mamlakat o‘z sa’y-harakatlari bilan qo‘shni mamlakatlar tomonidan bosib o‘tgan yo‘lni qisqa muddatda bosib o‘tadi va iqtisodiyotning barqarorligini ta’min etadi.

Modernizatsiyalashni amalga oshirish natijasida mamlakat iqtisodiyoti mustaqil tarzda, davlatning muhim aralashuvisiz texnologik rivojlanishni amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘lsa, ya’ni uning natijasida mamlakatning jahon taraqqiyotining yetakchilari orasida o‘z mavqeiga ega bo‘lishi borasida zaruriy shart-sharoitlar yaratilsagina, quvib etuvchi modernizatsiyalashni muvaffaqiyatli amalga oshirilgan deb hisoblashimiz mumkin.

Tarkibiy siyosatni ustuvor iqtisodiy faoliyat uchun qulay shart-sharoitlar shakllanadigan, milliy ishlab chiqaruvchilar va mahsulotlarning tashqi va ichki bozorlarda raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan asosiy vositalarni takror ishlab chiqarishga qaratilgan sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish va samaradorligini oshirish strategiyasining bir turi sifatida qarash lozim, Tarkibiy siyosat shu bilan bir qatorda, mamlakatning barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni ta’minlaydi.

O‘zbekistonda faol sanoat siyosatini amalga oshirish mafkuradan holi bo‘lishi va amaliy- konstruktiv ruhga ega bo‘lmog‘i lozim. Shu bilan birga, sa’y-harakatlar iqtisodiyotning aniq muammolarini samarali hal etishga yo‘naltirilgan haqiqiy boshqaruv texnologiyalarini izlashga yo‘naltirilishi kerak.

Tarkibiy siyosatni amalga oshirish mexanizmi quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- faoliyatning barcha turlarini emas, balki muayyan bir faoliyat turlarini tanlab olishi lozim;
- muhim ijobiy tashqi ta’sirlarni beradigan va boshqa omillar bilan yaqin aloqada bo‘lgan faoliyatni tanlash;
- to‘g‘ridan-to‘g‘ri xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda selektiv yondashuv.

Iqtisodiyotdagi tarkibiy o'zgarishlar sharoitida O'zbekiston rivojlanishining hozirgi bosqichining o'ziga xos xususiyatlari ikkita tendentsiya bilan tavsiflanadi – O'zbekistonning bozor iqtisodiyotiga o'tishi va postindustrial jamiyat tomon harakatlanishi. Bu esa tarkibiy siyosatni amalga oshirishda muayyan qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

O'z-o'zidan ayonki, mehnat unumdorligi bilan taqqoslaganda aholi real daromadlarining o'sish sur'atlarining yuqoriligi mamlakatni iqtisodiy jihatdan qoloqlikka etaklashning o'ziga xos ko'rinishi hisoblanadi. Iqtisodiy inqiroz sharoitida yuqorida aytib o'tilgan fikrlarimiz har qachongidan ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etadi. Qanchalik hayratomuz tuyulmasin, ijtimoiy xarajatlarning o'sishi uzoq muddatda tadbirkorlik faolligini cheklaydi, ishlab chiqarish faoliyatini rag'batlantirishni kamaytiradi va boqimandalik kayfiyatini yuzaga keltiradi, bularning barchasi iqtisodiyotning rivojlanishini ortga suradi.

Iqtisodiy tanglikning kuchayishi, byudjet xarajatlarining hadda tashqari o'sib borishi sharoitida mazkur ko'rinishdagi byudjet siyosatini amalga oshirish imkonsiz bo'lib qoladi, ushbu holatda birdan-bir to'g'ri yo'l mavjud resurslardan oqilona foydalanish, "o'sish nuqtalari"ni aniqlash va ijtimoiy infratuzilmaga manzilli va maqsadli mablag'larni yo'naltirish hisoblanadi.

Shu tariqa, tarkibiy siyosat mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiya-lashning muhim vositasi hisoblanadi. Tarkibiy siyosatni amalga oshirish maqsadlarni to'g'ri belgilashni, tanlangan maqsadlarga erishish yo'llari va vositalarini tanlashni, tarkibiy siyosatni o'tkazish mexanizmini ishlab chiqishni, tarkibiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini aniqlashni nazarda tutadi.

Shu munosabat bilan tarkibiy siyosatning ustuvor yo'nalishlarini aniqlash uchun quyidagi mezonlarni taklif qilish mumkin.

Birinchidan, ma'lum bir faoliyat sohasida raqobatbardosh ustunliklarning mavjudligi.

Ikkinchidan, ishlab chiqarishlar va tarmoq mahsulot va xizmatlariga samarali talabning (ichki va tashqi) o'sishi istiqbollari.

Uchinchidan, umuman iqtisodiyot yoki muayyan bir tarmoq/ishlab chiqarishga multiplikativ samaraning sezilarli ta'sirining mavjudligi.

Tarkibiy siyosatning xomashyo omilini yuqori texnologiyalar foydasiga o'zgartirish mumkin, ammo buning uchun daromadlarning muayyan bir qismini fundamental fanni rivojlantirish, ilg'or texnika va texnologiyalardan keng foydalanishga yo'naltirish talab qilinadi.

To'rtinchidan, biznes faoliyati uchun qulay shart-sharoitlar yaratishga qaratilgan institutsional muhitni rivojlantirish.

Institutsional sohada eskirgan va istiqbolsiz tarmoqlardan resurslarni qayta taqsimlashni, shuningdek tabiiy resurslarni zamonaviy ishlab chiqarish va texnologik tizimlarga eksport qilishdan olinadigan yuqori foydani zamonaviy ishlab chiqarish-texnologik tizimlarga yo'naltiruvchi iqtisodiy tizimni barpo qilish vazifasi muhim sanaladi, Bunda asosiy e'tibor ilg'or texnika va texnologiyalardan foydalanish hisobiga milliy iqtisodiyotning raqobatbardoshligini oshirish ustivor yo'nalish hisoblanadi.

Rivojlanish institutlarini shakllantirish, nochor korxonalarini qayta qurish, xususiylashtirish dasturi, tashqi savdoni tartibga solish, davlatning ilmiy, texnik, sanoat va moliyaviy siyosati ushbu vazifani hal qilishga bo'ysunishi kerak.

Mamlakat iqtisodiyotini modernizatsiyalashni amalga oshirish, birinchi navbatda, milliy iqtisodiy tizimning tarkibiy o'zgarishiga qaratilgan bo'lishi kerak.

Tarkibiy siyosatni amalga oshirish tarmoq tuzilmasining mavjud nomutanosibliklarini yo'q qiladi va jarayonga yangi yuqori mahsuldor tarmoqlarni olib kiradi, ularning rivojlanishi iqtisodiy o'sishning innovatsion turini shakllantirishni anglatadi.

Shu bilan birga, iqtisodiyotni modernizatsiya qilish va tarkibiy qayta qurish aholining hayot sifatini yaxshilashning zaruriy shartidir va aholi daromadlari o'sishining multiplikativ tebranishlari butun iqtisodiy tizimga katta ijobiy turtki beradi.

Tarkibiy siyosat ustuvorliklarini aniqlashning yuqoridagi mezonlariga rioya qilish milliy iqtisodiyotni rivojlantirishning samarasiz yo‘llarini tanlash ehtimolini sezilarli darajada kamaytiradi.

3.5. Urbanizatsiya jarayonlarining iqtisodiy siyosatga ta’siri

“Urbanizatsiya” so‘zi lotin tilida shahar ma’nosini anglatib, mamlakat (mintaqa) aholisi tarkibidagi shahar aholisining salmog‘i orqali o‘lchanadi. Urbanizatsiya jarayonlarining asosiy natijalari quyidagilar bilan bog‘liq:

- barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta’minlash;
- aholi turmushining sifati yaxshilash va darajasini ko‘tarish;
- uy-joy, ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma ob’yektlari qurilishini keng miqyosda amalga oshirish;
- yer uchastkalaridan samarali foydalanish;
- shaharlarni iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillar, mavjud shart-sharoitlarni hisobga olgan holda kompleks rivojlantirish;
- industrial-innovatsion rivojlanishning ustuvor vazifalarini hal etish va raqamli iqtisodiyotni qo‘llash;
- katta, o‘rta va kichik shaharlar rivojlanishini maqbullashtirish;
- shahar aglomeratsiyalari orqali ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning samarali shakllarini tatbiq etish;
- shaharlarda sanoat zonalari, texnoparklar, innovatsiya markazlari tashkil etish.

Urbanizatsiya jarayonlarini tartibga solish bo‘yicha jahon amaliyotining tahlili va undan chiqadigan xulosalar shuni ko‘rsatadiki, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Xitoy, Singapur, Hindiston va boshqa mamlakatlarda aniq maqsadga yo‘naltirilgan urbanizatsiya siyosati faol sanoatlashuv, shaharlarni kompleks rivojlanishini rag‘batlantirish, mavjud salohiyatdan samarali foydalanish, aholi turmush sharoitini izchil oshirib borish, doimiy va barqaror ish o‘rinlarini yaratish, yer islohotlarini amalga oshirish va yer uchastkalari bozorini shakllantirish kabi qator chora-tadbirlar bilan uyg‘unlikda olib borilgan. Ko‘pgina boshqa

mamlakatlarda iqtisodiy o'sish va ijtimoiy taraqqiyotning muhim omili bo'lgan urbanizatsiyaning barqaror rivojlanish tendensiyasi kuzatilmoqda.

Amalga oshirilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, urbanizatsiya darajasining 1 foizga ortishi aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot ko'rsatkichining Xitoyda 10 foizga, Hindistonda esa 13 foizga o'sishini ta'minlagan.

BMT prognoz hisob-kitoblariga ko'ra, jahonda shahar aholisining ulushi 2018 yildagi 55,3 foiz o'rniga, 2030-yilga borib 60,4 foizga etadi. Shahar aholisining nisbatan yuqori o'sish sur'atlari rivojlanayotgan mamlakatlarda ham kuzatiladi. Mazkur mamlakatlarda bu jarayon asosan qishloq aholisining shaharlarga ko'chishi va shahar aholisi tabiiy o'sishi bilan bog'liq.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda shaharlar rivojlanishi bo'yicha muayyan ishlar amalga oshirildi. Shahar aholisining salmog'i 1991-yildagi 40,3 foiz o'rniga 2018-yilga kelib 50,6 foizga o'sdi. Bunday o'sish sur'atlariga asosan ma'muriy o'zgarishlar, ya'ni 2009-yilda mingga yaqin qishloq aholi punktlarining shahar posyolkalariga aylantirilishi hisobiga erishildi.

Shu bilan birga, urbanizatsiya jarayonlarida qator nomutanosibliklar kuzatilmoqda:

- urbanizatsiya darajasi bo'yicha mamlakatimizning jahonda tutgan o'rni past. BMT xalqaro reyting ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekiston 2018-yilda ushbu yo'nalishda 233 mamlakat orasida 155-o'rinni egalladi. Vaholanki, bu sohada dunyodagi o'rtacha ko'rsatkich 55,3 foiz bo'lib, u Rossiyada 74,4 foizni, Turkiyada 75,1 foizni, Qozog'istonda 57,4 foizni, Turkmanistonda 51,6 foizni tashkil etadi;

- oxirgi 10 yil mobaynida (2009-2018-yy.) mamlakatimizda urbanizatsiya darajasi 51,7 foizdan 50,6 foizga kamaydi. Xorazm (33,3%), Surxondaryo (35,5%), Buxoro (37,4%) va Samarqand (37,4%) viloyatlarida urbanizatsiya darajasi ayniqsa past;

- 2012-yildan hozirga qadar shaharlar soni o'zgarmadi (119 ta) va ularda 10,1 mln. kishi istiqomat qiladi. Mamlakat shaharlar tarmog'ining asosini kichik

shaharlar (jami shaharlar tarkibidagi ulushi 68,4 foiz) tashkil qiladi va ularning jami shahar aholisidagi ulushi 20,5 foizga teng. Shaharlar rivojlanishining o'ziga xos jihatlaridan yana biri shundaki, shahar aholisining deyarli $\frac{1}{4}$ qismi (24,2%) poytaxt - Toshkent shahrida istiqomat qiladi. O'tgan davr ichida 6,4 mln. kishi (38,7%) istiqomat qiladigan shahar posyolkalari soni 1065 tadan 1071 taga ko'paydi. Shahar posyolkalari sonining juda ko'pligi ham O'zbekistonda shaharlar tarmog'ining o'ziga xos jihati sifatida talqin qilinishi mumkin;

- ko'pgina kichik shaharlar va shahar posyolkalari ma'muriy usullar orqali tuzilgan bo'lib, ular shaharsozlik talablariga to'la javob bermaydi. Amalda aholi qishloq xo'jalik mehnati bilan band, ularning turmush tarzi esa qishloqqa xos. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bunday toifadagi shaharlar uchun ularning ma'lum bir sohaga chuqur ixtisoslashganligi, ishsizlikning yuqori darajasi, ishlab chiqarish va infratuzilma obyektlarining eskirganligi, transport kommunikatsiyalari va xizmat ko'rsatish sohalari holatining qoniqarsizligi, moliyaviy mablag'lar va malakali xodimlarning etishmasligi kabilar xosdir;

- 2012-2018-yillarda shahar aholisi soni 1,4 mln. kishiga yoki 9,2 foizga ortdi (shu davrda qishloq aholisi mos ravishda 1,7 mln. kishi va 11,9 foizga ko'paydi). Aholining tabiiy harakati (102,0%), migratsiya (-13,4%) va ma'muriy-hududiy o'zgarishlar (11,4%) shahar aholisi soni o'sishida asosiy omil bo'lib xizmat qilgan.

Yurtimizda urbanizatsiyaning mazkur holatda shakllanishiga quyidagilar sabab bo'lgan:

- asosan qazib chiqaruvchi sanoatga yo'naltirilgan yirik investitsiya loyihalari shaharlar sanoatlashuviga ijobiy ta'sir ko'rsatgani yo'q;

- qishloq aholisi harakatchanligining pastligi va tashqi mehnat migratsiya darajasining yuqoriligi;

- shaharlarni kompleks va barqaror rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli urbanizatsiya siyosatining mavjud emasligi;

- shaharsozlik sohasida ishlab chiqilayotgan hujjatlar va me'yoriy-huquqiy bazaning zamon talablariga mos kelmasligi;

- sanoat va infratuzilma obyektlari barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun mahalliy moliyaviy resurslar va shahar hokimliklari vakolatlarining cheklanganligi;

- iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida yuqori malakali mutaxassislar va ishchilarning etishmasligi;

- har bir shahar bo'yicha uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyalarining mavjud emasligi;

- mahalliy hokimiyat organlari tomonidan shahar aholisining talab va ehtiyojlarining e'tiborga olinmasligi.

- investitsiya loyihalarini tayyorlash va amalga oshirish chog'ida alohida toifadagi shaharlar uchun xos bo'lgan xususiyatlarni etarlicha hisobga olinmasligi;

- shaharlar, ayniqsa katta va yirik shaharlar aholisi sonini hisobga olish bo'yicha statistik hisobotlarda xatoliklarning mavjudligi va h.k.

Barqaror rivojlanishni ta'minlashning yangi omili sifatida mavjud nomutanosibliklar va tizimli muammolarni bartaraf etish, urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'zining 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga murojaatnomasida mamlakatimizda urbanizatsiya darajasini 2030-yilgacha 60 foizga yetkazish vazifasini strategik maqsad sifatida belgilab berdi. Ushbu vazifani bajarish uchun mamlakatda davlat tomonidan urbanizatsiyani maqsadli tartibga solish va shaharlarni kompleks rivojlantirish bo'yicha asosiy yo'nalishlar va kompleks chora-tadbirlarni ko'zda tutuvchi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Urbanizatsiya jarayonlarini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi (2019-yil 10-yanvar).

Mutloqo yangi uy-joy siyosatini amalga oshirish asosida urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish, bunda aholi punktlarining muhandislik, transport va ijtimoiy infratuzilmalar bilan ta'minlanganligiga e'tibor qaratish; jismoniy va yuridik shaxslar uchun turar joy va noturar joy bino va inshootlar ostidagi yer uchastkalariga egalik qilish huquqini amalga oshirishni kafolatlash, yer uchastkalarini fuqarolik muomalasiga kiritish uchun shart-sharoitlar yaratish;

migratsiya jarayonlarini ma'muriy tartibga solish tizimini takomillashtirish yo'li bilan aholining qishloq joylardan shaharlarga erkin harakatlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish; aglomeratsiyalarning afzalliklaridan foydalanishni nazarda tutgan holda o'rta shaharlarni, shu jumladan, tuman markazlarini boshqarishda ilg'or xalqaro tajribani keng joriy etish; yo'ldosh-shaharlar tarmog'ini kengaytirish, yirik shaharlarning markaziy qismida sanoat va boshqa zonalar hududlarini qisqartirgan holda ishbilarmonlik va xizmat ko'rsatish zonalarini hududlarini kengaytirish urbanizatsiya jarayonlarini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari sifatida qayd etildi.

Tabiiyki, urbanizatsiya siyosatini samarali qo'llash uchun uning aniq mexanizmlari va amalga oshirish yo'llari ishlab chiqilishi zarur. Bunda eng avvalo, ushbu yo'nalishda yangi me'yoriy-huquqiy hujjatlarni ("Noqishloq xo'jalik ahamiyatidagi yer uchastkalarini xususiylashtirish to'g'risida"gi Qonun loyihasi) ishlab chiqish hamda Yer, Shaharsozlik, Uy-joy Kodekslari va boshqa mavjud qonun hujjatlariga tegishli o'zgartirishlar kiritish orqali amalga oshiriladi.

Yer uchastkalarini xususiylashtirish jarayonining ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini va o'ziga xos murakkabliklarini e'tiborga olib, bu jarayonlarni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar loyihalarini ishlab chiqish va ular hukumat tomonidan qabul qilinishidan avval umumxalq muhokamasiga qo'yish ko'zda tutilgan. Shu o'rinda bir muhim jihatni e'tiborga olmoq zarur bo'ladi. Buni shoshma-shosharlik bilan qilib bo'lmaydi, etti marta o'lchab bir marta kesish kerak. Qaror qabul qilingunga qadar, bino va inshootlar ostidagi hamda ularga yaqin joylashgan yer uchastkalarining bozor qiymatini aniqlash va xususiylashtirish tartibi to'g'risidagi xorijiy davlatlar tajribasini chuqur o'rganish va tahlil qilish lozim bo'ladi.

Faol urbanizatsiya siyosatini amalga oshirish maqsadida quyidagi asosiy tashkiliy-iqtisodiy mexanizmlardan foydalanish ko'zda tutilgan:

- O'zbekiston Respublikasining 2030-yilga qadar urbanizatsiya Konsepsiyasini ishlab chiqish;

- strategik rejalashtirish, mamlakat, mintaqalar va shaharlarning uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish prognozlari, aholini joylashtirishning Bosh sxemasi, infratuzilma ob'yektlarini joylashtirish va rivojlantirish Sxemalari, shaharlarning bosh rejalariga oid hujjatlar to'plamini yagona tizim sifatida ishlab chiqish;

- urbanizatsiyani tartibga solish sohasida yagona davlat siyosatini amalga oshirish, alohida yo'nalishlar bo'yicha shaharlarning kompleks rivojlanishiga mas'ul turli vazirliklar, idoralar va mahalliy davlat organlari, jumladan ilmiy va loyiha-tadqiqot ta'minoti bo'yicha faoliyatni muvofiqlashtirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va sanoat vazirligi huzurida urbanizatsiya agentligini tashkil etish;

- urbanizatsiya jarayonlarida yetakchilik bo'ladigan istiqbolli qishloq aholi punktlari, shahar posyolkalari va kichik shaharlarni (xatlab) hamda mintaqalar iqtisodiyoti barqaror rivojlanishida o'sish nuqtalari bo'la oladigan o'rta va yirik shaharlar aniqlash;

- urbanizatsiya jarayonlari uy-joy qurilishi bilan bog'liq bo'lishi bilan birga, raqamli texnologiyalarni qo'llagan holda shaharlarni industrial-innovatsion rivojlantirishga e'tibor qaratiladi, shaharlarda sanoat korxonalarini ularning salohiyatidan kelib chiqib oqilona joylashtirish, alohida toifadagi shaharlar kesimida investitsiya dasturlari va loyihalar aniqlashtirish;

- shahar aglomeratsiyalari shakllanishini tartibga solishga yo'naltirilgan Toshkent shahri, viloyat markazlari atrofida yo'ldosh-shaharlarni barpo etish mo'ljallangan;

- eng istiqbolli shaharlarga - iqtisodiy rivojlanishning yyetakchisi mavqeini berish va ular uchun ishlab chiqarish va ijtimoiy ob'yektlarni joylashtirish uchun qulay investitsiya muhiti va shart-sharoitlarni yaratish, yer uchastkalari bozorini shakllantirish, maqsadli moliya mablag'larini yo'naltirish;

- shaharlar barqaror rivojlanishini ta'minlash maqsadida mavjud tabiiy-iqtisodiy salohiyatdan, byudjet va byudjetdan tashqari manbalardan hamda yangi tashkil etilgan urbanizatsiya jamg'armasi mablag'laridan samarali foydalanish

evaziga shahar hokimliklari mustaqilligi va mas'uliyatini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rish;

- urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish maqsadida mavjud va tashkil etish ko'zda tutilayotgan erkin iqtisodiy zonalar, ayniqsa kichik sanoat zonalarini imkoniyatlaridan samarali foydalanish;

- xalqaro standartlar va reytinglar bilan uyg'unlashtirgan holda shahar aholisi sonining statistik hisobini yuritishni takomillashtirish kabilar.

Umuman, O'zbekistonda urbanizatsiya jarayonlarini faollashtirish iqtisodiy rivojlanishning yangi manbalari va imkoniyatlarini ochib beradi, aholi turmush sharoitining sezilarli darajada yaxshilanishiga olib keladi.

Takrorlash uchun savollar

1. O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ma'muriy islohotlar jarayoni to'g'risida fikrlaringizni bayon qiling?

2. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda institutlarning o'rnini qanday baholaysiz?

3. Iqtisodiy o'sish "nuqtalari" nimani anglatadi. O'zingiz yashab turgan hudud uchun qanday faoliyat turlari "o'sish nuqtasi" bo'lib xizmat qilishi mumkin?

4. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda klasterlashtirishning o'rnini nimalarda namoyon bo'ladi?

5. Tarkibiy siyosatning mazmun va mohiyatini yoritib bering?

**IV BOB. O‘ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI
XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI
TARTIBGA SOLISH VOSITASI**

4.1. Davlat mulki va tadbirkorligi- iqtisodiy siyosatning muhim vositalari.

4.2. O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari.

4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiyatlari.

4.4. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo‘llari

4.1. Davlat mulki va tadbirkorligi- iqtisodiy siyosatning muhim vositalari

Iqtisodiyotni tartibga solishga qaratilgan iqtisodiy siyosatning eng muhim davlat vositalaridan biri o‘z mulki bo‘lgan tarmoq va korxonalarni boshqarish, ya’ni bevosita tadbirkorlik faoliyati bilan shug‘ullanishdir.

Davlat mamlakat ishlab chiqarish vositalarining bir qismini mulk egasi sifatida bevosita ishlab chiqarish jarayonini tashkil qiladi, rejalashtiradi va uni nazorat qiladi. Davlat tadbirkorlik faoliyati orqali fan-texnika inqilobi talablariga ko‘ra xalq xo‘jaligi tuzilishini shakllantirishga hamda bozor baholaridan birmuncha past baholarda tovar sotish va xizmatlar ko‘rsatish orqali ishlab chiqarishning boshqa sektorlarining rivojlanishiga ko‘maklashadi. Davlat mulki va sohibkorligi ko‘lami bozor iqtisodiyoti sharoitida cheklangan bo‘ladi. U, asosan, mamlakat iqtisodiyotini samarali rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratishga xizmat qiladi.

Uning doirasiga O‘zbekiston Respublikasida, birinchidan, oltin, uran, neft, gaz, ko‘mir, rangli metallar va boshqa tabiiy boyliklarni qazib chiqarish sanoati tarmoqlari; energetika, temir yo‘l, avtomobil yo‘llari, transportning bir qismi kirishi lozim.

Qazib chiqaruvchi tarmoqlar mahsulotlari mamlakatning eng muhim milliy boyligi hisoblanadi. Energetika va transport esa xalq xo‘jaligining hayotiy qon

tomirlaridir. Shu bilan birga, ularning kapital hajmkorligi yuqori va aylanish muddati uzoq bo'lganligi uchun xususiy korxonalarining bu sohadagi tashabbuskorligi cheklangan bo'ladi. Ana shu sabablarga ko'ra, ushbu tarmoqlarni davlat bevosita boshqarishi maqsadga muvofiqdir. Hamma rivojlangan mamlakatlarda ham davlat kapital mablag'larining ko'p qismi ushbu sohalarga yo'naltiriladi.

Ikkinchidan, O'zbekiston iqtisodiy mustaqillikni qo'lga kiritish uchun mashinasozlik, shu jumladan, avtomobilsozlik, uskunasoziq, fan-texnika inqilobi vujudga keltirgan elektrotexnika sanoati tarmoqlarini rivojlantirishi zarurdir. Bu yangi tarmoqlar qaror topishi davlat tadbirkorlik faoliyati doirasida bo'ladi.

Uchinchidan, fan-texnika inqilobi sharoitida fan va texnikaga rahbarlik qilish ham davlat zimmasiga yuklanadi. Davlat eng qimmatli fundamental fanlar sohasidagi ilmiy ishlarni moliyalashtiradi.

Davlat o'z korxonalarining tovar va xizmatlarini past darajadagi, aksariyat hollarda ishlab chiqarish xarajatlariga yaqin bo'lgan baholar bilan sotadi. Bu bilan aholi turmush darajasining oshishiga, xususiy va boshqa korxonalarining samarali ishlashiga, xalq xo'jaligi tarmoqlarining ma'lum nisbatlarini shakllantirishga ta'sir ko'rsatadi.

Davlat o'ziga qarashli korxonalarni ijaraga berish, mehnat kollektivlariga, xususiy shaxslarga sotish, aksionerlik jamiyatlariga aylantirish yo'li bilan aralash mulkni shakllantirish orqali iqtisodiyotning boshqa mulk doiralari tashabbuskorligiga, rentabelligining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning xususiy, jamoa va boshqa toifadagi korxonalardan tovar va xizmatlar sotib olishi iqtisodiyotni tartibga solishning bir usuli hisoblanadi. XX asrning buyuk iqtisodchilaridan biri bo'lgan Jon Keyns bu vositani "iqtisodiyotni tetiklantiradi" deb ta'kidlagan. Ushbu o'rinda savol tug'iladi. Xo'sh, davlat qanday tovarlarni sotib oladi?

Davlat, birinchidan, o'ziga qarashli tarmoq va korxonalarining samarali ishlashi uchun xom ashyo, asbob-uskunalar; ikkinchidan, boshqaruv apparati xodimlarini moliya bilan ta'minlash; uchinchidan, mehnatga layoqatsiz mayib-

majruhlar, qariyalar, yetim bolalar, kambag‘allar hamda ko‘p bolali oilalar, yolg‘iz, qarovsiz kishilarga yordam maqsadida iste‘mol tovarlari va xizmatlar bilan ta‘minlash; to‘rtinchidan, harbiy anjomlar, qurol-yarog‘lar armiya uchun lozim bo‘lgan iste‘mol tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish, beshinchidan, turli xil tabiiy ofatlarning oldini olish uchun davlat zaxiralarini tashkil etish maqsadida tovarlar sotib oladi. Buning oqibatida davlatning tovarlar va xizmatlar bozori shakllanadi. Davlat bozori muhim ijobiy rol o‘ynaydi. Bu bozor kafolatli bo‘lib, uning to‘lov qobiliyati davlatning budjet va valyuta fondi orqali ta‘minlanadi. Har qanday bozor kon‘yunkturasi sharoitida ham davlat buyurtmasi va kontraktlari yuzasidan ishlayotgan korxonalar bozori kasod bo‘lmaydi. Bu bozor davlat buyurtmalari orqali tartibga solinadi, unda kelishilgan baholar amal qiladi va uning ishtirokchilariga barqaror foyda keltiradi.

Totalitar tuzum davrida davlat asosiy ishlab chiqarish vositalarining katta qismining mulk egasi sifatida iqtisodiyotni o‘z monopoliyasiga aylantirgan edi. Uzoq yillar mobaynida respublikamiz iqtisodiyotida umumxalq mulki deb atalgan, aslida esa davlatlashtirilgan mulk to‘liq hukmronlik qilib keldi. Mulkchilik faqat ikki turdan, ya‘ni davlat mulki va kolxoz-kooperativ mulkidan iborat qilib qo‘yilgan edi. Aslida kolxoz-kooperativ mulki ham amalda butunlay davlat ihtiyorida edi. Ishlab chiqarish vositalarining xususiy mulkligi ham yuridik jihatdan, ham amaliyotda batamom inkor qilingan edi. Faqat xususiy mulkchilikning shakli o‘zgartirilgan, ishlab chiqarish vositasi bo‘lmagan va daromad keltirmaydigan fuqarolarning shaxsiy mulki sifatidagi ko‘rinishigina mavjud bo‘lishi mumkin edi. Aholining o‘z mulkidan foydalanish tufayli oladigan daromadlarining hamma turlari noqonuniy hisoblanar edi. Nazariya va amaliyotda umumxalq mulki deb hisoblangan mulk subyekti sifatida davlatning chiqishi jamiyat a‘zolari o‘rtasida bu mulkka «hech kimniki», «davlatniki», «birovning mulki» deb qarashlarning shakllanishiga olib keldi. Bunday sharoitda davlat o‘z mulki bo‘lgan davlat korxonalarini, tarmoq va sohalarni ma‘muriy buyruqbozlik usullari orqali bevosita boshqargan. Bu hol real ishlab chiqarish ishtirokchilarining (xo‘jalik subyektlarining) ishlab chiqarish vositalaridan mahrum bo‘lishiga, egalik

hissining yo‘qola borishiga, iqtisodiy manfaatdorlik va mehnatdan rag‘batlanishning pasayishiga olib keldi.

O‘zbekistonda va boshqa sobiq markazlashgan-rejali iqtisodiyotga ega bo‘lgan mamlakatlarda bozor iqtisodiyotini vujudga keltirish vazifasi bu umumqalq, ijtimoiy mulkning ma’lum qismini davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishni taqozo qiladi.

4.2. O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari

O‘zbekistonda mustaqillikning dastlabki yillaridan boshlab amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosiy negizini mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va uni xususiylashtirish tashkil etadi. Amalda bu O‘zbekistonni bozor iqtisodiyotiga o‘tishida mulkchilik masalalarini hal etish hamda xususiylashtirishni rivojlantirishning asosiy yo‘li hisoblanadi.

Ana shu yo‘nalishlarda keng ko‘lamda chora-tadbirlarni amalga oshirishning asosiy tamoyillari va strategik vazifalari mamlakatimizning birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan asoslab berilgan . Unga ko‘ra xususiylashtirish jarayonida ikkita muhim strategik vazifa hal etilishi ko‘zda tutilgan:

Birinchi strategik vazifaning asosiy mazmuni – bu davlat tasarrufidan chiqarilayotgan va xususiylashtirilayotgan mulkning haqiqiy mulkdorlar qo‘liga berilishi iqtisodiy munosabatlarni tubdan o‘zgartirish uchun real shart-sharoit yaratishga imkon tug‘diradi.

Xususiylashtirishning ikkinchi strategik vazifasi esa iqtisodiyotda ko‘p ukladlilikni hamda rag‘batlantiruvchi kuchga ega bo‘lgan raqobat muhitini yaratish, shu orqali davlatni mulkka bo‘lgan monopol huquqini tugatish, xususiylashtirishning turli shaklidagi korxonalarini barpo etishdir.

Ana shu modelga asoslangan holda amalga oshirilgan xususiylashtirish jarayonlari shartli ravishda o‘zaro bog‘liq uch bosqichga bo‘linadi.

Dastlabki, birinchi bosqich “kichik xususiylashtirish” davri deb nomlandi va 1992-1993 yillarda amalga oshirildi. Unda aholi yashaydigan davlatga tegishli uy-

joylar, savdo, maishiy xizmatlar ko'rsatish, dorixona va shu kabi 53,9 mingta mayda davlat korxonalari xususiylashtirildi.

Ularning negizida 28,8 mingdan ortiq nodavlat korxonalari tashkil etildi.

Ushbu bosqichning o'ziga xos tomonlari shundan iborat bo'ldiki, unda davlat mulkiga asoslangan korxonalarni xususiylashtirish shakllarini tanlash va xususiylashtiriladigan mulkni baholash bo'yicha tegishli tajribalar to'plandi. Xususiylashtirishning keyingi -ikkinchi bosqichi „ommaviy xususiylashtirish“ davri deb nom oldi va u 1994-1998 yillarni o'z ichiga oladi. Bu davrda mashinasozlik, yengil va oziq-ovqat sanoati, qurilish, avtomobil transporti, agrosanoat kompleksi va boshqa tarmoqlarning o'rta va yirik korxonalari ochiq aksiyadorlik jamiyatlariga aylantirildi va xususiylashtirildi. Shu bilan bir vaqtning o'zida qimmatli qog'ozlar, ko'chmas mulk bozorlarini shakllantirish boshlandi. Bundan asosiy maqsad xususiylashtirish jarayoniga aholining keng qatlamlari hamda chet el sarmoyalarini jalb etish va shu orqali mamlakatimiz iqtisodiyotining nodavlat sektorini jadal rivojlantirishni ta'minlash bo'ldi. Ushbu bosqichda 21361 xususiylashtirilgan davlat korxonalari negizida 5747 ta ochiq aksiyadorlik jamiyatlari, 3903 ta mas'uliyati cheklangan jamiyat va 11711 ta xususiy mulkchilikning boshqa shaklidagi korxonalar tashkil etildi.

Xususiylashtirishning uchinchi bosqichi 1999 yildan boshlanib hozirgi kungacha davom etmoqda. Bu bosqich “yakka tartibda xususiylashtirish” davri hisoblanadi.

Xususiylashtirishning ushbu davri avvalgi bosqichlardan bir qator jihatlari bilan farq qiladi. Birinchidan, ushbu davrda iqtisodiyotning yonilg'i-energetika, metallurgiya, kimyo, temir yo'l transporti va shu kabi boshqa strategik tarmoqlarning yirik korxonalarini chet el investitsiyalarini keng jalb etgan holda yakka loyihalar asosida xususiylashtirishga kirishildi. Ikkinchidan, ilgari xususiylashtirilgan korxonalar negizida tashkil etilgan ochiq aksiyadorlik jamiyatlaridagi joylashtirilmagan, shu jumladan, davlatga tegishli aksiyalar paketlari hamda ayrim korxonalarni butunlay yoki ular mulkining bir bo'lagini birja yoki birjadan tashqaridagi bozorlarda turli yondashuvlar va usullarni qo'llash

asosida sotish yo‘lga qo‘yildi. Uchinchidan, iqtisodiy nochor, zarar bilan ishlovchi hamda istiqbolsiz korxonalar va ular mulkidagi davlat ulushlari nol qiymat bilan chet el yoki mamlakatimiz sarmoyadorlariga investitsiya kiritish hisobiga bepul berish tartibi joriy etildi va amalga oshirilmoqda.

Xususiylashtirishning o‘tgan uch bosqichida jami 84,9 mingdan ortiqroq davlat korxonalari xususiylashtirildi, ular negizida aksiyadorlik, ma’suliyati cheklangan va qo‘shimcha ma’suliyatli jamiyatlar hamda xususiy korxonalar tashkil etildi. Shu bilan birga, 2007 yilgacha 90,6 mingta davlat mulki ob’ektlari (qurilish tugallanmagan ob’ektlar, yer uchastkalari va boshqalar), shundan 69,5 mingtadan ortiq yer uchastkalari aholiga yakka tartibda uy-joy kurish uchun Respublika ko‘chmas mulk birjasi savdolarida 3,9 mlrd. so‘mga sotildi.

4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiyatlari

Xususiylashtirishning hozirgi bosqichiga xos xususiyatlar va tamoyillar:

- xususiy mulk va xususiy tadbirkorlik huquqini himoya qilishga doir qonunchilikni yanada mustahkamlash;
- xususiylashtirish ishlariga nisbatan munosabat va yondashuvlarni tubdan o‘zgartirish, iqtisodiyotning yetakchi tarmoqlariga qarashli korxonalarining aksiyalarini kimoshdi savdosiga qo‘yish;
- davlat mulkini xususiy investorlarga sotish samarasini ta’minlashda investorlarning korxonalarini rivojlantirishga qaratilgan investitsiya majburiyatlari bilan jalb etilishi ustuvorligi;
- zarar ko‘rib ishlayotgan, past rentabelli, istiqbolsiz davlat korxonalari va ulardagi davlat ulushini investitsiya majburiyatlari evaziga nolga teng xarid qiymati bo‘yicha xususiy mulkka sotish.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish mexanizmini takomillashtirish bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2007 yil 20 iyuldagi “2007-2010 yillarda xususiylashtirish jarayonlarini yanada chuqurlashtirish va xorijiy investitsiyalarni faol jalb etish bo‘yicha choralar

to'g'risida"gi PQ-672 sonli Qarori, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 18 noyabrda "Iqtisodiyot real sektori korxonalari moliyaviy barqarorligini yanada oshirish bo'yicha choralar to'g'risida"gi PF-4053-sonli Farmoni, 2008 yil 24 apreldagi "Baholash tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish va ularning ko'rsatiladigan xizmatlar sifati uchun mas'uliyatini oshirish to'g'risidagi PQ-843-sonli Qarori qabul qilingan. Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 29 yanvardagi "Davlat aktivlarini sotish mexanizmini takomillashtirish bo'yicha choralar to'g'risida"gi 27-sonli Qarori bilan "Birja savdolarida davlat aktivlarini sotish tartibi to'g'risida"gi va "Birjadan tashqari savdolarida davlat aktivlarini sotish to'g'risida"gi tartiblar tasdiqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2008 yil 24 apreldagi PQ-843-sonli Qaroriga binoan Davlat mulk qo'mitasi BMT Rivojlanish dasturi bilan "O'zbekiston Respublikasida baholash metodologiyasi va amaliyotini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash" loyihasi amalga oshirish bo'yicha shartnoma imzolangan. Ushbu loyiha doirasida O'zbekiston Respublikasining uchta milliy standarti, ya'ni "Xususiylashtirish maqsadida mulkning qiymatini baholash", "Biznes qiymatini baholash", "Ko'chmas mulk qiymatini baholash" standartlari O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida ro'yxatdan o'tkazildi.

2007-2010- yillarda 947 ta davlat ob'ektlari 505,5 mln. dollar va 231,1 mlrd. so'mga sotildi. Shuningdek, Olingan investitsiya majburiyatlari hajmi 349,6 mln. dollar va 106,34 mlrd. so'mlik investitsiya majburiyatlari hisobiga sotilgan.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 2007-2010 yillarda 474 ta shartnoma bo'yicha investitsiya majburiyatlari bajarildi. Ularning umumiy qiymati 129,37 mln. AQSH dollari va 106,53 mlrd. so'mni tashkil etdi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2015 yildagi PQ-2340-sonli "Iqtisodiyotda xususiylashtirish ulushi va ahamiyatini ko'paytirish bo'yicha choralar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Iqtisodiyotda davlat ishtiroki darajasini baholashdan o'tkazish asosida O'zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo'mitasi

tomonidan 2015-2016 yillarda davlat mulkini xususiylashtirish Dasturi tayyorlandi. Mazkur qaror quyidagilarni nazarda tutadi:

68 ta aksiyadorlik jamiyatlaridagi davlat ulushlari va xo‘jalik boshqaruvi organlarining ulushlarini strategik xorijiy investorlarga sotish;

343 ta xo‘jalik jamiyatlari va davlat korxonalaridagi davlat aktivlari va xo‘jalik boshqaruvi organlarining ulushlarini ommaviy savdolarida xususiy mulkka sotish;

463 ta davlat mulki ob‘ektlarini, shu jumladan qurilishi tugallanmagan ob‘ektlarni “nol” xarid qiymatida sotish;

350 ta foydalanilmayotgan davlat mulki ob‘ektlarini ommaviy savdolarida xususiy mulkka sotish;

257 ta ishlamayotgan tashkilotlarni tugatish yoki bankrot qilish taomillari bo‘yicha tashabbus ko‘rsatish;

352 ta foydalanilmayotgan va qurilishi tugallanmagan davlat mulki ob‘ektlarini buzish.

Mamlakatimizda 2010-2014 yillarda 644 ta davlat ob‘ektlari xususiylashtirilgan bo‘lib, xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar 226430 million so‘mni tashkil etgan. 2015-2016 yillarda esa jami 1457 ta davlat ob‘ekti xususiylashtirildi, xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar esa 268061,8 million so‘mni tashkil etgan.

Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish jarayonida 2007-2010 yillarda 474 ta shartnoma bo‘yicha investitsiya majburiyatlari bajarildi. Ularning umumiy qiymati 129,37 mln. AQSH dollari va 106,53 mlrd. so‘mni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.04.2015 yildagi PQ-2340-sonli “Iqtisodiyotda xususiy mulk ulushi va ahamiyatini ko‘paytirish bo‘yicha choralar to‘g‘risida”gi qarori qabul qilindi. Iqtisodiyotda davlat ishtiroki darajasini baholashdan o‘tkazish asosida O‘zbekiston Respublikasi Davlat raqobat qo‘mitasi tomonidan 2015-2016 yillarda davlat mulkini xususiylashtirish Dasturi tayyorlandi. Mazkur qaror quyidagilarni nazarda tutadi:

68 ta aksiyadorlik jamiyatlaridagi davlat ulushlari va xo‘jalik boshqaruvi organlarining ulushlarini strategik xorijiy investorlarga sotish;

343 ta xo‘jalik jamiyatlari va davlat korxonalaridagi davlat aktivlari va xo‘jalik boshqaruvi organlarining ulushlarini ommaviy savdolarida xususiy mulkka sotish;

463 ta davlat mulki ob‘ektlarini, shu jumladan qurilishi tugallanmagan ob‘ektlarni “nol” xarid qiymatida sotish;

350 ta foydalanilmayotgan davlat mulki ob‘ektlarini ommaviy savdolarida xususiy mulkka sotish;

257 ta ishlamayotgan tashkilotlarni tugatish yoki bankrot qilish taomillari bo‘yicha tashabbus ko‘rsatish;

352 ta foydalanilmayotgan va qurilishi tugallanmagan davlat mulki ob‘ektlarini buzish.

Mamlakatimizda 2010-2014 yillarda 644 ta davlat ob‘ektlari xususiylashtirilgan bo‘lib, xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar 226430 million so‘mni tashkil etgan. 2015-2016 yillarda esa jami 1457 ta davlat ob‘ekti xususiylashtirildi, xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar esa 268061,8 million so‘mni tashkil etgan.

2017 yilda esa 542 ta davlat korxonasi va ob‘ektlari xususiylashtirildi va davlat tasarrufidan chiqarildi. Xususiylashtirilgan ob‘ektlarning 341 tasi (62,9%) mahalliy davlat hokimiyati organlariga, Sog‘liqni saqlash vazirligiga-66 tasi (12,2%), Xalq ta‘limi vazirligiga -58 tasi (10,7%), Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim vazirligiga- 16 tasi (3%), Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligiga-11 tasi (2%), Navoiy tog‘ kon metallurgiya kombinati davlat korxonasiga- 10 tasi (1,8%) tegishlidir. Xususiylashtirishdan tushgan mablag‘lar 228,3 milliard so‘mni tashkil etdi.

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2009 yil 8 apreldagi “Davlat mulkini ijaraga berish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 102-sonli Qaroriga binoan Davlat mulkini ijaraga berish markazlari

tashkil etildi. Ushbu markazlarning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- davlat mulkini ijaraga berishni tashkil etish va ijaraga berish;
- ijaraga berilayotgan davlat mulki hamda uni ijaraga berishdan tushadigan mablag'larni hisobga olish va monitoringi olib borish;
- ijaraga beriladigan davlat mulki bo'yicha ma'lumotlar bazasini shakllantirish va yuritish;
- ijara ob'ektlaridan maqsadli foydalanish va ularning saqlanishini, shuningdek, ijara to'lovi o'z vaqtida va to'liq to'lanishini nazorat qilish;
- ijaraga beriladigan davlat mulkini har choraklik asosda xatlovdan o'tkazish;
- foydalanilmayotgan davlat mulki ijaraga berilishi to'g'risidagi e'lonlar va ijaraga berilayotgan davlat mulki ro'yxatini respublika va viloyat davriy nashrlarida hamda O'zbekiston Respublikasi Davlat mulki qo'mitasi, monopoliyadan chiqarish, raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasi va Savdo-sanoat palatasining veb-saytlarida har chorakda e'lon qilish.

4.4. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari

Xususiylashtirish va mulkdorlar safini kengaytirish, islohotlarni chuqurlashtirish va iqtisodiyotni yanada erkinlashtirishning ustuvor yo'nalishidagi qilinishi lozim bo'lgan muhim vazifalar quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

davlatning iqtisodiyotdagi ishtirokini qisqartirish bo'yicha ishlarni davom ettirish;

aksiyalashtirish amaliy natija bermagan korxonalar va ob'ektlarni xususiylashtirish mulkdorlarga berish;

yangi mulkdorlarning korxonalar samarali faoliyatini ta'minlash, investitsiya majburiyatlarini so'zsiz bajarish bo'yicha huquqiy va iqtisodiy javobgarligini oshirishni ko'zda tutgan holda amaldagi qonunchilikning me'yorlarini qayta ko'rib chiqish va kuchaytirish;

xususiylashtirish jarayoniga ishlab chiqarishni modernizatsiyalash hamda texnik va texnologik jihatdan yangilash, jahon bozorida raqobatbardosh mahsulot

ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish bo'yicha majburiyatlarni o'z zimmasiga oladigan ishonchli va mas'uliyatli investorlarni jalb qilish uchun qulay shart-sharoit yaratish.

Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish natijasida qabul qilingan yangi qonunlar quyidagilardan iboratdir:

“Tadbirkorlik faoliyati erkinligining kafolatlari to'g'risida” (yangi tahrir);

“Xususiy mulkni himoya qilish va mulkdorlar huquqlarining kafolatlari to'g'risida”;

“Tadbirkorlik faoliyati sohasidagi ruxsat berish tartib-taomillari to'g'risida” ;

“Raqobat to'g'risida”.

Bugungi kunda xususiylashtirish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

1) O'zbekiston Respublikasi Prezidenti yoki Hukumat qarorlari bilan tasdiqlanadigan Xususiylashtirish dasturlari doirasida davlat mulki ob'ektlarini xarid qiymatida yoki “nol” qiymatda xususiylashtirish;

2) Davlat tender komissiyasining qarorlariga asosan mahalliy hokimlik balansidagi past likvidli ob'ektlarni aniq investitsiya majburiyatlari evaziga xorijiy investorlarga to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar tuzish orqali “nol” qiymatda xususiylashtirish;

3) Xususiylashtirishning boshqa shakllari (mulkni tasarruf etuvchilarning qarorlariga asosan to'g'ridan-to'g'ri sotish, xo'jalik jamiyatlarining ustav fondiga davlat ulushi sifatida kiritish va h.k.) orqali davlat mulki bo'lgan ob'ektlarni xususiylashtirish.

Keyingi yillarda mamlakatimizda vujudga keltirilgan davlat aktivlarini ommaviy savdolarida xususiylashtirish mexanizmlari quyidagilardan tashkil topgan:

Xo'jalik jamiyatlari ustav fondidagi davlat aksiyalar paketlari – fond birjasi orqali xususiylashtiriladi;

MChJlarning ustav fondidagi davlat ulushlari – auksion (tanlov) savdolarida xususiylashtiriladi;

Davlat mulki bo'lgan ko'chmas mulk ob'ektlari – rieltorlik tashkilotlari orqali xususiyashtiriladi;

Davlat mulki bo'lgan faoliyat yuritmayotgan ob'ektlar, shu jumladan qurilishi tugallanmagan ob'ektlar zamonaviy ishlab chiqarishni yoki xizmat ko'rsatishni tashkil etish maqsadida investitsiya kiritish sharti bilan “nol” qiymatda Davlat tender komissiya tomonidan tanlov shartlari tasdiqlangan so'ng hududiy tender komissiyalari tomonidan xususiyashtiriladi.

Mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiyashtirish jarayoni bilan bir vaqtda bozor infratuzilmalari shakllandi va ular rivojlanish bosqichiga o'tdi. Bu fond, tovar hamda ko'chmas mulk bozorlari, investitsion fondlar, auditorlik, konsalting va shu kabi boshqa tuzilmalarni tashkil topishi va rivojlanishi bilan namoyon bo'ldi.

Erishilgan ijobiy natijalarga qaramasdan respublikamizning ayrim hududlarida xususiyashtirish va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash ishlariga e'tibor sustligicha qolmoqda. Vaholanki, mulkdan samarali foydalanish va tadbirkorlikning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoit yaratish, dotatsiyadan chiqish hamda budjetning daromad qismini oshirishning asosiy yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Bugungi kunda davlat mulkini xususiyashtirish va undan samarali foydalanish borasidagi xususiyashtirish dasturi, Prezident qarori va Davlat mulki ob'ektlarini samarali boshqarish chora-tadbirlari to'g'risida Vazirlar Mahkamasi qarorlari loyihalarini ishlab chiqishga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, dasturlarning o'ziga xos xususiyati korxonalariga to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarni jalb qilishga ustuvor ahamiyat qaratilganligidir.

Investorlarning takliflari xususiyashtirilayotgan ob'ektning xarid qiymati miqdoridan emas, balki investorning investitsiya dasturi mazmuni, uning ishlab chiqarishni kengaytirish va korxonani modernizatsiya qilish hamda samarali boshqaruvni joriy qilinishiga yo'naltirilganligidan kelib chiqib baholanadi.

Davlat aktivlari ahamiyati va xususiyashtirish usullaridan kelib chiqib, guruhlarga ajratilgan holda quyidagi tartibda sotiladi:

1-guruh. Butunligicha sotiladigan davlat korxonalari (ob'ektlari) va ochiq birja savdolarida to'liq xususiy mulkka sotiladigan davlatga tegishli aksiyalar paketi va davlat ulushlari. Ushbu guruhga kirgan korxonalar (ob'ektlarni) xususiylashtirish mexanizmi juda sodda, ya'ni ob'ektlar yoki aksiyalar paketlarini birja orqali sotish. Bunda ob'ekt yoki aksiyalar paketi savdo maydonchasiga qo'yiladi, reklama ishlari amalga oshiriladi, ularni sotishga ko'maklashuvchi tegishli institutlar ishtirok etadi. Xaridorlarda talab bo'lmagan taqdirda dastlabki sotish narxlarini qadam-baqadam pasaytirish mexanizmi qo'llanadi.

2-guruh. Sarmoyadorlar tomonidan investitsiya majburiyatlarining bajarilishi evaziga nol qiymatda tanlov savdolariga qo'yiladigan korxonalar va ob'ektlar. Ushbu guruh ob'ektlari hududlarda tanlovlar e'lon qilish yo'li bilan sotiladi. Har bir hududda ushbu hudud ma'muriyatining rahbari boshchiligida tanlov komissiyalari tuzilgan. Sarmoyadorlarga nol xarid qiymati bo'yicha sotilgan past rentabelli, zarar ko'rib ishlovchi, iqtisodiy nochor davlat korxonalarining budjetga va budjetdan tashqari fondlar bo'yicha to'lovlar, shu jumladan, ular bo'yicha hisoblab yozilgan penyalari va jarimalar bo'yicha o'tgan yillardagi ishonchsiz qarzlari hukumat tomonidan hisobdan chiqarib tashlanadi.

3-guruh. Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi xalqaro tenderlarni tashkil etish asosida sotiladigan strategik ahamiyatga ega bo'lgan korxonalar. Yirik strategik korxonalar ochiq tenderlarni tashkil etish yo'li bilan sotiladi, bu yerda yakka tartibda xususiylashtirish jarayoni qo'llaniladi. Bunday tenderlarda ishtirok etish uchun xususiylashtirilayotgan korxonaga investitsiyalar kiritish va uni yanada rivojlantirish bo'yicha biznes-rejalarini taqdim etgan sarmoyadorlarga ruxsat etiladi.

Davlatga tegishli bo'lgan aksiyalar paketi bunday tenderlarda sotiladigan korxonalar Davlat investitsiya dasturiga kiritilishi mumkin, bu ushbu korxonani 7 yilga daromad va foyda solig'idan ozod etish imkonini beradi. Bundan tashqari, aksiyalarning nazorat qilish huquqini bermaydigan paketini xarid qilgan, lekin korxonaga katta miqdorda mablag' kiritgan sarmoyador Davlat mulki qo'mitasi bilan boshqaruv nazoratini qo'lga kiritish to'g'risida shartnoma tuzishi mumkin.

Iqtisodiyotda davlat ulushini qisqartirish va xususiy sektor ishtirokini sezilarli darajada kengaytirish bo'yicha quyidagi vazifalar belgilandi:

-birinchi navbatda, avvalo, zarar ko'rib ishlayotgan, past rentabelli va iqtisodiy nochor. Mahsulotlariga talab yo'qligi sababli to'la quvvat bilan faoliyat ko'rsatmayotgan davlat korxonalarini professional xorijiy investorlarga ularni qayta tiklash va ushbu korxonalar negizida yangi, zamonaviy ishlab chiqarish quvvatlarini tashkil etish majburiyati bilan "nol" qiymatida sotish zarur;

-davlat ulushi mavjud bo'lgan barcha korxonalar va ob'ektlarni yana bir marta tanqidiy nuqtai nazardan qayta inventarizatsiya qilish .

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 18 apreldagi "Xususiylashtirilgan korxonalar bilan ishlash samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida "gi PQ-2895-son Qarorida qayd etib o'tilganki, mamlakatimizning mustaqil rivojlanishi davrida mulkni xususiylashtirish va davlat tasarrufidan chiqarish bo'yicha tizimli ishlar doirasida 30 mingdan ortiq davlat ob'ekti, shu jumladan, 6,5 mingta yirik va o'rta korxonalar xususiy mulk qilib sotildi. Natijada hozir nodavlat sektoriga yalpi ichki mahsulotning 81 foizidan ko'prog'i, sanoat ishlab chiqarishining 94 foizi va barcha band aholining 82 foizidan ziyodi to'g'ri kelmoqda. Ammo shu bilan birga, tanqidiy tahlillar shuni ko'rsatmoqdaki, bir qator korxonalarni xususiylashtirish kutilgan natijalarni bermadi .

Xususan, respublika mintaqalaridagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish ishlarining borishi bilan tanishish natijalari xususiylashtirilgan korxonalarning mulkdorlari ishlab chiqarish quvvatlaridan samarali foydalanmayotgani va korxonalarni uzoq muddatli rivojlantirish bilan shug'ullanmayotgani, ixtisoslashtirilgan ishlab chiqarishlarni tiklamayotganligi va ishlab chiqarayotgan mahsulotlarining raqobatdoshligini ta'minlaydigan zamonaviy texnologiyalarni joriy etmayotganligini ko'rsatmoqda. Mazkur holatlar Toshkent shahrida avval xususiylashtirilgan «Rele va avtomatika», «Algoritm» zavodlari, Samarqand shahridagi «Qizil dvigatel» va Liftsozlik zavodlari, G'ijduvon ip yigiruv fabrikasi, Xorazm viloyatining Urganch tumanidagi parranda fabrikasi, Termiz shahridagi «16-sonli g'isht zavodi» va boshqa ko'plab ob'ektlar misolida ko'rinib turibdi.

O'tkazilgan xatlov natijalariga ko'ra, avval xususiylashtirilgan korxonalar negizida 2 mingdan ortiq past rentabelli va zarar ko'rayotgan kam quvvatli xo'jalik subyektlari, shu jumladan, mingdan ortiq ishlamayotgan hamda deyarli bo'sh yotgan ob'ektlar, samarasiz foydalanilayotgan yer uchastkalari va ishlab chiqarish xonalari aniqlangan .

Davlat organlari xususiylashtirilgan korxonalarining asl holatini o'rganish, ularning ishlab chiqarish faoliyati va moliyaviy-iqtisodiy ahvolini monitoring qilish, mavjud muammolarni tahlil etish va sabablarini aniqlash, ularni kredit va moddiy resurslar bilan ta'minlashda, muhandislik-ishlab chiqarish infratuzilmasini tiklashda, ichki va tashqi savdo bozorlarini topishda amaliy ko'mak berish bilan sust shug'ullanmoqda. Yuzaga kelgan holat vakolatli organlarning xususiylashtirilgan korxonalariga yondashuvlari, ular bilan ishlash prinsiplari va usullarini tubdan o'zgartirishni, faoliyat samaradorligini oshirishga har tomonlama ko'maklashish, ishlab chiqarishni tiklash va rivojlantirish bo'yicha «yo'l xaritalari»ni ishlab chiqish va amalga oshirish, tadbirkorlik faoliyatining asoslarini o'rgatish, shuningdek, xususiylashtirilgan korxonalarni qo'llab-quvvatlashning moliyaviy manbalarini kengaytirishni talab etadi.

Mazkur qarorga muvofiq xususiy mulkchilik va tadbirkorlikni rivojlantirish bo'yicha ishlar samaradorligini tubdan oshirishni, xususiylashtirilgan korxonalar negizida amalga oshirilayotgan loyihalarni tizimli va manzilli qo'llab-quvvatlashni tashkil etish, shuningdek, belgilangan vazifalarni amalga oshirishda vakolatli organlar faoliyatini zarur darajada muvofiqlashtirishni ta'minlash maqsadida:

O'zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalariga ko'maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo'mitasining faoliyatini unga yuklatilgan vazifalar va funksiyalarga muvofiq tashkil etish;

xususiylashtirilgan korxonalarining ryestrini joriy etish bo'yicha chora-tadbirlarni o'z vaqtida va to'liq hajmda amalga oshirish, ular faoliyatining doimiy monitoringi va tahlilini olib borish;

xususiylashtirilgan korxonalarni tiklash va faoliyat samaradorligini oshirish bo'yicha «yo'l xaritalari»ni ishlab chiqish va amalga oshirishni tashkil etish,

shuningdek, «yo‘l xaritalari”ni amalga oshirish bilan bog‘liq masalalar bo‘yicha vazirliklar, idoralar, mahalliy hokimiyat organlari, tijorat banklari va boshqa tashkilotlarning faoliyatini muvofiqlashtirish;

biznes-rejalar ishlab chiqish, tadbirkorlik faoliyati sohasidagi qonunchilik, menejment, moliya boshqaruvi masalalari va boshqa fanlar bo‘yicha xususiylashtirilgan korxonalar rahbarlari va ishlab chiqarish-texnik xodimlari uchun doimiy faoliyat yuritadigan o‘quv kurslarini tashkil etishga yo‘naltirilgan Tadbirkorlik faoliyati asoslarini o‘qitish respublika markazi va uning hududiy filiallarini barpo etish hamda ular faoliyatini samarali tashkillashtirishni ta’minlash;

O‘zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalarga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasining kadrlar salohiyatini mustahkamlash, qo‘mita kadrlarini tizimli ravishda tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasi oshirilishini tashkil etish vazifalari belgilangan .

Takrorlash uchun savollar

- 1.Davlat mulki nima va u qanday vazifalarni bajaradi?
- 3.Davlat tadbirkorligi deganda nimani tushunasiz?
- 4.Davlat tadbirkorligi iqtisodiyotni tartibga solishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- 5.Davlat mulkini tasarrufdan chiqarish va xususiylashtirishning mohiyati nimadan iborat?
- 6.Davlat mulkini xususiylashtirish iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishga qanday ta’sir ko‘rsatadi?
- 7.O‘zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishdan ko‘zlangan maqsadlar nimalardan iborat?

V BOB. IJTIMOIIY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI DASTURLASH, PROGNOZLASHTIRISH VA REJALASHTIRISH

5.1. Iqtisodiyotni prognozlashtirish, dasturlashning maqsadi va shakllari, usullari.

5.2. Iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish va uning shakllari, usullari.

5.3. O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish va dasturlashning ustuvor yo‘nalishlari.

5.4. Eng muhim tarmoq, sohalarni rivojlantirish dasturlarining maqsadi va yo‘nalishlari.

5.1. Iqtisodiyotni prognozlashtirish, dasturlashning maqsadi va shakllari, usullari

Iqtisodiyotni tartibga solishning eng muhim davlat iqtisodiy siyosatining shakllaridan biri dasturlash va rejalashtirishdir. Ushbu tartibga solish shaklining zaruriyati ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanishi, mehnat taqsimoti va kooperatsiyalashuvining chuqurlashuvi, davlat mulkining mavjudligi, iqtisodiyotga yo‘llanadigan kapital mablag‘lar harakati va oqibatlarining uzoq muddatlilik hamda bozor kon’yunkturasini o‘rganishi bilan ifodalanadi. Shu boisdan barcha rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning rivojlanishi prognozlashtiriladi, dasturlanadi va rejalashtiriladi.

Mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini prognozlashtirish uni rejalashtirishning boshlang‘ich bosqichi hisoblanadi. Prognoz—ob‘ektning istiqboldagi mumkin bo‘lgan holati to‘g‘risidagi ilmiy asoslangan ko‘zlangan maqsadga erishishning muddatlari va usullarining variantli gipotezasi hisoblanadi. Odatda bazaviy va ijtimoiy-iqtisodiy prognozlar tuziladi. Bazaviy prognozlarga demografik prognozlar, tabiiy resurslar prognozlari, ilmiy-texnikaviy taraqqiyot, ekologik, tashqi iqtisodiy, tashqi siyosiy, ichki siyosiy va boshqa prognozlar kiradi. Ijtimoiy-iqtisodiy prognozlarga iqtisodiy o‘sish, jami talab va jami taklif, makroiqtisodiy tarmoq tarkibi, inflyasiya darajasi, aholi turmush darajasi va sifati, aholining bandligi, ijtimoiy soha rivojlanishi prognozlari va boshqalar kiradi.

Tadqiqot mantig'idan kelib chiqib, prognozlar normativ va qidiruv prognozlariga ajratiladi. Qidiruv prognozi mavjud tendensiyalar saqlanib qolgan sharoitda ob'ektning istiqboldagi mumkin bo'lgan holatini aniqlaydi. Normativ (me'riy) prognoz murakkabroq bo'lib, ob'ektning kutilayotgan holatiga istiqbolda erishish uchun uning yo'llari, usullari, vositalari hamda belgilangan maqsadlarning qay darajada real ekanligini aniqlaydi. Shuningdek, prognozlar ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga ta'sir etishiga bog'liq ravishda aktiv va passiv prognozlarga bo'linadi. Prognozlar ko'p variantli yoki bir variantli (invariantli) bo'lishi mumkin. Ko'lamiga ko'ra esa makroiqtisodiy, tarkibiy, ya'ni tarmoq, tarmoqlararo va mintaqaviy, mintaqalararo prognozlar tuziladi.

Iqtisodiyotning rivojlanish istiqbolini aniqlash (prognozashtirish) qisqa muddat (1-2 yil), o'rta muddat (5 yil), uzoq muddatga (20 yil) mo'ljallanadi. Bunda mavjud o'tgan davrdagi iqtisodiy rivojlanish holati, bozor kon'yunkturasining o'zgarib borish tendensiyalariga asoslanib, kelajakdagi iqtisodiy ahvolning qanday bo'lishi, qanday natijalarga olib kelishi mumkinligi bashorat qilinadi. Bu - ekstrapolyasiya usuli deyiladi. Olingan ma'lumotlarga esa xususiy ishbilarmonlarning kapital mablag'lar sarflash rejalarini turli so'rovlar orqali o'rganib borish orqali aniqlik va tuzatishlar kiritiladi.

Prognozlar asosida iqtisodiy rivojlanish dasturlari ishlab chiqiladi. Dasturlarda iqtisodiyot rivojlanishining moddiy va sotsial maqsadlari ko'rsatiladi. Maqsadlarni amalga oshirish uchun kapital mablag'lar sarflash rejalarini tuziladi, ishlab chiqarish hajmi bilan talab o'rtasidagi nisbatlar o'rganiladi. Turli ishlab chiqarish bilan import o'rtasidagi bog'liqlik, ishlab chiqarish bilan iste'mol, ishlab chiqarish bilan eksport, eksport bilan import o'rtasidagi bog'liqlar aniqlanadi. Buning uchun tarmoqlararo balansni tuzish, aholi ro'yxatini o'tkazish muhim ahamiyatga ega. Bizda bir necha marta tarmoqlararo balans tuzilgan, aholini ro'yxatga olish amalga oshirilgan. Iqtisodiy rivojlanishning umumdavlat dasturlari asosida rejalar qabul qilinadi.

5.2. Iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish va uning shakllari, usullari

Rejalashtirish-istiqbolda ob'ektning ko'zda tutilgan holatining modelini yaratish jarayoni bo'lib, unda ushbu holatga erishish uchun usullar, vositalari va muddatlari belgilanadi. Rejalarda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning pirovard maqsadlari, oraliq natijalarini, ularga erishish uchun zarur bo'lgan resurslar xarajatlarini ifodalovchi aniq miqdoriy parametrlari(reja ko'rsatkichlari) belgilanadi. Rejalar siyosiy tavsifga ega bo'lib, hukumatning iqtisodiy siyosatiga mos ravishda tuziladi, shu boisdan, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yo'lini tanlash asosida iqtisodiy kriteriyalar bilan bir qatorda siyosiy maqsadlar ham ko'zlanadi. Rejalashtirishda quyidagi talablarga rioya qilish lozim bo'ladi:

-uning ilmiy ishlab chiqish saviyasini oshirish;

-ilg'or iqtisodiyot tarkibiy tuzilishining vujudga kelishida uning ta'sirini orttirish;

-iqtisodiyot tarmoqlarining balanslangan, mutanosib rivojlanish rolini kuchaytirish;

-ishlab chiqarish va fan-texnika yutuqlaridan samarali foydalanishga yordam berish;

-yangi kam xarajat, tejamkor xo'jalik mexanizmini yaratish, iqtisodiyot va aholi ehtiyojlarini kamroq resurs va mehnat sarflash bilan qondirish.

Ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirish boshqarishning barcha bo'g'inlarida amalga oshiriladi: umumdavlat va hududiy rejalashtirish markaziy va hududiy davlat boshqarish organlari tomonidan bajariladi; mahalliy rejalar maxalliy o'z-o'zini boshqarish organlari tomonidan; korxonalar darajasida biznes rejalar tuziladi.

Ilgari ma'muriyatchilikka, buyruqbozlikka asoslangan jamiyatda iqtisodiy rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib, yuqoridan belgilanib, quyidagi xo'jalik bo'g'inlari uchun majburiy edi. Direktiv rejalashtirish yuridik kuchga ega bo'lgan rejalarini tuzish jarayon hisoblanadi. Ular o'zining manzilligi, ijrochilar uchun majburiyligi, ularning bajarilishi uchun rejaviy topshiriqlarning belgilanishi va resurslarning taqsimlanishi bilan tavsiflanadi. Rejaning bajarilishi bo'yicha

ijrochilarning javobgarligi koʻzda tutiladi. Shu bilan birga direktiv rejalashtirishda ularning ijrochilari qatnashmaydilar yoki ularning ishtiroki kuchsiz boʻladi.

Bozor iqtisodiyoti va mulkning koʻp shakllari mavjud boʻlgan sharoitda esa dastur va rejalar davlat korxonalarini uchun direktiv, xususiy sektor uchun esa taklif, indikativ xarakterga ega boʻladi. Indikativ rejalashtirish aniq parametrlar (indikator, yaʼni koʻrsatkichlar) shaklidagi ijtimoiy-iqtisodiy maqsadlarini belgilash va belgilangan indikatorlarga erishish uchun davlatning iqtisodiy jarayonlarga bilvosita taʼsir koʻrsatish boʻyicha iqtisodiy chora-tadbirlarini ishlab chiqish jarayoni hisoblanadi.

Indikativ rejalashtirish jarayonida iqtisodiyotning oʻsish surʼatlari, tarkibi va samaradorligi, moliyaviy ahvoli, pul muomalasi, tovarlar va qimmatli qogʻozlar bozori, narxlarning harakati, bandlik. Aholi turmush darajasi, tashqi iqtisodiy aloqalarni va boshqalarni ifodalovchi indikatorlardan, yaʼni koʻrsatkichlardan foydalaniladi. Indikativ rejalashtirishning xususiyatlari uning taklif, tavsiya tavsifga egaligi bilan belgilanadi. Bozor iqtisodiyotining xoʻjalik subyektlari indikativ rejalarini bajarishga majbur emaslar. Ammo davlat iqtisodiy usullarini (soliqlar, kreditlar, subsidiyalar, davlat buyurtmalarini joylashtirish va h.k.) hamda huquqiy va maʼmuriy usullar (rejalarning bajarilishini taʼminlashni nazorat qilish uchun qonunlar va boshqa huquqiy-meʼriy hujjatlar qabul qilish) orqali rejalariga kirishni va ularni bajarishga jalb etadi. Ishbilarmon, tadbirkorlarning rejalariga amal qilishlarini ragʻbatlantirish maqsadida ularga turli imtiyozlar, yaʼni soliq toʻlashda, kredit, subsidiyalar, xom ashyo, yoqilgʻi-energiya, asbob-uskunalar olishda, tovarlarni eksport qilishda imtiyozlar berilishi lozim boʻladi.

Iqtisodiyotni dasturlash va rejalashtirishdan maqsad, bozor iqtisodiyotida yuz berishi mumkin boʻlgan turli nomutanosibliklar va ortiqcha ishlab chiqarish inqirozlarining oldini olishga qaratilgan boʻladi. Bu tartibga solish vositasining samaradorligi dastur va rejalarining tadbirkorlar manfaatiga qanchalik mosligiga, davlatning ularni ragʻbatlantirish, moliyalashtirish imkoniyatlariga hamda rejalarining ilmiylik darajasiga bogʻliq boʻladi.

5.3.O‘zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish va dasturlashning ustuvor yo‘nalishlari

O‘zbekistonda bozor iqtisodiyotini tartibga solishni ta’minlashda Iqtisodiyot vazirligi muhim rol o‘ynamoqda. Uning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning konsepsiyalari qisqa va uzoq muddatli rejalari, respublika va mintaqalarga oid tarmoq dasturlarini ishlab chiqish; aholini sotsial himoyalashga oid takliflarni asoslab berish, mehnat faoliyati va tadbirkorlik imkoniyatlarini ko‘paytirish, iqtisodiy ahvolni sog‘lomlashtirish yo‘llarini belgilash; bozor munosabatlariga o‘tishning asosiy qoida va yo‘nalishlarini . shakllantirish va unga mos ravishda xo‘jalik mexanizmi, boshqaruv shakllari va uslublarini takomillashtirish; xalq xo‘jaligi tuzilmasini qayta qurishga, ishlab chiqaruvchi kuchlarini oqilona joylashtirishga oid takliflar tayyorlash; xalq xo‘jaligi balanslarini tuzish asosida iqtisodiy nomutanosibliklarni bartaraf etishga oid takliflarni ishlab chiqish; eksport-import ishlarini davlat yo‘li bilan tartibga solish va rag‘batlantirish sohasidagi yo‘nalishlarni belgilash. Iqtisodiyot vazirligi ushbu vazifalarni bajarish orqali iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish vositasi sifatida muhim o‘rin tutadi.

Joylarda Iqtisodiyot vazirligining bo‘limlari vazifasini Iqtisodiyot bosh boshqarmalari amalga oshiradilar. Viloyat, shahar va tumanlarda hokimning iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlantirish (iqtisodiyot, ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat), masalalari bo‘yicha o‘rinbosari va uning 4 shtat birlikka ega kotibiyati mintaqa iqtisodiyotini boshqaradi. Mintaqa iqtisodiyotini boshqarishda mintaqa Iqtisodiyot bosh boshqarmasi muhim rol o‘ynaydi. Boshqarmada mintaq va hududni kompleks rivojlantirish prognozlari va monitoringi yig‘ma bo‘limi, investitsiyalar va investitsiya dastur-lari, Tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish prognozlari va monitoringi, uy-joy kommunal xo‘jaligi, Bozor infratuzilma-sini rivojlantirish, sanoat, kommunikatsiya tizimlarini va axbo-rot texnologiyalarini rivojlantirish, Sog‘liqni saqlash va ta’limni rivojlantirish, Bandlik, aholi turmush darajasi va iste’mol bozori hamda Moliya bo‘limlari faoliyat yuritadi.

Iqtisodiyot bosh boshqarmasi mintaqa xo‘jaligini keng qamrovli rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish, ularni amalga oshirish bilan shug‘ullanadi. Shahar va tumanlarda Iqtisodiyot va ijtimoiy rivojlantirish (iqtisodiyot, ta’lim, sog‘liqni saqlash, madaniyat) masalalari bo‘yicha hokim muovini Iqtisodiyot bo‘limiga rahbarlik qiladi.

Shahar, tuman Iqtisodiyot bo‘limi quyidagi vazifalarni bajaradi:

tuman iqtisodiyoti, uning tarmoqlari rivojlanishi ko‘rsat-kichlarini, tendensiyalarini izchil tahlil qilish;

tuman iqtisodiyotidagi mavjud nomutanosibliklarini aniqlash;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning korxonalar hamda iqtisodiyot tarmoqlari bo‘yicha qisqa, o‘rta muddatli prognozlar va dasturlarini ishlab chiqish;

tumanning eksport potensialini rivojlantirishni rag‘batlantirish bo‘yicha takliflar tayyorlash, tovarlar (ishlar, xizmat-lar) eksporti prognozlarini tayyorlash;

aholining ish bilan bandligini ta‘minlash, iste‘mol bozo-rini tovarlar va xizmatlar bilan to‘ldirish asosida tuman aholi-si farovonligini oshirishning yo‘nalishlari va aniq yo‘llarini belgilash;

tuman iqtisodiyotining rivojlanishi ahvoli to‘g‘risida yil-lik va har choraklik ma‘ruzalar tayyorlash, uning rivojlanishidagi nomutanosibliklarini aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘yicha takliflar tayyorlash;

iqtisodiyot tarmoqlaridagi barcha investitsiyalardan samara-li foydalanish ustidan nazoratni amalga oshirish;

iqtisodiy, shu jumladan, mahalliy resurslardan samarali foydalanish asosida ishlab chiqaruvchi kuchlar joylashtirilishi yuzasidan takliflar tayyorlash.

O‘zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajasi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo‘nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;

- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilish; strategiya asoslanib, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;

- konsepsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;

- hududning moliyaviy resurslari o'sishini prognoz qilish; budget daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo'llarini izlash; budget daromad qismini to'ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobyudjet jamg'armalaridan qo'shimcha mablag'larni jalb etishl.

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalaniladi. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo'naltirishni ta'minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi. Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo'lib, xalq xo'jaligi ahamiyatiga ega bo'ladi.

Maqsadli dasturlar o'rta va uzoq muddatga mo'ljallab korxonalar, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o'z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarni, resurslar ta'minotini olishi kerak.

Dastur maqsadi o'lchamga ega bo'lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtai nazaridan ishlab chiqilishi lozim. Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan, yo'naltiradigan bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda

amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy xujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

5.4. Eng muhim tarmoq, sohalarni rivojlantirish dasturlarining maqsadi va yo'nalishlari

Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda:

1. Sanoatni rivojlantirish dasturlari. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev Oliy Majlisga murojaatnomasida "Iqtisodiyotimizni mutloqo yangi asosda tashkil etish va yanada erkinlashtirish, uning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya va diversifikatsiya qilish bo'yicha qator qonunlar, farmon va qarorlar, puxta o'ylangan dasturlar qabul qilindi va ular izchil amalga oshirilmoqda" -deb ta'kidladi.

Mamlakatimizda qisqa muddatda 161 ta yirik sanoat ob'ekti ishga tushirildi. Bu biz uchun kelgusi yilda qo'shimcha 1,5 trillion so'mlik mahsulot ishlab chiqarish imkonini beradi. Masalan, Toshkent issiqlik elektr stansiyasida bug'-gaz qurilmasi barpo etildi. Bu esa qo'shimcha ravishda 2,5 milliard kilovatt elektr energiyasi ishlab chiqarish imkonini beradi. Shuningdek, Navoiy issiqlik elektr stansiyasida ikkinchi bug'-gaz qurilmasi, Qizilqum bag'ridagi Avminzo-Amantoy oltin konlari negizida gidrometallurgiya zavodi qurish bo'yicha ishlar davom etmoqda. Hozirgi vaqtda Olmaliq kon-metallurgiya kombinati tomonidan "Yoshlik – 1", "Yoshlik – 2" konlarini o'zlashtirishga kirishildi. Sardoba, Markaziy Farg'ona va To'palang suv omborlarini qurish bo'yicha ishlar jadal olib borilmoqda. Bu yirik inshootlar ham, hech shubhasiz, mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim voqea bo'ladi. Farg'ona – Marg'ilon yo'nalishidagi temir yo'l tarmog'i ayni paytda elektrlashtirilmoqda. Yana bir yirik ob'ekt – Qandim gazni qayta ishlash kompleksi ishga tushirilishi hisobidan 2018 yilda qo'shimcha

ravishda 4 milliard 100 million kub metr tabiiy gazni qayta ishlash, 67 ming tonnadan ziyod kondensat, 106 ming tonnadan ortiq oltingugurt ishlab chiqarish imkoni yaratiladi.

O‘zbekiston iqtisodiyotining lokomotivlaridan biri bo‘lgan Muborak gazni qayta ishlash zavodida kelgusi yili qo‘shimcha ravishda 6 milliard kub metr tabiiy gazni oltingugurtdan tozalaydigan bloklar to‘liq faoliyat boshlaydi. Shular qatorida “O‘zagrotex-sanoatxolding” aksiyadorlik jamiyatida yangi yilda 5 mingdan ko‘proq zamonaviy traktorlar, mingdan ziyod paxta terish mashinasi va 2 mingdan ortiq pritseplar ishlab chiqarish yo‘lga qo‘yiladi .

2. Sanoat kooperatsiyasi asosida tayyor mahsulotlar, butlovchi buyumlar va materiallar ishlab chiqarishni mahalliyashtirish dasturi. Dasturning maqsadi eksportga mo‘ljallangan va import o‘rnini bosadigan raqobatbardosh zamonaviy mahsulotlar ishlab chiqarishni ko‘paytirishni yanada rag‘batlantirish, ichki tarmoq va tarmoqlararo, jumladan respublikaning kichik biznes va yirik korxonalari o‘rtasidagi sanoat kooperatsiyasini mustahkamlash, aholi bandligiga ko‘maklashishdan iboratdir.

3. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni tartibga solish va iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturi. Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda:

- hududlarda mahsulot hajmi, qishloq xo‘jaligi ekin maydonlari va hududlarning ixtisoslashuvini tartibga solish;
- qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;
- qishloq xo‘jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;
- qishloq xo‘jaligi korxonalari moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha korxonalar tarmog‘ini yaratish;
- tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni qurish;
- zarar ko‘rib ishlovchi va past rentabelli qishloq xo‘jaligi korxonalarini moliyaviy qo‘llab-quvvatlash.

Qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini, fermer xo‘jaliklarini shakllantirish jarayonlari davom

ettirildi, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish. Infratuzilma, transport va kommunikatsiyalar qurilishini kompleks va jadal rivojlantirish dasturi.

5. Respublika hududlarida xizmat ko'rsatish va servis sohasini yanada rivojlantirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash dasturi. O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarning amalga oshirilishi oqibatida bu sohaning YaIMdagi ulushi 1990-2017yillarda 34% dan 47,3% ga o'sdi.

Xizmat ko'rsatish sohasini rivojlantirish dasturining asosiy vazifa va yo'nalishlarini amalga oshirilishi natijasida 2010-2017 yillarda pulli xizmat ko'rsatish hajmi 2,7 barobarga, aholi jon boshiga hisoblaganda 2,3 barobarga o'sdi.

Ta'kidlash joizki, 2013 yilda "2013-2016yillarda qishloq joylarda xizmat ko'rsatish va servis sohasini jadal rivojlantirish yuzasidan qo'shimcha chora-tadbirlar dasturi amalga oshirildi.

6. Mamlakatimizda ijtimoiy sohani rivojlantirish, ish joylarini shakllantirish va aholi bandligi, uy-joylar qurish va aholi punktlarini obodonlashtirish, ta'lim-tarbiya jarayonlari va sog'liqni saqlash tizimini yanada isloh etish va takomillashtirish bo'yicha dasturlar amalga oshirilmoqda.

7. 2018 yilda davlat dasturida "2017 — 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini «Faol tadbirkorlik, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni ko'llab-quvvatlash yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi»ni amalga oshirish mo'ljallangan .

Mazkur dasturga muvofiq iqtisodiyotni rivojlantirish va faol tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash sohasida quyidagilarni amalga oshirish vazifalari belgilangan:

- faol tadbirkorlikni rivojlantirish uchun qulay huquqiy, tashkiliy sharoitlar yaratish, innovatsion g'oyalar va texnologiyalarni joriy qilish;

- tadbirkorlik subyektlarini himoya qilishning huquqiy kafolatlarini va ular faoliyatiga noqonuniy aralashishlarning oldini olish mexanizmlarini, soliq va bojxona siyosatini, bank-moliya sohasini yanada takomillashtirish;

- agrar sektorni isloh qilish strategiyasini ishlab chiqish;

- iqtisodiyot tarmoqlari va sohaslariga imtiyozlar taqdim qilgan holda individual imtiyozlar berishdan voz kechish;

- hududlarni faol rivojlantirish.

Dasturning 4-bo'limida ijtimoiy sohani rivojlantirish sohasida quyidagilarni amalga oshirish mo'ljallangan:

- ijtimoiy himoya qilish va fuqarolar sog'lig'ini saqlashni yanada kuchaytirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish;

- ijtimoiy dorixonalarning rivojlangan tarmog'ini yaratish;

- aholi bandligi va fuqarolarning real daromadlarini oshirish;

- "iste'mol savatchasi"ni aniqlash;

- ijtimoiy uy-joylar qurilishini kengaytirish;

- aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamini va nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama manzilli qo'llab-quvvatlash.

8.Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish. Ijtimoiy sohani tartibga solishda respublika, hududiy va mahalliy boshqarish darajalari mavjud bo'ladi. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish territorial dasturlar orqali amalga oshiriladi.

O'zbekistonda qabul qilingan dasturlarni amalga oshirish va hududlarning rivojlanishini tartibga solish mexanizmini takomillashtirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- hududlarni rivojlantirish bo'yicha respublika va hududiy dasturlarni tanlash va ularni amalga oshirishni asoslash hamda navbatga qo'yish tizimini shakllantirish;

- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish, buning uchun mahalliy hokimliklar va tegishli vazirliklarning mas'uliyatini oshirish;

- iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha davlat dasturlarining hududiy jihatlarini kuchaytirish;
- tarmoq dasturlarining hududiy jihatlari monitoringini tashkil etish;
- hududlar va tarmoq imkoniyatlari, zahiralarini chuqur o'rganish va hisobga olish asosida prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish hamda tasdiqlash;
- dasturlarni amalga oshirish ustidan qat'iy nazoratni kuchaytirish, nazorat tizimini yaratish.

Moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash uchun hududni tanlashda hududdagi muammoli holatlarni chuqur o'rganish lozim bo'ladi. Hukumat tomonidan hududlarni tashkiliy-axborot, tashqi iqtisodiy faoliyat, xorijiy kreditlar, grantlar olish, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, xalqaro dasturlar va texnik ko'maklar loyihalarida ishtirok etishida yordam berish va qo'llab-quvvatlash kerak bo'ladi. Mahalliy budjetlarni balanslashtirish umumdavlat soliqlardan ajratmalar normativlarini va berilgan dotatsiyalarni tartibga solish orqali amalga oshiriladi. Respublika hukumati tomonidan mahalliy hokimiyat organlari va o'zini o'zi boshqarish organlariga davlat boshqaruvi vakolatlari bir qismining o'tkazilishi oqibatida hududiy mahalliy budjetlarning roli oshadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy dastur nima?
2. Iqtisodiy dasturlash usullari nimalardan iborat?
3. Prognoz nima?
4. Prognozashtirish nima va u qanday amalga oshiriladi?
5. Rejalashtirish nima va uning qanday turlarini bilasiz?
6. Rejalashtirish qanday amalga oshiriladi?
7. Iqtisodiyotni dasturlash, prognozashtirish, rejalashtirish uni davlat tomonidan tartibga solishda qanday rol o'ynaydi?
8. Iqtisodiy dasturlar nima uchun kerak va ular qanday maqsadlarga xizmat qiladi?
9. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari qanday tuziladi?

VI BOB. MOLIYAVIY SIYOSAT

6.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va tamoyillari.

6.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yoʻnalishlari).

6.3. Hozirgi bosqichdagi moliya siyosati va uning oʻziga xos xususiyatlari.

6.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va tamoyillari

Moliyaviy boshqaruvning barcha tizimi davlatning moliyaviy siyosatiga asoslanadi. Shu bois, moliyaviy siyosat moliyaviy boshqaruv tizimida asosiy unsur hisoblanadi. Moliyaviy siyosat davlatning moliyaviy munosabatlar sohasidagi mustaqil faoliyatidir. Mazkur faoliyat davlatning u yoki bu iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish dasturini amalga oshirish uchun tegishli moliyaviy resurslar bilan taʼminlashga qaratilgan.

Ijtimoiy rivojlanish deyilganda faqatgina taʼlim, madaniyat, sogʻliqni saqlash va boshqa ijtimoiy ehtiyojlarning rivojlanishi tushunilmasdan, shu bilan bir qatorda, jamiyatning ijtimoiy tuzilmasi ham tushuniladi.

Moliyaviy siyosat oʻz-oʻzini bosib turuvchi mustaqil ahamiyatga ega boʻlib, bir vaqtning oʻzida ijtimoiy faoliyatning har qanday sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi.

Siyosat, siyosiy taʼsir va siyosiy rahbarlik quyidagi uch unsurdan tarkib topadi:

- bosh maqsadni aniqlash va qoʻyish hamda jamiyat hayotining maʼlum bir davriga xos qoʻyilgan maqsadlarga erishish uchun yechilishi zarur boʻlgan istiqboldagi va yaqin kunlardagi vazifalarni aniqlashtirish;

Turli mualliflar tomonidan moliyaviy siyosatga berilgan ta'riflar

Mualliflar	Moliyaviy siyosatning ta'rifi
1988 yilda nashr qilingan moliya-kredit lug'ati ¹	Moliyaviy siyosat iqtisodiy siyosatning ajralmas qismidir; uning funksiyalari va vazifalarini amalga oshirish uchun moliyani tashkil etish va undan foydalanish bo'yicha davlat choralari to'plami; moliyaviy resurslarni safarbar qilish shakl va usullari tizimi, ularni aholi qatlamlari va ijtimoiy guruhlari, faoliyat sohalari va mamlakat hududlari o'rtasida taqsimlash, moliyaviy qonunchilikda, davlat daromadlari va xarajatlari tarkibida namoyon bo'ladi.
M.K. Shermenyov ²	Moliyaviy siyosat-moliyadan foydalanish sohasida davlat faoliyatining asosiy yo'nalishlari. Moliyaviy siyosat - moliyaning mujassamlashgan ifodasidir.
I.V.Levchuk ³	Moliyaviy siyosat moliyaviy resurslarni taqsimlash va ulardan foydalanishni markazlashtirilgan va demokratik boshqarish-ning to'g'ri kombinatsiyasini yaratishga mo'ljallangan.
V.M. Rodionova tahriri ostidagi "Moliya" darsligi ⁴	Moliyaviy siyosat-sotsialistik davlatlarning moliyadan foydalanish borasidagi faoliyati.
I.T. Balabanov ⁵	Moliyaviy siyosat – bu davlatning iqtisodiy, harbiy, ekologik va ijtimoiy sohadagi salohiyatini mustahkamlash borasida moliyadan foydalanish borasidagi faoliyati
L.A. Drobozina tahriri ostidagi "Moliya" darsligi ⁶	Moliyaviy siyosat-bu doimiy takror ishlab chiqarish jarayoni uchun moliyaviy resurslarni ta'minlash va takror ishlab chiqarishning muayyan ehtiyojlarini qondirish uchun ijtimoiy boylikni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlash jarayo-niga yo'naltirilgan maqsad va vazifalarni aniqlashtirishdir.
A.G. Gryaznova, E.V. Markina tahriri ostidagi "Moliya" darsligi ⁷	Moliyaviy siyosat-davlatning iqtisodiy siyosatini amalga oshirish uchun moliyaviy asos yaratish bo'yicha eng samarali chora-tadbirlarni aniqlashtirish borasida davlatning moliyaviy boshqaruv sohasidagi maqsadli chora-tadbirlari majmui.
A.V. Vaxobov, T.S. Malikov ⁸	Moliyaviy siyosat o'z-o'zini bosib turuvchi mustaqil ahamiyatga ega bo'lib, bir vaqtning o'zida ijtimoiy faoliyatning har qanday sohasida davlat siyosatini amalga oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Bu yerda uning iqtisodiyot, ijtimoiy soha, harbiy islohotlar yoki xalqaro munosabatlar bo'lishi jiddiy ahamiyatga ega emas. Moliyaviy siyosat, eng avvalo, moliyaviy resurslarning maksimal hajmini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Chunki aynan moliyaviy resurslar har qanday o'zgarishlarning moddiy asosini tashkil etadi.

• ularning yordamida qo'yilgan maqsadlarga qisqa muddatlarda erishiladigan, joriy va istiqboldagi vazifalar esa oqilona tartibda hal qilinadigan munosabatlarning usullari, vositalari va aniq shakllarini ishlab chiqish;

¹ Финансово-кредитный энциклопедический словарь. М.: Финансы и статистика, 2002г. С. 1045.

² Финансы СССР. Учебник под ред. М.К. Шерменева. М.: 1977 г. С. 13-14

³ Левчук И.В. Денежное обращение и кредит в СССР. М.: Финансы и статистика. 1986 г. С. 16.

⁴ Финансы. Учебник под ред. В.М. Родионовой. М.: Финансы и статистика. 1992 г. С. 61.

⁵ Балабанов И.Т. Финансовый менеджмент. М.: Финансы и статистика. 1994 г. С. 30.

⁶ Дробозина Л.А. Финансы. М.: ЮНИТИ. Финансы. 2000 г. С. 21.

⁷ Финансы: Учебник/Под ред. А.Г. Грязновой, Е.В. Маркиной. – М.: Финансы и статистика, 2004. С. 65.

⁸ Vahobov A.V., Malikov T.S. Moliya. Darslik /Toshkent Moliya instituti. — Toshkent: "Noshir" , 2011 712—bet.

- qo'yilgan vazifalarni yechishga qodir bo'lgan kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yish, ularning bajarilishini tashkil qilish.

Demak, takror ishlab chiqarishning alohida ehtiyojlarini qondirish va uzluksiz takror ishlab chiqarish jarayonini moliyaviy resurslar bilan ta'minlash uchun ijtimoiy boylikni shakllantirish, taqsimlash va qayta taqsimlash jarayonlariga yo'naltiriladigan maqsad va vazifalarning echilishini aniqlashga moliyaviy siyosat deyiladi.

Moliyaviy siyosatga boshqacha ta'rif ham berish mumkin, xususan: moliyadan foydalanishning usullari, uni tashkil qilishning amaliy shakllari va uslubiy tamoyillarining moliyaviy siyosat deyiladi. Ayrim hollarda moliyaviy siyosat davlatning o'z funktsiyalarini bajarishi uchun moliyaviy munosabatlardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan davlat organlarining ma'lum bir faoliyati sifatida talqin qilinadi. Bunday talqin o'zida bir necha xavfni mujassam etadi. Buning boisi shundaki, milliy xo'jalik taraqqiyotida davlatning o'rni to'g'risidagi jamiyatda hukmron bo'lgan tasavvurlarga muvofiq ravishda davlatning vazifalari va funktsiyalari ham o'zgarishga yuz tutadi. Masalan, mamlakat iqtisodiyotiga davlatning aralashuvi, aholi turmush darajasi ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarini tenglashtirish va shunga o'xshash davlatning funktsiyalari va vazifalarini aniqlaydigan boshqa bir qancha masalalar hamon munozaraligicha qolmoqda. Buning ustiga, moliyaviy siyosatdan faqat davlatning funktsiyalarini bajarish vositasi sifatida foydalanish davlat hokimiyat organlari, mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlari bilan moliya tizimining boshqa subyektlari, ya'ni aynan mamlakatning aholisi va xo'jalik yurituvchi subyektlari manfaatlari o'rtasida ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

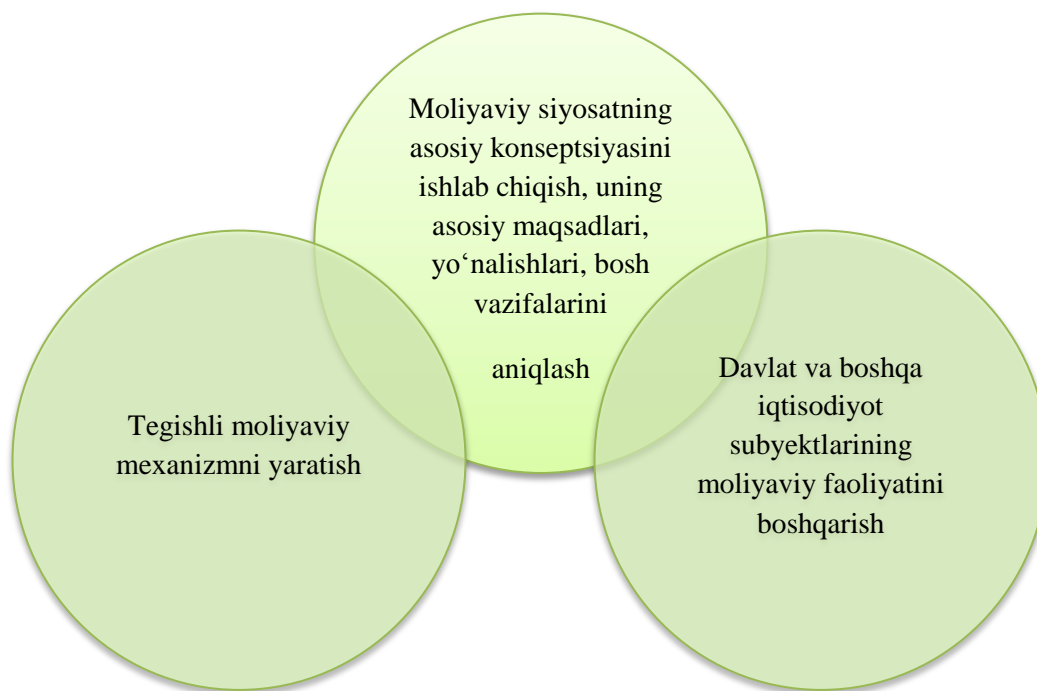
Yuqorida bayon qilinganlardan quyidagi uch mantiqiy xulosa kelib chiqadi:

- birinchidan, moliyaviy siyosat faqat o'z manfaatlarini ko'zda tutadigan hokimiyat organlarining u yoki bu maqsadlarga erishish vositasi emas, balki jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini hal etish vositasi bo'lishi kerak;

- ikkinchidan, davlatning moliyaviy siyosati faqat davlat hokimiyat organlarining emas, balki moliya tizimi barcha subyektlarining manfaatlarini hisobga olishi lozim;

- uchinchidan, davlat moliyaviy siyosati va davlat hokimiyat organlarining moliyaviy siyosatini farqlash zarur.

Shunday qilib, davlat moliyaviy siyosatini mamlakat moliya tizimining barcha bo'g'inlarida moliyaviy resurslarning o'sishi mutanosibligini ta'minlash bo'yicha davlat ijtimoiy-iqtisodiy siyosatining bir qismi sifatida qarash kerak (14.1-jadval). Xorijiy tajribalarning ko'rsatishicha, moliyaviy resurslarning muvozanat-lashgan holda o'sishining zarurligini inkor etish mamlakat moliya tizimining o'zini tarqoqlashuviga, iqtisodiyotning xonavayron bo'lishiga olib keladi (14.1-rasm).

6.1-rasm. Moliyaviy siyosatning mazmuni

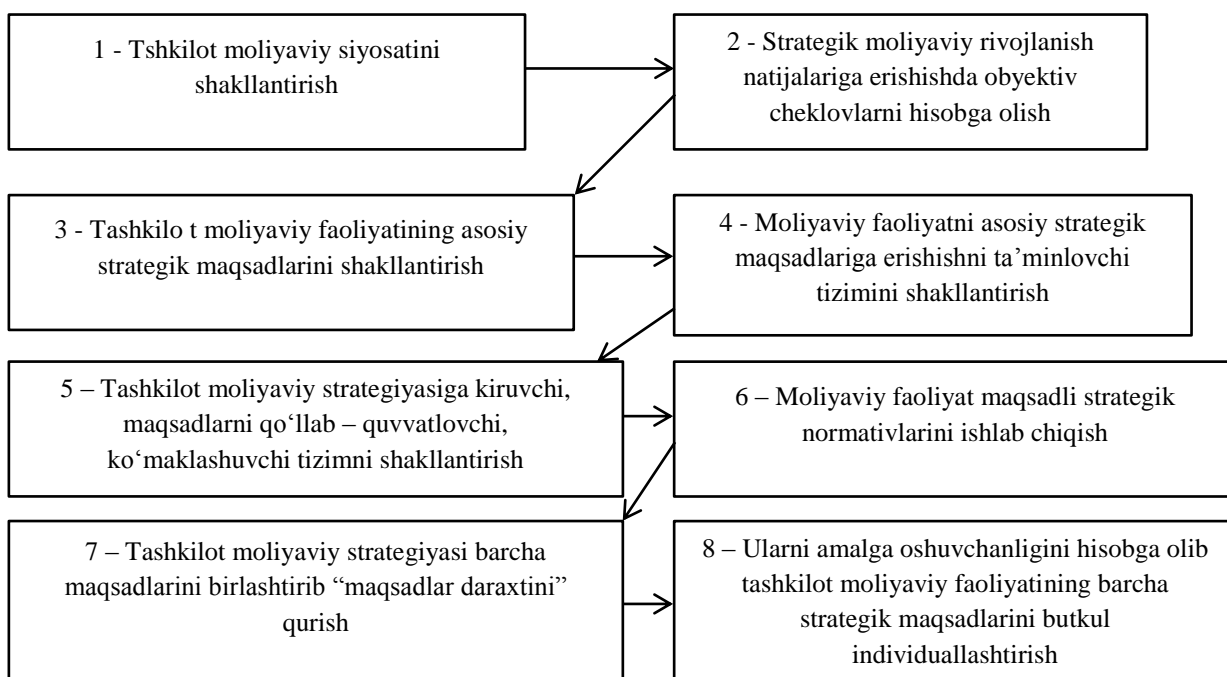
Moliyaviy siyosatning o'ziga xos bo'lgan asosiy jihati shundan iboratki, bu siyosat mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarining rivojlanishiga va iqtisodiy siljishlarga muttasil ta'sir ko'rsatib turishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Bunday siyosat aholining turmush farovonligi ta'minlab va davlat daromadlarining manbaini ko'paytirib, moliyaviy xo'jalikka nisbatan eng yuqori natijalarni berishi

mumkin. Moliyaviy siyosatning ana shunga yo‘naltirilganligi orqali uning quyidagi eng asosiy maqsadini aniqlash mumkin: jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, aholi turmushining darajasi va sifatini oshirish uchun moliyaviy sharoitlarni yaratish moliyaviy siyosatning eng asosiy maqsadidir.

Agar gap korxonalarining moliyaviy siyosati xususida ketadigan bo‘lsa, bu narsa korxonalar moliyaviy menejerlarining biznesni yuritish maqsadlariga erishish borasidagi maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatini anglatadi (14.2-rasm).

Korxonalar moliyaviy siyosatining maqsadi quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin:

- raqobat kurashi sharoitida korxonaning sog‘lom hayot kechirishiga (faoliyat ko‘rsatishiga) erishish;

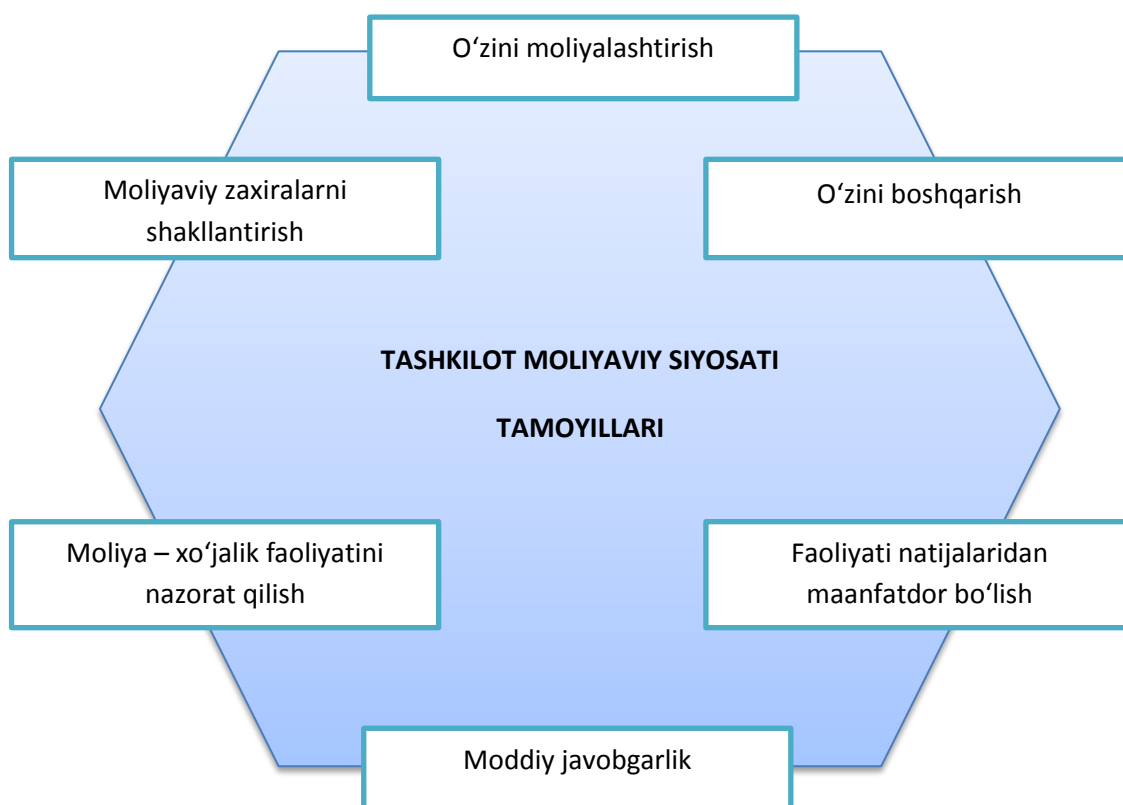

6.2-rasm. Korxonaning moliyaviy siyosatini shakllantirish

- yirik moliyaviy muvaffaqiyatsizliklar va kasodga uchrashdan qochib qutilish;
- raqobatchilar bilan kurashda yetakchilikka erishish;
- korxonaning bozor qiymatini maksimallashtirish;
- korxonalar iqtisodiy salohiyatining o‘shish sur‘atlarini barqarorligini ta‘minlash;

- ishlab chiqarish va sotish hajmini oshirish;
- foydani maksimallashtirish;
- xarajatlarni minimallashtirish;
- faoliyat ko'rsatish rentabelligiga erishish;
- va boshqalar.

Korxonada moliyaviy siyosatining u yoki bu maqsadlaridagi ustuvorlik, eng avvalo, biznes yuritish maqsadlariga muvofiq ravishda aniqlanadi. Qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun tegishli moliyaviy mexanizm va tamoyillardan foydalaniladi (14.3-rasm).

6.3-rasm. Tashkilotning moliyaviy siyosatini tashkil etish tamoyillari

Dunyoning barcha mamlakatlarida moliyaviy siyosat moliya tizimi orqali amalga oshirilib, uning faoliyati quyidagi tamoyillar asosida quriladi:

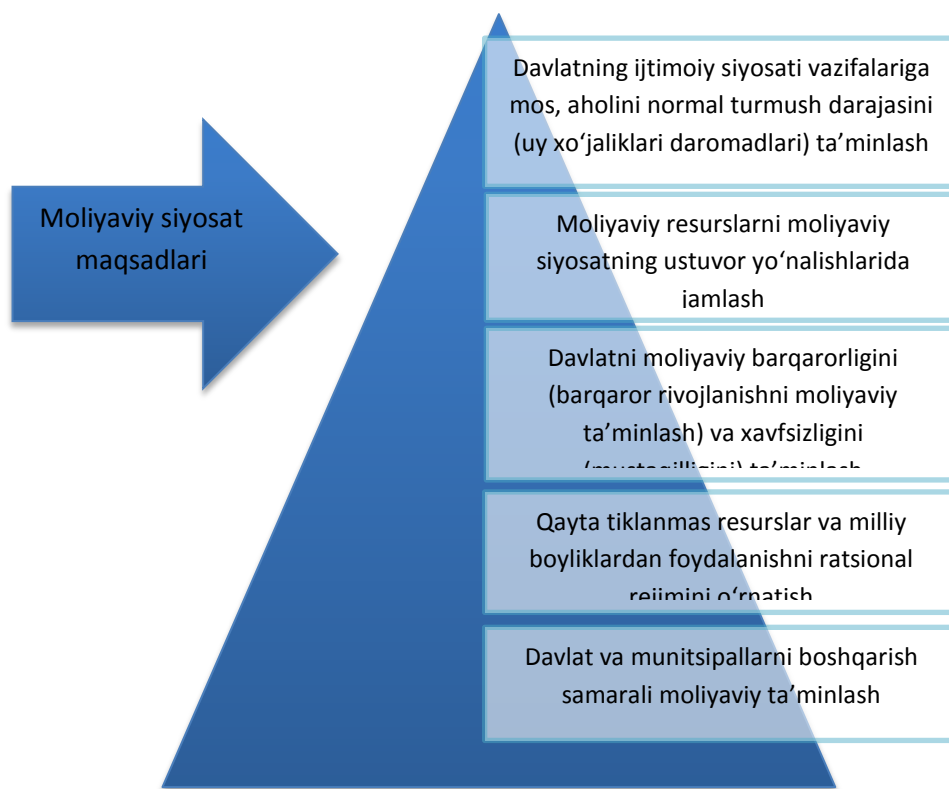
- moliya tizimi bo'g'inlarining o'ziga xos bo'lgan xususiyatlarini inobatga olib moliyaviy boshqaruvni amalga oshirish;
- barcha moliyaviy muassasalar funktsiyalarining umumiyligi;

- barcha quyi boshqaruv organlarining faol ishtirokida markazdan umumiy boshqarish.

Moliyaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy uslubiy tamoyillari quyidagilardan iborat:

- pirovard maqsadga bogʻliqlik;
- xoʻjalik barcha tarmoqlarining makroiqtisodiy muvozanati;
- jamiyat barcha aʼzolarining manfaatlariga mos kelishi;
- real imkoniyatlar asosida ichki va tashqi iqtisodiy sharoitlarni hisobga olish.

Moliyaviy siyosat orqali davlat oʻz funktsiyalari va dasturlarini (uzoq, oʻrta va qisqa muddatli) amalga oshirish maqsadida moliyaviy resurslarni jalb qilish, ularni taqsimlash va qayta taqsimlashga yoʻnaltirilgan davlat tadbirlarining majmuini amalga oshiradi.

6.4-rasm. Moliyaviy siyosat maqsadlari

Hukumatning moliyaviy siyosatiga baho berish uchun va uni oʻzgartirish boʻyicha tavsiya berish uchun, birinchi navbatda, butun jamiyat manfaatlari va

aholining alohida guruhlari manfaatlarini ajratgan (taqsimlagan) holda jamiyat taraqqiyotining aniq dasturiga, yechilishi lozim bo'lgan masalalarning muddatlari va usullarini aniqlagan holda istiqboldagi va yaqin yillardagi vazifalarning tavsifiga ega bo'lmoq lozim. Faqat ana shunday sharoitdagina moliyaviy siyosatni amalga oshirishning aniq mexanizmini ishlab chiqish va unga xolis baho berish mumkin.

Agar moliyaviy siyosat ijtimoiy taraqqiyotning ehtiyojlarini, jamiyat butun qatlamlarining va alohida guruhlarining manfaatlarini, aniq tarixiy sharoitni va hayotning o'ziga xos xususiyatlarini qanchalik hisobga oladigan bo'lsa, uning natijaviyligi shuncha yuqori bo'ladi (6.4-rasm).

Moliyaviy siyosat, eng avvalo, moliyaviy resurslarning maksimal hajmini shakllantirishga yo'naltirilgan (qaratilgan) bo'lishi kerak. Chunki aynan moliyaviy resurslar har qanday o'zgarishlarning moddiy asosini tashkil etadi. Shunga muvofiq ravishda moliyaviy siyosatni aniqlash va uni shakllantirish uchun davlatning moliyaviy ahvoli to'g'risida ishonchli ma'lumotlar zarurdir. Huquqiy demokratik davlatda moliyaviy statistikaning ko'rsatkichlari keng jamoatchilikka ham tegishli bo'lishi kerak. Moliyaviy hisobotlar esa doimiy, o'z vaqtida beriladigan, hamma olishi mumkin bo'lgan va eng asosiysi ishonchli bo'lmog'i lozim.

Moliyaviy siyosatning mazmuni u qamrab olishi mumkin bo'lgan moliyaviy munosabatlar rivojlanish yo'nalishlarining umumiy majmui bilan belgilanadi. Ularning tarkibiga quyidagilar kirishi mumkin:

- moliyaviy siyosatning umumiy kontseptsiyasini ishlab chiqish;
- makro va mikrodarajada iqtisodiy o'sishni rag'batlantiruvchi, bozor iqtisodiyotining rivojlanishiga mos bo'lgan dinamik moliya mexanizmini shakllantirish;
- markazlashtirilgan va markazlashtirilmagan resurslar va moliyaviy oqimlarning samarali boshqarilishini oshirish bo'yicha choralar tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish;

- ijtimoiy takror ishlab chiqarish va iqtisodiyotni istiqbolli restrukturizatsiya qishlashdagi rolga muvofiq ravishda ijtimoiy iqtisodiy tizimning barcha darajalari va sohalari bo'yicha moliyaviy resurslarni oqilona taqsimlashni tashkil qilish;

- iqtisodiy o'sishning joriy va istiqboldagi moliyaviy salohiyatini shakllantirish.

Moliyaviy siyosatni ishlab chiqishda moliyaviy resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlashning negizida quyidagilarning yotishi tamoyilial ahamiyatga egadir:

- taqsimlash munosabatlarning subyektlarini tanlash, ya'ni moliyaviy resurslarning egalari va taqsimlovchilarini tanlash;

- yuridik shaxslar va aholining o'z ehtiyojlarini qondirishdagi mustaqillik darajasi va davlatning funktsiyalariga bog'liq ravishda davlat ixtiyoridagi moliyaviy resurslarning markazlashtirilish darajasini aniqlash;

- birinchi darajali ijtimoiy ehtiyojlar va ularni qondirish choralarini aniqlash va shularga mos ravishda moliyaviy resurslardan foydalanishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash;

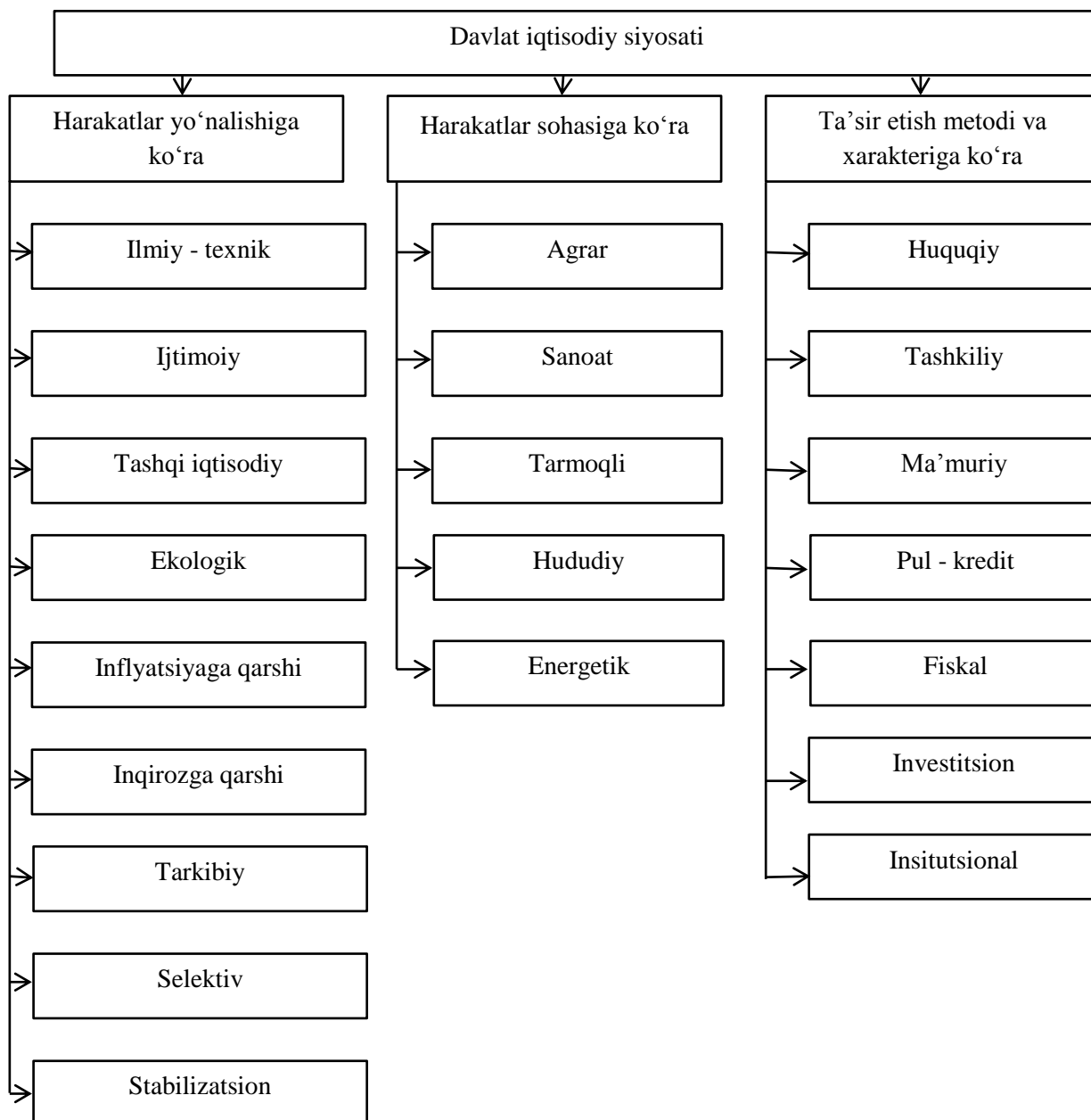
- moliyaviy resurslarni shakllantirishning manbalari va usullarini tanlash.

6.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari)

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) quyidagilardan iborat:

- byudjet siyosati;
- soliq siyosati;
- pul siyosati;
- kredit siyosati;
- narx siyosati;
- investitsion siyosat;
- ijtimoiy moliyaviy siyosat;

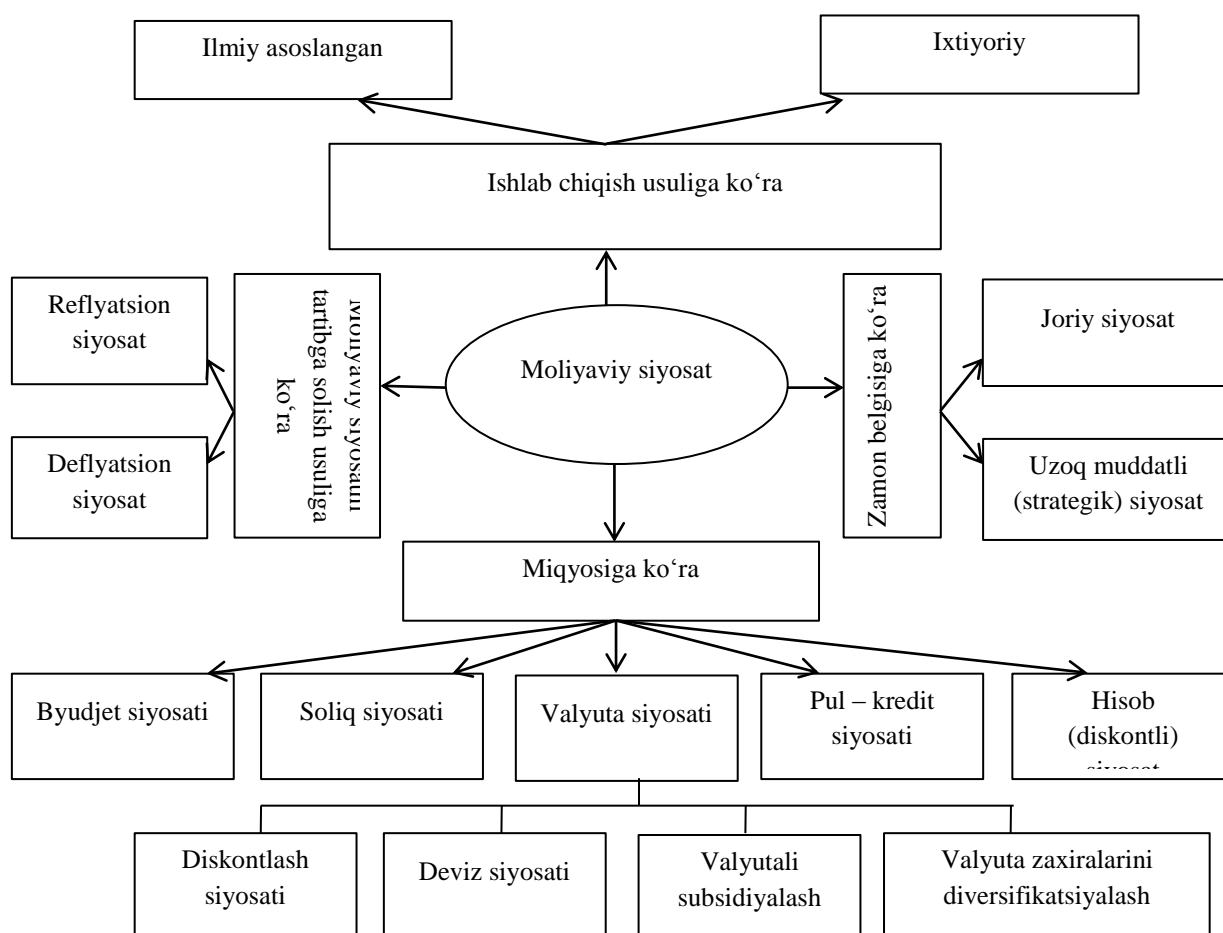
- boj siyosati.

6.5-rasm. Davlatning iqtisodiy siyosati

O‘z navbatida, moliyaviy siyosat davlatning iqtisodiy va ijtimoiy siyosatini amalga oshirishning vositasi bo‘lib hisoblanadi va shu ma’nodagi yordamchi vazifasini o‘taydi (6.5-rasm). Bir vaqtning o‘zida davlat siyosatining boshqa – milliy, geosiyosat, harbiy – yo‘nalishlari ham mavjudligini esdan chiqarmaslik kerak. Ana shu barcha besh yo‘nalishning (iqtisodiy, ijtimoiy, milliy, geosiyosat, harbiy) yig‘indisi (majmui) davlat siyosatini amalga oshirishning asosiy instrumenti sifatida xizmat qiladigan moliyaviy siyosatni aniqlab beradi.

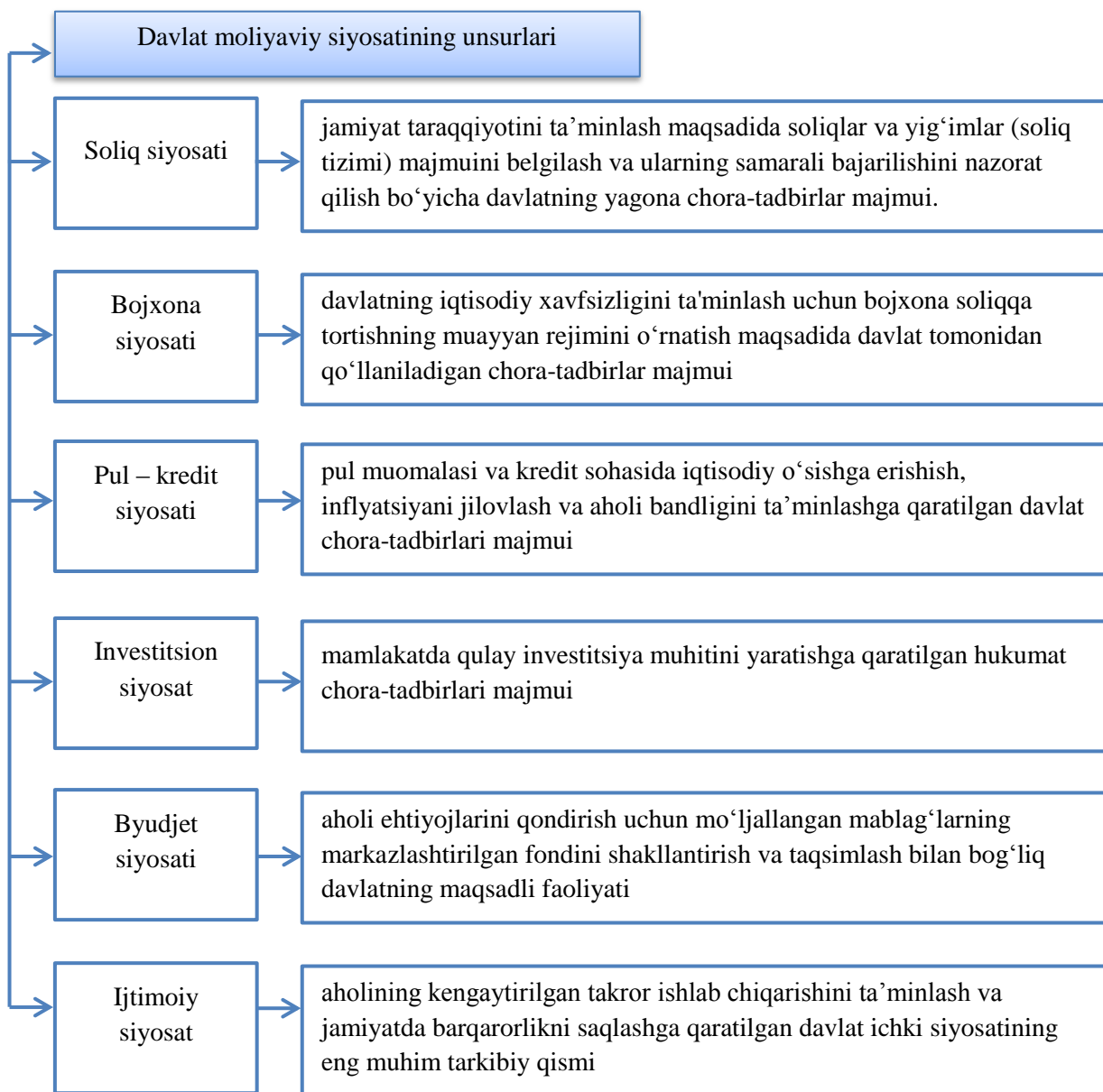
Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi sifatida davlatning byudjet siyosati, eng avvalo, har bir mamlakatning Konstitutsiyasi va byudjet jarayonida hamda qonun ijodkorligida alohida hokimiyat organlarining funksiyalarini belgilovchi boshqa qonunlar majmuiga muvofiq aniqlanadi. O‘zining hajmi va muhimligi jihatidan eng katta ish bo‘lishiga qaramasdan byudjet siyosatini faqat byudjet jarayoniga tegishli deb hisoblash maqsadga muvofiq emas (6.6-rasm).

6.6-rasm. Moliyaviy siyosat turlari

Qonun byudjet jarayonida hokimiyatning qonunchilik va ijroiya organlari funksiyalarini, mamlakat subyektlari funksiyalarini, byudjet federalizmi tamoyillarini, byudjet jarayoni subyektlarining huquq va majburiyatlarini va boshqalarni aniq belgilashi kerak. Biroq byudjet siyosati shu bilan cheklanmaydi. Byudjet siyosati byudjetda jamlanadigan YaIM ulushini aniqlashda, davlat boshqaruvi yuqori va quyi organlarining o‘zaro munosabatlarida, byudjet xarajatlar qismining tarkibiy tuzilishida, turli darajadagi byudjetlar o‘rtasida xarajatlarni

taqsimlashda, davlat qarzini boshqarishda, byudjet kamomadini qoplash yo‘llarini aniqlashda va boshqakarda ifodalanadi.

6.7-rasm. Moliyaviy siyosat unsurlari

Demokratik davlatda byudjet qonun tarzida tasdiqlanadigan hujjat hisoblanadi. Unda davlatning o'z funksiyalarini bajarish maqsadida davlat qo'lida jamlangan pul mablag'larining harakati o'z ifodasini topadi. Davlat siyosati aniqlab beradigan maqsadlarga erishish uchun pul resurslarini yo'naltirish byudjet siyosatining ustuvorligini tashkil etadi. Agar maqsadga erishish milliy iqtisodiyot ta'minlaydigan mablag'lardan ko'p mablag' talab etsa, davlat qo'shimcha daromadlarni shakllantirishning quyidagi favquloddagi usullarini qo'llashga

majbur bo‘ladi: ichki va tashqi kreditlar, milliy boylikni sotish, boylik va mulkni ijaraga berish va kontsessiyalar. Byudjetning daromadlar qismini to‘ldirishning favquloddagi choralari iqtisodiy mustaqillikning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Buni hisobga olgan holda hokimiyatning qonunchilik organlari qarz olishning chegarasini oldindan belgilaydi.

Soliq siyosati moliyaviy siyosatning eng muhim yo‘nalishi hisoblanadi. Besh yuz yildan ortiqroq vaqt mobaynida zamonaviy moliya fani soliqlarga nisbatan munosabatini aniq belgilash imkoniga ega bo‘lgan. Bu munosabatlar quyidagilardan tashkil topadi:

- soliqlarsiz davlatning faoliyat ko‘satishi mumkin emas;
- soliqli undirish qat’iy o‘shish tendentsiyasiga ega;
- oqilona soliq ostonasidan o‘tilganidan so‘ng tabiiy takror ishlab chiqarish jarayoni buziladi – iqtisodiyotning o‘z-o‘zidan izdan chiqishi yuz beradi;
- tanazzul davrida soliqlar mumkin qadar minimal darajada o‘rnatilmog‘i lozim. Buning natijasida mamlakatning iqtisodiy mexanizmi ichki investitsion salohiyatni safarbar etish hisobidan tiklanadi;
- soliqning yuqori ostonasi kapitalning chetga chiqib ketishiga olib keladi;
- iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish kerak, albatta. Biroq, pirovard o‘lchovlarda sof daromadning 30%dan ortiq qismining undirilishida mamlakatning iqtisodiy o‘shishi to‘xtaydi;
- soliq imtiyozlari ochiqlik tavsifiga ega bo‘lishi va barcha takror ishlab chiqarish subyektlari uchun teng bo‘lishi kerak;
- soliq tizimi konfiskatsion tavsifga ega bo‘lmasligi lozim. Jumladan, individual daromadlarning o‘shishida ifodalangan milliy boylikning o‘shishi soliqqa tortiladigan bazaning (asosning) barqaror o‘shishini ta’minlashi mumkin;
- qonunlar va qoidalarning barqarorligini davlat kafolatlagan iqtisodiy tizimda soliqlarning summar o‘lchovi barqaror o‘shish tendentsiyasiga ega bo‘ladi. Barqarorlik kafolati sifatida davlat o‘zining majburiyatlarini buzishni boshladimi,

kapital xufyona iqtisodiyotga yoki xorijga o'tishni boshlab, byudjetning daromadlar bazasini qisqartiradi;

- soliq tizimi oddiy, ochiq va samarali bo'lmog'i lozim. Soliqlar sonini, soliqqa tortish obyektlarini ko'paytirish, ko'p bosqichli soliqlarni joriy etish soliqlarni undirish bo'yicha xarajatlarning ortishiga, boqimanda va jarimalarning o'sishiga va pirovardida, mulkka ta'qiq qo'yish, soliq to'lovchini to'lovga layoqatsiz deb e'lon qilish va shu kabi yo'llar orqali iqtisodiyotning tanazzuliga olib keladi;

- soliqqa tortish egri (bilvosita) tizimining ustuvorligi byudjet daromadlarini shakllantirish nuqtai-nazaridan qulay hisoblanadi. Lekin bu narsa, oxir oqibatda, mamlakat aholisi asosiy qismining qashshoqlanishiga olib keladi. Chunki bunday soliqlarning yuki tovarlar va xizmatlarning yakuniy (oxirgi) iste'molchisi gardaniga (zimmasiga), ya'ni yashash minimumi darajasida yoki ijtimoiy tirikchilik darajasida daromadga ega bo'lgan aholining 80-90% qismiga yuklanadi;

- egri (bilvosita) soliqlar tizimining xavfliligi shundaki, bu tizimda aholining asosiy qismidan jamg'armalar olib qo'yiladi va bu o'z navbatida, kredit tizimi va ikkilamchi moliyaviy bozor tizimining asoslarini buzadi;

- egri (bilvosita) soliqlarni sog'liq uchun zararli bo'lgan tovarlar, zebuziynat buyumlari, ayrim hollarda import qilinadigan tovarlar va xizmatlar va boshqa bir qancha o'ziga xos bo'lgan maxsus holatlarga nisbatan joriy etish zarur;

- daromad va mol-mulkdan olinadigan soliqlar soliq bazasining asosiysi bo'lib hisoblanishi (xizmat qilishi) kerak. Ularni proportsional soliqqa tortish tamoyillariga asosan qurish lozim.

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlaridan (yo'nalishlaridan) yana biri pul siyosatidir. Agar muomaladagi pul miqdori tovarlar massasi miqdoriga (pulning aylanish tezligini hisobga olgan holda) mos kelmasa, pul massasining yetmagan qismi qog'oz pullar (pullarning surrogati) hisobidan yoki xorijiy valyuta hisobidan to'ldiriladi (tiklanadi). Va aksincha, agar pul massasi unga bo'lgan talabdan ortiq

bo'lsa, yo pul massasining mamlakatdan chetga chiqishi (oqishi) yoki milliy valyutaning qadrsizlanishi sodir bo'ladi.

Emissiya siyosati va milliy valyutaning barqarorligi pul siyosatining tarkibiy qismidir. Emission siyosat muomala uchun zarur bo'lgan pulning miqdorini aniqlashdan tashqari yana boshqa bir yo'nalishga ega. Bu yo'nalish byudjet daromadlarini ko'paytirishdir. Ana shu yo'nalish alohida ehtiyotkorlikni talab etadi. Chunki ma'lum bir miqdoriy chegaradan o'tilganidan so'ng pul tizimi inflyatsiyaga moyil (ta'sirchan) bo'lib qoladi, ya'ni byudjet daromadlarining real qadrsizlanishi sodir bo'lishi mumkin. Agar qandaydir bir sabablarga ko'ra davlat o'z pul tizimini tartibga solishga qodir bo'lmasa, mamlakatning iqtisodiy xavfsizligiga putur etadi. Chunki bunday sharoitda mamlakatning milliy valyutasi boshqa kuchli valyutalarning ekspansiyasiga qarshi turaolmaydi va milliy boylikdan mahrum bo'lib qolish mumkin (o'zaro hisobga olishlar, aktsiyalarni sotib olish va h.k.lar orqali).

Kredit siyosati ham moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) bo'lib, uning namoyon bo'lishi mamlakatning krediti tizimi orqali amalga oshiriladi. Kredit tizimi ssuda kapitalining faoliyat ko'rsatishini ta'minlaydi. O'z navbatida, ssuda kapitali takror ishlab chiqarish jarayonini amalga oshirishning muhim sharti hisoblanib, aylanma mablag'larni to'ldirish va investitsiyalar uchun mablag'larning qarzga olinishini ta'minlaydi. Iqtisodiyotning kredit sektori o'rtacha foyda normasini tenglash-tirish uchun ham xizmat qiladi. Foiz stavkasining darajasi jamiyatdagi iqtisodiy faollikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. U asossiz darajada yuqori bo'lsa, quyidagi salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin:

- kreditlarning qaytarilmasligi;
- ishlab chiqarish sektori va xizmatlar sektorida mahsulotlar narxining o'sishi;
- qarzga oluvchilar rentabellik darajasining pasayishi va buning oqibatida soliqqa tortiladigan bazaning qisqarishi;
- ishlab chiqarishning qisqarishi;

- takror ishlab chiqarish jarayoni subyektlari daromadlarining pasayishi natijasida ichki iste'mol bozorining torayishi.

Aksincha, kreditning arzonlashuvi ishlab chiqarishning sog'lomlashi-shiga, tovarlar massasining ortishiga, tovarlar va xizmatlar narxining pasayishiga, buning natijasida esa, takror ishlab chiqarish jarayoni subyektlari daromadlarining oshishiga, soliqqa tortish bazasining kengayishiga va o'z navbatida byudjet daromadlarining ko'payishiga olib keladi.

Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida davlatning narx siyosati monopol tovar va xizmatlar narxi va tariflarning o'zgarishida ifodalanadi. Yer, osti boyliklari, suv havzalari, temir yo'llar, elektr uzatish tarmoqlari, neft va gaz quvurlari davlatning monopol egaligidadir. Bu tarmoqlar tovarlari va xizmatlari bahosining o'sishi milliy xo'jalikning boshqa sektorlarida narxning o'sishiga olib keladi.

Investitsiya siyosati moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlaridan biri bo'lib, u eng avvalo, mamlakat iqtisodiyotining real sektoriga o'z va xorijiy investitsiyalarni jalb qilish uchun sharoitlarni yaratish bo'yicha tadbirlar majmuidan iborat. Bu siyosat davlat boshqaruvi va xo'jalik yurituvchi subyektlar moliyasini boshqarishning turli darajalarida amalga oshiriladi. Investitsion siyosatning asosiy vazifasi mamlakat iqtisodiyotiga investorlar tomonidan moliyaviy resurslarni kiritish (joylashtirish), mamlakatdan kapitalning "qochib" ketmasligi va aksincha, mamlakatga xorijiy kapitallar oqimining kirib kelishi uchun sharoitlarni yaratish orqali ifodalanadi.

Ijtimoiy moliyaviy siyosat Konstitutsiyaga muvofiq mamlakat aholisi huquqlarini moliyaviy jihatdan ta'minlash bilan bog'liq. Hozirgi paytda bu siyosat, o'z navbatida, pensiya siyosati, immigratsion siyosat, aholi ayrim ijtimoiy guruhlariga moliyaviy yordam ko'rsatish siyosati va boshqa siyosatlarni o'z ichiga oladi.

Boj siyosatini moliyaviy siyosatning tarkibiy qismi (yo'nalishi) sifatida qarash bilan birgalikda uni soliq va baho siyosatlarining ham bir qismi sifatida e'tiborga olish kerak. Chunki soliqlar va bojlar (boj yig'imlari) tovar va

xizmatlarning bahosiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Bir vaqtning o'zida boj siyosati mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning o'ziga xos bo'lgan usuliga ham egadir. Usulning o'ziga xosligi shundaki, bu siyosat bir tomondan, mamlakat ichki bozoriga import qilinayotgan tovarlar va xizmatlarni kengaytirishi yoki cheklashi, ikkinchi tomondan esa, mamlakatdan tovarlar va xizmatlar eksportini rag'batlantirishi yoki unga to'sqinlik qilishi mumkin.

Har qanday mamlakatning boj siyosati "bumerang" tavsifiga egaligi bilan ajralib turadi. Chunki boj undirishning cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi stavkalarining joriy etilishi xuddi shunday javob choralarining qo'llanilishi bilan kuzatiladi. Boj siyosati yo'nalishining tanlanishi mamlakatdagi iqtisodiy vaziyatga mos kelishi lozim.

Xullas, moliyaviy siyosat va uning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari) ilmiy jihatdan asoslangan, ma'lum bir maqsadlarga erishishga yo'naltirilgan, muvofiqlashtirilgan, takror ishlab chiqarish subyektlarining manfaatlariga zid bo'lmaydigan bo'lishi kerak (2.7-rasm). Uning muvaffaqiyatli amalga oshirilishi davlat ichki va tashqi qarzlarning kamayishiga, davlatning oltin-valyuta zahiralarining ortishiga, inflyatsiyani jilovlashga, byudjet defitsitining kamayishiga, YaIM ko'payishiga, mamlakat iqtisodiyoti raqobatbardoshligining kuchayishiga olib kelmog'i lozim.

6.3. Hozirgi bosqichdagi moliya siyosati va uning o'ziga xos xususiyatlari

O'zbekistonda iqtisodiy islohotlarning har bir bosqichida makroiqtisodiy barqarorlikni va iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosiy ustuvor vazifa etib belgilab kelindi. Ma'lumki, makroiqtisodiy barqarorlik mamlakatning YaIM da namoyon bo'ladi va u davlatning iqtisodiy qudratiga baho beradi. **2017–2021 yillarda** O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasining qabul qilinishi va uning samarali ijro etilishi orqali iqtisodiy islohotlarning yuqori natijalariga erishildi. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy- iqtisodiy siyosati tubdan o'zgardi. Harakatlar strategiyasiga muvofiq, iqtisodiy rivojlanish, avvalo aholining turmush darajasi va sifatini oshirishga qaratilgan mutloqo yangi bosqichga o'tdi. 2021 yilda dunyo bo'yicha ayrim

mamlakatlarning iqtisodiyotlarida tiklanish jarayoni boshlangan bo'lsa, ba'zi davlatlar pandemiya sababli yuzaga kelgan iqtisodiy inqirozdan hali ham chiqib keta olganlari yo'q. Global miqyosda davom etayotgan pandemiya hamda iqtisodiy vaziyat bilan bog'liq mavhumliklar saqlanib qolayotgan shunday sharoitida, O'zbekiston iqtisodiyoti o'z vaqtida muvofiqlashtirilgan fiskal va monetar siyosat natijasida 7,4 foiz o'sishni qayd etib, jadal ravishda tiklanishda davom etdi.

Mamlakatimizda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish maqsadida "2020-2024 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi Davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Qarori qabul qilingan.

2020 - 2024 yillarda davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasining asosiy yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

soliq-byudjet siyosatiga strategik yondashuvni tatbiq etish maqsadida o'rta muddatli byudjet asoslarini ishlab chiqish hamda yillik byudjetni shakllantirishning yangi "natijaga yo'naltirilgan byudjet" tizimini joriy etish;

makrofiskal prognozlar ishonchliligini ta'minlash bo'yicha institutsional salohiyatni va byudjet jarayoni ishtirokchilarining mas'uliyatini oshirish;

byudjet mablag'larini taqsimlovchilar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet sohasidagi vakolatlarini va hisobdorligini oshirish hamda ularning mas'uliyatini kuchaytirish;

fiskal tavakkalchiliklarni baholash, moliyaviy aktivlar va majburiyatlar hisobini yuritish hamda ularni samarali boshqarish tizimini joriy etish;

byudjet hisobi standartlarini unifikatsiya qilish, ichki nazorat va audit tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash;

byudjet ma'lumotlarining ochiqligi, to'liqligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash;

byudjet jarayoni ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

O‘zbekiston Respublikasida davlatning strategik maqsadlariga erishish uchun yo‘naltirilgan islohotlarni davlat moliyasini boshqarishni takomillashtirishga asoslangan holda amalga oshirish talab etilmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti to‘g‘risidagi ma’lumotlarning ochiqligi va shaffofligini hamda fuqarolarning byudjet jarayonidagi ishtirokini ta’minlashga qaratilgan bir qator tadbirlar amalga oshirilayotganligi, shu jumladan Davlat byudjeti Parlament tomonidan tasdiqlanishi, “Fuqarolar uchun byudjet” axborot nashri chop etilishi, Openbudget.uz axborot portali ishga tushirilishi, Davlat byudjeti ijrosi to‘g‘risidagi ma’lumotlar milliy hamda Xalqaro valyuta jamg‘armasining Davlat moliyaviy statistikasi (GFS) standartlariga muvofiq e’lon qili-nishiga qaramasdan, davlat moliyasini boshqarishni yanada takomillashtirishni talab etadigan bir qator yo‘nalishlari mavjud.

Jumladan:

davlat moliyasini boshqarish tizimida davlatning o‘rta va uzoq muddatli maqsadlariga erishish borasida strategik o‘rta muddatli istiqbollarni belgilash;

byudjet tashkilotlari va muassasalari hamda davlat ulushi mavjud bo‘lgan korxonalarining hisobini alohida yuritish, shuningdek, vazirlik va idoralarning byudjetdan tashqari mablag‘larini konsolidatsiyalashgan byudjetda aks ettirish;

mahalliy byudjetlarni mustaqil ravishda belgilash imkonini beradigan byudjetlararo transfertlarni hisoblashning shaffof uslubiyatini ishlab chiqish;

davlat xaridlari va investitsiyalarini boshqarish samaradorligini oshirish, davlat qarzini boshqarish strategiyasini ishlab chiqish, davlat aktivlari va majburiyatlarini boshqarish uchun mavjud tavakkalchiliklarni baholashning samarali tizimini joriy etish zarurligini ko‘rsatmoqda.

Shu munosabat bilan Xalqaro valyuta jamg‘armasi va boshqa xalqaro moliya institutlari ko‘magida aniq maqsadlar, vazifalar va asosiy yo‘nalishlarni belgilovchi 2020 - 2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasining davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi ishlab chiqildi⁹.

⁹ <https://lex.uz/uz/docs/4966572>

Strategiyani amalga oshirish davri 2024 yilgacha mo'ljallangan bo'lib, quyidagi muhim maqsadlarni o'z ichiga oladi:

soliq-byudjet siyosatiga strategik yondashuvni tatbiq etish maqsadida o'rta muddatli byudjet asoslarini ishlab chiqish hamda yillik byudjetni shakllantirishning yangi "natijaga yo'naltirilgan byudjet" tizimini joriy etish;

makrofiskal prognozlar ishonchligini ta'minlash bo'yicha institutsional salohiyatni va byudjet jarayoni ishtirokchilarining mas'uliyatini oshirish;

byudjet mablag'larini taqsimlovchilar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet sohasidagi vakolatlarini va hisobdorligini oshirish hamda ularning mas'uliyatini kuchaytirish;

fiskal tavakkalchiliklarni baholash, moliyaviy aktivlar va majburiyatlar hisobini yuritish hamda ularni samarali boshqarish tizimini joriy etish;

byudjet hisobi standartlarini birxillashtirish, ichki nazorat va audit tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash;

byudjet ma'lumotlarining ochiqligi, to'liqligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash;

byudjet jarayoni ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish.

Strategiya maqsadlariga erishish uchun quyidagi asosiy vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutilgan:

uzoq muddatli davlat moliyaviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan strategik o'rta muddatga mo'ljallangan soliq-byudjet siyosatini yuritish;

makroiqtisodiy cheklovlar va vazifalarni nazarda tutuvchi byudjetlashtirishning "yuqoridan pastga" yondashuvini joriy etish yo'li bilan soliq-byudjet nazoratini kuchaytirish va barcha byudjet jarayoni ishtirokchilarining javobgarligi va hisobdorligini oshirish;

byudjet mablag'lari taqsimlovchilari uchun ajratiladigan byudjet mablag'larini dasturlar kesimida tasdiqlash va natijadorligini baholash tizimiga bosqichma-bosqich o'tish;

fiskal tavakkalchiliklarini baholash hamda zamonaviy makroprognozlash-tirish modullarini qo'llashni joriy etish;

byudjet jarayonining shaffofligi va byudjet ma'lumotlarining ochiqligini oshirib borish, jumladan davlat byudjeti ijrosi to'g'risidagi hisobotni Parlamentga taqdim etish jarayonini takomillashtirish va shaffofligini oshirish;

byudjetlararo munosabatlarni isloh qilish, mahalliy boshqaruv organlarining mustaqilligini va javobgarligini oshirish hamda byudjetlararo transfertlar taqdim etish qoidalari asosida ularni ajratishning shaffof mexanizmini joriy etish.

Strategiyaning ustuvor yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

1. Soliq-byudjet siyosatiga strategik yondashuvni tatbiq etish maqsadida o'rta muddatli byudjet asoslarini ishlab chiqish hamda yillik byudjetni shakllantirishning yangi "natijaga yo'naltirilgan byudjet" tizimini joriy etish;

2. Makrofiskal prognozlar ishonchliligini ta'minlash bo'yicha institutsional salohiyatni va byudjet jarayoni ishtirokchilarining mas'u-liyatini oshirish;

3. Byudjet mablag'larini taqsimlovchilar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining byudjet sohasidagi vakolatlarini va hisobdorligini oshirish hamda ularning mas'uliyatini kuchaytirish;

4. Fiskal tavakkalchiliklarni baholash, moliyaviy aktivlar va majburiyatlar hisobini yuritish hamda ularni samarali boshqarish tizimini joriy etish;

5. Byudjet hisobi standartlarini bixillashtirish, ichki nazorat va audit tizimini takomillashtirish orqali moliyaviy intizomni mustahkamlash hamda byudjet jarayoni ustidan parlament va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish;

6. Byudjet ma'lumotlarining ochiqligi, to'liqligi va xalqaro standartlarga mosligini ta'minlash.

Strategiyaning amalga oshirishdan kutilayotgan natijalar:

davlat moliyasi to'g'risida ishonchli, shaffof, dolzarb va muddatli kompleks ma'lumotlar mavjud bo'ladi;

o'rta muddatli byudjetni rejalashtirish to'laqonli tatbiq etiladi;

o'rta muddatli istiqbolda makrofiskal prognozlash va tahlil qilishning barqaror va bashorat qilinadigan tizimi yaratiladi;

mahalliy byudjet parametrlarini shakllantirish va tasdiqlash jarayonida vazirliklar, idoralar va mahalliy hokimliklarning byudjet sohasidagi vakolatlari va mustaqilligi kengaytiriladi va o‘z navbatida ularning mas’uliyati sezilarli darajada oshiriladi;

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlariga mos ravishda byudjet mablag‘larini taqsimlash samaradorligi oshiriladi, soliq-byudjet siyosati-ning maqsadlariga erishishning samaradorligi va natijadorligini baholashning son va sifat ko‘rsatkichlari joriy etiladi;

Davlat byudjeti ijrosi jarayonida samaradorlikka va natijadorlikka erishiladi;

davlat investitsiyalarining samaradorligi va boshqarilishi yaxshilanadi;

davlat moliya tizimining barqarorligi mustahkamlanadi, soliq-byudjet tavakkalchiliklari ishonchli baholanadi va minimallashtiriladi;

davlat qarzini samarali boshqarish tizimi joriy etiladi;

byudjet jarayonida jamoatchilik va fuqarolar ishtirokini keng faollashtirish uchun byudjet ma’lumotlarining oshkoralik darajasi oshiriladi;

samarali elektron davlat xaridlari tizimi joriy etiladi;

xalqaro moliya institutlarining reyting va indekslarida O‘zbekistonning o‘rni yaxshilanadi.

Bundan tashqari, 2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Taraqqiyot strategiyasida davlat byudjeti taqchilligini qisqartirish va 2023 yildan yalpi ichki mahsulotga nisbatan uning 3 foizdan oshib ketmasligini ta’minlash, har bir tuman byudjetining kamida 5 foizini “Fuqarolar byudjeti” dasturi doirasida aholining takliflari asosida eng dolzarb muammolarni yechishga sarflashni tashkil qilish, davlat qarzini boshqarishda yiliga yangi jalb qilingan tashqi qarz miqdori 4,5 milliard AQSh dollari-dan oshib ketmasligini ta’minlash vazifalari belgilab berilgan.

2020 yil 12 mayda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF–5992-sonli “2020-2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni¹⁰ qabul qilindi.

¹⁰ <https://lex.uz/docs/4811025>

Farmon bilan 2020-2025 yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasi-ning bank tizimini isloh qilish strategiyasi, O'zbekiston Respublikasi bank tizimini isloh qilish bo'yicha "Yo'l xaritasi" hamda strategiyani amalga oshirishning maqsadli ko'rsatkichlari tasdiqlandi.

Mazkur Strategiya Markaziy bank va Moliya vazirligi tomonidan Jahon banki bilan hamkorlikda mamlakat bank tizimining joriy holatini o'rganish natijalari bo'yicha asosiy xulosalar va tavsiyalar, shuningdek xorijiy davlatlarning moliya sektorini transformatsiya qilish tajribasi hamda moliya sohasidagi xalqaro tendentsiyalarni inobatga olgan holda ishlab chiqildi.

Strategiyada bank tizimida hozirgi kunda saqlanib qolayotgan muammo va dolzarb masalalarga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan:

bank tizimida davlatning yuqori darajadagi ishtiroki natijasida moliyaviy va inson resurslaridan samarasiz foydalanilayotganligi, ularda korporativ boshqaruv va tavakkalchiliklarni boshqarish tizimlari to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi;

davlat ishtirokidagi banklarning ustuvor dasturlar, sohalar va davlat ulushiga ega korxonalariga bozor stavkalaridan kam bo'lgan stavkalarda kreditlar ajratuvchi an'anaviy "taraqqiyot banklari" vazifasini bajarishi;

kreditlashning yuqori sur'atlarda o'sib borayotganligi va buning natijasida banklarning barqarorlik darajasini ifodalovchi likvidlilik va kapital yetarlilik ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir etayotganligi;

imtiyozli kreditlar ulushining yuqori darajada saqlanib qolayotganligi natijasida moliya bozorida narx signallarining noto'g'ri shakllanishi, shuningdek pul-kredit siyosatining transmission mexanizmlarining ishlashiga salbiy ta'sir ko'rsatayotganligi;

yuqori darajadagi dollarlashuv, shuningdek kredit va depozitlarning yirik korxonalar va iqtisodiyotning alohida sohalarida jamlanganligi natijasida bank tizimining valyuta, kredit va likvidlilik xatarlariga bardoshlilikining zaifligi;

davlat ishtirokidagi banklar biznes-modellarining asosan korporativ mijozlarga xizmat ko'rsatishga yo'naltirilganligi, nobank moliya tashkilotlarining roli sustligi, shuningdek innovatsiyalar va axborot tizimlarining yaxshi rivojlan-

maganligi sababli moliyaviy ommaboplik darajasining pastligi tizimda tub islohotlarni amalga oshirish zaruratini yuzaga keltirdi.

Mazkur Strategiyani ishlab chiqish jarayonidagi Jahon banki bilan hamkorlik, xususan, islohotlar jarayonidagi asosiy tavakkalchiliklar va ularni minimallashtirishga qaratilgan choralarni ishlab chiqish maqsadida boshqa davlatlarda amalga oshirilgan bank tizimidagi islohotlarning ijobiy va salbiy tomonlarini o'rganishga qatardildi va natijada muhim xulosalar shakllantirildi.

Birinchidan, bank tizimida davlat ulushining qisqartirilishi bank tizimini rivojlantirishning muhim omili hisoblanadi.

Ikkinchidan, davlat ishtirokidagi banklarni xususiylashtirish jarayoni ilg'or texnologik yechimlar va bank ishining ilg'or tajribasi, shuningdek yetarli moliyaviy imkoniyatlarga ega nufuzli va sifatli aktsiyadorlarga yo'l ochishi lozim.

Uchinchidan, islohotlar muvaffaqiyatining asosiy shartlaridan biri bu – banklarni qisman emas to'liq xususiylashtirishdir.

To'rtinchidan, davlat ishtirokidagi banklar va real sektor korxonalarini parallel ravishda isloh qilish iqtisodiy islohotlarning samaradorligida muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga davlat ishtirokidagi korxonalarni restrukturizatsiya qilish va xususiylashtirish ularning iqtisodiy imkoniyatlarini oshirib, banklar faoliyatiga davlat aralashuvini keskin qisqartiradi.

Beshinchidan, islohotlar davrida davlat ishtirokidagi korxonalarining kreditlashga bo'lgan talabini cheklab qo'yimaslik hamda moliyaviy ommaboplikni ta'minlash uchun ayrim banklarda davlat ulushini saqlab turish maqsadga muvofiq.

Strategiya doirasida keyingi besh yillikda bank-moliya tizimini isloh qilish va rivojlantirishning to'rtta ustuvor yo'nalishlari belgilangan. Jumladan:

1. Bank tizimining samaradorligini oshirish banklarni iqtisodiy rivojlanishga ijobiy ta'sirini kuchaytiradi. Bunda:

- bank tizimiga zamonaviy yechimlarni joriy qilishga, moliyaviy va inson resurslari samaradorligini oshirishga ijobiy ta'sir ko'rsata oladigan moliyaviy barqaror va nufuzli investorlarni jalb qilish;

- imtiyozli va subsidiyalashgan kreditlarni qisqartirish, kreditlashni pul-kredit siyosati signallari asosida faqat bozor shartlarida amalga oshirishga o'tish;
- kredit resurslaridan erkin foydalanish imkoniyatlarini oshirish maqsadida banklarning davlat mablag'lariga bo'lgan qaramligini pasaytirish;
- banklarning samarali infratuzilmasini yaratish, bank faoliyatida zamonaviy texnologik yechimlarni keng joriy etish nazarda tutiladi.

2. Banklarning moliyaviy barqarorligini oshirish rejalashtirilgan islohotlar muvaffaqiyatining hamda bank tizimiga ishonchni saqlab turishning asosiy omili hisoblanadi. Ushbu yo'nalishda xususan:

- xalqaro standartlar va ilg'or tajribani qo'llagan holda banklarda korporativ boshqaruvni takomillashtirish;
- kreditlashning mo'tadil darajada o'sishini ta'minlash va kredit portfeli sifatini yaxshilash;
- bank nazoratini va banklarda tavakkalchiliklarni boshqarish tizimlarini rivojlantirish, shu jumladan riskka asoslangan nazorat tizimini tatbiq etish ishlari amalga oshiriladi.

3. Bank xizmatlari ommabopligini oshirish aholi va tadbirkorlik subyektlari, shu jumladan yetarli darajada xizmat ko'rsatilmaydigan (past daromadli jismoniy shaxslar, qishloq aholisi, mikrofirma va kichik korxonalar) qatlamning bazaviy bank xizmatlariga bo'lgan talabini qondirishni nazarda tutadi. Moliyaviy ommaboplik:

- Jahon banki bilan hamkorlikda moliyaviy ommaboplikni oshirishning aniq yo'nalishlari va chora-tadbirlarini belgilovchi moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish milliy strategiyasini ishlab chiqish va uni amalga oshirish;
- davlat ishtirokini aholi va kichik biznes subyektlarining yetarlicha xizmat ko'rsatilmaydigan va zaif qatlamlariga yo'naltirish;
- mavjud bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida moliyaviy vositachilik ekotizimini rivojlantirish hisobiga ta'minlanadi.

4. Bank tizimida davlat ulushini qisqartirish tizimni tubdan isloh qilishning eng muhim komponentidir. Ushbu maqsadda:

- shaffof tanlov asosida banklardagi davlat ulushini nufuzli xorijiy investorlarga sotish;

- xususiylashtirilayotgan banklarda davlat ishtiroki va aralashuvidan to'liq voz kechish;

- bank tizimini transformatsiya qilish va xususiylashtirish davrida hosil bo'ladigan iqtisodiy bo'shliqlarni to'ldirish maqsadida davlat ishtirokini uchta bankda saqlab turish nazarda tutilmoqda.

Strategiya doirasida banklarning biznes modellarini o'zgartirish orqali faoliyatlarini tijorlashtirish va mijozga yo'naltirilganligini oshirish, ularning korporativ boshqaruv va risk-menejment tizimlarini takomillashtirish, xizmatlar sifatini va ko'lamini oshirish maqsadida xalqaro moliya institutlari va sohaga ixtisoslashgan konsultantlarni jalb etgan holda davlat ishtirokidagi barcha banklar faoliyati transformatsiya qilinadi.

Bank tizimini isloh qilish davrida barcha aholi qatlamlarining moliyaviy xizmatlarga bo'lgan talabini qondirish, bank xizmatlarining hududiy qamrovini ta'minlash va davlatning ijtimoiy-iqtisodiy siyosatini amalga oshirish maqsadida davlat ishtiroki uchta bankda– Milliy bank, Agrobank va Mikrokreditbankda saqlab qolinadi.

Milliy bank faoliyati ustuvor ravishda strategik korxonalar va investitsion loyihalarga bozor shartlarida xizmat ko'rsatuvchi, shuningdek keng qamrovli bank mahsulotlarini taqdim etuvchi tizimli ahamiyatga molik bank sifatida belgilandi.

Agrobank va Mikrokreditbank filiallari tarmog'ining hududiy qamrovini inobatga olgan holda, ularning faoliyati aholi, kichik biznes subyektlari hamda qishloq xo'jaligidagi ishlab chiqaruvchilarni davlat tomonidan kredit orqali qo'llab-quvvatlashga, hududlarda, shu jumladan moliyaviy xizmatlar ko'rsatish qiyin bo'lgan olis tumanlarda jismoniy shaxslar va kichik tadbirkorlik subyektlariga xizmat ko'rsatish orqali barcha hududlarda bank xizmatlari ommabopligini oshirishga yo'naltiriladi.

Ipoteka-bank, O'zsanoatqurilishbank, Asaka bank, Aloqabank, Qishloq qurilish bank va Turonbankdagi davlat ulushlarini bosqichma-bosqich xususiylash-

tirish, bunda birinchi bosqichda banklar faoliyatini xalqaro moliya institutlari koʻmagida transformatsiya qilish, ikkinchi bosqichda esa davlat aktsiyalari paketini strategik investorlarga sotish nazarda tutilgan.

Mazkur Strategiyani amalga oshirish doirasida Xalq banki va Aziya alyans bank davlat aktsiyalari paketini xorijiy strategik investorlarga sotish rejalashtirilgan.

Shunga muvofiq, Xalq bankini xususiylashtirishga tayyorlash jarayonida jamgʻarib boriladigan pensiya tizimi mablagʻlarini boshqarish Moliya vazirligiga oʻtkaziladi.

Bundan tashqari, Oʻzagroeksportbank va Poytaxt bankning faoliyati qayta koʻrib chiqiladi.

Bank tizimini isloh qilish va xususiylashtirishga tayyorlashda Markaziy bankning bank tizimining regulyatori sifatidagi rolini kuchaytirish orqali lozim darajadagi prudentsial nazoratning amalga oshirilishi moliya tizimi barqarorligini taʼminlashning muhim komponenti hisoblanadi.

Strategiya doirasida amalga oshiriladigan islohotlar natijasida:

- davlat ulushi boʻlmagan banklar aktivlarining bank tizimi jami aktivlaridagi ulushini joriy 16 foizdan 2025 yil yakuniga qadar 60 foizgacha oshirish;
- banklarning xususiy sektor oldidagi majburiyatlarining umumiy majburiyatlardagi ulushini joriy 28 foizdan 2025 yil yakuniga 70 foizgacha oshirish;
- davlat ulushiga ega kamida uchta bank kapitaliga 2025 yilga qadar yetarli tajriba, bilim va obroʻga ega kamida uchta strategik xorijiy investorlarni jalb qilish;
- umumiy kreditlash hajmida nobank kredit tashkilotlarining ulushini joriy 0,35 foizdan 2025 yil yakuniga qadar 4 foizgacha oshirish;
- banklar depozitlarining majburiyatlariga nisbatini joriy 41 foizdan 2025 yil yakuniga qadar 50 foizga oshirish;
- banklarning xorijiy valyutadagi majburiyatlarining jami majburiyatlardagi ulushini joriy 58 foizdan 2025 yil yakuniga qadar 40 foizgacha kamaytirish rejalashtirilgan.

Mamlakat bank-moliya sektori rivojlanish darajasi va barqarorligini baholash maqsadida 2024 yilning yakuniga qadar Xalqaro valyuta jamg'armasi va Jahon bankining dasturi (FSAP) asosida moliyaviy sektor holatini baholash nazarda tutilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan ishlab chiqilgan "2021-2023 yillarga mo'ljallangan Moliyaviy xizmatlar ommabopligini oshirish milliy strategiyasi"¹¹ tasdiqlangan.

Ushbu hujjat Xalqaro moliya korporatsiyasining mamlakatda moliyaviy savodxonlik va moliyaviy ommaboplik darajasini kompleks hamda xolisona baholash maqsadida aholi bilan o'tkazgan so'rovnomasi natijalarini inobatga olgan holda Jahon banki ekspertlari ko'magida tayyorlangan.

Undan ko'zlangan asosiy maqsad, aholining barcha qatlamlari, shu jumladan, yetarli darajada moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olinmagan kam daromadga ega, qishloqlarda istiqomat qilayotgan fuqarolar hamda kichik biznes subyektlari uchun sifatli moliyaviy mahsulot va xizmatlardan foydalanish imkoniyati mavjud bo'lgan dinamik, innovatsion va inklyuziv moliya tizimini yaratishdan iborat.

Milliy strategiya doirasida kelgusi yillarda banklarning xizmat ko'rsatish nuqtalarini kengaytirish, bank xizmatlarini yetkazishning muqobil yo'llarini joriy etish va bank agentlari tarmog'ini yaratish orqali bazaviy moliyaviy xizmatlar qamrovini oshirish, bozorga yangi fintex kompaniyalarning kirib kelishiga qulay shart-sharoitlar yaratish, masofadan identifikatsiya qilish tizimini yo'lga qo'yish belgilangan. Shu bilan birga, milliy to'lov tizimini modernizatsiya qilish orqali raqamli moliyaviy xizmatlarni rivojlantirish, tadbirkorlar loyihalarini moliyalashtirishga mo'ljallangan turli moliyaviy vositalarni rivojlantirish va nobank kredit tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish orqali kichik tadbirkorlik subyektlarini moliyalashtirishni kengaytirish ko'zda tutilgan.

Shuningdek, moliyaviy mahsulot va xizmatlar to'g'risidagi ma'lumot-larning ochiqligi va shaffofligini ta'minlash, shikoyatlar va nizolarni hal qilishning samarali mexanizmlarini joriy etish orqali moliyaviy xizmatlar iste'molchilari huquqlarining

¹¹ <https://cbu.uz/oz/about/open-activity/work-plan/542768/>

himoyasini kuchaytirish belgilan-gan. Qolaversa, OAV orqali aholining moliyaviy xizmatlardan xabardorligini oshirish, umumta'lim muassasalarida va noiqtisodiy yo'nalishdagi ta'lim muassasalarida "Moliyaviy savodxonlik" o'quv dasturini joriy etish, shuningdek, moliyaviy savodxonlikni oshirish bo'yicha o'quv dasturlarini ishlab chiqish orqali aholi va tadbirkorlarning moliyaviy savodxonligi oshiriladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasi tasdiqlandi. Strategiya Xalqaro Mehnat Tashkilotining "Minimal ijtimoiy himoya darajalari to'g'risida"gi 202-son tavsiyasiga muvofiq barcha fuqarolar uchun minimal ijtimoiy himoya darajasini kafolatlash tizimini yaratishni nazarda tutadi.

Ijtimoiy himoya strategiyasi ushbu sohadagi to'rt yo'nalishni qamrab olgan. Xususan, Strategiyada ijtimoiy xizmatlar, ijtimoiy sug'urta, ijtimoiy yordam va bandlikka ko'maklashish dasturlarida amalga oshirilishi ko'zda tutilgan o'zgarishlar belgilab berilgan. Shuningdek, beshinchi yo'nalish sifatida sohadagi vazirlik va idoralarning mas'uliyat va vazifalarini qayta ko'rib chiqishga oid bob qo'shilgan.

Birinchi yo'nalish bo'yicha, ya'ni ijtimoiy xizmatlar sohasida, amalga oshiriladigan chora bu ijtimoiy xizmatlarni mahalla darajasiga tushirishdir.

Ikkinchi yo'nalish, ya'ni ijtimoiy sug'urta tizimini isloh qilish sohasida, shu yilning avgust oyida Ijtimoiy sug'urta jamg'armasi shakllantirilishi ko'zda tutilgan. Ushbu jamg'armaga mablag'lar Davlat byudjetidan ajratiladi. Keyinchalik esa, Moliya vazirligining hisob-kitoblariga asosan Jamg'armaning qo'shimcha manbalari aniqlanadi.

Uchinchi yo'nalish bo'yicha, ya'ni ijtimoiy yordam sohasida kam ta'minlangan oilalarga to'lab kelinayotgan bolalar nafaqasini ijtimoiy shartnoma tuzish orqali to'lash tizimi yo'lga qo'yilishi ko'zda tutilgan.

To'rtinchi yo'nalish, ya'ni bandlikka ko'maklashish sohasida, asosiy maqsad aholini doimiy daromad manbai bilan ta'minlashga qaratiladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Moliyaviy siyosatning iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishdagi o‘rni nimada ko‘rinadi?
2. Moliyaviy siyosatning asosiy ko‘rinishlari haqida gapirib bering?
3. Hududiy mezonga ko‘ra moliyaviy siyosatning qanday turlari faqlanadi?
4. Davlatning byudjet siyosati haqida gapirib bering?
5. Davlat ijtimoiy siyosatining maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
6. Davlat ijtimoiy sug‘urtasi sohasidagi siyosat haqida gapirib bering?

VII BOB. IQTISODIYOTDA MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH

7.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari.

7.2. Davlatning iqtisodiy monopoliyaga qarshi siyosati chora-tadbirlari.

7.3. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo‘nalishlari.

7.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari

Raqobat bozor iqtisodiyotining va umuman, tovar xo‘jaligining eng muhim belgisi, uni rivojlantirish vositasi hisoblanadi. Raqobat – bozor subyektlari iqtisodiy manfaatlarining to‘qnashuvidan iborat bo‘lib, ular o‘rtasidagi yuqori foyda va ko‘proq nafga ega bo‘lish uchun kurashni anglatadi.

Hozirgi bozor iqtisodiyotida raqobatning quyidagi asosiy vazifalarini ajratib ko‘rsatish mumkin:

- 1) tartibga solish vazifasi;
- 2) resurslarni joylashtirish vazifasi;
- 3) innovatsion vazifa;
- 4) moslashtirish vazifasi;
- 5) taqsimlash vazifasi;
- 6) nazorat qilish vazifasi.

Raqobatning tartibga solish vazifasi ishlab chiqarishni talab (iste‘mol)ga muvofiqlashtirish maqsadida taklifga ta‘sir o‘tkazishdan iborat. Aynan shu vazifa yordamida iqtisodiyotda taklifning talab orqali, ishlab chiqarish tarkibi va hajmining yakka tartibdagi va ijtimoiy ehtiyojlar orqali belgilanishiga erishiladi, ya‘ni iqtisodiyot bozor qonunlari asosida tartibga solinadi.

Raqobatning resurslarni joylashtirish vazifasi ishlab chiqarish omillarini ular eng ko‘p samara beradigan korxonalar, hudud va mintaqalarga oqilona joylashtirish imkonini beradi.

Raqobatning innovatsion vazifasi fan-texnika taraqqiyoti yutuqlariga asoslanuvchi hamda bozor iqtisodiyoti subyektlarining rivojlanishini taqozo etuvchi turli ko‘rinishdagi yangiliklarning joriy etilishini anglatadi.

Raqobatning moslashtirish vazifasi korxonalar (firma)larning ichki va tashqi muhit sharoitlariga ratsional tarzda moslashishiga yo'naltirilgan bo'lib, ularning shunchaki o'zini-o'zi saqlab, iqtisodiy jihatdan yashab qolishidan xo'jalik faoliyati sohalarining ekspansiyasi (kengayishi)ga o'tishini bildiradi.

Raqobatning taqsimlash vazifasi ishlab chiqarilgan ne'matlar yalpi hajmi (yalpi ichki mahsulot)ning iste'molchilar o'rtasida taqsimlanishiga bevosita va bilvosita ta'sir o'tkazadi.

Nihoyat, raqobatning nazorat qilish vazifasi bozordagi ba'zi ishtirokchilarning boshqa bir ishtirokchilar ustidan monopolistik hukmronlik o'rnatishiga yo'l qo'ymaslikka yo'naltiriladi.

Raqobat o'z miqyosiga ko'ra, raqobat ikki turga – tarmoq ichidagi va tarmoqlararo raqobatga bo'linadi. Tarmoq ichidagi raqobat tovar ishlab chiqarish va sotishning qulay sharoitiga ega bo'lish, qo'shimcha foyda olish uchun bir tarmoq korxonalar o'rtasida boradi. Tarmoq ichidagi raqobat natijasida texnika darajasi va mehnat unumdorligi yuqori bo'lgan korxonalar qo'shimcha foyda oladilar va aksincha, texnika jihatdan nochor korxonalar esa ishlab chiqarilgan tovar qiymatining bir qismini yo'qotadilar va zarar ko'radilar.

Tarmoqlararo raqobat turli tarmoq korxonalar o'rtasida eng yuqori foyda normasi olish uchun olib boriladigan kurashdan iborat. Bunday raqobat kapitalning foyda normasi kam bo'lgan tarmoqlardan foyda normasi yuqori tarmoqlarga oqib o'tishiga sabab bo'ladi. Demak, tarmoqlararo raqobat kapital qaysi tarmoqqa kiritilmasin, xuddi shu tarmoq foyda me'yorlarini o'rtacha foyda normasiga «baravarlashtiradi».

Iqtisodiy adabiyotlarda bir tarmoq ichidagi raqobatning to'rtta shakli alohida ajratib ko'rsatiladi. Bular: sof raqobat, sof monopoliya, monopolistik raqobat va oligopoliyadir.

Sof raqobat sharoitida bir xil mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqda juda ko'p sonli korxonalar mavjud bo'ladi. Ayni paytda, ushbu mahsulot xaridor va iste'molchilarining soni ham juda ko'p bo'ladi. Sof raqobatli bozorda alohida

korxonalar mahsulot narxi ustidan nazorat oʻrnata olmaydi yoki nazorat sezilarsiz darajada boʻladi.

Sof monopoliyada tarmoq bitta firmadan iborat boʻlganligi sababli, u mavjud mahsulot (xizmat)ning yagona ishlab chiqaruvchisi hisoblanadi va yakkahukmronlik shakllanadi. Monopoliya sharoitida firma narx ustidan sezilarli nazoratni amalga oshiradi

Monopolistik raqobat oʻz ichiga ham monopoliya, ham raqobat unsurlarini oladi. Bunda tarmoqdagi bir turdagi mahsulotning oʻnlab ishlab chiqaruvchilari bir-birlari bilan qulay narx hamda ishlab chiqarish hajmiga erishish borasida raqobatlashadilar. Biroq, ayni paytda, har bir ishlab chiqaruvchi oʻz mahsulotini tabaqalashtirish, yaʼni shu turdagi boshqa mahsulotlardan qaysi bir jihati (sifat darajasi, shakli, qadoqlanishi, sotish sharoitlari va h.k.) boʻyicha farqlash orqali uning monopol ishlab chiqaruvchisiga aylanadi.

Oligopoliya – tarmoqda u qadar koʻp boʻlmagan korxonalarining mavjud boʻlishi va hukmronlik qilishidir. Qaysi tovarlar va xizmatlar bozorida nisbatan kam sonli ishlab chiqaruvchilar hukmronlik qilsa, shu tarmoq oligopolistik tarmoq hisoblanadi.

Shuningdek, iqtisodiy adabiyotlarda gʻirrom va halol raqobatlashuv usullari ham ajratib koʻrsatiladi. Raqobatlashuvning noanʼanaviy, jamiyat tomonidan eʼtirof etilmagan, ijtimoiy ahloq qoidalari doirasidan chetga chiquvchi, noiqtisodiy (yaʼni, jismoniy kuch ishlatish, majburlash, raqiblarning obroʻsiga putur yetkazish va h.k.) usullaridan foydalanish gʻirrom raqobat deb yuritiladi. Halol raqobat – raqobat kurashida jamiyat tomonidan tan olingan iqtisodiy usullarni qoʻllash, oʻzining maqsad va manfaatlariga erishishda umumjamiyat manfaatlariga zid keluvchi holatlarni qoʻllamaslik kabi qoidalarga asoslanadi.

Raqobat kurashining ikki usuli farqlanadi: narx vositasidagi raqobat va narxsiz raqobat. Narx vositasida raqobatlashuv kurashning asosiy usuli boʻlib, ishlab chiqaruvchilarning oʻz tovarlari narxini boshqa ishlab chiqaruvchilarning shunday mahsulotlari narxiga nisbatan pasaytirishi hisoblanadi. Narxsiz raqobatda

kurashning asosiy omili tovarlarning narxi emas, balki uning sifati, servis xizmat ko'rsatish, ishlab chiqaruvchi firmaning obro'-e'tibori hisoblanadi.

7.2. Davlatning iqtisodiy monopolizmga qarshi siyosati chora-tadbirlari

Davlat bozor iqtisodiyotini rivojlantirishning asoslaridan biri bo'lgan raqobat mexanizmining to'liq ishlashi uchun hamda aholini ma'lum darajada ijtimoiy himoyalash maqsadida iqtisodiy monopolizmga qarshi chora-tadbirlarni amalga oshiradi. Ma'lumki, sobiq sotsialistik mamlakatlarda, shu jumladan, sobiq sovet ittifoqida davlat mulkining yakkahokimligi, rejali xo'jalik yuritish tizimining amal qilishi oqibatida iqtisodiy raqobat uchun sharoit bo'lmadi. Tadbirkorlik va tanlash erkinligi ham mavjud emasdi. Shu boisdan O'zbekistonda bozor iqtisodiyotiga o'tish uchun raqobatchilikni tiklash lozim bo'ladi. Buning uchun davlat mulkini uning ixtiyoridan chiqarish va xususiylashtirishning o'zi kifoya qilmaydi. Chunki yangidan tashkil topadigan aksionerlik jamiyatlari, konsern, uyushmalar, xususiy firmalar yana iqtisodiy yakkahokim bo'lib qolishlari mumkin. Shu boisdan rivojlangan mamlakatlarda to'plangan yakkahokimlikka qarshi kurash tajribalari asosida antimonopol siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

Dastlabki monopolizmga qarshi qonun 1890 yilda (trestlarga qarshi Sherman qonuni) AQShda qabul qilingan. Hozirgi davrda ana shunga o'xshash qonunlar deyarli barcha rivojlangan mamlakatlarda qabul qilingan bo'lib, mazkur qonunchilik asosan uch yo'nalishga ega.

Birinchi, har qanday yirik firma, korporatsiya mahsulot ishlab chiqarishning 40-50 foizdan ortig'ini o'z qo'lida to'plamasligi zarur.

Ikkinchi, barcha yirik korxonalar jismoniy va yuridik shaxslar uchun o'zining va boshqa hissadorlik jamiyatlari aksiyalarining to'planadigan ulushlari miqdori cheklab qo'yiladi.

Uchinchi, bozor baholarini talab va taklif nisbatini inobatga olmay, o'zaro kelishib belgilash va ushlab turishga qaratilgan kelishuvlar, bozorlarni o'zaro taqsimlab olishlar man qilinadi.

Monopoliyaga qarshi qonunchilikni tatbiq etish uchun maxsus ma'muriy muassasalar, qo'mitalar tuziladi. Ular korxonalarining tuzilishiga, qimmatbaho qog'ozlarning taqsimlanishiga aralashadilar va barcha uchun majburiy qaror ishlab chiqaradi. Bunda Yaponiya tajribasi qo'l kelishi mumkin. Yaponiyada Ikkinchi jahon urushidan keyin yakkahokim monopoliyalarni man qiluvchi qonunga amal qilishni nazorat qiluvchi odilona kelishuvlar yuzasidan tashkil topgan qo'mita keng vakolatlarga ega bo'lib, mazkur qo'mita mustaqil ravishda ish yuritadi. Agar amaldagi qonunchilikning buzilishini qo'mita aniqlasa va bu holat sud tomonidan tasdiqlansa, uni buzgan firmaga juda katta jarima solinadi. Qo'mita o'zaro raqobat qiluvchi korporatsiyalarning bir-birlari bilan kartel shartnomalari tuzishlarini man qiladi. Agarda ana shunday shartnomalar iqtisodiy zarurat sifatida tuzilsa, qisqa muddatli bo'lishi nazorat qilinadi.

Monopoliyaga qarshi davlat organlarining monopolistik faoliyatni cheklash va tartibga solishga qaratilgan faoliyat yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- monopoliyadan chiqarish bo'yicha tarmoq dasturlarini ishlab chiqish va ularni amalga oshirishni nazorat qilish;
- bozorda ma'lum tovar bo'yicha 35% dan ortiq ulushga ega bo'lgan va ryestrgra kiritilgan xo'jalik subyektlarining bozordagi hatti-xarakatini nazorat qilish;
- tovar bozorlarida ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik subyektlarining monopolistik faoliyatining oldini olish va unga barham berish;
- tovar bozorlariga kirish to'siqlarini, shuningdek, xalqaro savdo va investitsiyalar uchun tarifli va tarifsiz to'siqlarni kamaytirish bo'yicha harakatlarni amalga oshirish;
- xo'jalik subyektlarini bo'lib yuborish, yoki ushbu tovar bozoriga kirishni istagan yangi xo'jalik subyektlarini qo'llash-quvvatlash yo'li bilan monopolistik tovar bozorida xo'jalik subyektlari sonini ko'paytirish;
- xo'jalik subyektlarining qo'shilishiga va yuridik shaxslarning uyushmalar tashkil etishlarini man qilish;
- g'irrom, nohalol raqobatning oldini olish;

- tovar bozorlarida ustun mavqega ega bo'lgan xo'jalik subyektlarining bozor salohiyatini (potensialini) cheklash.

Buyuk Britaniya va Fransiyada korxonalarining qo'shilishi natijasida tashkil topgan yangi korxonaning bozor ulushi 25%dan, aktivlar hajmi ham ma'lum miqdordan oshmasligi kerakligi belgilab qo'yilgan.

Germaniyada bundan tashqari yillik sotish hajmining quyi chegarasi ham belgilab qo'yiladi AQSH, Yaponiya, Kanada, Avstraliyada qo'shilish to'g'risidagi shartnomalar davlatning tegishli organlari ruxsatisiz tuzilgan taqdirda noqonuniy hisoblanadi. Buyuk Britaniya, Fransiya va Germaniyada aktivlari qiymati va sotish hajmi bo'yicha yirik firmalarning qo'shilishigina nazorat qilinadi.

Kartellar AQSH, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Portugaliya, Avstraliya, Kanadada to'liq man qilingan. Bu haqdagi keluv qonunni buzilishi holati deb hisoblanadi. Kelishuv to'g'risidagi ma'lumot tasdiqlansa, monopol foyda miqdoridan 3 barobar ko'p miqdorda shtrafqa tortiladi. AQShda yashirin kartelda ishtirok etish javobgarlikka tortiladigan jinoyat hisoblanadi. Ta'minot va sotish faoliyati bo'yicha firmalarning birlashishi tannarxni pasaytirishga imkon bersa ham noqonuniy faoliyat deb baholanadi.

7.3. O'zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo'nalishlari

O'zbekiston Respublikasida ham iqtisodiyotda raqobatchilik muhitini vujudga keltirish maqsadida 1992 yilning avgust oyida "Monopol faoliyatni cheklash to'g'risida"gi Qonun kuchga kiritildi. Mazkur Qonun asosida iqtisodiyotda raqobatchilikni rivojlantirishga qaratilgan bir qator normativ hujjatlar ishlab chiqilib, amalga oshirila boshlandi.

1996 yil 27 dekabrda O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi, 1996 yil 26 aprelda "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi qonunlari qabul qilindi. Ushbu qonun me'yor va talablarini amalga oshirish, monopoliyalarga qarshi kurashish va ularning faoliyati ustidan nazorat qilishga yo'naltirilgan funksional idora sifatida 1992 yilda Moliya vazirligi huzuridagi Monopoliyadan

chiqarish va raqobatni rivojlantirish Bosh boshqarmasi tashkil etildi va u 1996 yil 15 mayda Moliya vizirligi huzuridagi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish qo‘mitasiga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2000 yil 2 avgustdagi 2676-sonli Farmoni hamda Vazirlar Mahkamasining 300-sonli Qaroriga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi tashkil etildi.

Iqtisodiyotning xususiy sektorini jadal rivojlantirishni rag‘batlantirish, monopoliya kompaniyalari faoliyati ustidan nazoratni kuchaytirish, bankrot va monopolist kompaniyalarni qayta tashkil etish, raqobat muhitini shakllantirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 30 apreldagi 3602-sonli Farmoni va 2005 yil 2 maydagi 66-sonli Qaroriga muvofiq mazkur qo‘mita O‘zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash davlat qo‘mitasiga aylantirildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2010 yil 26 fevraldagi “Monopoliyaga qarshi ishlarni tartibga solish va raqobatni rivojlantirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-4191-sonli Farmoni bilan kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlash qo‘mitaning asosiy vazifalari qatoridan chiqarildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «O‘zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasini tashkil etish to‘g‘risida” 2017 yil 18 apreldagi PF-5016-sonli Farmoniga asosan qayta tashkil etilgan qo‘mitaning faoliyat vazifalari va yo‘nalishlari belgilab berilgan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2017 yil 18 apreldagi PQ-2897-son qaroriga asosan O‘zbekiston Respublikasi Xususiylashtirilgan korxonalariga ko‘maklashish va raqobatni rivojlantirish davlat qo‘mitasi

tuzilmasida hududiy filiallar bilan birgalikda Tadbirkorlik faoliyati asoslarini o'qitish respublika markazi tashkil etildi.

O'zbekiston Respublikasida antimonopol siyosatning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- respublikada sog'lom raqobat muhitini yaratish uchun zarur tashkiliy, iqtisodiy va moliyaviy shart-sharoitlar, mustahkam huquqiy bazani shakllantiruvchi va muvofiqlashtiruvchi markaz funksiyalarini amalga oshirish;

- bozor iqtisodiyoti talablariga javob beruvchi raqobat qonunlari, umumiy qabul qilingan normalar va qoidalarni samarali amalga oshirishni ta'minlovchi monopoliyaga qarshi tartibga solishning kuchli tizimini barpo etish;

- raqobatni va tadbirkorlikni rivojlantirish asosida bozor qayta o'zgartirishlari chuqurlashishiga ko'maklashish;

- insofsiz raqobatchilar tomonidan tovar va moliya bozorlari, birinchi navbatda, iste'mol tovarlari bozorini monopollashtirish yuzasidan har qanday urinishlarning oldini olish, ularni cheklash va ularga barham berish;

- monopoliyaga qarshi davlat siyosati konsepsiyasini amalga oshirish, monopoliyadan chiqarish bo'yicha respublika, tarmoq va mintaqaviy dasturlar ishlab chiqilishi va amalga oshirilishini muvofiqlashtirish;

- monopoliyaga qarshi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi, shuningdek, o'z vakolati doirasida tabiiy monopoliyalar subyektlari faoliyati ustidan nazoratni amalga oshirish;

- reklama va iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish to'g'risidagi qonunchilik hujjatlariga rioya qilinishi ustidan nazoratni amalga oshirish;

- iste'mol tovarlari narxlari va xizmatlarga tariflar monitoringini o'tkazish, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish jamiyatlari bilan birgalikda narxlarning asossiz ravishda o'sib ketishi, bozorda sifatsiz iste'mol tovarlari sotilishi va xizmatlar ko'rsatilishiga olib keluvchi insofsiz raqobatning oldini olish chora-tadbirlarini ko'rish;

- monopol xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatini davlat tomonidan samarali tartibga solish va nazorat qilishga, raqobat muhitini rivojlantirish,

iste'molchilar huquqlarini muhofaza qilish va reklama faoliyatiga yo'naltirilgan normativ-metodologik bazani takomillashtirish va h.k.

Bozor iqtisodiyotiga o'tish sharoitida tovarlar bozorida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini saqlash, rivojlantirish maqsadida O'zbekiston Respublikasining "Tovar bozorlarida monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat to'g'risida"gi Qonuni qabul qilingan. Bu Qonunga binoan monopolistik faoliyatga xo'jalik yurituvchi subyektlarning raqobatga yo'l qo'ymaslikka, uni cheklash yoki bartaraf etishga qaratilgan harakatlari yoki harakatsizligi deb ta'rif beriladi .

2012 yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi qonunda monopolistik faoliyat uchun asos bo'ladigan "Ustun mavqe tovar yoki moliya bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning yoxud shaxslar guruhining raqobatlashuvchi xo'jalik yurituvchi subyektlarga bog'liq bo'lmagan holda unga o'z faoliyatini amalga oshirish va raqobatning holatiga hal qiluvchi ta'sir ko'rsatish, tegishli bozorga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning kirishini qiyinlashtirish yoxud ularning iqtisodiy faoliyat erkinligini boshqacha tarzda cheklash imkoniyatini beradigan holatidir.

Tovar bozorida qaysi xo'jalik yurituvchi subyekt yoki shaxslar guruhi tovarining ulushi:1) ellik va undan ortiq foizni tashkil etsa;2) o'ttiz besh foizdan ellik foizgacha hajmda bo'lib, bunda quyidagi shartlar:xo'jalik yurituvchi subyektning tovar bozoridagi ulushi kamida bir yil mobaynida barqaror bo'lib turishi;tovar bozorida boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarga (raqobatchilarga) tegishli ulushlarning nisbiy miqdorda bo'lib turishi;ushbu bozorga yangi xo'jalik yurituvchi subyektlarning (raqobatchilarning) kirishiga imkoniyat bo'lishi shartlari belgilangan bo'lsa, shu xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining mavqei ustun mavqe deb e'tirof etiladi.

Moliya bozorida xo'jalik yurituvchi subyektning yoki shaxslar guruhining ustun mavqei e'tirof etish tartibi va shartlari O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi" .

Ustun mavqeni egallab turgan xo‘jalik yurituvchi subyektning raqobatni cheklaydigan va boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarning manfaatlarini kamsitgan yoxud kamsitishi mumkin bo‘lgan harakatlari taqiqlanadi. Xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘z yuqori mavqeini suiiste‘mol qiladigan xatti-harakatlariga quyidagilar kiradi:

- bozorlarda taqchillikni keltirish yoki uni saqlash va narxlarni oshirish maqsadida tovarlarni muomaladan olib qo‘yish;

- monopol qimmat yoki monopol arzon narxlarni belgilash. Monopol qimmat narx tovar bozorida ustun mavqega ega bo‘lgan xo‘jalik yurituvchi subyektning ishlab chiqarish quvvatidan to‘laligicha foydalanmaslik tufayli qilgan asossiz xarajatlarini qoplash yoki tovar sifatini pasaytirish natijasida qo‘shimcha foyda olish maqsadida tovarga belgilagan narx hisoblanadi.

Monopol arzon narx esa ushbu xo‘jalik subyektining sotib olayotgan tovariga qo‘shimcha foyda olish yoki qilingan asossiz xarajatlarni sotuvchi hisobiga qoplash maqsadida belgilaydigan narxidir. Shuningdek, raqobatchini bozordan siqib chiqarish uchun monopolistik mavqedagi xo‘jalik subyekti belgilagan zarar ko‘radigan darajadagi narx hisoblanadi. Bunday narxlarning belgilanishi oqibatida raqobat cheklanadi.

Insofsiz raqobat, ya‘ni xo‘jalik yurituvchi subyektlarning tadbirkorlik faoliyatida ustunlikni qo‘lga kiritishga qaratilgan ular o‘rtasida musobaqalashuvni istisno etadigan, iste‘molchilarni chalg‘itish usullari qo‘llanuvchi raqobatdir.

O‘zbekistonda monopoliyaga qarshi davlat organi monopolistik faoliyat va insofsiz raqobatni cheklash hamda to‘xtatib qo‘yish sohasida davlat siyosatini olib boradi.

Monopoliyaga qarshi davlat organi xo‘jalik subyektlarini tashkil etish, qayta tashkil etish, tugatish ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. Agar xo‘jalik subyektlarining qo‘shilishi, birlashtirilishi, xolding kompaniyalariga aylantirilishi oqibatida monopoliya vujudga keladigan bo‘lsa, u holda ularning iltimosnomalari rad etiladi.

Ushbu organ aksiyalar, ulushlar va boshqa mulkiy huquqlarni olish vaqtida monopoliyaga qarshi kurashga doir qonun hujjatlariga rioya etilishi ustidan davlat nazoratini amalga oshiradi. Zaruriy va mumkin bo'lgan hollarda monopolistik korxonalar majburiy tarzda bo'lib ham yuboriladi. Monopoliyaga qarshi qonun hujjatlari buzilganda ushbu organ uni buzgan xo'jalik subyektlariga qonunda belgilangan jarimalarni soladi yoki ularning ishini sudga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasida monopolistik faoliyatni cheklashga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi natijasida bugun avval monopollashgan tekstil, qurilish materiallarini ishlab chiqarish, farmatsevtika, mebel va oziq-ovqat sanoati kabi sohalarda sog'lom raqobat muhiti shakllanib, yirik monopoliyalar tugatildi. Monopollashgan bozorni tahlil qilish tubdan qayta ko'rib chiqildi, asosiy e'tibor tarmoqni o'rganishdan tovar bozorlardagi talab va taklifga, bozor muvozanatiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi omillarga qaratilmoqda. Ushbu asosda Qo'mita tomonidan xar yili 100 ga yaqin tovar va moliya bozorlari segmentlari o'rganilmoqda.

Xo'jalik yurituvchi subyektlarni tekshirish o'rniga, "kartel" deb nomlanuvchi turli shakldagi, ayniqsa narx sohasidagi kelishuvlar va kelishib qilingan harakatlarni aniqlash bo'yicha tahlillar amalga oshirilmoqda.

O'zbekistonda yuqori likvidli va monopol mahsulotlar sotib olishda va korporativ xaridlarda tadbirkorlik subyektlari qatnashishi uchun tadbirkorlik subyektlariga keng sharoitlar yaratish bo'yicha ham chora –tadbirlar amalga oshirilmoqda.

2013 yildan boshlab O'zbekiston Respublikasining Prezidentining PQ-1948 –sonli qaroriga muvofiq tabiiy monopoliya subyektlari va davlat korxonalari ehtiyojlari uchun tovarlarni sotib olishga xususiy tadbirkorlar keng jalb qilish va raqobatni rivojlantirishni ta'minlash maqsadida, elektron savdolar orqali korporativ xaridlarni amalga oshirishning yangi tartibi joriy etildi. Hozirgi kunda xaridlarning deyarli 98 foizi tadbirkorlik subyektlari hissasiga to'g'ri kelmoqda .

O'zbekiston Respublikasining "Tabiiy monopoliyalar to'g'risida"gi Qonuniga (yangi tahriri) asosan tabiiy monopoliya subyektlari bilan iste'molchi va

davlat manfaatlarining mutanosibligi ta'minlanadi. Ushbu qonunga ko'ra tabiiy monopoliya tovar bozorining texnologik xususiyatlari tufayli muayyan tovarlar (ishlar, xizmatlar) turlariga bo'lgan talabni qondirishning raqobatli sharoitlarini yaratish mumkin bo'lmagan yoki iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiq bo'lmagan holati hisoblanadi .

O'zbekistonda tabiiy monopoliya subyektlarining faoliyati quyidagi sohalarda davlat tomonidan tartibga solinadi:

- neft, neft mahsulotlari va gazni quvur orqali transportirovka qilish;
- elektr va issiqlik energiyasini ishlab chiqarish hamda transportirovka qilish;
- temir yo'llari infratuzilmasidan foydalanish;
- umumiy erkin foydalaniladigan pochta aloqasi xizmatlari;
- suv quvurlari va kanalizatsiya xizmatlari;
- aeronavigatsiyalar, portlar va aeroportlar xizmati;
- transport terminallari xizmatlari.

Qonunda tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va u vakolat bergan organ, ya'ni O'zbekiston Respublikasi Monopoliyadan chiqarish, raqobat va tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash davlat qo'mitasi va uning joylardagi organlari tabiiy monopoliya subyektlari faoliyatini tartibga soladi.

Monopoliyaga qarshi organ qonun hujjatlarining buzilishiga yo'l qo'ygan tabiiy monopoliya subyektlariga jarima soladi yoki qonun buzilishi holatlarini to'xtatish va bartaraf etish bo'yicha bajarilishi majburiy bo'lgan ko'rsatmalar yuboradi, shu bilan birga, sudga da'vo arizasi bilan murojaat etadi.

Shuningdek, mahalliy davlat hokimiyati organlariga bajarilishi majburiy bo'lgan, ular tomonidan ushbu qonunga zid tarzda qabul qilingan hujjatlarni bekor qilish yoki o'zgartirish kiritish to'g'risida ko'rsatmalar yuboradi. Monopolistik faoliyatni cheklash va raqobat muhitini yaratishdan ko'zlangan maqsadlaridan biri iste'molchilarning tanlash erkinligini ta'minlash va huquqlarini himoya qilishdan iboratdir. O'zbekiston Respublikasining "Iste'molchilarning huquqlarini himoya qilish to'g'risida"gi Qonunga muvofiq iste'molchi foyda chiqarib olish bilan

bog'liq bo'lmagan hamda shaxsiy iste'mol yoki xususiy xo'jalikda foydalanish maqsadida tovar sotib oluvchi yoki ish, xizmatga buyurtma beruvchi yoxud shu niyatda bo'lgan fuqaro (jismoniy shaxs) hisoblanadi.

Davlat iste'molchilarning tovar (ish, xizmat) sotib olish va undan foydalanish chog'idagi huquqlari hamda qonun bilan qo'riqlanadigan manfaatlarining himoya qilinishini kafolatlaydi.

6.4. Raqobatni rivojlantirish va himoya qilishni kuchaytirish

Monopoliyadan chiqarish, raqobat muhitini yaratish va rivojlantirish vazifalari bilan bir qatorda, raqobatni himoya qilish vazifasi ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu boisdan 2012 yil 6 yanvarda O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonuni qabul qilindi. "Raqobat to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi natijasida quyidagilarga erishilishi ko'zda tutilgan edi:

- raqobatni himoya qilish tovar va moliyaviy bozorlarni ham qamrab oladi;

- iqtisodiy, kapital konsentratsiyasi (aksiyalarni sotish-sotib olish, qo'shilish, birlashtirish va h.k.) bo'yicha bitimlarni nazorat qilish kuchayadi. Bozor, kapital konsentratsiyasi bo'yicha bitimlarga monopoliyaga qarshi organlardan ruxsat olish protseduralari, tartib-qoidalari bu sohadagi xalqaro me'yorlarga muvofiqlashtiriladi;

- monopolist-korxonalarining tovar va xizmatlariga narxni shakllantirishda narxlarni tartibga solishning bozor mexanizmini himoya qilish kuchayadi. Bu borada yangi usul va dastaklar ishlab chiqiladi.

O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonunining qabul qilinishi va amal qilishi erkin raqobatni himoya qilish maqsadida quyidagi vazifalarni hal qilish bo'yicha chora-tadbirlarni ishlab chiqishni taqozo etadi:

- monopolist-korxonalar va ayrim davlat boshqaruv organlarining raqobatga qarshi faoliyatining oldini olish, tadbirkorlik faoliyati erkinligi va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish tizimini mustahkamlash, raqobatlashish madaniyatini oshirish;

- raqobatni jadallashtirish, monopoliyaga qarshi organlar vakolatlari, vazifalari va faoliyatini takomillashtirish tadbirlarini amalga oshirish;

- monopoliyaga qarshi kurashuvchi organlar uchun kadrlar tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish tizimini takomillashtirish, ular faoliyatining ochiqligini ta'minlash, raqobatni himoya qilish bo'yicha ishlarni ommaviy axborot vositalarida keng yoritib borish.

Mazkur qonunga muvofiq tovar yoki moliya bozorida raqobatni himoya qilish maqsadida quyidagilar ta'qiqlanadi:

sun'iy ravishda narxlar, tariflar, chegirmalar, ustamalar, qo'shimcha to'lovlarni belgilash yoki saqlab turish, erkin bozor narxlarining qaror topishiga to'sqinlik qilish;

ishlab chiqarish ustidan, mahsulot sotish bozorlari va kapital qo'yilmalar ustidan nazorat o'rnatish, ishlab chiqarish hajmlarini kelishib olish;

shartnoma predmetiga taalluqli bo'lmagan raqobatni cheklovchi va kamsituvchi shartlarni, asossiz talablarni majburan qabul qildirish;

boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarning bozorga kirishini cheklash yoki ularni bozordan chetlashtirish taqiqlanadi;

xo'jalik yurituvchi subyektlarning kelishib olingan harakatlari va bitimlariga yo'l qo'yilmaydi. Ushbu taqiq tovarlarni tovar belgisi, firma nomi va sotuvchining intellektual mulk ob'ektlariga bo'lgan boshqa mutloq huquqlari orqali realizatsiya qilishni sotib oluvchi tomonidan tashkil etish to'g'risidagi bitimlarga nisbatan tatbiq etilmaydi .

Insofsiz raqobat, shu jumladan, boshqa xo'jalik yurituvchi subyektga zarar keltirishi mumkin bo'lgan noto'g'ri taqqoslashlar, xo'jalik yurituvchi subyekt (raqobatchi) tomonidan ishlab chiqarilayotgan tovarni uning tashqi bezatilishini, nomini, tamg'alanishini, tovar belgisini, reklama materiallaridan, tovarning firma o'rovi va shaklini nusxa ko'chirish orqali qalbakilashtirish, xo'jalik subyektining faoliyatiga oid axborotni, shu jumladan tijorat sirini oshkor etish, tovar yoki moliya bozoriga boshqa xo'jalik yurituvchi subyektning kirishiga to'siq qo'yish taqiqlanadi .

Raqobatni himoya qilishda xo'jalik subyektlariga berilayotgan turli imtiyoz va preferensiyalarni oqilonlashtirish muhim ahamiyatga ega. Bu borada

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev Oliy Majlisga murojaatnomasida “Bozor iqtisodiyotining talabi shundayki, resurs va imkoniyatlardan foydalanish imkoni, ya’ni faoliyat maydoni hammaga teng bo‘lishi kerak. Yakkahokimlikka hech kimning haqqi yo‘q. Shu nuqtai nazardan qaraydigan bo‘lsak, aholi ehtiyoji uchun zarur bo‘lgan mahsulotlarni mamlakatimizga import qilish faqat ayrim guruhlar qo‘lida to‘planib, ular uchun mo‘may daromad manbaiga aylanib qolganini adolatdan deb bo‘lmaydi. Ba’zi bir korxonalariga imtiyozlar berish orqali o‘zimiz erkin raqobat muhitini bo‘g‘ib, narxlarning barqaror bo‘lishiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqdamiz. Endi biz bunday amaliyotdan voz kechamiz. Bu masalada hammaga teng sharoit yaratiladi. Imtiyozlar ayrim korxonalariga emas, balki alohida ishlab chiqarish va xizmat turlarini rag‘batlantirish maqsadida beriladi. Imtiyozni ro‘kach qilib, eng muhim faoliyat turlarini to‘la monopoliya qilib olishga mutloqo yo‘l qo‘yilmaydi”, - deb ta’kidlangan.

Takrorlash uchun savollar

1. Raqobat nima? Qanday raqobat turlarini va usullarini bilasiz?
2. Raqobat bozor iqtisodiyoti sharoitida qanday vazifalarni bajaradi va qanday ahamiyatga ega?
3. Nima uchun davlat raqobatni rivojlantirishga intilishi va uni himoya qilishi kerak?
4. Monopoliya nima va uning qanday shakllari mavjud?
5. Monopoliya va monopolistik faoliyat bozor iqtisodiyotida qanday rol o‘ynaydi?
6. Monopoliyalar faoliyatini nima uchun tartibga solish kerak?
7. Davlatning antimonopol siyosatining maqsadlari qanday?
8. Davlat monopoliyaga va monopolistik faoliyatni qanday usullar yordamida tartibga soladi?
9. Tabiiy monopoliyalar qanday tartibga solinadi?

VIII BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI

8.1. Mintaqaviy iqtisodiyot va davlat mintaqaviy siyosatining mohiyati, printsiplari, maqsadlari.

8.2. Hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari hamda vositalari.

8.3. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari.

8.4. O'zbekistonda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish.

8.1. Mintaqaviy iqtisodiyot va davlat mintaqaviy siyosatining mohiyati, printsiplari, maqsadlari

Mintaqa tushunchasi jahon yoki mamlakat territoriyasining bir qismiga nisbatan qo'llaniladi. Mintaqa jahon territoriyasining bir qismi sifatida o'z ichiga geografik, siyosiy, iqtisodiy, ekologik, etnomadaniy axborot, harbiy va boshqa mezonlar va yondashuvlar asosida bir necha mamlakatlarni oladi. Masalan, Sharqiy Yevropa, G'arbiy Yevropa, O'rta Osiyo, Markaziy Osiyo, Janubiy Sharqiy Osiyo va boshqa mamlakatlar turkumi mintaqalari mavjud. Bir alohida olingan mamlakat ichida viloyatlar, tuman va shaharlar geografik, iqtisodiy siyosiy, etnomadaniy, ekologik, axborot va boshqa mezonlar bo'yicha ma'muriy territorial birlik sifatida uning mintaqalarini tashkil etadi.

Mintaqa iqtisodiyotining shunday tizimlari mavjudki, ular har bir mamlakatning milliy iqtisodiyotida, mustaqil xo'jalik yuritishda alohida o'rin tutadi va o'zining tabiiy iqlim, geografik joylashuvi, tabiiy-mineral va xom-ashyo resurslarining zaxiralari, mehnat resurslari bilan ta'minlanganligi, ishlab chiqarish salohiyati, tarmoqlari va sohalarining ham infratuzilmasining miqyosi, aholisining urf-odatlari va traditsiyalari, mahsulot ishlab chiqarish bo'yicha ixtisoslashuvi hamda ijtimoiy mehnat taqsimotidagi hissasi, aholi jon boshiga ishlab chiqargan hududiy yalpi mahsulot kabilar bilan farqlanadi.

Bular makroiqtisodiyot va mikroiqtisodiyot o'rtasi, ular faoliyatini iqtisodiyot nazariyasi mezoiqtisodiyot (yunoncha "mesos" oraliq) bo'limi sifatidagi fan –

mintaqa iqtisodiyoti o'rganadi. Mezoiqtisodiyot tarkibiga mintaqada (hududda)gi sanoat tarmoqlari, yoqilg'i-energetika kompleksi, qishloq xo'jaligi, suv xo'jaligi kompleksi, qurilish, transport va aloqa kommunikatsiyasi, uy-joy kommunal xo'jaliklari, oliy va maxsus ta'lim, sog'liqni saqlash, uy xo'jaliklari, o'ziga xos kichik va xususiy tadbirkorlik faoliyati yurituvchi hunarmand, kasanachilik kabilar kiradi.

Shu bilan birga, hudud (mintaqa) tarmoqlari tarmoqlararo miqyosidagi iqtisodiy muammolari, ekologik muammolarni tadqiq qilish va o'rganish ham mezoiqtisodiyot (mintaqa iqtisodiyoti) tarkibiga kirib, alohida o'rin tutadi. Mintaqa iqtisodiyoti bir mamlakat milliy iqtisodiyotining bo'linmas va uzviy bir bo'g'ini (qismi) sifatida ajralmas umumiy iqtisodiyot siyosati ta'sirida yagona bir yaxlit shaklda xo'jalik faoliyatini yuritadi.

O'zbekistonda mustaqillik yillarida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri – bu iqtisodiy munosabatlarni erkinlashtirish orqali jahon xo'jaligiga yanada chuqurroq va samarali shaklda mintaqalarning integratsiyalashtirishdan iborat davlatning tartibga solish siyosatidir.

Mintaqaviy siyosat-hududlar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining davlat tomonidan tartibga solinishidir. Mintaqaviy siyosatning maqsadi-mamlakatning yaxlit ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga xalaqit beradigan ijtimoiy kelishmovchiliklarning paydo bo'lishiga xizmat qiladigan hududiy notengliklarni bartaraf etishdan iborat. Uning asosiy vazifasi mavjud imkoniyatlardan oqilona foydalanish hisobiga mamlakatdagi barcha hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasini imkon qadar bir-biriga yaqinlashtirish, aholining turli qatlamlari o'rtasida moddiy ne'matlar taqsimotidagi hududiy tafovutlarni eng kam darajaga keltirish, hukumatning boshqaruv vazifalarini kamaytirib. Mahalliy hokimiyat va o'z-o'zini boshqarish organlari vakolatini oshirishga qaratishdan iboratdir .

Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta'minlashda quyidagi vazifalarni amalga oshirish ko'zda tutiladi:

1. Mintaqadagi barcha resurslardan (moddiy, moliyaviy, mehnat) foydalanib, ishlab chiqarishning jadalligi va mutanosibligini ta'minlash hamda shu asosda uning samaradorligini oshirish.

2. Mintaqalarning istiqboldagi rivojlanish sur'atlarini aniqlash. Bunda mahalliy resurslardan to'la foydalanishga e'tibor berish.

3. Ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlaridan ishlab chiqarishda keng foydalanish. Buning uchun mintaqada ilmiy-texnika taraqqiyoti jadallashishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmni yaratish, rejalashtirishni yanada demokratiyalashtirish lozim bo'ladi. Shuningdek, korxonalar, mintaqaviy birliklarga intikativ (tavsiyaviy) rejalarni tuzish uchun huquqiy iqtisodiy sharoitlar yaratish, bozor iqtisodiyoti sharoitida samarali raqobat bo'lishini bozor konyunkturasiga mos mahsulot ishlab chiqarishni ta'minlash maqsadida quyidagi vazifalarni ham hal etish lozim:

A) ishlab chiqarishni bozor hajmi va konyunkturasiga mos ravishda tashkil etish va rivojlantirish;

B) valyuta tushumlarining ko'payishini ta'minlash maqsadida tashqi iqtisodiy faoliyatni kengaytirish;

V) bozor talabi asosida tez o'zgaruvchi yangi texnologiyalarni joriy etish va mahsulot sifatini oshirish va hokazolar.

G) tashqi iqtisodiy munosabatlarni Markaziy Davlat organlari bilan kelishilgan holda mahalliy manfaatlarni hisobga olib rivojlantirish.

Ushbu fikrlardan kelib chiqib, mintaqaviy siyosatga – mintaqalar (hududlar) ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi mutanosiblikni ta'minlash va ular o'rtasidagi eng muhim makroiqtisodiy ko'rsatkichlardagi farqlarni, nomutanosibliklarni bartaraf etishga qaratilgan umummilliy siyosatning muhim tarkibiy qismidir, deb ta'rif berish mumkin. Mintaqaviy siyosat keng ma'noda mamlakat hududlarining siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini boshqarish bo'yicha hokimiyat organlarining maqsad va vazifalari hamda ularni amalga oshirish mexanizmini ifodalaydi.

8.2. Hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning ma'muriy va iqtisodiy usullari hamda vositalari

Mintaqa va hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishga qaratilgan davlat mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning muhim dastaklari quyidagilardan iboratdir:

- rivojlanayotgan yoki davlat dasturiga ko'ra ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish uchun ayrim hududlarda ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatuvchi korxonalariga moliyaviy imtiyozlar yoki rag'batlar beriladi, ya'ni investitsiyaviy grantlar, past foizdagi kreditlar beriladi, soliqlardan, ijara to'lovlaridan ozod qilinadi;

- rivojlanayotgan hududlardagi korxonalar va firmalarning o'z ofis, idora, ishlab chiqarish ob'ektlarini boshqa hududlarga olib ketmasliklari uchun ular faoliyatini nazorat qilish;

- rivojlanayotgan hududlarda ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmani rivojlantirish uchun investitsiyalar qilish, ayniqsa, yo'llar qurish, aholi hayot sharoitini yaxshilash muhim ahamiyatga ega.

Hududlarni rivojlantirishga qaratilgan davlat mintaqaviy siyosatining muhim tarkibiy qismi mintaqaviy iqtisodiy siyosat hisoblanadi. Mintaqaviy iqtisodiy siyosat maqsadlari mintaqaviy (hududiy) rivojlanish maqsadlari bilan uzviy bog'liqdir. Iqtisodiy sohadagi mintaqaviy siyosat maqsadi hudud salohiyati, uning cheklangan iqtisodiy resurslaridan, hududlararo mehnat taqsimoti va kooperatsiyasi afzalliklaridan oqilona foydalanish asosida aholi turmush darajasi va sifatini oshirish hisoblanadi.

Ijtimoiy sohadagi mintaqaviy siyosatning maqsadi har bir hududdagi barcha aholi qatlamlari uchun munosib turmush darajasini, sharoitlarini va teng yashash kafolatlarini ta'minlash, kishilarning yashash joyini va mehnat qilish joyini, turini tanlash huquqlarini amalga oshirish imkoniyatini yaratish, ichki ijtimoiy muhitning keskinlashishiga yo'l qo'ymaslikdan iboratdir.

Shu bilan birga shakllanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida mintaqaviy iqtisodiyotini tartibga solish bo'yicha davlatning iqtisodiy mintaqaviy siyosatining maqsadlari yuqoridagilarga qo'shimcha tarzda quyidagilardan iborat:

- hududlarda barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosida aholi turmush darajasini oshirish sharoitlarini ta'minlash;

- hududlar bilan hamkorlikda ishlab chiqarishni modernizatsiyalash, texnik va texnologik qayta jihozlash, yangi ishlab chiqarish texnologik usullarini ko'p ukladli, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish asosida aholi turmush darajasini oshirish;

- hududlarda maqsadli tarkibiy, investitsiyaviy, ilmiy-texnikaviy siyosatni amalga oshirish, iqtisodiyot real sektorida tadbirkorlikni, iqtisodiy islohotlar ijtimoiy muammolarini hal etishga qaratilgan faoliyatni rag'batlantirish;

- hududning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash. Hududning iqtisodiy xavfsizligi uning iqtisodiyoti barqarorligini va rivojlanishini ifodalovchi shart-sharoitlar, omillar hamda mavjud holatlar yig'indisini ifodalaydi.

Mintaqaviy siyosatni amalga oshirishda birinchi navbatda mamlakatdagi hududiy notengliklarning sabablari aniqlanadi. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

-tabiiy iqlim sharoitidagi keskin tafovutlarning mamlakat ayrim hududlari aholisining turmush sharoiti va tadbirkorlik faoliyatiga ta'siri;

-mintaqalardagi mavjud tabiiy resurslar turi, hajmi, sifati va ulardan foydalanish darajasi;

-mintaqalarning chekka, olis hududlarda joylashganligi natijasida transport xarajatlarining ko'payishi, mahsulot narxlarining ortishi. Bu esa o'z navbatida milliy va mahalliy bozorlarning torayishiga olib keladi. Transport va kommunikatsiya aloqalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi chetda joylashgan mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini sekinlashtiradi;

-u yoki bu turdagi mahsulotlarni(xom ashyo resurslari, oraliq mahsulotlar, tayyor mahsulotlar va xizmatlar) ishlab chiqarishga ta'sir etuvchi texnologik rivojlanish bosqichi;

-mintaqaning avtonomiya darajasi, siyosiy shart-sharoitlari, rivojlanish tarixi va boshqalar;

-ishlab chiqarish infratuzilmasi, ya'ni transport va telekommunikatsion, axborot tizimlari, sanoat maydonlari va boshqalar bilan ta'minlanganligi;

-ijtimoiy-madaniy omillar: shaharlashuv darajasi, aholining ma'lumoti, ilmiy markazlarning mavjudligi, ta'lim va sog'liqni saqlash muassasalari, sport inshootlari bilan ta'minlanganligi;

-mintaqada bozor infratuzilmasining rivojlanish darajasi .

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan ko'pgina mamlakatlarda mintaqaviy siyosat mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini bir-birlariga yaqinlashtirish maqsadida investitsiya(kapital qo'yilma)larning qayta taqsimlanishini ta'minlashga xizmat qiladigan quyidagi yo'nalishlarda olib boriladi:

Birinchi yo'nalish-kam rivojlangan va sanoat taraqqiyoti past bo'lgan mintaqalarda infratuzilma ob'yektlarini barpo etish va boshqa mintaq va hududlar bilan iqtisodiy aloqasini yaxshilashdan iborat.

Ikkinchi yo'nalish- yuqori darajada rivojlangan va sanoati taraqqiy etgan mintaqalar, xususan, yirik shaharlarga nisbatan ma'muriy yoki moliyaviy cheklash usullarini qo'llash.

Uchinchi yo'nalish-muammoli mintaqalarga sanoat korxonalarini joylashtirish maqsadida xorijiy va milliy xususiy investitsiyalarni jalb etishni rag'batlantirish .

Ta'kidlash joizki, davlat mintaqaviy siyosat orqali mintaq(hudud) iqtisodiyotini tartibga solishda bevosita va bilvosita usullardan keng foydalanadi.

Davlatning hududiy iqtisodiyotga bevosita, to'g'ridan-to'g'ri aralashishi ma'muriy vositalardan foydalanish yo'li bilan amalga oshiriladi. Bu usullar davlat hokimiyati kuchiga tayanish, ruxsat berish, man qilish, majburlash choralarini o'z ichiga oladi.

Bilvosita tartiblash turli iqtisodiy chora-tadbirlar, vosita va dastaklar orqali amalga oshiriladi.

Hududiy takror ishlab chiqarish jarayonlarini ma'muriy uslublar orqali tartibga solish quyidagi shakllarda amalga oshiriladi:

- hududiy takror ishlab chiqarish sub'yektlariga davlat boshqaruvining yuqori organlari tomonidan mavjud holat, vaziyatga ta'sir ko'rsatuvchi ma'muriy farmoyishlar qarorlar;

- hududdagi korxonalar va tashkilotlar faoliyatini tartibga soluvchi qoidalar;

- tavsiyalar, taftish, masalan moliyaviy-byudjet tekshirishlar, nazorat, masalan, sanitar-epidemiologik nazorat.

Ma'muriy usullar o'rnatilgan tartib, qoidalarni buzgan ayrim korxonalarga nisbatan majburlash imkoniyatlarini ham ko'zda tutadi. Ma'muriy usullar yordamida mahalliy boshqaruv organlari davlat mulkini xususiylashtirish jarayonlarini tartibga soladi, xorijiy investitsiyalarni jalb qilish, hududiy tabiiy resurslaridan foydalanish hamda ijtimoiy jarayonlar bilan bog'liq masalalarni hal qiladi

Boshqarish qarorlarini tayyorlash va amalga oshirish uchun sharoit yaratishga yo'naltirilgan aniq manzilli topshiriqlar berishga asoslanadi Umumiy iqtisodiy qonun-qoidalarga, tamoyillarga tayanadi

Boshqariladigan ob'yektlarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatishda, boshqarish organining manfaatini ustuvor ravishda ko'zlashda ifodalanadi Boshqariladigan ob'yektlarga bilvosita ta'sir ko'rsatiladi, turli mulkchilik shakllardagi korxonalarining iqtisodiy manfaatlari hisobga olinadi

Qabul qilinadigan qarorlar uchun asosiy mas'uliyat boshqarish organi zimmasida bo'lib, boshqariladigan ob'yektning huquqlari cheklangan

Xo'jalik sub'yektlari to'liq mustaqillikka ega bo'lishi, o'z faoliyati va uning oqibatlarini uchun yuqori mas'uliyatli bo'lishi taqozo etiladi.

Ma'muriy farmoyishlar, rejalar direktiv xarakterga ega bo'lib, ularni bajarish majburiy hisoblanib, undan chetlanishga yo'l qo'yilmaydi Xo'jalik sub'yektlarini o'zining iqtisodiy manfaati nuqtai nazaridan va iqtisodiy riskni e'tiborga olgan holda muqobil qarorlar tayyorlashga va oqilona yechimlar topishga undaydi

Mintaqaviy (hududiy) takror ishlab chiqarish jarayonlarini tartibga solishning iqtisodiy usullari xo'jalik sub'yektlarining iqtisodiy manfaatlari orqali, soliq imtiyozlar, kreditlar va subvensiyalar va boshqa dastaklar yordamida qo'llaniladi.

Yuqori boshqarish organlari belgilagan va tasdiqlagan qoidalar, nizomlar doirasida xo‘jalik sub’yektlari, mahalliy hokimiyat organlari faoliyatiga bilvosita ta’sir ko‘rsatib, ularga keng vakolatlar beriladi.

Shuningdek, mintaqalar iqtisodiyotini tartibga solishga qaratilgan davlat mintaqaviy siyosatini amalga oshirishda adolatli va samarali usullardan foydalanadi. Adolatli usul-ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishning shunday turiki, unga ko‘ra mamlakat fuqarolari qaysi hududda yashashlaridan qat’iy nazar, ularning turmush darajalari deyarli bir xil sharoitlar va imkoniyatlarda bo‘lishi ko‘zda tutiladi. Samarali usul- umumdavlat manfaatlari yo‘lida har bir mintaqaning mavjud ishlab chiqarish imkoniyatlaridan, salohiyatlaridan oqilona foydalanishga qaratilgan usuldir. Har ikkala usuldan to‘g‘ri va mutanosib foydalanish muhim ahamiyatga ega bo‘ladi.

8.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatning o‘ziga xos xususiyatlari

Shakllanayotgan bozor iqtisodiyoti sharoitida davlatning mintaqaviy siyosati iqtisodiyotni erkinlashtirish, mamlakat ma’muriy-hududiy birliklarining moliyaviy-xo‘jalik mustaqilligini mustahkamlash respublika markaziy hukumati bilan mahalliy hokimliklar o‘rtasida vazifalarning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi jarayonlarini hisobga olgan holda shakllantiriladi.

O‘zbekistonda yuqorida bayon qilinganlardan kelib chiqqan holda davlatning mintaqaviy siyosati bosh maqsadlari sifatida quyidagilar belgilab olingan:

- mamlakatning barcha hududlarida O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasida belgilangan huquqlarning ta’minlanishi uchun teng siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarni yaratish;

- respublika barcha aholisining ijtimoiy kafolatlarini hamda teng ijtimoiy va huquqiy himoyalashni ta’minlash.

Ushbu maqsadlarning amalga oshirilishi quyidagilarni taqozo etadi:

- mintaqalar (hudud)larda yangi iqtisodiy munosabatlarni va umumiy iqtisodiy sharoitlarni qaror toptirish uchun qulay sharoitlar yaratish. Buning oqibatida turli mulkchilik shakllariga ega bo‘lgan xo‘jalik sub’yektlarining faoliyati uchun qulay sharoitlar yaratiladi;

- mintaqa (hududlarda) ularning va aholining manfaatlarini ro'yobga chiqarish uchun sharoitlar shakllantiriladi;

- mahalliy hokimlik va o'z-o'zini boshqarish organlarining mintaqa (hududlarni) boshqarishdagi roli va faolligi ortadi;

- mintaqa (hudud)lararo infratuzilmani tiklash, qayta tiklash. Buning oqibatida mamlakat miqiyosida yagona iqtisodiy makon, xalq xo'jali kompleksi shakllantiriladi. Shuningdek samarali hududiy samarali mehnat taqsimoti va ijtimoiy mehnat integratsiyalashuvi vujudga keltiriladi hamda bozor munosabatlari rivojlantiriladi;

- kam rivojlangan hududlarni rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash, istiqbolli hududlarni ustuvor ravishda rivojlantirish.

Ushbulardan kelib chiqib, davlat mintaqaviy siyosatni amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- respublika davlat hokimiyati va boshqaruvi hamda mahalliy o'z-o'zini boshqarishning huquqiy asoslarini, shuningdek O'zbekiston Respublikasi sub'yektlarining o'zaro teng huquqligining konstitutsion tamoyillarini ta'minlash;

- O'zbekiston Respublikasini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi prognoz (istiqbol) ko'rsatkichlarini va maqsadli dasturlarni muntazam ravishda ishlab chiqish;

- O'zbekiston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi hamda mahalliy o'z-o'zini boshqarish organlarini uslubiy va me'yoriy jihatdan ta'minlash va qo'llab-quvvatlash;

- mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishini zarur holatlarda o'zgartirib turish. Bu mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar in'ikosi sifatida amalga oshirilib turiladi.

Mamlakatda davlatning mintaqaviy siyosatini amalga oshirishning eng muhim shartlari ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir;

- mamlakat miqiyosida yagona iqtisodiy makonni ta'minlash. Buning uchun davlat boshqaruvining umumiyligining sharti bo'lgan yaxlit pul, soliq, byudjet va moliya tizimining, yaxlit axborot makonining mavjudligi, asosiy institutsional

ya'ni ma'muriy boshqaruv tizimlar rivojlanishining tartibga solinishi muhim ahamiyatga ega.

- ishlab chiqarishni barqarorlashtirish, respublikaning har bir hududda iqtisodiy o'sishni ta'minlash asosida aholining barcha tabaqalari turmush darajasini oshirishga erishish;

- davlat organlarda rahbarlik lavozimlarida faoliyat yuritayotgan davlat xizmatchilarini qayta tayyorlash va malakasini muntazam oshirib borish, rahbar kadrlar zahirasi shakllantirish;

- davlat xizmatchilari malakasini oshirish bilan shug'ullanuvchi muassasalar va tashkilotlari, markazlar faoliyatini boshqarish.

Mamlakat hududlarini iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish maqsadini amalga oshirishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- mamlakatning barcha hududlarini barqaror rivojlantirish ularning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajalarini imkon darajada tenglashtirish;

- hududlarning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish;

- ishlab chiqaruvchi kuchlarning joylashtirilishi va rivojlanishidagi asossiz vujudga keltirilgan nomutanosiblikni bartaraf etish;

- hududlarni ixtisoslashuvini oqilonlashtirish va tumanlararo iqtisodiy aloqalarni optimallashtirish;

- hududlarning hududlararo va tashqi iqtisodiy integratsiyalashuvi, ayrim hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy biqiqligiga barham berish.

Davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solishning huquqiy shakllari sifatida qonunlar, qonunosti va sud huquqiy xujjatlar, aktlar xizmat qiladi. O'zbekistonda hududlar rivojlanishini tartibga solishda Prezident Farmonlari va Qaror, Farmoyishlari, Vazirlar Mahkamasining qaror va farmoyishlari muhim rol o'ynamoqda.

Hududlar rivojlanishini tartibga solishning tashkiliy-institutsional tarkibi respublika ijro hokimiyati darajasida Vazirlar Mahkamasi, ko'pgina vazirlik va idoralar tomonidan shakllantiriladi.

Hududlarni rivojlantirish umumiy siyosati Iqtisodiyot vazirligi tomonidan ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston Respublikasida hududlarning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshirildi:

- hududlarni, tumanlar guruhini va tumanlarni kompleks rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish;

- hududlar mineral-xomashyo resurslarini kompleks o‘zlashtirish, yer-suv resurslaridan samarali foydalanish, tashqi atrof muhitni muhofaza qilish;

- sanoat va uning tarmoqlarini rivojlantirishning hududiy va respublika dasturlarini ishlab chiqish, faoliyat yuritayotgan ishlab chiqarish quvvatlarini profilini o‘zgartirish, xorijiy investitsiyali yangi korxonalarini qurish;

- hududlar qishloq xo‘jaligini ularning tabiiy-iqlim xususiyatlarini hisobga olgan holda ixtisoslashtirish, qishloq xo‘jaligida islohotlarni rivojlantirish va yanada chuqurlashtirish bo‘yicha respublika, hududiy dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish;

- ish bilan bandlik, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish, qishloq aholisini tabiiy gaz va ichimlik suvi va boshqalar bilan ta‘minlash bo‘yicha respublika dasturlarini amalga oshirish;

- respublika va mahalliy boshqaruv tizimlarini takomillashtirish;

- mahalliy byudjetni mustahkamlash, hududlarga dotatsiya va subventsiyalar ajratish;

- boshqarishning hududiy-xo‘jalik tizimini oqilona tashkil etish maqsadida mamlakatni ma‘muriy-hududiy bo‘linishini takomillashtirish.

Viloyat Iqtisodiyot bosh boshqarmasining quyidagi asosiy vazifalari belgilangan;

- 1) viloyatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish rejasini tuzish va undan ijtimoiy va ishlab chiqarish sohalarini barqaror va mutanosib rivojlantirishni ta‘minlash, atrof-muhitni muhofaza qilish;

2) viloyat aholisining xalq iste'moli tovarlariga bo'lgan talabini to'la qondirish, aholining pul daromadlari va xarajatlari mutanosibligini ta'minlash;

3) mahalliy byudjet va korxonalarining daromadlari hisobiga o'z-o'zini mablag' bilan ta'minlash tamoyili asosida yillar mobaynida 2-darajali bo'lib kelgan, ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish.

Viloyat Iqtisodiyot bosh boshqarmasining quyidagi faoliyatlari belgilangan:

1) viloyatni ijtimoiy va iqtisodiy rivojlantirish rejalarini belgilangan muddatda va tartibda ishlab chiqish. Viloyat mintaqasidagi barcha korxonalarni, shahar va tumanlarning biznes-rejalari ustidan uslubiy rahbarlik qilish;

2) jumhuriyatning ishlab chiqaruvchi kuchlarini joylashtirish dasturini tuzishda, mintaqaviy ishlab chiqarish dasturlarini tuzishda bevosita ishtirok etish va tegishli tavsiya va takliflar berish;

3) ish joyini tashkil etish, mehnat balansi, moddiy balanslar tuzish, rejalarining bajaralishini nazorat qilish va hokazo.

Mintaqaviy iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mintaqaviy siyosatning muhim yo'nalishi hisoblanadi. Bu borada ko'zlangan asosiy maqsad mamlakat va uning mintaqalar (hudud)lari raqobatbardoshligini oshirish hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish quyidagilarga yo'naltiriladi:

- mamlakat va uning mintaqalar (hudud)larini xalqaro bozorlar bilan integratsiyalashuvini ta'minlash, mamlakat ishlab chiqaruvchi kuchlarini mintaqalar va hududlar bo'yicha oqilona joylashtirish, ularning o'zaro aloqadorligini, ixtisoslashuvi va kooperatsiyalashuvini ta'minlash orqali mamlakat va mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini jadallashtirishga, barqaror va mutanosib iqtisodiy o'sishgacha erishish;

- mintaqalar (hudud)lar infratuzilmalarini rivojlantirish;

- mintaqalarda ishlab chiqarish sohalarining raqobatbardoshligini oshirish;

- mintaqalar (hudud)lar rivojlanishidagi farqlarni qisqartirish.

Mintaqalar iqtisodiyotini rivojlantirish va uning raqobatbardoshligini oshirish uchun mintaqalar (hudud) mamlakatda lokomotiv va tayanch mintaqalarni belgilab

olish lozim bo‘ladi. Lokomotiv mintaqa deb quyidagi talablarga javob beradigan mintaqaga aytiladi:

- mintaqada yuk va yo‘lovchi tashish oqimlari barqaror o‘shish kuzatiladi;
- mintaqada mamlakat uchun ahamiyatli bo‘lgan nufuzli ilg‘or ilmiy-ta’lim markazi faoliyat yuritadi;
- butun mamlakat uchun ahamiyatga ega bo‘lgan strategik tashabbus shakllanadi;
- yuqori ilmiy-texnikaviy, intellektual, kadrlar va ijtimoiy potentsialga ega bo‘lish;
- mamlakat iqtisodiy rivojlanishida salmoqli ulushga ega, ya’ni YaIMdagi ulushi yuqori bo‘lishi lozim;
- mintaqada davlat, fuqarolik jamiyati institutlari va biznes vakillari o‘rtasida strategik hamkorlikning mavjud bo‘lishi;
- 10-15 yillik istiqbolda ushbu mintaqa qsho‘ni mintaq va hududlar rivojlanishiga turtki berish imkoniga ega bo‘lishi kerak.

Mamlakatni territorial rivojlanish bosh sxemasiga ko‘ra tayanch mintaqa belgilab olinib, uning rivojlantirish vazifalari aniqlanadi. Bu esa quyidagi imkoniyatlarni vujudga keltiradi:

- mamlakatni xalqaro bozorlarga integratsiyalashuvini samarali ta’minlash, o‘z territoriyasida tovarlar, moliyaviy mablag‘lar, ishchi kuchi, oqimlarini, innovatsiyalarni ishlab chiqish va ular muommalasini boshqarish markazlarini to‘plashga muvoffiq bo‘linadi;
- bir necha lokomotiv va tayanch hududlarni shakllantirish orqali mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi jadallashtiriladi, boshqa mintaq (hudud)lar uchun yangiliklar yaratish manbasiga aylantiriladi. Bu mintaqalar qo‘shni mintaqalarga o‘z korxonalarining buyurtmalarini berish, ayrim ishlab chiqarish bo‘g‘inlarini tashkil etish orqali ularning ham rivojlanishiga turtki beradi;
- mamlakat mintaqalari o‘rtasida infratuzilmaviy, ishlab chiqarish-texnologik va ijtimoiy-madaniy aloqadorlikni ta’minlash orqali ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga erishiladi;

- mamlakatda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish loyihalarini keng miqiyosda amalga oshirish imkoniyatiga ega bo‘linadi.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashda territorial-tarmoq klasterlar muhim rol o‘ynaydi. Klasterlarda ba‘zi hududlarda ayrim tovarlar, butlovchi qismlarni xom ashyolarni ishlab chiqarish tashkil etiladi. Bunga Asakadagi yengil avtomobillar, ularning butlovchi qismlarini ishlab chiqarishning tashkil etilganligi misol bo‘ladi. Klaster hudud manfaatini korxonalar manfaatini bilan uyg‘unlashtiradi. Klaster territorial-ishlab chiqarish ichida raqobat muhitini yaratib, ichki va jahon bozorlariga mahsulot ishlab chiqarishni tashkil etadi hamda mazkur hudud aholisini ish bilan ta‘minlashni yaxshilaydi, hududni har tomonlama rivojlanishiga imkoniyat yaratadi. Klaster ishtirokchisi bo‘lgan xo‘jalik sub‘yektlarining o‘zaro aloqadorligini, birgalikda ilmiy-tadqiqot, yangi texnologiyani joriy etish, ishlarini birgalikda amalga oshirish tajriba, bilim va asosiy fondlardan birgalikda foydalanish, risklarni kamaytirishda, jahon bozorlariga chiqishda hududni rivojlantirish, obodanlashtirishda o‘zaro hamkorlik qilishi kuchayadi.

Mintaqa (hudud) ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadli dasturlarini ishlab chiqish ko‘zda tutiladi. Bu dasturlarni ishlab chiqishda o‘zaro aloqadorlik va davomiylik, resurslarni tejash, infratuzilmaviy ta‘minot tamoyillariga asoslaniladi.

Bunday dasturlarni ishlab chiqish va mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish modellarini yaratishda SWOT tahlilidan foydalaniladi. Ushbu tahlil asosida mintaqalar, hududning kuchsiz va kuchli tomonlari, imkoniyatlari va tahdid, xavf-xatarlar aniqlanadi. Mintaqani rivojlantirishning turli stsenariylari ishlab chiqiladi. Inertsion rivojlanish stsenariysida barcha tendentsiyalar amalga saqlanadi. Eksportga-yo‘naltirilgan rivojlanish stsenariysida eksportga yo‘naltirilgan ishlab chiqarishlarni va ularning salohiyatini rivojlantirish hamda mustahkamlash tadbirlarini amalga oshirish ko‘zda tutiladi. Mabilizatsion rivojlantirish stsenariysida ichki zahiralarni, resurslarni, iqtisodiy o‘rnatish omillar hisobga olinadi va rivojlanishi maqsadida foydalanishga yo‘naltiriladi.

Mutanosib o‘shish stsenariysida eksportga yo‘naltirilgan va ichki resurslarni mobilizatsiya qilish variantlari sintez qilinadi, ya’ni uyg‘unlashtiriladi.

Mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasini prognozlashtirish va asoslashda mintaqa iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash vazifalarini ham hal etish ko‘zda tutiladi. Umuman ushbu strategiyani ishlab chiqish hamda amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilanadi va hal qilinadi:

- hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish maqsadlari, variantlari, stsenariylari va ko‘lamlari asoslanadi;

- rivojlanishning ob’ektiv qonuniyatlari va tendentsiyalari hisobga olinadi;

- tovar va xizmatlar, mehnat, resurslar va moliyaviy bozorlar shakllanishi va rivojlanishi istiqbollari aniqlanadi;

- mintaqa ijtimoiy rivojlanishi, aholi turmush darajasi va sifatining o‘shishi yo‘nalishlari belgilanadi;

- tarkibiy va investitsiyaviy siyosat yo‘nalishlari shakllantiriladi;

- mintaqani ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishdagi muammolar, turg‘unlik va tanglik holatlari aniqlanib, ularni hal etish bosqichlari hamda muddatlari belgilanadi;

- viloyatlararo, tumanlararo va tashqi iqtisodiy munosabatlarni samarali rivojlantirish hamda takomillashtirish yo‘nalishlari asoslanadi;

- eksport salohiyatini rivojlantirish va mustahkamlash bo‘yicha chora-tadbirlar ishlab chiqiladi;

- tashqi muhitning ahvolini yaxshilash, tabiatdan foydalanishni takomillashtirish bo‘yicha chora-tadbirlar asoslanadi va ishlab chiqiladi.

Mintaqa, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini va iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash, raqobatbardoshligini oshirishga qaratilgan dasturlarning amalga oshirilishi mintaqaning o‘zini o‘zi tashkillashtiruvchi, o‘zini-o‘zi boshqaruvchi va oqilona boshqariladigan ijtimoiy-iqtisodiy, etnomadaniy va territorial-ma’muriy birlik sifatida rivojlanishiga imkoniyat yaratadi.

8.4. O‘zbekistonda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish

O‘zbekiston Respublikasi hududlari ijtimoiy-iqtisodiy darajalaridagi va iqtisodiy-tabiiy salohiyatidagi farqlar ularni istiqbolda hududiy va tarmoq xususiyatlarini hisobga olgan holda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish jarayonlarini takomillashtirishni taqozo etadi.

Hududni iqtisodiy rivojlantirishni barqarorlashtirish strategiyasini asoslashning quyidagi yo‘nalishlarini inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

- hudud rivojlanishini boshqarish samaradorligini oshirish maqsadida iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tahlil qilish; bu bosqichda hududning erishgan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish darajasi tahlil qilinadi;

- hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish strategiyasini asoslash; rivojlanishni prognoz qilinadi; strategiya asoslanadi, hudud rivojlanishini tartibga solish metodlari tanlanadi;

- kontseptsiya ishlab chiqish va hudud rivojlanishini davlat va bozor mexanizmlari orqali tartiblash metodlarini tanlash;

- hududning moliyaviy resurslari o‘shirishini prognoz qilish; byudjet daromad qismini kengaytirish va mustahkamlash yo‘llarini izlash; byudjet daromad qismini to‘ldirishning yangi manbalarini aniqlash, turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlikdan, xorijiy investorlardan va nobyudjet jamg‘armalaridan qo‘shimcha mablag‘larni jalb etish.

Davlat tomonidan hududlarni rivojlantirishni tartibga solish maqsadida quyidagi dasturlar ishlab chiqilib, amalga oshirilmoqda.

1. Sanoatni rivojlantirish dasturlari.

2. Qishloq xo‘jaligini rivojlantirishni tartibga solish. Bunda quyidagi tartiblash usullaridan foydalanilmoqda.

- hududlarda mahsulot hajmini, qishloq xo‘jaligi ekin maydonlarini va hududlarning ixtisoslashuvini tartibga solish;

- qishloqda ijtimoiy va bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- qishloq xo‘jaligi yerlarining meliorativ ahvolini yaxshilash;

- qishloq xo'jaligi korxonalari moddiy-texnika bazasini yaxshilash va mustahkamlash, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha korxonalar tarmog'ini yaratish;

- tabiatni muhofaza qiluvchi va gidrotexnik qurilmalarni qurish;

- zarar ko'rib ishlovchi va past rentabelli qishloq xo'jaligi korxonalarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash.

Qishloq xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish dasturiga muvofiq qishloqda mulkdorlar sinfini fermer xo'jaliklarini shakllantirish, jarayonlari davom ettirildi, tuproq unumdorligini oshirish, seleksiya va urug'chilikni yaxshilash, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi hajmlarini o'stirish chora-tadbirlari ko'riladi.

3. Hududlar eksport salohiyatidan samarali foydalanish va qo'shma korxonalarini tashkil etishni tartibga solish.

Endilikda respublika hududlarida, ayniqsa kam rivojlangan hududlarda qo'shma korxonalar tashkil etish xorijiy investitsiyalarni jalb etish maqsadida maqsadli dasturlar tuzish va ularni rag'batlantirish uchun soliq, boj, kredit imtiyozlari mexanizmini yaratish maqsadga muvofiqdir.

4. Transport-kommunikatsiya tizimini rivojlantirish. Hududlarda temir yo'llar, avtomobil yo'llarini qurish hududiy siyosatning muhim qismi hisoblanadi. Buning oqibatida hududlarning viloyatlararo tumanlararo va tashqi iqtisodiy aloqalari kuchayadi, tadbirkorlik, biznes rivojlanishi, xorijiy investitsiyalarni jalb etish uchun qulay muhit yaratiladi.

5. Hududlarning ijtimoiy rivojlanishini tartibga solish.

Hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini tuzishda ma'lum tamoyillarga asoslanish kerak bo'ladi. Bu tamoyillar mintaqaviy iqtisodiy fani nuqtai-nazaridan quyidagilardan iborat bo'lishi mumkin:

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlarining maqsadliligi;

- hududni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari bo'yicha resurslarni to'plash va yo'naltirish;

- belgilangan harakatni nazorat qilish va tartiblash imkoniyatlarining ochiqligi;

- hududni rivojlanishini qo‘llab-quvvatlashning individualligi;

- qo‘llab-quvvatlash mexanizmining ta’sirchanligi;

- respublika va mahalliy hokimiyat organlarining hamkorligi va ular faoliyatining uyg‘unligi.

Hududiy dasturlarni ishlab chiqilishi va amalga oshirilishi hududiy rivojlanishni davlat tomonidan tartibga solishning muhim yo‘nalishi hisoblanadi.

Hududiy dasturlarini bajarishga to‘sqinlik qiladigan holatlar va omillarni aniqlash muhim ahamiyatga egadir.

Hududlarni rivojlantirish bo‘yicha qabul qilinadigan dasturlarning bajarilishiga ko‘pgina hollarda quyidagi omillar to‘sqinlik qilishi mumkin:

- respublika va hududiy maqsadli dasturlarni tanlashning sinalgan tizimlarining mavjud emasligi, ularni amalga oshirishning va ularni bajarish ketma-ketligining yetarli darajada asoslanmaganligi;

- respublika tarmoq dasturlarining hududiy jihatlarining yetarli darajada ishlanmaganligi;

- tarmoq dasturlari hududiy jihatlari monitoringining yo‘qligi;

- respublika va hududiy dasturlarni amalga oshirish mexanizmning mustahkam emasligi;

Respublika va hududiy dasturlarni ishlab chiqishda maqsadli-dasturlash uslubidan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Bu uslub pirovard natijaga erishish uchun iqtisodiy resurslarni yo‘naltirishni ta’minlashni ifodalaydi. Uning yordamida eng muhim iqtisodiy, ijtimoiy va ilmiy-texnikaviy rivojlanish muammolari hal etiladi. Bu muammolar amalda tarmoqlararo yoki hududlararo tavsifga ega bo‘lib xalq xo‘jaligi ahamiyatga ega bo‘ladi.

Maqsadli dasturlar o‘rta va uzoq muddatga mo‘ljallab korxonalar, mamlakat va xalqaro miqyosda tuziladi. Dasturlar o‘z ichiga pirovard va oraliq maqsadlarni, vazifalarni, ularni amalga oshirish chora-tadbirlarini, resurslar ta’minotini, olishi kerak.

Dastur maqsadi o'lchamga ega bo'lishi, chora-tadbirlar tizimi esa pirovard va oraliq maqsadlarni amalga oshirish nuqtai-nazaridan ishlab chiqilishi lozim.

Maqsadli hududiy dasturlar hududiy rivojlanishni tartibga solishning samarali metodi sifatida davlat, mahalliy, jamoaviy, shaxsiy manfaatlarni uyg'unlashtirishi hamda jamiyatning barcha aholi tabaqalarini davlatning hududiy siyosatini amalga oshirishga da'vat etadigan, yo'naltiradigan bo'lishi kerak. Shuningdek, hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlari mamlakatda amal qilayotgan qonunlar, huquqiy me'yoriy xujjatlar asosida ishlab chiqilishi lozim.

Hududni iqtisodiy va ijtimoiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy maqsad hududiy iqtisodiyotni uning tabiiy-iqtisodiy salohiyatidan samarali foydalanish va tashqi manbalarni jalb etish yo'li bilan mutanosib va oqilona rivojlantirishdan iboratdir.

Ushbulardan kelib chiqib, hududiy dasturlarni ishlab chiqishda qo'yidagi vazifalarni bajarishga alohida e'tibor qaratish lozim bo'ladi;

- hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy ahvolini umumiy baholash va iqtisodiy rivojlanishning asosiy tendentsiyalarini, iqtisodiy o'sish muammolarini va rezervlarini aniqlash;

- hududning mahalliy mineral-xomashyo, yer-suv va mehnat resurslaridan foydalanishning miqdor va sifat darajalarini tahlil qilish;

- hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish strategiyasi va taktikasini ishlab chiqish, istiqbolli tarmoqlar va hududning ixtisoslashish sohasini, iqtisodiyotning bazaviy tarmoqlari rivojlanishining ustuvor yo'nalishlarini aniqlash;

- maxalliy qishloq xo'jaligi va mineral xomashyolardan samarali foydalanishga asoslangan yangi eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishlarni shakllantirishning aniq yo'llarini belgilash, jahon darajasidagi tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish bo'yicha kam chiqindili va chiqindisiz texnologiyalar jihozlangan yangi korxonalarini vujudga keltirish;

- hududda qulay, jozibador investitsion muhitni yaratish, xorijiy investorlar, mahalliy korxonalar, tadbirkorlar, aholi mablag'lari va resurslarini kengroq jalb etish;

- aholini ijtimoiy himoyalash va mehnat resurslarining oqilona bandligini ta'minlashning mexanizmini ishlab chiqish;

- xo'jalik sub'yektlari o'rtasida raqobat sharoitini va to'laqonli bozor infratuzilmasini vujudga keltirish;

- hududni oziq-ovqat mahsulotlari va boshqa ommaviy iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini oshirish;

- qishloq aholi punktlarini ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishni jadallashtirishi uchun qulay sharoitlarni shakllantirish. Buning uchun hududga mahalliy soliqlar bo'yicha imtiyozlar berish maqsadga muvofiqdir.

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, rag'batlantirish orqali uning hudud yalpi ichki mahsulotidagi ulushini oshirish;

- hududning tashqi iqtisodiy faoliyatini kengaytirish, eksport va import tarkibini oqilanalashtirish, hududda faoliyat yuritayotgan xorijiy investitsiyali korxonalar faoliyatini yanada yaxshilash va yangi qo'shma korxonalarni tashkil etish.

Hududni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturini ishlab chiqish uchun avvalom bor hududdagi ijtimoiy-iqtisodiy vaziyatni umumiy baholash maqsadga muvofiqdir.

Buning uchun quyidagilar amalga oshiriladi:

1. O'tgan davrdagi hududning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanishi tavsifi beriladi. Bunda hududning sanoat, qishloq xo'jaligi va ijtimoiy salohiyatini baholashga alohida e'tibor qaratilishi lozim bo'ladi.

2. Hududning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishi darajasi va ahvoli to'g'risidagi tahlilga asoslanib, uning rivojlanishidagi ijobiy va salbiy tendentsiyalari, iqtisodiy rivojlanishi rezervlari va foydalanilmagan imkoniyatlari aniqlanadi. Shuningdek, kelgusida hal etilishi lozim bo'lgan muhim iqtisodiy va ijtimoiy muammolari aniqlanadi.

3. Amalga oshirilayotgan iqtisodiy va ijtimoiy islohotlarning natijalari, ko'p ukladli iqtisodiyotning vujudga kelishi va rivojlanishi, shuningdek, hududiy bozor infratuzilmasi ahvoli baholanadi.

4. Hududdagi tarmoqlar va yirik sanoat korxonalarining o'tgan davrdagi faoliyati tahlil qilinadi, ularning ish natijalari yoki orqada qolishining sabablari va omillari aniqlanadi.

5. Sanoat rivojlanishi ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanishi darajasi belgilanadi, ishlab chiqarish quvvatlarini eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosadigan mahsulotlar ishlab chiqarishga qayta ixtisoslashtirish va kengaytirish uchun qo'shimcha zahiralari va resurslar aniqlanadi. Hudud imkoniyatlarini hisobga olgan holda ustuvor ahamiyatli tarmoqlar va ishlab chiqarishlar aniqlanadi.

6. Hudud aholisini o'zida ishlab chiqarilgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlanganligi, ularni hududdan chiqarish va kiritish balansi, agrosurs salohiyatidan foydalanish samaradorligi, shuningdek, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi, va chorva mollari mahsuldorligining o'sishi (pasayishi) omillari va sabablari baholanadi.

Hududning tabiiy-iqtisodiy salohiyatini baholash qo'yidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Hududning mehnat, yer-suv va mineral xomashyo resurslari bilan ta'minlanganligi miqdoriy va sifat bahosi beriladi.

2. Hududdagi demografik vaziyat, aholining ish bilan bandligi keyingi o'n yillik davr bo'yicha baholanadi.

Ishsizlik darajasi, shu jumladan uning yashirin shakllari baholanib, aholi va mehnat resurslari soni prognoz qilinadi.

3. Foydali qazilma boyliklari zahiralari, ularning o'zlashtirilgan ahvoli tahlil qilinadi. Hudud mineral-xomashyo bazasi imkoniyatlari, qo'shimcha moliyaviy resurslarni jalb etishni hisobga olgan holda baholanadi. Shuningdek, qazib chiqaruvchi korxonalarining foydali qazilma boyliklari bilan ta'minlangani, ularning konlarni o'zlashtirish xarajatlari o'rganiladi.

4. Hududda yer-suv resurslari bilan ta'minlangani ularning ahvoli, yerlarning meliorativ ahvoli, yer bonitetlari o'rganilib, meliorativ yaxshilash istiqbollari o'rganiladi.

5. Hududning ishlab chiqarish, transport va aloqa infratuzilma salohiyati o'rganiladi. Aholining ijtimoiy infratuzilma ob'yektlari va xizmatlari bilan ta'minlanganligi darajasi baholanadi.

6. Hududda ishlab chiqaruvchi kuchlarini, yangi korxonalarni joylashtirish uchun istiqbolli tuman, shahar, yirik aholi yashash punktlari tanlanadi.

Hududni rivojlantirish dasturlarini amalga oshirish yo'nalishlari belgilanadi. Rivojlantirish dasturlarini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

Dasturda hududni iqtisodiy va ijtimoiy istiqbolda rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari va ko'rsatkichlari bayon qilinadi. Bunda asosiy e'tibor yangi ishchi o'rinlari, tabiiy, moliyaviy, mehnat resurslarini, ishlab chiqarish salohiyatidan samarali foydalanishga qaratiladi.

Bu yo'nalishlar quyidagilarni ifodalashi lozim:

1. Hududning istiqboldagi ehtiyojlari va hududlararo ayriboshlash imkoniyatlarini kengaytirish asosida iqtisodiy maqbul tarmoq va ishlab chiqarishlar aniqlanadi. Istiqbolda tarmoqlarni rivojlantirishning iqtisodiy ko'rsatkichlari, tarmoq tarkibining o'zgarishi, eksportga yo'naltirilgan va import o'rnini bosuvchi mahsulotlar hajmi prognoz qilinadi. Bunda amaldagi korxonalarni texnik, texnologik va tashkiliy jihatdan yangilash muammolariga alohida e'tibor qaratiladi. Buning uchun ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish yanada chuqurlashtiriladi, nisbatan kichik korxonalar rivojlantiriladi. Bu korxonalarda maxalliy mineral-xomashyo va qishloq xo'jalik resurslaridan foydalaniladi.

2. Hududda yangi korxonalarni qurish, faoliyat yuritayotgan korxonalarni rekonstruktsiya qilish, ixtisosligini o'zgartirish zarurligi asoslanadi; yirik ob'yektlarga qo'shimcha mablag'lar jalb qilish hisob-kitoblari amalga oshiriladi.

3. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'atlari, ekin maydonlari tarkibining o'zgarishi, qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab

chiqarishning natural hajmi prognoz qilinadi. Shuningdek, qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini, chorva mollari mahsuldorligini oshirish yo'llari va manbalari belgilanadi. Yangi texnologiyalarni joriy etish ko'zda tutiladi.

4. Hududda xomashyolarni, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlaydigan tugallangan tsikldagi ishlab chiqarish tarmoqlarini, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini saqlash va sotish shaxobchalarini vujudga keltirish, xorijiy investitsiyali qo'shma korxonalarini vujudga keltirish orqali yangi zamonaviy texnologiyalarni, xo'jalik yuritish shakllarini va boshqarish usullarini joriy etish.

5. Ishlab chiqaruvchi kuchlarni joylashtirish va tabiiy resurslardan foydalanish uchun qulay sharoitlar yaratish maqsadida transport tizimi va kommunikatsiyalarini rivojlantirish istiqbollari asoslash.

6. Mulkdorlar sinfini vujudga keltirish bo'yicha vazifalarni hal etish maqsadida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash, ularning iqtisodiyotdagi ulushini ko'paytirish, bozor infratuzilmasini rivojlantirish.

7. Tashqi iqtisodiy faoliyatni rivojlantirish ko'lamlarini, parametrlari belgilanadi. Bunda tashqi savdo tarkibiy tuzilishini takomillashtirishga, maxalliy xomashyo resurslarini hisobga olgan holda xorijiy investitsiyali korxonalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

8. Dasturda tabiiy tashqimuhitni, tabiatni muhofaza qilish, ekologik toza mahsulotlar ishlab chiqarish tadbirlari, kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish chora-tadbirlari ham o'z ifodasini topadi.

Har bir hududiy dasturda uni amalga oshirish mexanizmi ko'zda tutilishi kerak. Bu mexanizm dasturni moliyaviy, iqtisodiy resurslar bilan ta'minlanishi muhim o'rin tutadi.

Dasturni ishlab chiqishda har bir tadbir va tarmoq bo'yicha turli resurslarga bo'lgan talab, ehtiyoj hisob-kitob qilinadi. Shundan so'ng dastur bo'yicha uning resurslar bilan ta'minlanish manbalari aniqlanadi. Dasturlar resurslar balanslashtiriladi. Maqsadlar va resurslar o'rtasidagi muvofiqlik ta'minlanadi.

Dasturlarni moliyalashtirish manbalarini aniqlashtirishda avvalom bor maxalliy resurslar va imkoniyatlar hisobga olinadi.

Joylardagi maxalliy davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari maxalliy byudjet, tadbirkorlar va korxonalar o‘z mablag‘lari, fermer va dehqon xo‘jaliklari, aholi mablag‘larini jalb qiladigan xorijiy investorlar, hududdan tashqaridagi tashkilot, korxonalar mablag‘larini hamda bank kreditlarini hududiy dasturni amalga oshirishga jalb qilish chora-tadbirlarini amalga oshirishlari lozim bo‘ladi.

Shuningdek, hududiy dasturlarni amalga oshirishda respublika byudjeti va byudjetdan tashqari jamg‘armalar, O‘zbekiston Respublika taraqqiyot va tiklanish jamg‘armasi mablag‘larini ham jalb etilishi mumkin.

Dasturlarni ishlab chiqishda undan kutilayotgan natijalar qanday bo‘lishi oldindan belgilanishi lozim. Dasturlarni amalga oshirishning ijtimoiy-iqtisodiy natijalari sifatida hududiy yalpi ichki mahsulot, sanoat va qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o‘sish sur‘atlari, umumiy hajmi aholi jon boshiga ishlab chiqarish sur‘atlari olinadi. Shuningdek, aholi turmush darajasi va uning ish bilan bandligi, aholi jon boshiga daromadlarining o‘sishi, hudud aholisining gaz, elektr energiya, toza ichimlik suvi, uy-joy bilan ta‘minlanishining yaxshilanishi, hududning o‘zini-o‘zi oziq-ovqat, boshqa iste‘mol tovarlari bilan ta‘minlanishining yaxshilanishi ko‘rsatkichlari dasturlarning bajarilishi natijalari hisoblanadi.

Dasturlarni bajarilishini tashkiliy jihatdan ta‘minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturlarni amalga oshirishda butun mas‘uliyat joylardagi maxalliy hokimiyat va boshqaruv organlari zimmasiga yuklatiladi. Maqsadli hududiy dasturni eksport baholash, umumiy nazorat qilishni Vazirlar Mahkamasining tegishli boshqarma va bo‘linmalari amalga oshiradilar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hududlarning jadal ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ta‘minlashga doir ustuvor chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 2017 yil 8 avgust, PQ-3182-son qaroriga binoan hududlar sektorlarga bo‘linib, ularga rahbarlar belgilandi, sektorlar rahbarlariga hududlarni kompleks ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish vazifalarini tashkil etish va hal qilish, shu jumladan, aholining eng muhim muammolarini yechish yuzasidan javobgarlik yuklash hamda vakolatlar berildi. Bunda respublika hukumati va joylardagi mahalliy hokimiyat

organlarining maqsadli hududiy dasturlarni ishlab chiqish, amalga oshirishdagi vakolatlari va vazifalari aniq belgilanishi lozim bo‘ladi.

Hududiy dasturlarning samaradorligini oshirish uchun quyidagilarni amalga oshirish maqsadga muvofiqdir:

- yetarli darajada rivojlanmagan, umumrespublika darajasidan orqada qolayotgan hududlarni rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishning yagona metodikasini tasdiqlash;

- respublika shahar va qishloq tumanlaridagi iqtisodiy va ijtimoiy ahvolini monitoring qilish, ularni rivojlanish darajalariga ko‘ra tipologiyasini ishlab chiqish;

- hududiy dasturlarni, orqada qolgan tuman va shaharlarni qo‘llab-quvvatlash dasturlarining loyihalarini ekspertizadan o‘tkazishni tashkil etish.

Joylarda hududlarni rivojlantirish dasturlarini samarali boshqarish maqsadida viloyat, shahar, tuman hokimliklariga quyidagi vazifalarni yuklash maqsadga muvofiq bo‘ladi:

- hududiy rivojlantirish kontseptsiyasini ishlab chiqish, hududiy dasturni tuzish bo‘yicha takliflar berish;

- dastur asosida qo‘llab-quvvatlashga muhtoj, muammoli shahar, tuman, aholi punktlarini ajratish va belgilash;

- ular asosida mahalliy dasturlarni shakllantirish va amalga oshirish hududiy dasturlarni respublikaning hududiy siyosati ustuvorliklari va tamoyillariga muvofiqlashtirish;

- maxalliy dasturlar loyihalarini ekspertizadan o‘tkazish va ular asosida yagona hududiy dasturlarni shakllantirish hamda ularni ko‘rib chiqish, tasdiqlash uchun hududiy rivojlantirish bo‘yicha Respublika komissiyasiga taqdim etish;

- maxalliy dasturlarni amalga oshirishga rahbarlik qilish va bajarilishini nazorat qilish, dastur bo‘yicha joriy axborotlarni, hisobotlarni muntazam berib borish.

2017-2021 yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasida viloyat, tuman va shaharlarni kompleks va mutanosib ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish, ularning mavjud

salohiyatidan samarali va optimal foydalanish bo'yicha quyidagi vazifalar belgilangan:

-ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni jadallashtirish, xalqning turmush darajasi va daromadlarini oshirish uchun har bir hududning tabiiy, mineral-xomashyo, sanoat, qishloq xo'jaligi, turizm va mehnat salohiyatidan kompleks va samarali foydalanishni ta'minlash;

-hududlar iqtisodiyotini modernizatsiya va diversifikatsiya qilish ko'llamini kengaytirish, mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi farqlarni kamaytirish;

-yangi sanoat korxonalari va servis markazlarini tashkil etish, kichik sanoat zonalarini tashkil qilish, yirik xo'jalik birlashmalarining mablag'larini, banklarning kreditlarini va xususiy xorijiy investitsiyalarni jalb qilish hisobiga kichik shaharlar va shaharchalarni jadal rivojlantirish;

-subventsiyaga qaram tuman va shaharlarni kamaytirish, sanoat va xizmatlar ko'rsatish sohasini jadal rivojlantirish hisobiga mahalliy byudjetlarning daromad bazasini kengaytirish;

- hududlarning ishlab chiqarish, muhandis-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilma tarmoqlarini yanada rivojlantirish va modernizatsiya qilish.

Takrorlash uchun savollar

1. Mintaqa iqtisodiyoti tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
2. Qanday omillar mintaqaviy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi?
3. Mintaqaviy siyosat tushunchasining mazmuni nimadan iborat?
4. Mintaqaviy siyosatning asosiy tamoyillari va yo'nalishlari nimalardan iborat?
5. O'zbekistonda mintaqaviy siyosatning maqsadi va vazifalari nimalarda o'z ifodasini topadi?
6. Mintaqalarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish dasturlari qanday ishlab chiqiladi?
7. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligining mazmunini tushuntirib bering?
8. Mintaqa iqtisodiy xavfsizligiga qanday tahdidlar mavjud?

IX BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI

9.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli.

9.2. Davlatning ijtimoiy siyosatining mohiyati, maqsadi va vazifalari.

9.3. O‘zbekistonda ijtimoiy siyosatning maqsadi, yo‘nalishlari va ijtimoiy sohada davlat boshqaruvi.

9.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli

Ijtimoiy soha- ijtimoiy hayotning nisbatan mustaqil sohasi, unda xilma-xil ijtimoiy manfaatlar va ijtimoiy sub’yektlarning munosabatlari amalga oshadi, shaxsning ijtimoiy shakllanishi yuz beradi; shu bilan bir vaqtda ijtimoiy ne‘matlar yetkazib berish va xizmatlar ko‘rsatishda band bo‘lgan kishilar faoliyatining sohasi “ijtimoiy munosabatlar” ma’nosidan ancha keng, chunki moddiy negiz va ijtimoiy munosabatlarni amalga oshiruvchi kishilarni qamrab oladi.

Ijtimoiy soha inson hayotini tashkillashtirish, ijtimoiy iste’molga bo‘lgan talablarni, jumladan, turar-joy, bilim olish, kasb-korlikka va malakaga ega bo‘lish, sog‘liqni saqlash va musthkamlash, dam olish, madaniy va ma’naviy yetuk bo‘lishga bo‘lgan ehtiyojlarni qondirishga bevosita xizmat ko‘rsatuvchi iqtisodiyot tarmoqlari majmuidir. Ijtimoiy soha (sektor)- davlat va jamoat tashkilotlari (shu jumladan, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari) ihtiyorida bo‘lgan iqtisodiyot resurslari majmuasi bo‘lib, iqtisodiy muhim (maydon)ning shunday qismiki, unda quyidagi xususiyatlar mujassam bo‘ladi.

1. Iqtisodiy faoliyatni ayirboshlanishini tashkil etishning nobozor turi ustuvor bo‘ladi, bozor amal qilmaydi yoki qisman amal qiladi;

2. Ijtimoiy (jamoat) ne‘matlar ishlab chiqariladi, taqsimlanadi va iste’mol qilinadi;

3. Jamoat (ijtimoiy) ne‘matga talab va taklif o‘rtasidan iqtisodiy muvozanat davlat, maxalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari, ko‘ngilli- jamoat tashkilotlari

tomonidan tegishli ijtimoiy dastaklar, birinchi navbatda byudjet-moliya siyosati yordamida ta'minlanadi.

Ijtimoiy soha ijtimoiy yordam, ijtimoiy sug'urta va ijtimoiy xizmatlarni o'z ichiga oladi (9.1-rasm).

9.1-rasm. Ijtimoiy sohaning tarkibi.¹²

Ijtimoiy yordam mehnatga layoqatsiz yoki qaramog'ida bolalar bo'lganligi uchun ishlay olmaydiganlarga yordam ko'rsatishni ifodalaydi. Ijtimoiy yordam asosan davlat byudjetidan moliyalashtiriladi va xayriya, ya'ni sotsial transfertlar hisoblanadi. Ijtimoiy yordamning namoyon bo'lish shakllari quyidagilardan iborat:

- ◆ kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar;
- ◆ bolali oilalarga nafaqalar;
- ◆ nogironlarga nafaqalar;
- ◆ oziq-ovqat talonlari;
- ◆ uy-joy xo'jaligiga dotatsiyalar.

Ijtimoiy sug'urta pensiyaga chiqish, vaqtinchalik mehnat layoqatini yo'qotish va ishsizlik bilan bog'liq bo'lgan ish haqini yo'qotishlarni qoplashni ifodalaydi. Ijtimoiy sug'urta ish haqidan ijtimoiy ajratmalar hisobidan moliyalashtiradi va

¹² Муаллиф томонидан тузилган.

topilgan huquq hisoblanadi.Uning namoyon bo'lish shakllari quyidagilardan iborat:

- ◆ pensiya;
- ◆ ishsizlik bo'yicha nafaqa;
- ◆ tibbiy sug'urta.

Ijtimoiy xizmatlar sohasi inson kapitalini shakllantirish va investitsiyalashda muhim ahamiyatga egadir.Ijtimoiy xizmatlar o'z ichiga quyidagi sohalarni oladi:

- ◆ ta'lim;
- ◆ sog'liqni saqlash;
- ◆ madaniyat, sport;
- ◆ mehnat birjasi xizmatlari.

Ijtimoiy soha amal qilishining maqsadi taksimlash funktsiyalarini amalga oshirish mexnanizmlari yordamida ma'lum bir mintqa (hududda) insonning ijtimoiy manfaatlarini ro'yobga chiqarishning yagona ijtimoiy-iqtisodiy maydonni shakllashtirishdan iboratdir. Ijtimoiy sohada iqtisodiy faoliyat tarkibi davlat, ijtimoiy, aralash, xususiy sektorlardan iborat.

Ijtimoiy soha rivojlanishi quyidagilarga bog'liq bo'ladi:

-ijtimoiy xarajatlar hajmi va tarkibi inson ijodiy potentsiali ahamiyatining oshishi, inson rivojlanishi uchun xarajatlarning o'sishi;

-ijtimoiy iqtisodiyot aralash sektoridagi raqobat va bozor mexanizmi imkoniyatlarining kengayishi. Bu holda ijtimoiy xarajatlar kamayishi uchun imkoniyatlar yaratiladi;

-davlat mulkini oqilona xususiylashtirish.

Turli mamlakatlardagi ijtimoiy sohaga qilinadigan davlat xarajatlaridagi farqlar soliq yukining og'irligiga; ijtimoiy xarajatlar xajmiga; moliyaviy siyosatning qatilyligiga; harbiy xarajatlarning qisqartirilishiga; xususiysashtirish ko'lamiga bog'liq.

Ijtimoiy sohaning zarurligini belgilovchi omillar bozor va nobozor omillaridan iborat bo'ladi. Bozor omillari uning kamchilik va salbiy jihatlari bilan ifodalanadi. Ular quyidagilardan iborat:

Xususiy tadbirkorlikning takror ishlab chiqarishni normal taminlay olmasligi;

Xususiy tadbirkorlikning jamoat nematlarini ishlab chiqara olmasligi;

Raqobatning kamchiliklari;

Bozor axborotlarini olishning qiyinligi;

Tashqi effektlar. Firmalar faoliyatining boshqalarga ziyon yetkazishi. Salbiy eksternaliy.

Bozor bilan bog‘liq bo‘lmagan omillarga quyidagilar kiradi:

• Davlat boshqaruv organlarining o‘zaro va iqtisodiyotning boshqa sektori muassasalari bilan iqtisodiy vamoliyaviy aloqa qilishga majburligi;

• Bozor iqtisodiyoti institutsional asoslarini takomillashtirib borish zarurligi;

• Daromadlarni qayta taqsimlash zarurligi.

Shunday qilib iqtisodiyotning ijtimoiy sohasi xususiy tadbirkorlik va bozorning o‘z o‘zini tartiblashi asosida hal qila olmaydigan muammolarni hal qiladi. Davlatning iqtisodiy va ijtimoiy jaroyonlarni tartibga solishdagi kamchiliklari esa fuqarolik institutlari, fuqarolarning o‘z o‘zini boshqarish organlari tomonidan tuzatilib, to‘ldirilib boriladi. Ijtimoiy soha iqtisodiyotining rivojlanishi iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy adolatga asoslangan ijtimoiy samaradorlikni ta’minlaydi.

Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi, uning holati avvalam bor moddiy ishlab chiqarishning rivojlanganligi bilan bog‘liqdir. Biroq teskari munosabat ham mavjud, ya’ni o‘z navbatida u ishlab chiqarishni rivojlanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Ijtimoiy sohaning rivojlanganlik darajasi davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog‘liqdir.

Hozirgi kunda jamiyatning rivojlanishida ijtimoiy sohaning roli oshib bormoqda. Ijtimoiy sohaning ustun darajada rivojlanib borishi ijtimoiy sohada band bo‘lganlar ulushining oshib borishi bunga misol bo‘la oladi. Jamiyat rivojlanishida inson omilining roli muhim bo‘lib, u doim oshib boradi. Iqtisodiy o‘sishda ilmning va sog‘liqni saqlashning ta’sirini o‘sib borishi haqida Jahon bankining 1998/1999 yillar uchun «Rivojlanishda ilmning xissasi» («Znaniye na slujbe razvitiya») nomli hisobotida to‘xtalib o‘tiladi. Xodimlarning ma’lumoti,

malakasining oshishi YaIM da ushbu omillar hisobiga o'sish ulushida namoyon bo'ladi. Masalan, Amerika iqtisodchisi Ye.Denison taxminiga ko'ra 1929-1982 yillarda milliy daromad o'sishining 14% ma'lumot, malakani oshirish hisobiga 21% mehnat unumdorligining o'sishi hisobiga erishilgan.

Insonning ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlari uning manfaatlarida namoyon bo'ladi. Jamiyat, shu jumladan iqtisodiyot rivojlanishi uchun inson, jamiyat, davlat manfaatlarining mushtarakligini hamda ular o'rtasidagi nisbatlarning uyg'unligini ta'minlash zarurdir. Turli nazariyalarda bu borada turlicha yondashuvlar mavjuddir. Neoklassik nazariyada shaxs manfaati asosiy va belgilovchi hisoblanadi. V.Pareto, A.Bergson va P.Samuelsonlar jamiyat manfaatini shaxslar manfaatlarining majmuasi deb tariflaganlar. Iqtisodiy sotsiodinamika nazariyasiga ko'ra shaxs va jamiyat manfaatlari komplementar, yani o'zaro teng, bir-birini to'ldiruvchi. Bozorda xar bir subyekt o'z shaxsiy manfaatini ko'zlaydi. Jami talab individual va ijtimoiy naflilik tasirida shakllanadi. Davlat ilmiy-tadqiqot faoliyatini, ish o'rinlarini yaratishni, madaniyatni, tashqi muhitni saqlash va rivojlantirishni moliyalashtirish orqali iqtisodiy o'sishning sotsiodinamik multiplikatorini yaratadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, jamiyat tashkiliy unsurlari va davlat organlari o'rtasida ijtimoiy sheriklik, hamkorlik qaror topganda ijtimoiy adolat, shaxs, jamiyat va davlat o'rtasida mutanosib munosabatlar rivojlanishi uchun asos yaratiladi va fuqarolik jamiyati shakllanadi. Jamiyatning rivojlanish yo'nalishi, shaxs, jamiyat, davlat manfaatlari uyg'unligining taminlanishi davlat rivojlanishi modeliga bog'liq.

Qo'mondonlik-mamuriyatchilik modelida ijtimoiy ahamiyatli nematlar asosan kortochka tizimi orqali taqsimlanadi. Ijtimoiy yo'naltirilgan modelda keng ijtimoiy xizmatlar davlat hisobidan beriladi. Ijtimoiy davlat ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslanadi. Liberal modelda davlat qat'iy belgilangan limitdagi ijtimoiy kafolatlarni taminlaydi, shaxslar ijtimoiy nematlarning minimumdan yuqori qismini o'z daromadi hisobiga sotib oladilar. Sotsiogumanitar davlat modelida asosiy boylik inson bo'lib iqtisodiyot insonni xar tomonlama

rivojlantirishga bo'ysundirilgan bo'ladi, lekin bu modelni amalda ro'yobga chiqarish masalalari fanda hozircha ishlanmagan.

Ijtimoiy soha rivojlanishining asosiy ko'rsatkichlari insonning xar tomonlama rivojlanishi, hayot sharoitlarining yaxshilanishi, moddiy va ijtimoiy farovonligining oshishida o'z ifodasini topadi. Bu ko'rsatkichlarning umumlashtirilgan ifodasi sifatida inson potentsial(salohiyati) rivojlanishi indeksi qo'llaniladi. Inson potentsiali rivojlanishi indeksi(IPRI) kutilayotgan umr uzoqligi, aholi jon boshiga xarid qobiliyati pariteti bo'yicha AQSh dollarida YaIM va savodxonlik darajalarining o'rtacha arifmetik indeksi bilan o'lchanadi. Jahon mamlakatlarining ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanish darajalari ushbi indeks bilan ham o'lchanadi. Shuningdek, Ijtimoiy sohaning rivojlanishi aholi jon boshiga inson kapitali-davlat, korxonalar, shaxs tomonidan sog'liqni saqlash, talim, ijtimoiy sohaning boshqa tarmoqlariga qilingan aholi jon boshiga investitsiyalar hamda aholi turmush darajasi va sifati ko'rsatkichlari bilan o'lchanadi. Ijtimoiy soha aholi daromadlarini qayta taqsimlash, inflyatsiyani qisqartirish, kambag'allikni qisqartirish, mintaqalararo ijtimoiy farqlarni bartaraf etish va boshqa ijtimoiy dasturlarni amalga oshirishni maqsad qilib qo'ygan. Ijtimoiy dasturlarni bajarish innovatsion iqtisodiyotga o'tish va ijtimoiy mehnat unumdorligining o'stirilishiga bog'liqdir.

9.2.Davlatning ijtimoiy siyosatining mohiyati, maqsadi va vazifalari

Davlatning ijtimoiy siyosat deganda davlatning jamiyatdagi ijtimoiy muammolarning hal qilinishiga bo'lgan munosabati, ijtimoiy infratuzilmalar samarali va bir maromda amal qilishini ta'minlashga qaratilgan kundalik davlat faoliyati, ijtimoiy ahamiyatga molik vazifalarni bajarilishini ta'minlanishidagi strategiya va taktik yondashuv nazarda tutiladi. Davlatning ijtimoiy siyosati bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishga yo'naltiriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning zarurati shu sohadagi bozor va bozor mexanizmi qondira olmaydigan shunday ijtimoiy ehtiyojlar mavjudligi bilan bog'liqdir. Bundan tashqari, bozor

pensiya yoshidagi kishilarning ijtimoiy himoyasiga, ishsizlarga, mehnat nogironlariga, tugʻilgandan nogironlarga, koʻp bolali oilalarga yordam berish kabi jamiyat xarajatlariga befarq. Bozor hattoki aholi daromadlari darajasini keskin tabaqalashuvining oʻsishiga sabab boʻladi va mavjud tarixiy madaniy qadriyatlarga bozor befarqlik bilan qaraydi.

Bozor ijtimoiy barqarorlikni taʼminlamaydi. Davlat ijtimoiy sohadagi ishchilar va predmetlar oʻrtasidagi, mehnat va kapital oʻrtasidagi muammolarni xal etuvchisi sifatida chiqadi. Bularning hammasi, ijtimoiy soha va uning normal rivojlanishi uchun tartibga solishning bozor mexanizmi bilan davlat mexanizmlarini uygʻunlashtirish zarur ekanligini keltirib chiqaradi. Faqatgina tartibga solishning bozor va davlat mexanizmlarini optimal uygʻunlashtirish orqaligina samarali natijalarga erishish mumkin. Ijtimoiy sohaning shunday elementlari mavjudki, unda faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bogʻliq boʻlgan xarajatlarni samarali boshqarishi mumkin. Davlat millatning sogʻligʻi uchun, malakali kadrlarni tayyorlash uchun javobgarlikni oʻz zimmasiga oladi. Aholini ijtimoiy huquqlarini himoya qilish, mulkchilik huquqlarini himoya qilish ham davlatning zimmasidadir. Faqat davlat shaxsni har tomonlama rivojlanishi bilan bogʻliq xarajatlarni samarali usullar bilan tartibga solishi mumkin. Va faqat uning yordami bilangina ijtimoiy yoʻnaltirilgan bozor tizimini yaratish va aholi daromadlari oʻrtasidagi yuqori tabaqalanishlarni qisqartirish mumkin.

Ijtimoiy sohani davlat tomonidan tartibga solishning usullari va shakllari koʻpgina omillarga bogʻliq. Ulardan: iqtisodiy rivojlanish darajasi, ushbu sohada davlat va nodavlat sektorlarining mutanosibligi, davlatning iqtisodiy siyosati va boshqalar.

Davlat ijtimoiy siyosati orqali ijtimoiy sohani tartibga solishda asosiy qonunchilik aktlari, byudjet-kredit va soliq shakllari, ijtimoiy sohaning bir qismini, yaʼni davlatga tegishli boʻlgan korxonalar va tashkilotlarni toʻgʻridan-toʻgʻri boshqarish kabi usullardan foydalaniladi.

Masalan, MDH mamlakatlarida va shu qatori O‘zbekistonda ham ijtimoiy sohani tartibga solishning quyidagi shakllari qo‘llaniladi:

- 1) mulkchilik shaklidan qat’iy nazar ishchilar uchun eng kam ish haqi darajasi, pensiya, ish kunining davomiyligi, mehnat tatilining davomiyligi qonunda belgilash yo‘li bilan tartibga solish;
- 2) byudjet xodimlari uchun va davlat tashkilotlaridagi ishchilar uchun mehnatga haq to‘lash tizimi tariflarini o‘rnatish;
- 3) pensiya, nafaqalar, stipendiyalar darajasini o‘rnatish, urush va mehnat fronti qatnashchilari uchun imtiyozlar tizimini o‘rnatish;
- 4) ishchilar uchun progressiv soliq stavkalarini o‘rnatish;
- 5) ijtimoiy soha tarmoqlari o‘rtasida davlat byudjeti xarajatlari eng optimal proporsiyasini o‘rnatish;
- 6) ko‘proq ijtimoiy-zaruriy maxsulot va xizmatlarning yuqori narxlarini o‘rnatish orqali aholi daromadlarini tartibga solish, inflyatsiya jarayonida esa pesionerlar, davlat ijtimoiy soha ishtirokchilari ishchilarining daromadlarini indeksatsiyalash.

Eng kam ish haqining miqdori iqtisodiy rivojlanish darajasiga qarab belgilanadi. Masalan, G‘arbning rivojlangan mamlakatlarida eng kam ish haqi ancha yuqori ekanligini bilamiz. Biroq shu o‘rinda turli narx darajalarini ham hisobga olish zarur. G‘arb mamlakatlarda soatbay ish haqining quyi chegarasi soatiga 5 dollar hisoblanadi.

Shu qatorda davlat tomonidan o‘rnatilgan eng kam ish haqi darajasidan aholini turmush darajasini taxlil etishda va mutloq qashshoqlik ko‘rsatgichi sifatida foydalaniladi. Eng kam ish haqi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi va bandlikka ham bog‘liqdir. **Kambag‘allik chegarasi, nisbiy kambag‘allik chegarasidan quyida yashayotgan aholi** — rasmiy kambag‘allik chegarasidan quyida yashayotgan aholining foizlardagi ulushiga taalluqlidir: 1. Kuniga 1 AQSh dollari — 1985 yilgi xalqaro narxlarda berilgan bo‘lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha hisoblangan (1993 yilgi xalqaro narxlarda 1,08 AQSh dollariga teng yoki 2005 yilgi xalqaro narxlarda 1,25 AQSh dollariga teng). 2. Kuniga 2 AQSh dollari—1985 yilgi xalqaro narxlarda

berilgan bo‘lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha hisoblangan (1993 yilgi xalqaro narxlarda 2,15 AQSh dollariga teng). Kuniga 4 AQSh dollari— 1990 yilgi xalqaro narxlarda berilgan bo‘lib, AQSh dollarining xarid qobiliyati pariteti bo‘yicha hisoblangan¹³.

Rivojlangan mamlakatlar qatori markazlashgan-rejali iqtisodiyotdan bozor iqtisodiyotiga o‘tayotgan mamlakatlarda ijtimoiy sohani islohotlar olib borilmoqda, ijtimoiy maqsadlarga daromadlarni taqsimlash munosabatlari o‘zgarimoqda. Asosan pensiya tizimida sezilarli o‘zgarishlar va pensiya islohotlari olib borilmoqda. Pensiya yoshi oshimoqda, davlat pensiya fondi bilan birga nodavlat pensiya fondlari shakllanmoqda. Jamg‘arib boriladigan pensiya fondi tizimi joriy etilmoqda.

Shunday bo‘lsada, pensionerlar soni oshimoqda, pensiya uchun resurslarni oshirish talab etilmoqda, pensiya yoshi uzaymoqda. Masalan Angliya va boshqa qator mamlakatlarda 65 yoshdan pensiyaga chiqish haqida taklifi qo‘yilmoqda. Eng ko‘p jon boshiga ijtimoiy maqsadlarda qilingan xarajatlar Skandinaviya mamlakatlariga xosdir. Bu mamlakatlarda pensiya fondini shakllantirishni davlat o‘z zimmasiga olgan. Germaniyada biroz boshqacha yondashuv mavjud. Pensiya fondini yaratishni aholining o‘zi qabul qilgan, ya’ni uning o‘zi ushbu fondga badalini olib borib berishi lozim. Ijtimoiy sug‘urta fondini shakllantirishda xususiylashtirish jarayonlari olib borilmoqda, shu qatori Lotin Amerikada ham. Bunda tadbirkorlar ijtimoiy sug‘urta fondi badallaridan ozod etiladi. Bu fondning resurslari ishchilarning badallari hisobiga va vaqti-vaqti bilan beriladigan davlat resurslari hisobiga shakllanadi.

Qator mamlakatlarda mutloq qashshoqlik ko‘rsatgichi o‘rnida xayot kechirish minimumi ko‘rsatgichi qabul qilingan. Turli mamlakatlarda bu ko‘rsatgich turlichadir. Qashshoqlik jihatini o‘rtacha ish haqiga nisbatan foiz ko‘rinishda aniqlash mezoni keng tarqalgan. Masalan, Bolgariyada hayot kechirish minimumi o‘rtacha ish haqining 53-65% ga teng, Chexiyada 55-56% ga, Polshada

¹³ Абулқосимов Х.П., Абулқосимов М.Х. Иқтисодиётга оид атама ва тушунчаларнинг изоҳли луғати. - Т.:АБУ МАТБУОТ- КОНСАЛТ, 2017. -262-263-бетлар.

36% ga teng. Keltirilgan ko'rsatgichdan kam daromadga ega bo'lganlar qashshoqlar toifasiga kiritiladi.

9.3. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning maqsadi, yo'nalishlari va ijtimoiy sohada davlat boshqaruvi

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan tub islohatlar maqsadi inson va uning manfaatlarini, farovonligini ta'minlash xamda insonni har tomonlama kamolga yetkazishga qaratilgandir.

O'zbekistonda mustaqillik e'lon qilingandan so'ng aholi turmush darajasini yuqori daraja ta'minlash, inson manfaatlarini ro'yobga chiqarish va uni har tomonlama rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish maqsadida ijtimoiy yo'naltirilgan barqaror bozor iqtisodiyoti, ochiq tashqi siyosatga ega kuchli demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati barpo etish maqsadida keng qamrovli islohotlar amalga oshirila boshlandi. Ushbu maqsadlarni amalga oshirish uchun O'zbekistonda mustaqillikning dastlab davridayoq davlat ijtimoiy siyosatining asoslari yaratilib, amalga oshirila boshlandi. O'zbekistonda ijtimoiy siyosat ustuvor yo'nalish hisoblanadi va u bosqichma-bosqich amalga oshiriladi. O'zbekistonda ijtimoiy siyosatning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iboratdir:

- ◆ Ijtimoiy siyosatni o'tkazishda davlatning boshqarish funksiyasiga egaligi;
- ◆ Ijtimoiy islohotlarning bosqichma-bosqichligi;
- ◆ Aholining yashash darajasini keskin tushib ketishiga yo'l qo'ymaslik;
- ◆ Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish idoralari mahallalar orqali aholiga aniq manzilli ijtimoiy yordam ko'rsatish;
- ◆ Ijtimoiy islohotlarning iqtisodiy va huquqiy asoslarini yaratish.

O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- ◆ Aholining iqtisodiy faolligini qo'llab-quvvatlash;
- ◆ Mahsulot, xizmat va uy-joyning kuchli ichki iste'mol bozorini shakllantirish;

- ◆ Aholining to'lov talablarini keng miqiyosda qondirish va uning o'sishini ta'minlash;
- ◆ Aholining daromad va mulkka egalik darajasining keskin tabaqalashuvining oldini olish;
- ◆ Ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan zarur kafolatni ta'minlash.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarning maqsadi va vazifalaridan kelib chiqqan holda davlat ijtimoiy siyosati quyidagi asosiy yo'nalishlarda olib borilmoqda:

- ◆ Davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosining foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;

- ◆ Davlatning markazlashgan ijtimoiy sug'urta fondini tashkil etish;

- ◆ Ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;

- ◆ Ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;

- ◆ Ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;

- ◆ Kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;

- ◆ Bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;

- ◆ Talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;

- ◆ Ishsizlik nafaqasi;

- ◆ Eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarini belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;

- ◆ Ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar baholaridagi farqlarni byudjet hisobidan qoplash;

- ◆ Ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasining rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Demak, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan tub demokratik islohotlar ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotiga asoslangan demokratik jamiyat barpo

etishga qaratilgan. Buni ijtimoiy sohadagi islohotlarni amalga oshirish orqali ta'minlash mumkin. Chunki, har qanday jamiyatning rivojlanganlik darajasi ijtimoiy masalalarning qay darajada hal etilayotganiga bog'liq. Ijtimoiy masalalar mamlakat taraqqiyotining muhim omili sifatida iqtisodiy rivojlanishga ta'sir etadi. Shuning uchun ham O'zbekiston Respublikasida davlat ijtimoiy siyosati ijtimoiy islohotlarni davomli amalga oshirib borish orqali aholi turmush darajasini barqaror o'stirib borishdan iboratdir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida "gi Farmonida "ijtimoiy sohani rivojlantirishga yo'naltirilgan aholi bandligi va real daromadlarini izchil oshirib borish, ijtimoiy himoyasi va sog'lig'ini saqlash tizimini takomillashtirish, xotin-qizlarning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish, arzon uy-joylar barpo etish, yo'l-transport, muhandislik-kommunikatsiya va ijtimoiy infratuzilmalarni rivojlantirish hamda modernizatsiya qilish bo'yicha maqsadli dasturlarni amalga oshirish, ta'lim, madaniyat, ilm-fan, adabiyot, san'at va sport sohalarini rivojlantirish, yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish" vazifalari belgilangan¹⁴.

Mehnat bozori bozor iqtisodiyotining muhim tarkibiy qismidir. Mehnat bozorida mehnat sotilmaydi, ishlovchilarning mehnat qilish qobiliyati, mehnat xizmati sotiladi¹⁵, chunki mehnat kishilarning ma'lum maqsadga yo'naltirilgan faoliyati jarayoni bo'lib, unda ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalari qo'shilishi natijasida kishilarning ehtiyojlarini qondirishga mo'ljallangan mahsulot yaratiladi va xizmat ko'rsatiladi¹⁶.

Mehnat bozorida ishchi kuchini sotish va sotib olish erkin xodimni ishga yollash shaklida namoyon bo'ladi. Ishga yollash ma'lum shartlar, ya'ni ish kunining uzunligi, ish sharoitlari va rejimi, ish haqining miqdori, bajariladigan ish turi, lavozim va kasb majburiyatlari asosida amalga oshiriladi. Mehnat bozori

¹⁴ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида "ги Фармонида

¹⁵ Курс экономической теории: Учебник. 4-е доп и перераб изд. Киров : "АСА" 1999, – С.231.

¹⁶ Шодмонов Ш.Ш., Фафуров У.В. Иқтисодиёт назарияси. / Маъруза матни/ -Т., 2007, 23-бет.

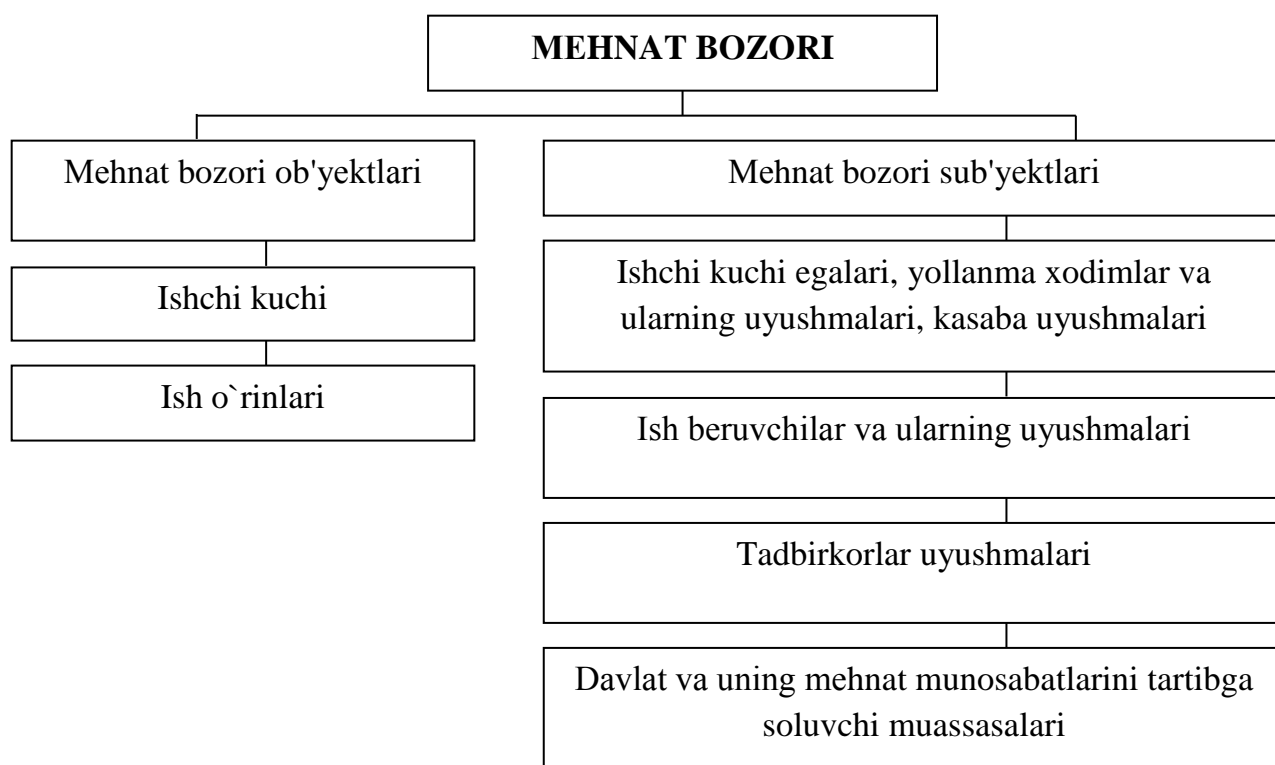
yollanma ishchi, xodim va ish beruvchi, tadbirkorning iqtisodiy erkinligiga asoslanadi. Demak, ishchi kuchi mehnat bozorining ob'yekti hisoblanadi.

Uning sub'yektlari quyidagilardan iborat:

- ishlab chiqarish vositalari egalari, ish beruvchilar va ularning manfaatlarini ifodalovchi uyushmalar (tadbirkorlar uyushmalari);

- yollanma ishchi, xodimlar, ya'ni ishchi kuchi egalari va ularning manfaatlarini ifodalovchi tashkilotlar, kasaba uyushmalari;

- davlat. Davlat o'zining turli boshqarish organlari orqali ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida vosita bo'lib, ular o'rtasidagi ishga yollash bo'yicha bo'ladigan mehnat munosabatlarini tartibga soladi.

9.1-rasm. Mehnat bozori ob'yekti va sub'yektlari

Mehnat (ishchi kuchi) bozori quyidagi vazifalarni bajaradi:

- ishchi kuchini zamonaviy ehtiyojlarga asosan takror ishlab chiqarishni ta'minlashga ko'maklashish;

- ishchi kuchini iqtisodiyot tarmoqlari va hududlar o'rtasida taqsimlanishi va qayta taqsimlanishini ta'minlash;

- ishchi kuchining mobilligi, ya'ni harakatchanligini faollashtirish;

- mehnat unumdorligini o'stirishga rag'batlantirish;

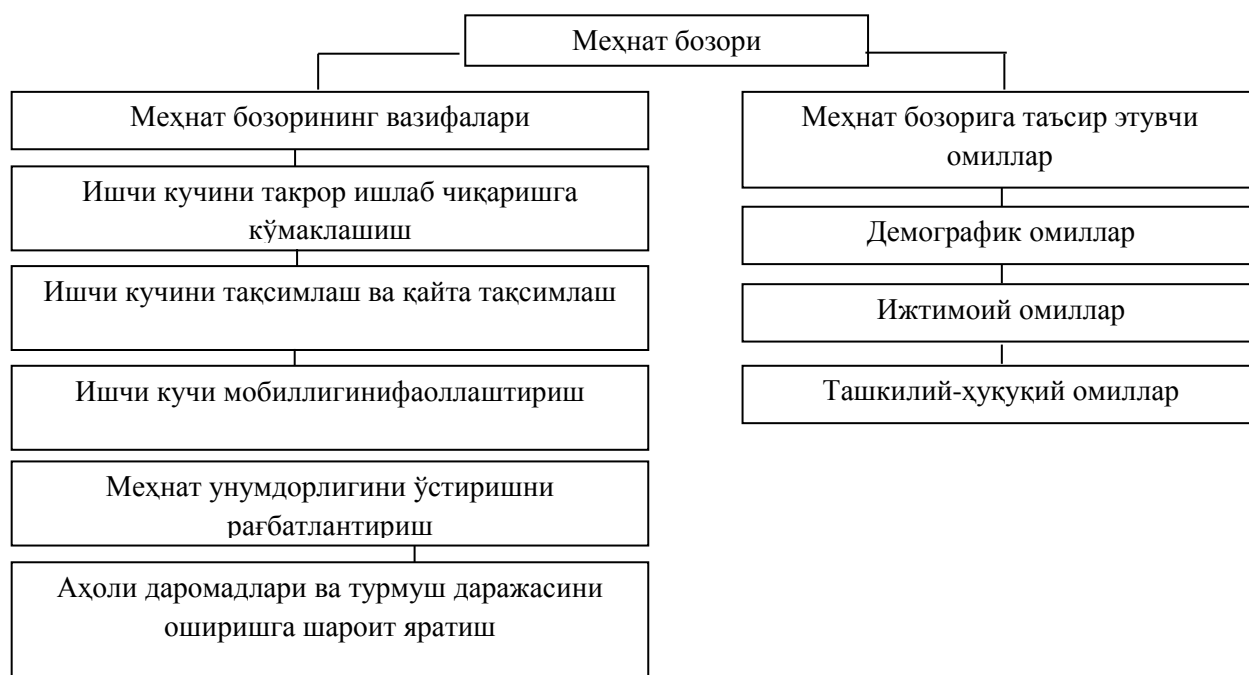
- mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi orqali aholi daromadlari va turmush darajasini o'zlashtirish.

Mehnat bozorining shakllanishi, rivojlanishi va amal qilishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatadi:

- demografik omillar. Ular o'z ichiga aholining soni, o'sish sur'ati, tarkibi, unga iqtisodiy faol aholining ulushi va uning harakatchanligi (mobilligi) kiradi;

- ijtimoiy omillar. Ular jumlasiga aholining turmush darajasi, jamiyatning ijtimoiy tarkibi, ijtimoiy hamkorlik munosabatlarining rivojlanganlik darajasi kiradi;

- tashkiliy-huquqiy omillar, ular tarkibiga tadbirkorlik, mehnat munosabatlarini tartibga solishning huquqiy bazasi ishlab chiqilganligi va sifati, amal qilish samaradorligi; davlat boshqaruv organlari va muassasalarining mehnatni hamda aholining ish bilan bandligini tashkil etish, tartibga solishdagi rolini ifodalovchi omillar kiradi (9.2-rasm).

9.2-rasm. Mehnat bozorining vazifalari va unga ta'sir etuvchi omillar

Mehnat bozori amal qilish mexanizmining muhim komponentlariga quyidagilar kiradi:

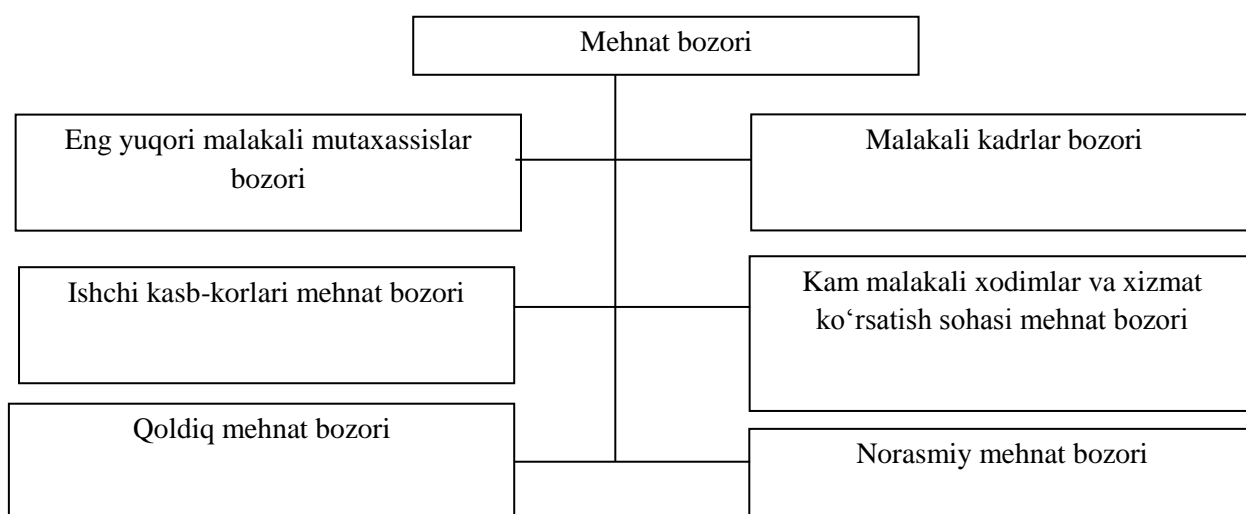
- ishchi kuchiga talab. U mehnat bozoridagi ishchi kuchiga bo'lgan ijtimoiy ehtiyojning umumiy hajmini ifodalaydi;

- ishchi kuchi (mehnat) taklifi, ishlashni istayotgan ishchi kuchining umumiy miqdori. Ishchi kuchi jinsi, yoshi, ma'lumoti, kasb-kori, malakasi nuqtai nazardan turli tarkibda namoyon bo'ladi;

- ishchi kuchi bahosi ishchi va xodimlarning ish haqida ifodalanadi, ish haqi tovar qiymatining puldagi ifodasi, bozor bahosidir;

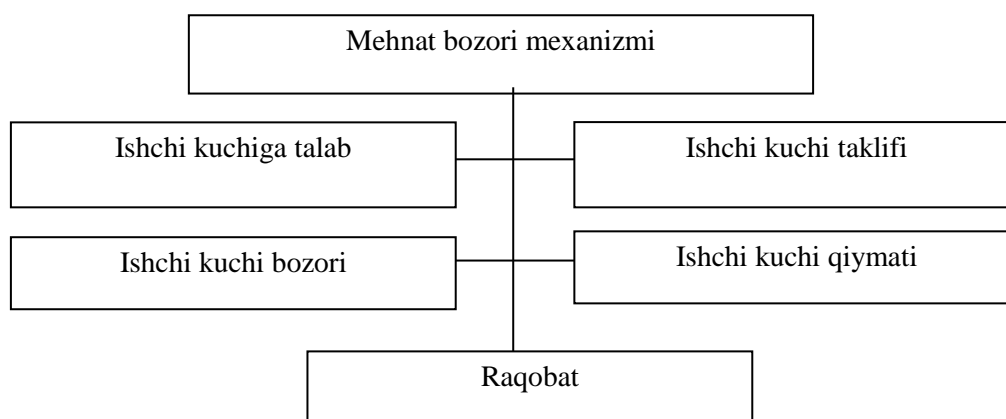
- ishchi kuchi qiymati. Ishchi kuchi qiymati uni takror ishlab chiqarish uchun zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlar, xizmatlar qiymati bilan belgilanadi;

- raqobat. Raqobat ish beruvchilar o'rtasida yuqori malakali

9.3-rasm. Mehnat bozori tarkibi (segmentlari)

ishchi kuchini jalb etish uchun olib borilsa, yollanma xodimlar o'rtasida yuqori haq to'lanadigan ish o'rinlari uchun raqobat kurashi yuz beradi. Shuningdek, ish beruvchi va yollanma xodimlar o'rtasida ishga yollanish shartlari yuzasidan raqobat bo'ladi (9.4-rasm). Ammo ish haqi miqdori o'sganda ishchi kuchi taklifi ham ko'payadi. Aksincha holatda ishchi kuchi taklifi kamayadi. Bozor muvozanati ishchi kuchiga bo'lgan talab va uning taklifi ma'lum muvozanatli ish haqi darajasida miqdor va tarkib jihatidan bir-birlariga muvofiq (teng) bo'lganlarida yuzaga keladi. Davlat mehnat bozorini iqtisodiy va ma'muriy vositalar, dastaklar yordamida tartibga solib turadi (9.5-rasm).

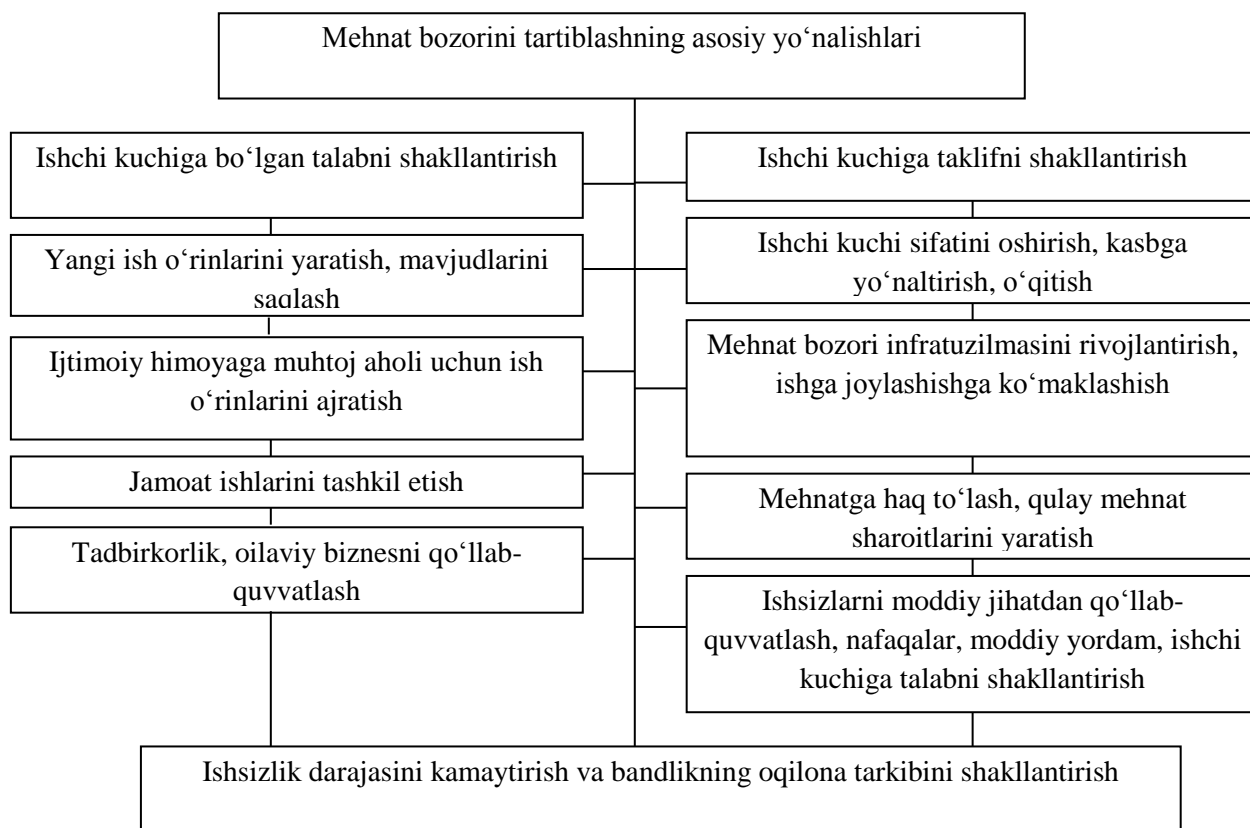
9.4-rasm. Mehnat bozori amal qilishi mexanizmining komponentlari

Mehnat munosabatlarini davlat tomonidan tartibga solish quyidagi yoʻnalishlar boʻyicha amalga oshiriladi:

- ishga yollashning minimal standartlarini qonuniy belgilash;
- ish vaqtining uzunligi, ish haqi, boshqa toʻlov va imtiyozlar;
- mehnat sharoiti va xavfsizligini taʼminlash sohasidagi norma (meʼyor)larni qonuniy belgilash;
- shaxslarni maʼlum turdagi mehnat faoliyati bilan shugʻullanishlariga qonuniy ruxsat berish va cheklash;
- ish beruvchi va xodimlarning faoliyatini fuqarolik huquqi hamda mehnat qonunchiligi asosida tartibga solish.

Oʻzbekiston Respublikasida mehnatga layoqatli aholini ish bilan taʼminlash strategiyasi quyidagilarni amalga oshirishni koʻzda tutadi:

- fuqarolarning mehnat qilish, tadbirkorlik, iqtisodiy faoliyat sohasi va turini hamda kasbni tanlash erkinligi kabi konstitutsiyaviy huquqlarini taʼminlash;

9.5-rasm. Mehnat bozorini davlat tomonidan tartibga solish yo'nalishlari

- mehnat faoliyati motivatsiyasining kuchli mexanizmini joriy etish, aholi iqtisodiy faolligini oshirish uchun sharoitlar yaratish;

- amalda mehnat bozorini shakllantirish, mehnat resurslarini iqtisodiyot tarmoqlari va faoliyat sohalari bo'yicha erkin taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi uchun sharoitlar yaratish¹⁷.

Davlat mehnatga layoqatli aholining ish bilan ta'minlanishi darajasiga hamda mehnat, ya'ni ishchi kuchi bozoriga faol yoki passiv ta'sir ko'rsatadi. Passiv ta'sir choralari ishsizlik bo'yicha turli nafaqa va to'lovlar kiradi. Mehnat bozorida faol siyosatni amalga oshirishning asosiy choralar tadbiri esa quyidagilar:

- ish izlovchilarni ishga joylashtirish bo'yicha xizmatlar ko'rsatish;
- ishlovchi va ishsizlarni o'qitish, kasbga qayta tayyorlash;
- bevosita ish joylarini yaratish;
- doimiy ish bilan bandlikni subsidiyalashtirish;

- tadbirkorlikni, shu jumladan, o'z korxonalarini, ishbilarmonlik faoliyatini boshlamoqchi bo'lgan ishsizlarni qo'llab-quvvatlash;

¹⁷ Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 1997 г. –Т., 1998. – С 55-56.

- jamoat ishlarini tashkil etish.

Bugungi kunda O‘zbekistonning deyarli barcha hududlarida ishchi kuchi ortiqchaligi mavjud va ishchi kuchi bozorida taklif talabdan yuqoridir. Shu bois ishlashni xohlovchilarning mehnat bozorida erkin harakat qilishlari va mustaqil ish bilan ta’minlanishlari uchun davlat fuqarolarga bir qancha kafolatlarni nazarda tutadi. Ya’ni davlat:

- ish bilan ta’minlash turini, shu jumladan, turli mehnat rejimidagi ishni tanlash erkinligini;

- ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdan va mehnat shartnomasini g‘ayriqonuniy ravishda bekor qilishdan himoyalani;

- maqbul ishni tanlash va ishga joylashishga bepul yordam berish;

- har kimga kasbga va ishga ega bo‘lishda, mehnat qilish va ish bilan ta’minlanish shart-sharoitlari, mehnatga haq to‘lash, xizmat pog‘onasidan yuqorilab borishda teng imkoniyatlar yaratish;

- yangi kasbga (mutaxassislikka) bepul o‘qitish, mahalliy mehnat organlari yoki ularning yo‘llanmasi bilan boshqa o‘quv yurtlarida stipendiya to‘lab malakasini oshirish;

- boshqa joydagi ishga qabul qilinganda sarf qilingan moddiy xarajatlar uchun qonun hujjatlariga muvofiq kompensatsiya to‘lash;

- haq to‘lanadigan jamoat ishlarida qatnashish uchun muddatli mehnat shartnomalari tuzish imkoniyatini kafolatlaydi.

Yangi ish o‘rinlari tashkil etish va aholi bandligini ta’minlashning asosiy yunalishlari quyidagilardan iborat:

- Yangi ishlab chiqarish ob’yektlarini ishga tushirish, mavjud quvvatlaridan unumli foydalanish, korxonalarni kengaytirish;
- Kichik biznes korxonalarini tashkil etish;
- Yakka tadbirkorlikni rivojlantirish;
- Kasanachilik va oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish;
- Ishlab chiqarish, bozor va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirish;
- Fermer va aholi xo‘jaliklari imkoniyatlaridan kengroq foydalanish;

- Ishlamasdan turgan korxonalar faoliyatini tiklash va moliyaviy sogʻlomlashtirishdan iboratdir.

Mehnat bozorida aholi bandligini taʼminlash borasidagi vazifalar esa quyidagilardan iborat qilib belgilangan:

- Yoshlar, ayollar va boshqa toifadagi ishsizlarni aniq roʻyxatini olish Oliy va oʻrta maxsus taʼlim muassasalarining bitiruvchilarini ish bilan taʼminlash chora-tadbirlarini amalga oshirish, ixtisoslashtirilgan boʻsh ish oʻrinlari yarmarkalarini tashkil etish
- Xaq toʻlanadigan jamoat ishlarini tashkil etish;
- Kasbga oʻqitish, qayta oʻqitish va qayta tayyorlash;
- Ishlovchilarning mehnat huquqlarini taʼminlash;
- Boʻsh ish oʻrinlari va ish qidiruvchilar haqidagi yangilanib turuvchi elektron maʼlumotlar banki imkoniyatlaridan keng foydalanish;
- Raqobatlasha olmaydigan aholi toifalariga eʼtiborni kuchaytirish.

Mehnat bozorida raqobatlasha olmaydigan aholi toifalarining ish bilan bandligini taʼminlash choralari (ish oʻrinlarini zahira qilish va boshqa aniq choralari) ni amalga oshirish bandlik siyosatining muhim vazifalaridan iboratdir.

Daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning asosiy obʼyektlari quyidagilar: daromadlar, ish haqi minimumi; bandlik, kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash; soliqlar, narxlar; ijtimoiy kafolatlar, ijtimoiy munosabatlar (shu jumladan, ish beruvchi va yollanib ishlovchilar oʻrtasidagi munosabatlar), ijtimoiy taʼminot; huquqiy taʼminot (xavfsizlik, hayot, mulk va jamgʻarmalarni himoyalash).

Daromadlarni davlat tomonidan tartibga solishning bosh maqsadi daromadlarni davlat byudjeti orqali qayta taqsimlashdan iboratdir. Shu bilan birga, kam taʼminlanganlarning daromadlarini oshirish, ularning ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, ishlab chiqarish omillarining turlicha ekani tufayli yuzaga kelgan disproporsiyani bartaraf etish, ish bilan bandlikni tartibga solish va ijtimoiy tanglikning oldini olish kabi muammolar ham hal etiladi. Koʻrilayotgan doirada davlatning faolligi markaziy va mahalliy byudjetdan qilingan ijtimoiy xarajatlar hajmi bilan oʻlchanadi.

Milliy daromadni qayta taqsimlashda davlatning imkoniyatlari byudjet tushumlari bilan cheklanadi.

Daromadlar siyosati konstitutsiya va unga tenglashtirilgan qonuniy hujjatlarda belgilangan ma'lum tamoyillar asosida yuritiladi. Bu tamoyillar quyidagilardan iborat:

- ijtimoiy adolat;
- ijtimoiy hamkorlik va aholi barcha qatlamlarining birdamligi;
- o'z moddiy ahvoli uchun shaxsiy mas'uliyat;
- mehnat huquqi va uni munosib rag'batlantirish;
- kasaba uyushmalari huquqi;
- iqtisodiy maqsadga muvofiqlik va boshqalar.

Ma'lumki, iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning eng yuqori shakli iqtisodiy dasturlashdir. Uning vazifasi iqtisodiy siyosatning barcha elementlaridan global maqsadlarda har tomonlama foydalanishdir. Bunday dasturlarning ob'yektlari sifatida tarmoqlar, hududlar, ijtimoiy soha, ilmiy tadqiqotlarning turli yo'nalishlari va shu kabilar tanlab olinishi mumkin. Mazkur dasturlarning barchasi (bevosita va bilvosita) aholi daromadlariga bog'liq va ularga ta'sir ko'rsatadi.

Davlatning daromadlar siyosatida yollanma ishchilarni himoya qilish vositalaridan biri sifatida eng kam ish haqini belgilash hisoblanadi. Eng kam miqdordagi ish haqi ish kuchining jismoniy faolligini qo'llab-quvvatlab qolmasdan, shu bilan birga uning mehnat qilish qobiliyatini tiklashi va rivojlantirishi uchun u iste'mol savatchasiga muvofiq kelishi lozim, bu savatcha eng zarur mahsulotlar, tovarlar va xizmatlar turini o'z ichiga oladi. Ijtimoiy jihatdan yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti to'la-to'kis ham bozor iqtisodiyoti, ham ijtimoiy iqtisodiyot hisoblanadi. Bozor iqtisodiyotini ijtimoiy yo'naltirish zaruriyati, albatta, inson manfaatidan kelib chiqadi. Bozorning shunday oqibatlari borki, bunda ma'lum toifa himoyaga muhtoj bo'lib qoladi. Shuning uchun ham tsivilizatsiya ijtimoiy himoya tizimini talab qiladi.

Ijtimoiy himoyalashdagi muhim masala aholini bozor bahosining tez o'sishi, inflyatsiya ta'siridan himoya etish va buning oldini olish bilan bog'liqdir. Ayniqsa, bozor iqtisodiyotiga o'tish davrida mollar narxining

ko'tarilishi to'xtatib bo'lmaydigan holatdir. Bunda oylik ish haqi va belgilangan daromadga ega bo'lganlarni o'sib borayotgan tovarlar va xizmatlar narxining salbiy ta'siridan muhofaza etish yirik ijtimoiy muammodir. Ayniqsa, nafaqaxo'rlar, talabalar ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'ladi.

Bunda vaqti-vaqti bilan maosh, stipendiya, nafaqalar miqdorini bir oz oshirish masalani hal qilmaydi. Shuning uchun indeksatsiya usulini qo'llash yuz beradigan og'irlikni biroz yumshatib, turmush darajasiga bo'lgan og'ir ta'sirni yengillashtiradi. Chunki qabul qilinadigan indekslar tufayli daromad narx-navo darajasiga qarab o'zgarib turadi hamda ko'tarilayotgan baholar keltiradigan zararlarning asosiy qismini qoplab boradi.

Bundan tashqari, bozor narxlaridan himoya qilishda ta'minotning alohida usullarini qo'llash ahvolni yumshatishga yordam beradi. Masalan, aholining ayrim tabaqalari uchun maxsus ta'minot tayinlash yoki vaqti-vaqti bilan oziq-ovqat va sanoat mollari tarqatish kabi usullardan rivojlangan mamlakatlarda foydalaniladi.

Ijtimoiy himoya yuqorida qayd qilingan usullar bilan chegaralanmaydi, sharoitga qarab aniq shakllarni topib, ularni qo'llab boradi. Ayniqsa, kam daromadlilarni bozorning salbiy ta'siridan asrash va turmush darajasining pasayib ketishiga yo'l qo'ymaslik davlatning muhim vazifasidir. O'zbekiston iqtisodiyotini tubdan isloh qilishga beshta muhim tamoyilni asos qilib olingandi. Ulardan biri demografiya sohasidagi real ahvolni, aholining turmush darajasini hisobga olgan holda ularni ijtimoiy himoyalash yuzasidan zarur chora-tadbirlarni amalga oshirishdan iboratdir.

Davlat ijtimoiy siyosatida aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat:

- davlat ijtimoiy iste'mol fondlarini tashkil etish va ulardan jamiyatning har bir a'zosi foydalanishini kafolatlaydigan qonunlarni qabul qilish;
- davlatning markazlashgan ijtimoiy sug'urta fondini tashkil etish;
- ko'rsatilgan xizmatlar va samarali mehnatlari uchun davlat tomonidan beriladigan imtiyozlar;

- ish haqi va pensiya minimumining davlat tomonidan kafolatlanishi;
- ko'p bolali oilalarga to'lanadigan nafaqalar;
- kam ta'minlangan aholi tabaqalariga moddiy yordam ko'rsatish;
- bolalikdan nogiron va boshqa mehnat qobiliyatini yo'qotganlarni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash;
- talabalar uchun to'lanadigan davlat stipendiyalari;
- ishsizlik nafaqasi;
- eng muhim oziq-ovqat mahsulotlari turlarining belgilangan narxlarda sotilishini ta'minlash;
- ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan xizmatlar bahosidagi farqlarni byudjet hisobidan qoplash;
- ijtimoiy sohaning eng muhim tarmoqlari (sog'liqni saqlash, ta'lim, jismoniy tarbiya, sport va madaniyat) moddiy bazasini qo'llab-quvvatlash va mustahkamlash.

Endilikda kuchli ijtimoiy siyosat aholining ijtimoiy-iqtisodiy faolligini oshirishga, ishonchli, aniq manzilli, ya'ni shunga muhtoj aholi guruhlarini ijtimoiy himoya qilishga qaratiladi.

Buning uchun aholi daromadlari va mehnat haqlarining faol iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirishdagi rolini oshirish lozim bo'ladi. Shuningdek, aholining oqilona, samarali ish bilan bandligini ta'minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Buning uchun kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishni rag'batlantirish, iqtisodiyotning aniq sektorida yangi ish o'rinlarini yaratish, mehnat bozori infratuzilmalari, shu jumladan, mehnat birjalari faoliyati samaradorligini oshirish lozim bo'ladi. Kam ta'minlangan aholini maqsadli, ishonchli ijtimoiy himoyalash uchun, avvalambor, aniq ehtiyojlardan va imkoniyatlardan kelib chiqqan holda muhtoj oilalarga subsidiya, mikro kreditlar berish, ularga mikro firma, kichik korxonalar, fermer xo'jaliklarini tashkil etishlari uchun sharoitlar yaratish kerak bo'ladi.

Davlat turli soliq, kredit imtiyozlari tizimini yaratish orqali fuqarolarning, jamoat tashkilotlari hamda xo'jalik sub'yektlarining homiylik, xayriya ishlariga

mablag‘lar ajratishlarini rag‘batlantirish chora-tadbirlarini kuchaytirishi ham maqsadga muvofiqdir.

Ijtimoiy himoya tizimida mehnat jamoalari ham muhim rol o‘ynaydi. Mehnat jamoalari o‘z xodimlarini ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashi quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- ◆ Mehnat jamoasi tomonidan ijtimoiy himoya qilish uchun huquqiy sharoitlarning yaratilishi;

- ◆ iqtisodiy ahvoli nochor xodimlarga vaqtinchalik yordam ko‘rsatish;

- ◆ yaxshi ishlagan xodimlarga turli imtiyozlar yaratish;

- ◆ xodimlarning mehnat sharoitlarini yaxshilash, ishlab chiqarishni insonparvarlashtirish;

- ◆ xodimlarni imtiyozli asosda uy–joy bilan ta‘minlash;

- ◆ xodimlarning malakasini oshirish, yangi ixtisoslikka o‘qitish bilan bog‘liq xarajatlar;

- ◆ korxonada xodimlarning sog‘lig‘ini mustahkamlash:

- a) tibbiy xizmat ko‘rsatishni tashkil etish yoki tibbiy sug‘urta qilish;

- b) og‘ir mehnat sharoitda ishlaydiganlarga turli imtiyozlar yaratish;

- v) xodimlarning dam olish va hordiq chiqarishni tashkil etish bilan bog‘liq xarajatlar qilish.

Endilikda aholini ijtimoiy himoyalash, uning samarasini oshirishning quyidagi muhim vazifalarini amalga oshirish maqsadga muvofiq bo‘ladi:

- ◆ Iqtisodiyotni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlash asosida barqaror va mutanosib o‘rinishni ta‘minlash;

- ◆ davlat mablag‘lari bilan bir qatorda mehnat jamoalari, jamoat va hayriya tashkilotlari va jamg‘armalarining mablag‘larini keng jalb qilish;

- ◆ odamlarning kuch va qobiliyatlari to‘la– to‘kis faollashuvini ta‘minlashga qodir bo‘lgan kuchli mexanizmni vujudga keltirish;

- ◆ xususiy mulk miqiyoslarini kengaytirish, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning rivojlanishini rag‘batlantirish;

◆ aholining daromadlari va turmush darajasida asossiz katta farqlarga yo‘l qo‘ymaslik. Jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydigan o‘rta mulkdorlar qatlamini shakllantirish;

◆ kambag‘allikka, qashshoqlikka qarshi kurash. Aholining eng muhtoj qatlamining davlat tomonidan qo‘llab–quvvatlanishini kuchaytirish.

Ijtimoiy sohaning rivojlanishi ko‘p jihatdan uni moliyalashtirishga bog‘liqdir. Har yili Davlat byudjeti xarajatlarining yarmidan ortig‘i ijtimoiy sohaga yo‘naltirilmoqda. Aholi hayot sharoitlarini yaxshilash, turmush farovonligini yanada oshirish maqsadida ijtimoiy sohaning istiqboldagi rivojlantirilishi makroiqtisodiy barqarorlikni va izgil yuqori iqtisodiy o‘sishi sur‘atlarini ta’minlash, iqtisodiyotni tarkibiy jihatdan o‘zgartirish va diversifikatsiya qilishni chuqurlashtirish, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnika va texnologik yangilash asosida mamlakatimiz iqtisodiyotining raqobatdoshligini oshirish bilan uzviy bog‘liqdir.

Takrorlash uchun savollar

1. Ijtimoiy sohaning qaysi elementlarining rivojlanishiga faqatgina davlat samarali ta’sir eta olishi mumkin?
2. Davlat ijtimoiy siyosatining mohiyati nimadan iborat?
3. Jamiyat rivojlanishida inson omili rolining oishi nimalarga bog‘liq?
4. O‘zbekistonda davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari nimalardan iborat?
5. Davlatning bandlik siyosatining maqsadi va amalga oshirish yo‘nalishlarini tushuntirib bering?
6. Mehnat bozori nima va uning asoaiy elementlari nimalardan iborat?
7. O‘zbekistonda aholining ish bilan bandligini oshirish uchun qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?
8. Davlatning daromadlar siyosatining mazmunini tushuntirib bering?
9. O‘zbekistonda aholi daromadlari va turmush darajasining o‘sishi tendentsiyalarini izohlab bering.
10. Ijtimoiy himoya siyosatining mohiyatini tushuntirib bering.

X BOB. DAVLATNING IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASH VAZIFALARI

10.1. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari va uning strategik maqsadlari

10.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo'lish shakllari. Shaxs, korxonalar va davlatning iqtisodiy xavfsizligi.

10.3. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari.

10.4. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining tahlikali chegaralari.

10.1. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari va uning strategik maqsadlari

O'zbekiston Respublikasining xavfsizlik asoslari ijro va qonunchilik apparati tomonidan, qonunlar, Prezident farmonlari, qarorlari, Hukumat va Oliy Majlisning normativ-huquqiy hujjatlarida ishlab chiqiladi va amalga oshiriladi. Iqtisodiy xavfsizlikning strategik maqsadi iqtisodiy xavf-xatar va tavakkalchiliklar bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy-iqtisodiy va normativ-huquqiy chora-tadbirlardan iborat konsepsiya ko'rinishidagi iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha ishlanmalar sifatini oshirish mexanizmidir.

Davlat strategiyasini amalga oshirish uchun O'zbekiston Respublikasining umumiy xavfsizlik strategiyasi maqsadlariga erishishning zaruriy shartini ta'minlashi kerak. Xususan, quyidagilar ta'minlanishi kerak:

inson va fuqoroning huquqlarini, mamlakatda ijtimoiy tinchlikni va jamiyatda ijtimoiy osoyishtalikni kafolatlovchi turmush darajasi sifatini oshirish;

milliy manfaatlardan kelib chiqib ichki siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy vazifalarni samarali hal etish;

milliy manfaatlarga bog'liq bo'lgan jahondagi jarayonlarga faol ta'sir etish;

jahon xo'jalik aloqalariga teng huquqli integratsiyasi sharoitida mehnat taqsimoti, davlatni barqaror rivojlantirish;

xorijiy davlatlardan va ularning uyushmalaridan O'zbekistonni iqtisodiy faoliyatning muhim masalalarida tahlikali qaramlikka yo'l qo'ymaslik.

Strategiyada iqtisodiy xavfsizlikda kutilishi mumkin bo'lgan tahdidlarini aniqlash va mamlakatni iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash tizimida birlamchi ahamiyat kasb etadigan, ularni oldini olishga qaratilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishga katta e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga quyidagi omillardan kelib chiqib, jamiyatni va xo'jalik faoliyatini kriminallashtirishni kamaytirishga harakat qilingan:

ishsizlikni o'sishi, chunki statistikaga ko'ra jamiyatdagi tartib buzilishlarning asosiy qismini doimiy daromad manbaiga ega bo'lmagan shaxslar tomonidan amalga oshiriladi;

davlat boshqaruv organlarining ma'lum bir guruh xodimlari uyushgan jinoyatchi guruhlariga qo'shilishi natijasida, kriminal kuchlarni ishlab chiqarishni boshqarish jarayonining ma'lum bir qismiga egalik qiladi va turli hokimiyat boshqaruv tuzilmalariga kirib boradi;

davlat nazorat tizimini pasayishi natijasida ichki moliyaviy bozorlarda, xususan, xususiylashtirish, eksport-import operatsiyalarda, savdo sohalarida jinoyatchi guruhlar faoliyati kuchayadi.

O'zbekiston Respublikasida iqtisodiy jarayonlarga samarali ta'sir etish va tartibga solish uchun iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni oldini olish maqsadida kompleks chora-tadbirlar tizimi ishlab chiqilgan. Ular bugungi kunda O'zbekiston Respublikasining iqtisodiy tizimida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning ba'zoviy asosi sifatida foydalaniladi.

1. Monitoring – bu davlatning iqtisodiy xavfsizligi dinamika ko'rsatkichlarini operativ axborot-analitik kuzatish tizimi. Bu tizim iqtisodiyotni o'tish davrida tarmoqlararo proporsiyalarni buzilishi mavjudligi, resurslarni keskin tanqisligi (birinchi navbatda moliyaviy) ijtimoiy-iqtisodiy ko'rsatkichlarni nobarqarorligi jarayonlarida juda katta ahamiyat kasb etadi. Bu yakuniy natijada axborotlarni sifati va uni olish tezkorligi, kompleksligi, chuqur tahlil etilganligi obyektini to'la egallash shakllariga qo'yilgan talablarni kuchayishiga olib keldi.

Shaxs, jamiyat va davlatning iqtisodiy manfaatlariga ichki va tashqi tahdidlarni belgilab beruvchi omillarni monitoring qilish uchun, birinchi navbatda

O‘zbekiston Respublikasining tashkiliy-axborot bazasini shakllantirish zarur bo‘lib hisoblanadi.

2. O‘zbekiston Respublikasining iqtisodiy xavfsizlik mezonlari va ko‘rsatkichlarni shakllantirish (tahlikali chegaralar va ko‘rsatkichlari). Respublika strategiyasini amalga oshirish maqsadida iqtisodiyotdagi vaziyat haqida ma’lumot beruvchi miqdor va sifat ko‘rsatkichlar ishlab chiqiladi. Ushbu ko‘rsatkichlar doirasidan chetga chiqish iqtisodiy xavfsizlikka tahdidlarni olib keladi. Ularning asosida mamlakat iqtisodiyotini himoya qilishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar va iqtisodiy siyosatni amalga oshirish mexanizmlari ishlab chiqiladi.

3. Ma’lum rejali konsepsiyalarni ishlab chiqish. Iqtisodiy rivojlanishning tahlikali chegaralarining kutilgan parametrlaridan og‘ish va real ko‘rsatkichlardan chetga chiqish aniqlanganda, mamlakatni xavf-xatar zonasidan chiqarish, tahdidlarni kelib chiqishini oldini olish uchun, davlatning kompleks chora-tadbirlar rejasi ishlab chiqiladi.

Strategiyaning asosiy vazifasi milliy iqtisodiyotni barqarorligini ta’minlash, mulkning barcha shakllarini himoya qilish, tadbirkorlik faolligini oshirish kafolatlari va shart-sharoitlarini yaratish, kriminal jinoyatchi tuzilmalarga qarshi kurash, ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqaruvchi daromadlar taqsimotida katta farqlarni, uzilishlarni vujudga keltirmaslik, resurs xomashyo, ishlab chiqarish, ilmiy-texnik va moliyaviy sohalarda inqiroziy jarayonlarni shakllanishiga hamda aholi turmush sifati darajasini pasayishiga yo‘l qo‘ymaslik.

O‘zbekiston Respublikasining 2030-yilgacha ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish konsepsiyasida istiqbolda iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga salbiy ta’sir ko‘rsatadigan potensial xavf-xatar va tahdidlar tahlil qilingan. Konsepsiya iqtisodiy siyosatni amalga oshirish yo‘nalishlari bo‘lib xizmat qiladigan O‘zbekiston Respublikasini o‘rtacha va uzoq muddatli ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning maqsadlari, ustuvorliklari hamda vazifalarini belgilaydi va asoslaydi.

Bunda, maqsadlar sifatida konsepsiyada jadal va barqaror o‘shish sharoitlarida respublika har bir fuqarosining sog‘lom va samarali hayotini ta’minlaydigan

ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirish, yer, suv va energetika resurslaridan ularni kelajak avlodning foydalanishi uchun saqlab qolgan holda samarali foydalanish, ekologik muammolarni hal etish, Orol dengizining ekologik inqirozi oqibatlarini bartaraf etish, atrof-muhitni yaxshilash ko‘rib chiqiladi.

O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash mexanizmi bir qator funksiyalarni o‘z ichiga oladi. Ularga:

Himoyalovchi – mamlakatni yetarli darajada resurs salohiyati mavjudligi sababli iqtisodiyotni tashqi va ichki tahdidlardan himoya qilish. Ushbu funksiya samarali faoliyat yuritishi uchun mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy resurslaridan samarali foydalanish, kadrlar va boshqaruv resurslar darajasini oshirish, tashqi tavakalchiliklar darajasini pasaytirish.

Tartibga soluvchi – tahdidlarni oldini olishning ikki varianti mavjud, “yuqoridan pastga” va “pastdan yuqoriga”. Birinchi variant mavjud bozor munosabatlarini va davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmini takomillashtirishni rivojlantirishga asoslanadi. Ikkinchi variant bozorni tartibga solishni ichki xo‘jalik mexanizmiga va o‘z-o‘zini tartibga solish mexanizmiga asoslanadi. Bunda birinchi navbatda raqabat va baho darajasiga bog‘liq bo‘lgan xo‘jalik subyektlarining ichki va tashqi muhiti hamda bozorning asosiy tavsifi muhim rolni o‘ynaydi. Bozor iqtisodiyotning muvozanatli holatini raqabat va bahoning optimal nisbatini belgilab beradi.

Innovatsion iqtisodiyotda mavjud bo‘lgan va ushbu vaqtda amal qilayotgan tahdidlarni yengib o‘tish uchun innovatsion qarorlar va chora-tadbirlarni ishlab chiqish hamda undan foydalanish.

Ogohlantiruvchi – iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashda uni bashorat qilish, ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarda kelayotgan tashqi va ichki xavf-xatarlarni, tavakalchiliklarni, tahlikali vaziyatlarni ogohlantirish, oldini olish, bartaraf etish. Tavakkalchiliklarni sifatli bashoratlash va unga qarshi samarali chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun aniq, o‘z vaqtida, mukammal sifatli axborot kerak bo‘ladi. Shuning uchun ham iqtisodiy xavfsizlikni ta’minlashning ogohlantiruvchi funksiyasi axborotga asoslanadi.

Ijtimoiy –shaxsni, jamiyatni va davlatni rivojlantirish hisobiga mamlakat aholisini yuqori turmush darajasi sifatiga erishish.

Shunday qilib, O‘zbekistonda iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi va uning himoyalovchi choralari bugungi kun talablariga mos bo‘lib bormoqda. Ular mamlakatda bugungi kunda mavjud muammolarga yaqinlashgan. Davlatning iqtisodiy siyosati va iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi – bu davlatni iqtisodiyotni tartibga solish mexanizmi va kategoriyalaridir hamda o‘zaro bog‘liq va bir-biri bilan hamkorlikda bo‘lishi kerak. Bir tomondan iqtisodiy xavfsizlik strategiyasi bu uning strategik maqsadlarini ifodalab, tartibga solishda makroiqtisodiy konsepsiyani sifatini belgilab, iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Boshqa tomondan kutilayotgan iqtisodiyot holatini miqdoriy parametrlarini baholovchi, iqtisodiy siyosat metodlarini tanlashda cheklovlarni belgilovchi, ya’ni ulardan foydalanish natijasida mamlakatda iqtisodiy xavfsizlikka bo‘lgan tahdidlar darajasini pasayishga olib kelsin.

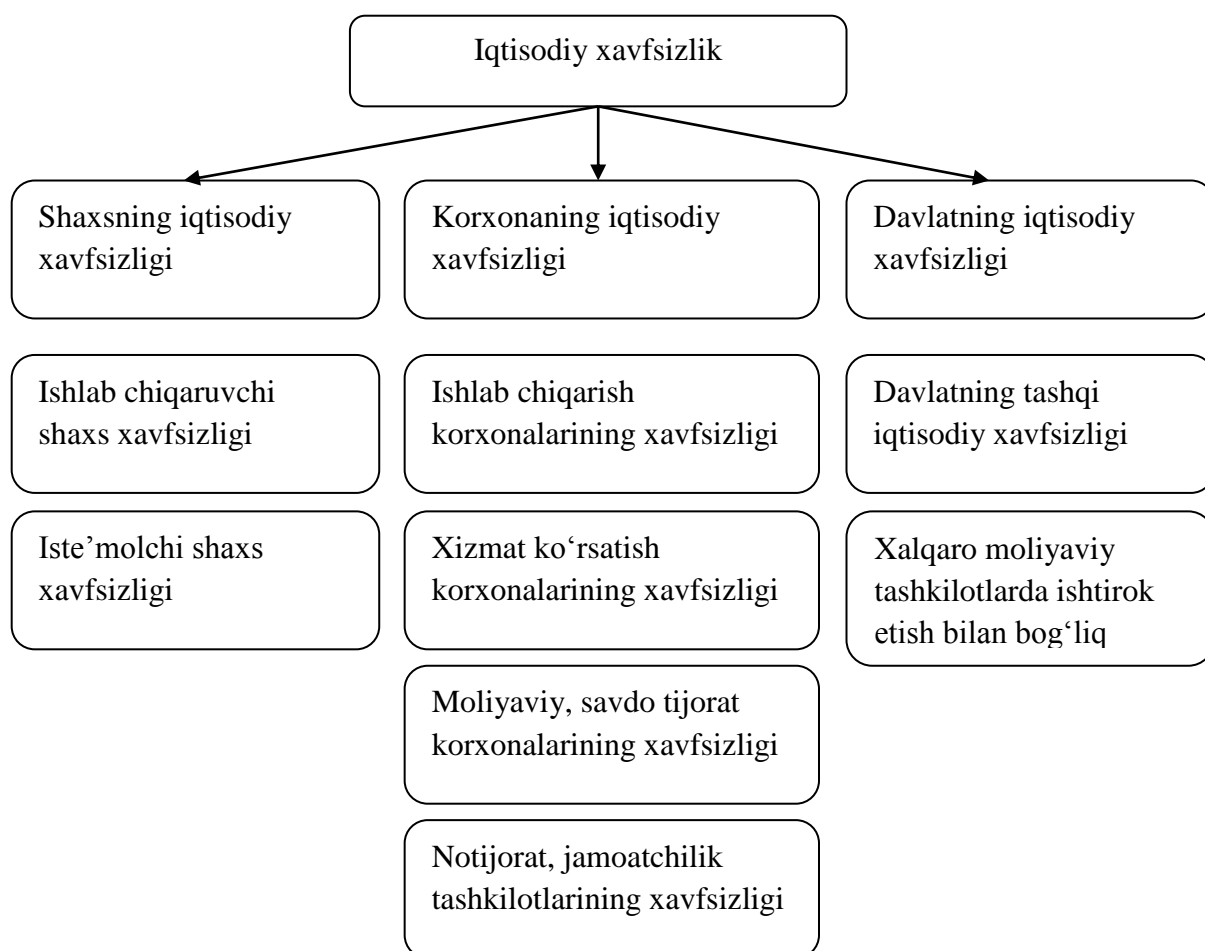
10.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari. Shaxs, korxon va davlatning iqtisodiy xavfsizligi

Makroiqtisodiy kategoriya sifatida iqtisodiy xavfsizlik muayyan mamlakat milliy iqtisodiyotini tavsiflaydi. Bozor tizimida xatar borligidan, bundan hatto milliy iqtisodiyot ham xoli bo‘lmasligini va undan saqlanish zarurligini bildiradi. Iqtisodiy xavfsizlikning bosh mezoni – bu mamlakat ehtiyojlarini uzluksiz ta’minlanishi hisoblanadi. Bu, birinchidan, milliy iqtisodiyotni mahsulot va xizmatlari bilan to‘la ta’minlashni, ikkinchidan, mamlakatda ishlab chiqarish mumkin bo‘lmagan tovar va xizmatlarni chetdan qulay narxlarda hamda uzluksiz import qilishni bildiradi. Aks holda iqtisodiyot izdan chiqadi.

Iqtisodiy xavfsizlik subyekti – bu iqtisodiy xavfsizlik sohasidagi munosabatlar ishtirokchisi bo‘lib, ularning faol harakatlari obyektning iqtisodiy xavfsizligini ta’minlash, ya’ni himoyalanganlik holatini yoki doimiy va samarali faoliyat olib borishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Iqtisodiy xavfsizlik subyekti quyidagi shakllarda namoyon bo‘ladi:

shaxsning iqtisodiy xavfsizligi;

korxonaning(firma) iqtisodiy xavfsizligi;
davlatning iqtisodiy xavfsizligi.

10.1.Rasm. Iqtisodiy xavfsizlik shakllari

Shaxsning iqtisodiy xavfsizligi – bu uning hayotiy manfaatlarining, ya'ni yashash va shaxsiy daxlsizlik, erkin mehnat qilish, tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanish, mulkdor bo'lish, hayotiy iste'mol ehtiyojlarini qondirish, salomatligini tiklash, bilim olish va kasbga ega bo'lish, qariganda va mehnat layoqatini yo'qotganda ijtimoiy ta'minot olish huquqlari bilan ifodalaydi.

Bunda shaxsning bozor iqtisodiyotida iste'molchi va ishchi, xizmatchi, tadbirkor sifatidagi ijtimoiy-iqtisodiy huquq hamda erkinliklarining, manfaatlarining himoyalangani, kafolatlangani nuqtayi nazaridan iqtisodiy xavfsizlikni ikki turga ajratish mumkin.

Korxonalarining (firma) iqtisodiy xavfsizligini tahlil qilganda ularni ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish, moliyaviy, savdo-tijorat hamda notijorat va

jamoatchilik tashkilotlari sifatida faoliyat yuritishi nuqtayi nazaridan turkumlash maqsadga muvofiq. Korxonaning (firma) ixtisosligiga ko'ra xavfsizligini ta'minlash xususiyatlari ham turlicha bo'lishi tabiiydir.

Iqtisodiy xavfsizlik asosida barqarorlikka o'xshash bo'lgan muhit tashkil etuvchilar yotadi — bu material, inshootning, uni yangi sifat holatiga, ya'ni tarkib yoki tuzum o'zgarishiga keltiradigan, zarur yo'naltirilgan qonuniy o'zgarishidir. Rivojlanishsiz iqtisodiy taraqqiyot bo'lishi mumkin emas. Barqarorlik — bu jamiyatning favquloddagi holatlarda ham o'z manfaatlarini qoniqtirish qobiliyati, holatni tiklash imkoniyatidir. Asosiy iqtisodiy xavfsizlik tahdidlari — mamlakatning iqtisodiy holatiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi jarayon bo'lib, mamlakat, jamiyat va shaxs iqtisodiy manfaatlarini chegaralaydi.

Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismiga kirganligi uchun milliy xavfsizlikning tashkil etilishi va shakllanishi bilan bog'liq masalalar ko'rib chiqilishi lozim. Iqtisodiy xavfsizlik milliy xavfsizlikning tarkibiy qismi va uning moddiy asosi hisoblanadi. Shuning uchun, iqtisodiy xavfsizlik mamlakat milliy xavfsizlik genezisi va shakllanishiga doir masalalar qatorida o'rganilib chiqilishi darkor. Umuman iqtisodiy xavfsizlik asosiy paradigmasini quyidagi elementlar tashkil etadi:

xalqaro munosabatlar tizimiga o'tish, ya'ni ishchi kuchi konsepsiyasidan manfaatlar konsepsiyasiga qarab;

iqtisodiy xavfsizlikning bir-biriga qarshi tipdagi g'oyalar va tuzulmalardan xalqaro iqtisodiy hamkorlik va xalqaro munosabatlarga asoslangan model tomon harakatlanishi;

hudud daxlsizligini ta'minlash tamoyiliga qo'shimcha qilib mintaqqa, korxonaa, oila hamda shaxs iqtisodiy xavfsizligi tamoyilini kiritish;

iqtisodiy sohadagi tahdidlar majmualii xususiyatga ega bo'lib, avvalo, YAIMning sezilarli darajada qisqarishi, investitsion va innovatsion faoliyat hamda ilmiy-texnikaviy salohiyatning pasayishi, qishloq xo'jaligi sektoridagi inqiroz, yoqilg'i xomashyosi va energetik komponentlarni eksporti sur'atining oshishi, importda esa birlamchi va iste'mol mollarining o'sishi kuzatiladi.

Davlatning tashqi iqtisodiy faoliyatida esa quyidagi masalalar muhim o‘rin tutadi:

milliy iqtisodiyotning xalqaro integratsiyalashuviga qulay sharoit tashkil etish;

milliy ishlab chiqaruvchilarning mahsulotlari sotish bozorlarining kengayishi; MDH davlatlari bilan yagona iqtisodiy hudud barpo etish;

milliy ishlab chiqaruvchilarning manfaatlarini himoya qilish;

barqaror kredit-moliyaviy siyosatini tashkil etish, boshqa davlatlardan tashqi kredit olishni kamaytirish orqali ularga bog‘lanib qolishni oldini olish;

chet el banklari, sug‘urta va investitsion kompaniyalarni boshqarishda davlatning rolini oshirish.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyidagi darajalari mavjud:

xalqaro (global va mintaqaviy);

milliy;

lokal (mintaqaviy yoki mamlakat ichidagi tarmoqlar);

xususiy (korxonalar va shaxs).

xalqaro iqtisodiy xavfsizlik — shartnomalar va institutsional tuzilishni amalga oshirish borasidagi barcha xalqaro shartlar majmuasi bo‘lib, unda har bir jahon hamjamiyatidagi a‘zo davlatning erkin saylash va o‘zining ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot strategiyasini ishlab chiqishi, tashqi bosimga uchramasligi, boshqalarning ishiga aralashmasligi, o‘zaro manfaatli va muvofiqlik asosida jahondagi boshqa davlatlar bilan hamkorligi tavsiflanadi.

Xalqaro iqtisodiy xavfsizlik taraqqiyot modellarning bog‘lanib qolishini, shuningdek, har bir xalqning o‘z yo‘lini tanlash huquqini tan olish, manfaatlari hurmat qilinishi orqali iqtisodiy va siyosiy qaramlikni rad etadi. Mamlakatning

10.3. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari

Mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi holati mezon va ko‘rsatkichlar tizimi orqali baholanadi. Makro va mikro darajada iqtisodiy xavfsizlikka bo‘ladigan tahdidlarni tahlil qilish va bashoratlashda iqtisodiy xavfsizlikning mingdan ziyod ko‘rsatkichlaridan foydalaniladi. Biroq ularning ichida 19 ta indikator

foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaniladi. Bu indikatorlar iqtisodiyotning real va moliyaviy sektorlarida hamda ijtimoiy sohada iqtisodiy xavfsizlikning muhim jihatlarini ifodalaydi. 19 ta indikatorning xususiyatlaridan biri ularning o‘zaro bog‘liqligidir.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezon va ko‘rsatkichlari asosida iqtisodiy tizimning amal qilishidagi tahlikali chegaralar belgilanadi. Ko‘rsatkichlar tahlikali chegaralar sifatida qabul qilingan birliklardan chekingan holatlarda tizim izchil rivojlanishga bo‘lgan qobiliyatini, ichki va tashqi bozorlarda raqobatbardoshligini yo‘qotib boradi, transmilliy korporatsiyalarning ekspansiyasi obyektiga aylanib qoladi, milliy boyliklarning talon-toroj qilinishi, xufyona iqtisodiyot va korrupsiya miqyoslarining kengayishidan zarar ko‘radi.

Davlat siyosatini ishlab chiqishda iqtisodiyotni nafaqat sifat, balki xavflardan xoli bo‘lgan tarzda rivojlanish chegaralarini son jihatdan ham belgilashi talab etiladi. Demak, mamlakatda iqtisodiy xavfsizlik holatining sustlashishiga ma’lum bir chegara doirasida yo‘l qo‘yilishi mumkin. Iqtisodiy xavfsizlik uchun ko‘rsatkichlarning o‘zi emas, ularning chegaraviy miqdori muhim ahamiyatga ega. Shu chegaralarga rioya qilmaslik takror ishlab chiqarishning turli elementlarini normal taraqqiy etishiga to‘sqinlik qiladi. Iqtisodiy xavfsizlikda negativ, buzuvchi jarayonlarning shakllanishiga olib keladi. Iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy ko‘rsatkichlari bo‘yicha milliy manfaatlarni ta’minlash maqsadida ko‘rsatkichlarning eng quyi yoki yuqori chegaralari aniqlanadi.

Hokimiyat institutlari tomonidan amalga oshiriladigan iqtisodiy xavfsizlik siyosati ko‘rsatkichlarning barchasini me’yorida saqlab turishga qaratilishi kerak. Iqtisodiy xavfsizlikning bir chegaraviy ko‘rsatkichi boshqa shunday ko‘rsatkichning yomonlashuvi hisobiga ta’minlanishi mumkin emas. Davlat har bir aniq holatda xavfsizlik va iqtisodiy samaradorlikning uyg‘unlashuvini ta’minlashga harakat qilishi kerak bo‘ladi. Ayni paytda qisqa davr oralig‘ida foyda keltirishi, strategik jihatdan esa umuman foydasiz bo‘lishi mumkin.

Iqtisodiy xavfsizlikning mezonlari – iqtisodiy xavfsizlikning mohiyatini ifodalovchi muhim jarayonlar nuqtayi nazaridan iqtisodiy holatni baholash hisoblanadi. U quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

resurs salohiyati va uni rivojlantirish imkoniyatlarini baholash;

resurs, kapital, mehnatdan samarali foydalanish darajasini yetakchi mamlakatlar darajasiga va shuningdek, ichki hamda tashqi tavsifga ega bo‘lgan tahdidlar minimumni tashkil etgandagi darajasiga muvofiqligini baholash;

iqtisodiyotning raqobatbardoshligini baholash;

hududiy sarhadlarni va iqtisodiy makonni yaxlitligini baholash;

suverenitet va mustaqillikni, tashqi tahdidlarga qarshi turish imkoniyatlarini baholash;

ijtimoiy barqarorlikni va ziddiyatlarni oldini olish va hal etish imkoniyatlarini baholash.

Mamlakat iqtisodiy xavfsizligini ta‘minlashga qaratilgan tadbirlarni amalga oshirish uchun uning indikatorlari monitoringini tashkil etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Monitoring iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarini aniqlash, tahlil etish va ularning o‘zgarish tendensiyalari hamda istiqbolini aniqlash imkonini beradi.

Mutaxassislarning fikricha, mezonlar biror-bir harakatni amalga oshirish uchun yo‘llanma sifatida qabul qilinishi mumkin emas. Uni amalga oshirishda jamiyat bazisini qayta tashkil etish, resurs va ishlab chiqarish salohiyatini qayta yaxshilash, yangi bozor institutlarini, xo‘jalik yuritish dastaklarini, boshqarish tizimini yaratishga muvofiq bosqichma-bosqich harakat qilish zarur bo‘ladi. Iqtisodiy xavfsizlikning quyidagi ko‘rsatkichlari mavjud:

Yalpi ichki mahsulot (Yalpi hududiy mahsulot);

inflatsiya darajasi;

davlat budjeti kamomadi;

ichki qarz darajasi;

tashqi qarz darajasi;

ishsizlik darajasi;

turmush darajasi va sifati;

oltin valuta zaxiralari;
xufyona iqtisodiyot ko‘lami;
ekologik holat.

Yuqoridagi ko‘rsatkichlardan tashqari yana bir qator ko‘rsatkichlar ham mavjud. Masalan, aholi daromadlari, Chakana narxlar miqdori, uy-joy bilan ta‘minlanganlik, hududning mamlakat yalpi ichki mahsulotdagi ulushi, hududning to‘lov balansi, eksport-import saldosi va boshqalar.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligini turli xil usullar yordamida baholash mumkin, ammo biz ularni bir necha guruhlar shaklida ifodalaymiz:

- 1) asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarni kuzatish va ularning eng yuqori ko‘rsatkichlari bilan taqqoslash;
- 2) hududlarni tahdid darajasi bo‘yicha saralashda ekspert baholash usuli;
- 3) asosiy makroiqtisodiy ko‘rsatkichlar va ularning dinamikasi asosida mamlakatning iqtisodiy o‘shish sur‘atlarini baholash;
- 4) yo‘qotishlar sonini aniqlash orqali xavfsizlikka tahdidning oqibatlarini baholashda iqtisodiy vositalardan foydalanish;
- 5) amaliy matematikaning usullari, xususan, ko‘p qirrali statistik tahlil;
- 6) aralash baholash usullari.

Ko‘rsatkichlar muhim iqtisodiy vazifani bajaradi, ular mamlakatning iqtisodiy xavfsizligi darajasini tahlil qilishga yordam beradi. Iqtisodiy xavfsizlik tahlilini o‘tkazishda indikatorlarni bloklarga ajratish tavsiya etiladi, ularning har biri alohida ko‘rsatkichlar to‘plami bilan tavsiflanadi.

Ko‘rsatkichlar tizimi iqtisodiy xavfsizlikning miqdoriy va tendensiyalarini baholash uchun imkoniyat yaratadi. Umuman iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari blokka bolish orqali tahlil qilinadi va bloklar bo‘yicha xavfsizlik holati aniqlanadi.

Birinchi blokda iqtisodiy xavfsizlikning barcha koeffitsiyentlari stimulator ko‘rsatkichlari (rag‘batlantiruvchi) va stimulatorni yoq qiluvchi (rag‘batlantirishni pasaytiruvchi) ko‘rsatkichlarga bolinadi.

Rag'batlantiruvchi ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlik koeffitsiyentiga ogohlantiruvchi (ijobiy) ta'sir ko'rsatadi. Masalan, asosiy kapitalga investitsiyalar, innovatsiyalarni moliyalashtirish, ish bilan band bo'lganlar soni va boshqalar.

Rag'batlantirishni pasaytiruvchi ko'rsatkichlar iqtisodiy xavfsizlik darajasini pasaytirishiga sabab bo'ladi. Masalan, debitorlik va kreditorlik qarzlari, asosiy vositalarning eskirishi, ish haqi bo'yicha qarzdorlik va boshqalar.

Ikkinchi blok ko'rsatkichlarga taqqoslash, baholash va bashorat qilish ko'rsatkichlari kiradi. V.K.Senchagovga ko'ra, iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining chegaraviy qiymatlari bo'lgan iqtisodiy xavfsizlikni tahlil qilish va prognozlashning indikatsion tizimini yaratish kerak (jami uning ishida davlatning iqtisodiy xavfsizligining turli sohalarini tavsiflovchi 150 ga yaqin ko'rsatkichlardan foydalanilgan). Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining amaldagi va prognoz qilingan ko'rsatkichlarini taqqoslash mamlakat iqtisodiyotining rivojlanish yo'nalishini, hayotni ta'minlashning asosiy tizimlarining holatini ko'rsatadi.

Uchinchi blokda indikatorlarning (ayniqsa YaIM) eng yuqori darajasini aniqlash uchun asosiy asos sifatida ijtimoiy ko'rsatkichlar guruhidan foydalanish tavsiya etiladi. Ushbu uslub mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi va davlat budjeti loyihalarining qisqa va uzoq muddatli prognozlarini baholashda qo'llaniladi.

To'rtinchi blok ko'rsatkichlar tashqi iqtisodiy faoliyat bilan bog'liq. Davlatning iqtisodiy xavfsizligini belgilab, V.K.Senchagov eksport tarkibiga alohida e'tibor qaratdi va tayyor mahsulotni ko'paytirish va minerallar eksportini kamaytirish zarurligini ta'kidladi. Alohida e'tibor Davlatning iqtisodiy xavfsizligi to'lov balansi va mamlakatning holatini tavsiflovchi ko'rsatkichlarga beriladi, ularning 4 tasi asosiy ko'rsatkichlar tarkibiga kiradi: tashqi qarz; davlat qarzigacha xizmat ko'rsatish xarajatlari ulushi; valuta zaxiralarining hajmi va tashqi qarz bo'yicha to'lovlarning yillik eksport hajmiga nisbati.

Ishonchlilikning ajralmas ko'rsatkichini baholash jarayonida, muayyan o'ziga xos guruhlar hisoblab chiqiladi:

siyosiy xavflarni baholash - 25%;
qarz ko'rsatkichi - 10%;
iqtisodiy samaradorlik ko'rsatkichi - 25%;
muddati o'tgan va qayta tuzilgan qarz ko'rsatkichlari - 10%;
mamlakatning kredit reytingi - 10%;
bank kreditidan foydalanish imkoniyati - 5%;
qisqa muddatli moliyalashtirish imkoniyatlari - 5%;
kapital bozorida kapitalni jalb qilish imkoniyati - 5%;
o'g'irlash foizi - 5%.

har bir indikator ballarda ma'lum shkala bo'yicha ham baholanadi.

Beshinchi blok ko'rsatkichlarga bozorga tovar yoki xizmatlar bilan kirishda uni bozor (iste'molchi) qabul qilishi bo'yicha ham baholashga qaratilgan. Bular:

- 1) tabiiy dushmanlik;
- 2) o'zaro dushmanlik, ya'ni savdo faoliyatiga javobning namoyon bo'lishi va uning bevosita va uzoq muddatli natijalari va oqibatlari;
- 3) uyushgan adovat (savdo biznesining yangi ishtirokchisining faoliyatini rivojlantirish uchun bozorning adovati raqobat bilan bog'liq bo'lgan bilvosita adovat sifatida boshlangan, ishlab chiqilgan va tartibga solingan hollarda).

Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari tizimi quyidagi muhim ko'rsatkichlardan iborat bo'lishi mumkin, ular iqtisodiy xavfsizlikning 6 mezonini yordamida aniqlanadi:

1) investitsion xavfsizlik ko'rsatkichi. Xalqaro tajribaga ko'ra, mamlakatning barqaror iqtisodiy o'sishi uchun ma'lum vaqt ichida yillik investitsiyalar YaIMning 19-25% darajasida bo'lishi kerak;

2) davlatning ichki va tashqi qarzlari hajmi – bu davlat tomonidan belgilangan muddatda, mos ravishda, ichki va tashqi kredit bozorlarida to'lanmagan kreditlar hajmidir.

$$L_{dis}(L_{dfs}) = \frac{D_i(D_f)}{GDP} * 100\%$$

Bu yerda L – davlatning uzoq muddatli kreditlar bo‘yicha darajasi, Ldis – ichki qarzlar, Ldfs – tashqi qarzlar, GDP – mamlakat YaIMi.

3) budjet xarajatlari uning daromadlaridan oshib ketishi natijasida yuzaga keladigan davlat budjeti taqchilligi. Har bir aniq yil uchun budjet taqchilligi darajasi defitsitning yillik YaIMga nisbati sifatida aniqlanadi:

$$L_{bds} = \frac{BD}{GDP} * 100\%$$

bu yerda BD – budjet taqchilligining hajmi;

YaIM - yillik YaIM darajasi;

4) ma'lum bir yilda iqtisodiyotni pullash darajasi M3 yig‘indisi (MS M3) bo‘yicha pul massasining YaIMning yillik hajmiga nisbati sifatida hisoblanadi.

$$L_{ms} = \frac{MSM3}{GDP} * 100\%$$

5) bank kreditlarining qiymati qarz oluvchi tomonidan uning kreditidan foydalanish uchun tijorat bankiga to‘lanadigan yillik foizlar bilan belgilanadi;

6) mamlakat bankining xalqaro zaxiralari. Boshqa valutalarga nisbatan uning ayirboshlash kursining barqarorligi bilan belgilanadigan milliy valutaning tashqi barqarorligi ko‘p jihatdan mamlakat bankining xalqaro zaxiralari darajasiga bog‘liq.

Yuqorida ta’kidlanganidek, ko‘rsatkichlarning barcha majmuasi qabul qilingan chegaralar doirasida bo‘lgan va bir chegaraviy ko‘rsatkich boshqa bir chegaraviy ko‘rsatkichning yomonlashuvi hisobiga yaxshilanmagan taqdirdagina xavfsizlikning eng yuqori darajasiga erishiladi. Xavfsizlik ko‘rsatkichlari bilan ularning tahlikali chegara miqdorlari o‘rtasidagi bog‘liqlik dinamikada o‘rganilishi zarur.

Iqtisodiy xavfsizlikning tahlikali chegarasiga oid indikatorlar 50 ta ko‘rsatkichni o‘z ichiga olgan bo‘lib, ular to‘rt guruhga ajratilib turkumlangan: iqtisodiyotning barqaror rivojlanishga qodirligini ifodalovchi ko‘rsatkichlar;

moliyaviy tizim barqarorligini ifodalovchi ko'rsatkichlar; ijtimoiy soha ko'rsatkichlari; tashqi savdo va iqtisodiy faoliyat ko'rsatkichlari.

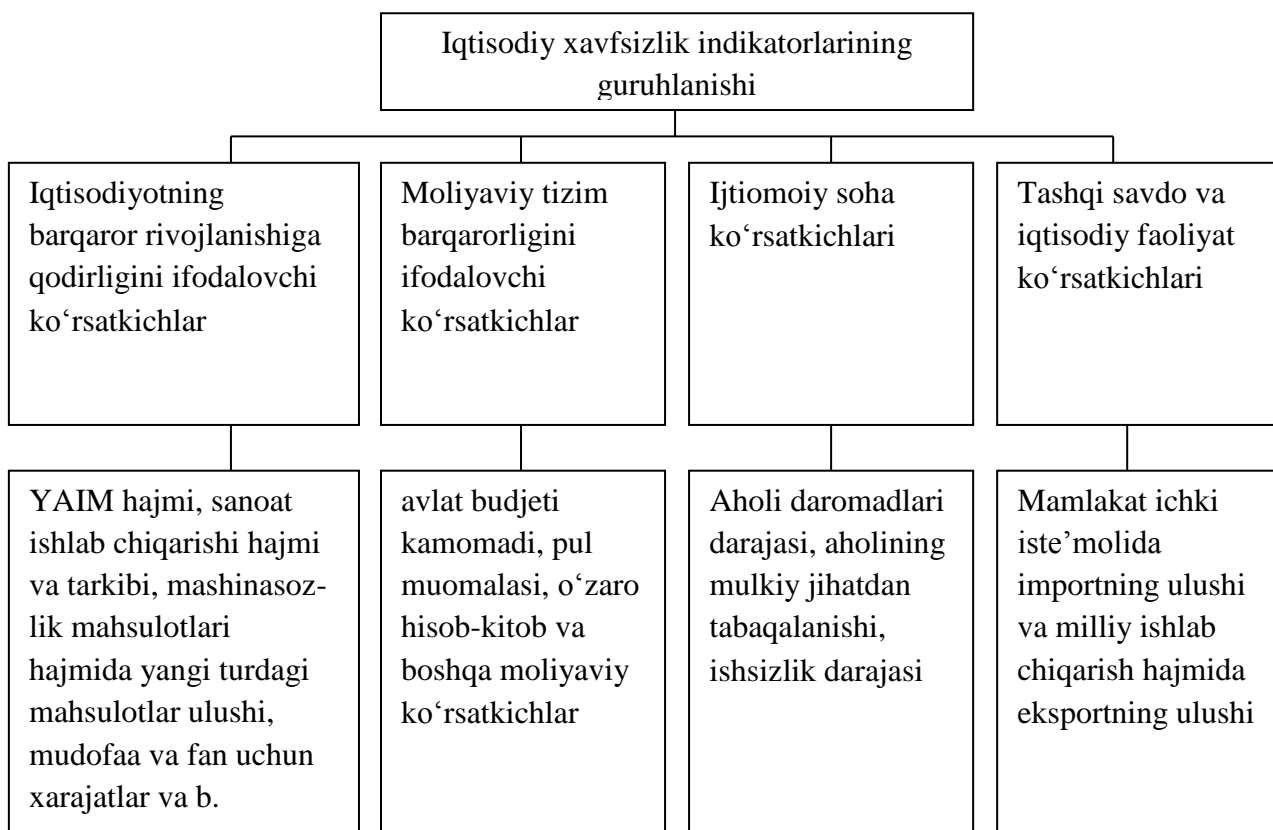
Birinchi guruh ko'rsatkichlariga yalpi ichki mahsulot hajmi, sanoat ishlab chiqarishi hajmi hamda uning tarkibi, mashinasozlik mahsulotlari hajmida yangi turdagi mahsulotlar ulushi, mudofaa va fan uchun xarajatlar ulushi kabi ko'rsatkichlar kiradi.

Ikkinchi guruh ko'rsatkichlariga esa davlat budjeti kamomadi, davlat qarzi, pul muomalasi, o'zaro hisob-kitob va boshqa moliyaviy ko'rsatkichlar kiradi.

Uchinchi guruh aholi daromadlari darajasi, aholining mulkiy jihatdan tabaqalanishi, ishsizlik kabilarni o'z ichiga oladi.

To'rtinchi guruh ko'rsatkichlariga esa mamlakat ichki iste'molida importning ulushi va milliy ishlab chiqarish hajmida eksportning ulushi kabi indikatorlar kiradi.

Xo'jalik yuritishning istalgan sohasida – ishlab chiqarish, tashqi savdo, ilmiy-texnikaviy hamkorlik va boshqalarda, barcha mamlakatlar uchun xavfsizlikning ma'lum chegaralari mavjud bo'lib, ularni ilmiy asoslangan me'yorlar asosida aniqlash mumkin. Ayni paytda ayrim olingan mamlakatda mavjud bo'lgan vaziyatga to'liq baho beruvchi universal ko'rsatkich mavjud emas. Chunki iqtisodiy xavfsizlik ko'p omillar ta'sirida bo'ladigan hodisa hisoblanib, u milliy ishlab chiqarishning uzluksiz o'zgarib turuvchi ichki va tashqi sharoitlarining yig'indisini aks ettiradi.

10.2. Rasm. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlarining guruhlanishi

Iqtisodiyot holati va uning xavfsizligi uchta indikator, ya'ni iste'mol narxлари, milliy valuta kursi va aholining pul daromadlari bilan belgilanadi. Mana shu uchta indikator iqtisodiy xavfsizlikning boshqa indikatorlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ular iqtisodiy xavfsizlik vositasi sifatida xizmat qiladi. Bunday ko'rsatkichlar davlatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash borasidagi vazifalarini amalga oshirish vositalaridan biri bo'lib hisoblanadi.

10.4. Iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlarining tahlikali chegaralari

Iqtisodiy xavfsizlik tamoyillari sifatida ijtimoiy-iqtisodiy tizimning quyi chegarasini ifodalovchi ko'rsatkichlar qo'llanadi. Mazkur quyi chegaralardan past ko'rsatkichlarda iqtisodiy tizim uchun tahdidlar vujudga keladi, hatto bu tizimning buzilishi, degradatsiyasi yuz bera boshlaydi. Ushbu quyi chegara va uning miqdoriy o'lchamlarini aniqlash, belgilash uchun quyidagilarni amalga oshirish lozim bo'ladi:

milliy iqtisodiyot va iqtisodiy tizim faoliyatining asosiy sharoitlarini o'rganish va ularni tavsiflovchi ko'rsatkichlarni aniqlash;

milliy iqtisodiyotni tanglik va beqarorlikka olib keluvchi omillarni aniqlash;

turli tanglik, xavfli holatlar yuzaga kelishining tartibi va imkoniyatlarini baholash;

xavfsizlik va barqarorlikni saqlashga xavf soluvchi tahdidlarning oldini olish yo‘llarini aniqlash.

Chegara ko‘rsatkichlari – iqtisodiyot sohasidagi milliy manfaatlarining miqdor jihatdan ifodalanishidir. Mazkur ko‘rsatkichlar tizimli tahlil, prognoz va ijtimoiy-iqtisodiy rejalashtirishning muhim vositasi bo‘lib hisoblanadi. Iqtisodiyot sohasida asosiy ustuvorlik aholining turmush darajasini yuksaltirish bo‘lganligi bois YAİM hajmi va u bilan bog‘liq ko‘rsatkichlarning quyi chegaraviy miqdorlarini belgilashda aynan shu ko‘rsatkichlar asos sifatida olinishi kerak.

10.1-jadval

Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkichlar	Ko‘rsatkichlarning quyi chegarasi
YaİMga nisbatan investitsiyalar hajmi, foizda	25
Ilmiy tadqiqot ishlanmalari uchun xarajatlar, YaİMga nisbatan foizda	2
Yashash minimumidan past daromad darajasiga ega bo‘lgan aholi ulushi, foizda	7
Aholining umr ko‘rish uzunligi	70
Detsil koeffitsiyenti	8
Jinoyatchilik darajasi har 100 ming kishiga	5000
Inflatsiya darajasi, foizda	20
Tashqi qarz, YaİMga nisbatan foizda	25
Davlat budjeti kamomadi	5
Pul massasi M2, YaİMga nisbatan foizda	50
Ichki iste‘molda umumiy importning ulushi, shu jumladan oziq -ovqat mahsulotlari	30 25
Xalqaro mehnat tashkiloti uslubiyotiga ko‘ra, ishsizlik darajasi, foizda	7

Jahon tajribasidan ma‘lumki, ijtimoiy sohada tahdidlar minimal darajada bo‘lishi uchun yashash minimumidan past daromadga ega bo‘lgan aholi ulushi 7-10 foizni tashkil etishi, boy va kambag‘allar daromadlari o‘rtasidagi tafovut esa sakkiz martadan oshmasligi kerak.

Bir guruh olimlar iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy miqdorlarini belgilashda BMT tomonidan 1990-yilda qabul qilingan inson rivojlanish indeksini taklif etadilar. Mazkur indeks ijtimoiy taraqqiyotning eng aniq umumlashgan

ko'rsatkichi (mezoni) bo'lib hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksi – bu dunyoning turli mintaqalari va mamlakatlarida insonning, jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida taraqqiy etishini tavsiflovchi yig'ma ko'rsatkich hisoblanadi. Inson taraqqiyoti indeksi har yili BMTning Taraqqiyot dasturi mutaxassisleri va mustaqil xalqaro guruh bilan birgalikda xalqaro tashkilotlar va milliy institutlarning statistik ma'lumotlaridan foydalangan holda hisoblab chiqiladi. Inson salohiyatining rivojlanish konsepsiyasi BMT Taraqqiyot dasturining o'ziga xos intellektual mahsuloti hisoblanadi. 1990-yilda BMTning Taraqqiyot dasturi dunyo mamlakatlarining ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotiga baho bergan holda birinchi ma'ruzasini e'lon qildi. Mazkur ma'ruzada inson taraqqiyoti tushunchasiga ta'rif beriladi. Unga ko'ra, inson taraqqiyoti – tanlash imkoniyatlarining kengayib borish jarayon, deb qaraladi. Tanlovning eng muhim elementlari bo'lib, uzoq va sog'lom hayot kechirish, zaruriy ta'lim darajasiga ega bo'lish hamda moddiy jihatdan to'liq ta'minlanganlik hisoblanadi. Siyosiy erkinlik, inson huquqlarini yetarlicha kafolatlanganligi, o'z-o'zini namoyon qilish va shu kabilar tanlovning qo'shimcha elementlari hisoblanadi. Inson taraqqiyoti to'g'risidagi keyingi ma'ruzalarda “Inson taraqqiyoti” tushunchasi birmuncha to'ldiriladi. Mutaxassislar inson taraqqiyotida ijtimoiy adolat, inson huquqlariga hurmat bilan munosabatda bo'lish tamoyillari muhim o'rin tutadi, deb hisoblaydilar. Ularning ta'rifiga ko'ra, inson taraqqiyoti – bu insonlarning uzoq, sog'lom va mazmunli hayot kechirishlari borasida tanlov imkoniyatlarining kengayib borishi va shu asnoda insonlarning globallashtirib borayotgan jamiyatda barqaror rivojlanish hamda ijtimoiy adolat mezonlarini ta'minlashda faol ishtiroki hamdir.

Mazkur ta'rifga ko'ra, inson taraqqiyoti uch tashkil etuvchini o'z ichiga oladi. Bularning birinchisi faravonlik, ikkinchisi huquq va imkoniyatlarning kengayishi, uchinchisi esa ijtimoiy adolatlilikdir.

Inson taraqqiyoti indeksi bilan bir qatorda ijtimoiy-iqtisodiy tengsizlik jihatidan qayta hisoblangan inson taraqqiyoti indeksi, gender tengsizligi indeksi va ko'p qirrali qashshoqlik indeksidan ham foydalaniladi. Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy miqdorlari uchta guruhga ajratib ko'rsatiladi:

birinchi guruhga ishlab chiqarish sohasi, uning tashqi dunyoga minimal darajada bog‘liqlik sharoitida faoliyat yuritish qobiliyatini kiritadilar. Ushbu guruhga quyidagi chegaraviy miqdorlar kiritilgan:

YaIM umumiy hajmi - “katta yettilik” bo‘yicha o‘rtacha indikatorning 75 foiz miqdorida;

aholi jon boshiga YaIM hajmi - “katta yettilik” bo‘yicha o‘rtacha indikatorning 50 foiz miqdorida;

dunyo bo‘yicha o‘rtacha indikatorning 100 foiz miqdorida;

sanoat mahsuloti ishlab chiqarishi umumiy hajmida qayta ishlash sanoati ulushi - 70 foiz;

YaIMda investitsiyalar ulushi - 25 foiz;

sanoat ishlab chiqarishida mashinasozlik ulushi - 20 foiz;

aholining ichki iste‘molida import ulushi - 30 foiz, shu jumladan oziq-ovqat mahsulotlari - 25 foiz;

mahsulot ishlab chiqarishning umumiy hajmida yangi mahsulotlar ulushi - 6 foiz.

Ikkinchi guruh ko‘rsatkichlari tarkibiga aholi turmush darajasi va sifati bilan bog‘liq chegaraviy miqdorlar kiritilgan:

aholining umumiy sonida yashash minimumidan past daromadga ega bo‘lgan fuqarolar ulushi - 7 foiz;

umr ko‘rish uzunligi - 70 yosh;

boy va kambag‘allar daromadlari o‘rtasidagi tafovut - 8 marta;

ishsizlik darajasi - 7 foiz.

Uchinchi guruh ko‘rsatkichlari moliyaviy holat bilan bog‘liq bo‘lib, ular quyidagilardan iborat:

YaIMga nisbatan ichki qarz miqdori - 30 foiz;

YaIMga nisbatan tashqi qarz miqdori - 25 foiz;

YaIMga nisbatan budget tanqisligi - 5 foizgacha;

naqd xorijiy valuta hajmining naqd milliy valuta hajmiga nisbati 25 foiz;

YaIMga nisbatan pul massasi (M2) - 50 foiz.

Mutaxassislarning fikriga ko'ra, chegaraviy ko'rsatkichlarning bir xil miqdorini belgilab qo'yish uslubiy jihatdan uncha to'g'ri bo'lmaydi. Masalan, birinchi guruh ko'rsatkichlarida keltirilganidek, investitsiyalar ulushi YaIMga nisbatan hisoblaganda 25 foizdan kam bo'lgan holatda iqtisodiyotga tahdid yuzaga keladi. Lekin ayni paytda, investitsiyalar ulushi 40 foiz bo'lganida ham tahdid yuzaga kelishi mumkin.

10.2-jadval.

Iqtisodiy xavfsizlikning quyi va yuqori tahlikali chegaralari

Ko'rsatkichlar	Quyi va yuqori tahlikali chegara	
	Mazmuni	darajasi %
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	16
Ishsizlik darajasi	Iqtisodiy faol aholiga nisbatan, foiz(yuqori chegara)	8
Monetizatsiya darajasi	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	25
Tashqi qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	40
Ichki qarz	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	30
Tashqi qarzlarni bo'yicha to'lovlar	To'lovlarning yillik eksport hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	25
Mudofaaga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3
Fuqarolik fanlariga xarajatlar	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (quyi chegara)	1,5
Innovatsion mahsulotlar	Sanoat mahsulotlari umumiy hajmiga nisbatan, foiz (quyi chegara)	15
Sanoat ishlab chiqarishda mashinasozlik va metallni qayta ishlash	Sanoat ishlab chiqarish hajmidagi ulushi, foiz (quyi chegara)	25
Davlat budjeti tanqisligi	Yalpi ichki mahsulotga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	3,0
Davlat qarzini qoplash xarajatlari	Davlat budjeti xarajatlari hajmiga nisbatan, foiz (yuqori chegara)	20
Yashash minimumidan past darajada daromad oluvchi aholi	Aholi umumiy sonidagi ulushi, foiz (yuqori chegara)	7,0
Aholi daromadlari bo'yicha tabaqalanishi	Detsil koeffitsiyenti (yuqori chegara)	8,0

Farq shundaki, birinchi holatda mehnat qurollarining moddiy va ma'naviy jihatdan eskirishi natijasi sifatida tahdid yuzaga kelsa, ikkinchi holat aholi turmush darajasi va sifatining pasayib ketishiga olib kelishi mumkin. Shundan kelib chiqib,

iqtisodiy xavfsizlikning ayrim chegaraviy miqdorlarini qat'iy qilib emas, balki ma'lum doira chegarasida belgilash maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekiston mustaqillikka erishganidan so'ng iqtisodiy rivojlanishning o'zbek modelini amalga oshirilishi oqibatida qisqa vaqt ichida chuqur tanglikdan chiqishga erishdi va 1996-yildan boshlab iqtisodiy o'sish tendensiyalariga ega bo'ldi. 1996-2003-yillarda O'zbekiston iqtisodiyoti o'rtacha 4% yillik o'sish sur'atlarida rivojlangan bo'lsa, 2004-yildan boshlab, qulay ishbilarmonlik muhitini yaratishga, ishlab chiqarishni modernizatsiya qilish, texnik va texnologik qayta jihozlashga qaratilgan islohotlarni yanada chuqurlashtirishni amalga oshirish natijasida, yiliga o'rtacha 7-9% darajasidagi barqaror va yuqori o'sish tendensiyasiga ega bo'ldi. Keyingi 10 yilda (2007-2020 yy.) YAIM 2,7 barobardan ziyodga o'sdi.

10.3-jadval

O'zbekiston Respublikasining makroiqtisodiy ko'rsatkichlari o'sish sur'ati (o'tgan yilga nisbatan %da)¹⁸

	2010	2016	2017	2018	2019	2020
Yalpi ichki mahsulot	108,5	107,8	104,5	105,4	105,6	101,6
Sanoat mahsuloti	108,3	106,2	105,2	110,8	106,6	100,7
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot (xizmat) lari	106,8	106,6	101,2	100,3	102,5	103,0
Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar	109,2	107,7	107,1	118,1	133,9	91,8
Qurilish ishlari	105,1	110,2	106,0	114,3	119,0	109,1
Yuk aylanmasi (mln. tG'km)	110,3	105,0	102,5	105,7	102,2	95,2
Yo'lovchi aylanmasi (mln. yo'lovchiG'km)	106,3	104,6	103,3	102,4	102,7	83,3
Xizmatlar, jami	112,5	109,3	108,9	105,5	105,1	102,3
Chakana savdo tovar aylanmasi	113,6	114,4	102,4	105,5	107,9	103,2
Tashqi savdo aylanmasi	104,7	97,5	111,0	127,3	126,2	86,9
Eksport	110,6	97,4	114,9	113,5	128,0	86,6
Import	97,2	97,7	107,2	139,6	124,9	87,2
Iste'mol narxlarini indeksi (o'tgan yilning dekabr oyiga nisbatan, %.)	107,3	105,7	111,4	114,3	115,2	111,1

Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiya 2020-yilda 1991-yilga nisbatan 5,2 martaga, 2000-yilga nisbatan 5,7 martaga o'sdi. Asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalarning YaIMdagi ulushi 2020-yilda 29,4%ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich 2000-yilda 22,9%ni, 2010-yilda 24,6%ni tashkil etgan edi. Demak, bu

¹⁸ O'zbekiston Respublikai ijtimoiy-iqtisodiy holati. 2010-2020 yillar statistika to'plamlari ma'lumotlari asosida tuzilgan

ko'rsatkich quyi tahlikali darajadan ancha yuqoridir. Davlat budjeti 2005-yildan boshlab profitsit bilan bajarilishiga erishildi. Davlatning tashqi va ichki qarzlari darajasi tahlikali xavf chegarasidan ancha pastdir. Inflatsiya 5-6% darajasida barqarorlashdi. Ishsizlik darajasi iqtisodiy faol aholiga nisbatan 5-6% da bo'lib, tahlikali yuqori darajadan ancha kam bo'lishi ta'minlandi. Iqtisodiyot tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirishga qaratilgan siyosatning amalga oshirilishi natijasida 1995-2020-yillarda YaIM tarkibida qishloq xo'jaligining ulushi 32,4% dan qisqardi, sanoatning ulushi esa 27,8% dan 32,9%ga, xizmat ko'rsatish sohasining ulushi esa 39,8%dan 49,5%ga o'sdi.

2020-yilda koronavirus pandemiyasi va global moliyaviy iqtisodiy inqirozining iqtisodiyotga salbiy ta'sir ko'rsatganligi tufayli YaIM o'sishi 2019-yildagi 5,8 % va 2018-yildagi 5,4 % ga nisbatan 1,6 % gacha sekinlashdi. 2020- yilda aholi jon boshiga YaIM hajmi 2019 -yil bilan taqqoslaganda real baholarda 0,3 % ga kamaydi. Aholi jon boshiga YaIM o'sishi 2019- yilda 3,8 % va 2018 -yilda 3,6 % ni tashkil etgan. Sanoat ishlab chiqarishi 100,7 % ga, qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulot (xizmat) lari 103,0%ga, xizmatlar 102,3%ga, qurilish ishlari 109,1%ga, chakana savdo aylanmasi 103,2%ga o'sdi. Ammo asosiy kapitalga kiritilgan investitsiyalar 8,2%ga, Yuk aylanmasi 4,8%ga, tashqi savdo aylanmasi 13.1%ga, eksport 13,3%ga qisqardi. Tashqi savdo aylanmasi passiv saldosi -6043 mln AQSH dollarini tashkil etdi. Inflatsiya 111,1% ga o'sdi. Bu esa iqtisodiy xavfsizlikka jiddiy tahdidlar vujudga kelganidan dalolat beradi. Shu boisdan pandemiyaning salbiy oqibatlarini tezroq bartaraf etish uchun iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash chora-tadbirlarini ko'rishni taqozo etadi.

Xavfsizlikni, shu jumladan, iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash davlat siyosatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Buning uchun, avvalambor, uning siyosiy, tashkiliy va huquqiy asoslari yaratiladi. Ushbu maqsadda konsepsiya ishlab chiqiladi. Uni ishlab chiqish esa iqtisodiyot holatini obyektiv baholashga hamda uning rivojlanish tamoyili va tendensiyalarini bashorat qilishga asoslanadi.

Davlatning iqtisodiy xavfsizligi holatini doimiy monitoringini olib borish, unga bo'lgan tahdidlarni tahlil qilish va mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish

ko'rsatkichlari va indikatorlari asosida diagnostikasini amalga oshirish birlamchi muhim vazifalardan biridir. Buning uchun iqtisodiy xavfsizlikni belgilovchi vaziyat va holatlardagi sabab-oqibatlarini aniqlash uchun ilmiy analitik markazni tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlikni saqlash va mustahkamlashga mas'ul, javobgar davlat organlari, tashkilot va muassasalar hamda ularning vazifalari belgilanadi.

Iqtisodiy xavfsizlik konsepsiyasida iqtisodiyotda ijtimoiy ishlab chiqarish hajmi va dinamikasi, iqtisodiy salohiyatdan foydalanish samaradorligi, iqtisodiyotning ochiqligi, intellektual salohiyatning holati, innovatsion darajasi, ijtimoiy-siyosiy barqarorlik, davlatning ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatish darajasi, mamlakatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi tendensiyalarining istiqbolli bashoratlari va ularning asosiy ustuvorliklari o'z ifodasini topishi lozim.

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiy xavfsizlik qanday ko'rsatkichlar orqali tavsiflanadi?
2. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegarasi deganda nimani tushunasiz?
3. Iqtisodiy xavfsizlik tushunchasining mohiyatini ochib bering?
4. Iqtisodiy xavfsizlik tizimining tuzilmasi qanday?
5. Iqtisodiy xavfsizlik tizimida milliy manfaatlarning o'rni.
6. Iqtisodiy xavfsizlikni baholashning mezonlari nima?
7. Iqtisodiy xavfsizlikning asosiy tahdidlari va indikatorlarini sanab bering?
8. Iqtisodiy xavfsizlikning quyi tahlikali chegaralari nima?
9. Mamlakatning asosiy iqtisodiy xavfsizlik indikatorlarining quyi tahlikali chegaralarini aytib bering?
10. Iqtisodiy xavfsizlik indikatorlari va mezonlari nimalardan tashkil topadi?
11. Iqtisodiy xavfsizlikning chegaraviy ko'rsatkichlari haqida batafsil tushuncha bering?

XI BOB. O‘ZBEKISTONDA TASHQI IQTISODIY FAOLIYATNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI

11.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati.

11.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlari.

11.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita va bevosita usullari.

11.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati

Dunyo mamlakatlarining jadallik bilan rivojlanib borayotganligi, ular o‘rtasida ishlab chiqarish aloqalarining baynalminallashuvi va globallashuvi, hamda iqtisodiy aloqalarning kuchayishi, har bir davlatdan tashqi omillardan oqilona va samarali foydalanish, milliy iqtisodiyotni tashqi ta’sirlardan himoyalashga qaratilgan tashqi iqtisodiy siyosat yuritishni talab etadi. Shu bilan birga, mamlakat iqtisodiyotining jahon iqtisodiyoti bilan, ichki bozorning tashqi bozorlar bilan o‘zaro hamkorligi uchun sifat jihatidan yangi negizlarini shakllantiradigan tub bozor o‘zgarishlarini amalga oshirish ob’yekti ravishda tashqi iqtisodiy omillarni kuchaytirishni taqozo etadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati - xalqaro munosabatlarda milliy manfaatlarni ta’minlash borasidagi davlat faoliyatining yo‘nalishi va sohasi, shuningdek tegishli maqsad va vazifalarni amalga oshirishdagi aniq chora-tadbirlar yig‘indisidir. Tashqi iqtisodiy siyosatning mohiyati uning davlat va xalqning suverenitetini ta’minlashdan iborat bo‘lgan, milliy manfaatlarni himoya qilish bo‘yicha mexanizmining butun sa’y-harakati ijtimoiy-iktisodiy integratsion jarayonlarda milliy, mintaqaviy va global xavfsizlikni ta’minlashda o‘z ifodasini topadi.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati negizida tashqi iqtisodiy aloqalarni tartibga solish va ishlab chiqarish omillarining xalqaro taqsimlanishida mamlakat ishtirokini maqbullashtirish tartibini belgilashga doirbir maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatlar yotadi.

Tashqi iqtisodiy siyosatning tarkibiy qismlari bo'lib tashqi savdo siyosati, xorijiy investitsiyalarni jalb etish va xorijdagi milliy kapital qo'yilmalarni tartibga solish borasidagi siyosat, valyuta siyosatlari hisoblanadi. Bundan tashqari mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan alohida davlatlar va mintaqalar bilan tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirish ko'rinishlari ham mavjud.

Tashqi iqtisodiy siyosat tashqi iqtisodiy faoliyatni ham tartibga soladi. Ko'plab davlatlarda mavjud bo'lgan tashqi iqtisodiy siyosat vositalarining keng doirasi ularga o'z tashqi iqtisodiy aloqalari tarkibini va ularni rivojlantirish yo'nalishlarini shakllantirishga ham, boshqa mamlakatlarning tashqi iqtisodiy aloqalari va tashqi iqtisodiy siyosatiga ham faol ta'sir etish imkonini beradi. Tashqi iqtisodiy siyosat vositalarini savdo-siyosiy mexanizm sifatida ta'riflash mumkin.

Tashqi iqtisodiy siyosatni shakllantirish uchun uning asosiy tamoyillarini aniq va ravshan belgilash lozim. Unda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini iqtisodiy-huquqiy tartibga solishga asosiy o'rin ajratilgan bo'lib, umummilliy manfaatlarga mos kelishi lozim.

Davlatlarning tashqi iqtisodiy siyosatni normativ tartibga solish negizida milliy hamda xalqaro huquq me'yorlari yotadi. Biroq, davlatning tashqi iqtisodiy siyosat sohasidagi munosabatlarini tartibga solishda milliy huquqiy mexanizmlarning ham ahamiyati katta. Bunday mexanizmlar hozirgi kunda davlatning xalqaro maydondagi strategik faoliyatini belgilashda muhim rol o'ynab kelmoqda.

O'zbekiston tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy maqsadlari va uni amalga oshirishga qaratilgan chora-tadbirlar sifatida mamlakat taraqqiyotining har bir bosqichida uning o'z oldiga qo'ygan vazifalari mavjud bo'lib, davlatning iqtisodiy siyosati bu vazifalarni bajarilishiga qaratilmog'i kerak. Mamlakat iqtisodiy rivojlanishining har bir bosqichida davlat tashqi iqtisodiy siyosatining maqsadlari shu davrning o'ziga xos xususiyatlariga mos kelishi kerak. Ular orasida eng muhimlari quyidagilar:

- eksportni rivojlantirish va uning tarkibiy tuzilishini yaxshilash;

- importning tarkibiy tuzilishini takomillashtirish, ya'ni uni milliy ishlab chiqarishni zamonaviylashtirish va kengaytirishga qaratish;
- ishlab chiqaruvchi kuchlarni sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish uchun chet el investitsiyalarini jalb etish;
- mamlakatning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlash, ya'ni ma'lum darajada tashqi iqtisodiy faoliyatda eksport-import operatsiyalari, valyutani olib chiqish, boshqa xalqaro bitimlar ustidan davlat nazoratini o'rnatish.

Davlatning tashqi iqtisodiy siyosati aniq belgilangan maqsadlar va ularni amalga oshirishga qaratilgan asosiy tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Birinchidan, respublika milliy iqtisodiyotining kuchli eksport bo'g'inini tashkil etuvchi va uni jahon bozorida munosib o'ringa ega bo'lishini ta'minlovchi sohalarini aniqlash.

Ikkinchidan, iqtisodiyotning eksport bo'g'inida davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash usullaridan keng foydalanish. Bu usullar quyidagilardan iborat:

- eksportga yo'naltirilgan ishlab chiqarishni kengaytirish uchun imtiyozli foizlar bo'yicha uzoq muddatli kreditlar ajratish;
- milliy investitsiyalarni sug'urtalash;
- eksport qiluvchilarga milliy ishlab chiqarish va uning xorijiy raqobatchilari ishlab chiqarishi xarajatlari o'rtasidagi farqni qoplash;
- davlat tomonidan respublikaga ilg'or texnologiyalar, tajribalar, bilimlarni kirib kelishiga subsidiyalar ajratish;
- eksport va importni litsenziyalash yoki chetga mol chiqarishga va chetdan uni olib kelishga ruxsatnomalar berish;
- ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi, xoriждан keltiriladigan xom ashyo va materiallar, asbob-uskunalar va jihozlar ulushini bosqichma-bosqich kamaytirish va boshqalar.

Shu bilan birga, tashqi iqtisodiy siyosat milliy valyutani mustahkamlash va uni boshqa valyutalarga erkin almashuvini ta'minlashni, ichki narxlarni jahon bozori narxlariga yaqinlashtirish maqsadida baholar islohotini tugallashni, tashqi iqtisodiy

faoliyatning me'yoriy va huquqiy asoslarini xalqaro talablar darajasiga yetkazishni nazarda tutadi.

11.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo'nalishlari va tarkibiy qismlari

Bozor qonunlari asosida rivojlanayotgan va davlat aralashuvi yuqori bo'lgan mamlakatlarning barchasida davlat erkin xalqaro ayirboshlash yo'liga ma'lum to'siqlar qo'yadi va bunday holat milliy manfaatlarni himoya qilish zarurligi bilan tushuntiriladi. Bularga mamlakat iste'mol bozorlarini himoyalash, ichki bandlikni oshirish, yangi tarmoqlarni rivojlantirish va hokazolar kiradi.

Iqtisodiy raqobatga bardoshli bo'lgan davlatlar ham, bunday raqobatga chidamsiz davlatlar ham litsenziyalash va kvotalarni o'rnatish, bojxona bojlari va tariflarni kiritish, mahsulot sifati va uning xavfsizligini ta'minlovchi standartlarni o'rnatish hamda tashqi iqtisodiy faoliyatga ta'sir etuvchi boshqa bir qator vositalardan keng foydalanadilar, shu orqali o'z tashqi iqtisodiy siyosatlarini yurgizadilar.

Davlat tomonidan amalga oshiriladigan mamlakatning tashqi iqtisodiy faoliyati kundalik va strategik maksadlarga muvofik uning tashqi iqtisodiy siyosatiga asoslangan. Mamlakatning tashqi iqtisodiy siyosati deganda, boshqa mamlakatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish va tartibga solishga karatilgan faoliyat tushuniladi.

Davlatni xalqaro savdo jarayonlariga aralashuvi darajasiga ko'ra xalqaro savdo siyosati proteksionistik savdo siyosatiga hamda erkin savdo siyosatiga bo'linadi.

Erkin savdo – davlatni tashqi savdo jarayonlariga aralashuvini kamayishi, ya'ni tashqi savdoni erkin bozor talabi va taklifiga asosan rivojlanish.

Proteksionizm – tarif va notarif usullarini qo'llash orqali ichki bozorni chet el raqobatchilaridan ximoya qaratilgan davlat siyosati.

Erkinlashtirish va proteksionizm siyosati dunyodagi xar qanday davlat uchun xos. Hozirgi paytda tashqi savdoni erkinlashtirishga moyillik kuzatilayapti. Bu jarayon uch xil ko'rinishda amalga oshirilayapti:

- alohida mamlakatlar o'rtasidagi o'zaro savdoda;

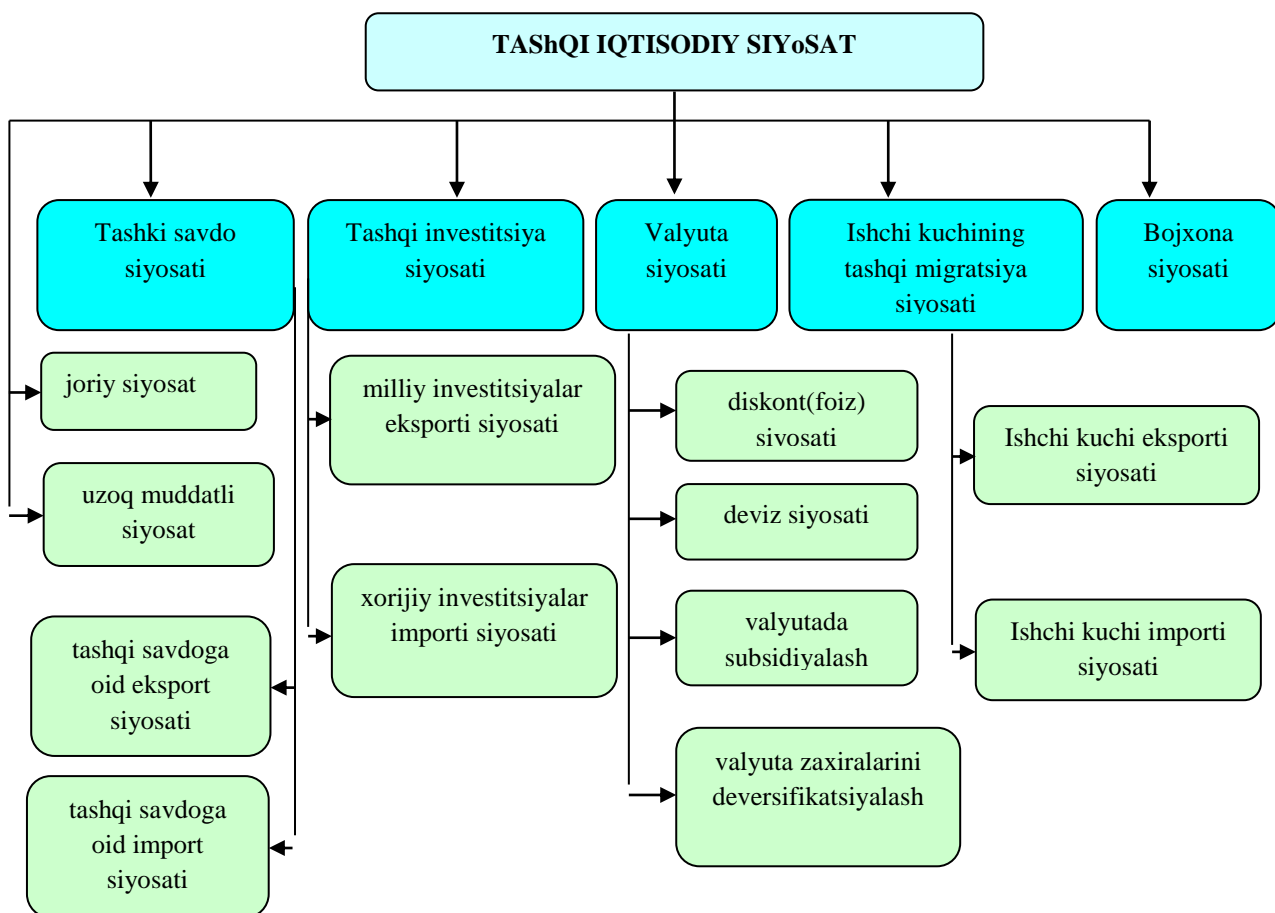
- yagona bojxona ittifoqiga kiruvchi alohida davlatlar o'rtasida;
- Jahon savdo tashkiloti, Savdo va rivojlanish buyicha BMTning konferentsiyalari (YuNKTAD), BMTning Yevropa iqtisodiy komissiyasi (YeIK) doirasida ko'p tomonlama kelishuvlar asosida amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy siyosat - bu milliy joriy va strategik maqsadlarga muvofiq tashqi iqtisodiy munosabatlar sohasida davlat idoralari tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisidir.

Tashqi iqtisodiy siyosatning makon jihati jahon va mamlakat iqtisodiyotiga ta'sir ko'rsatishning asosiy yo'nalishlari bo'yicha davlatning harakatlarini belgilaydi. Ushbu belgiga binoan, davlatning tashqi iqtisodiy siyosati tarkibiga tashqi savdo siyosati, tashqi investitsiya siyosati, valyuta siyosati, bijxona siyosati kiradi. (11.1.-rasm.)

Davlatning tashqi savdo siyosati xalqaro darajada tovarlar, ishlar, xizmatlar, axborotlar, intellektual faoliyat natijalari bilan amalga oshiriladigan ayirboshlashni qamrab oladi va eksport va import siyosatlari birgalikda tashqi savdo siyosatini tashkil etadi.

Tashqi savdo bo'yicha davlatning eksport siyosati deganda mamlakatning raqobatbardosh tovarlar, xizmatlar va intellektual mulklarni jahon bozorida sotishga va ushbu tovarlarni ishlab chiqarishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Eksport qiluvchi korxonalarni rag'batlantirishda davlat byurtmalari, byudjetdan moliyalash, imtiyozli kreditlar berish, ilmiy tadqiqot va tajriba konstruktorlik ishlarini moliyalash va hokazolardan foydalaniladi.

11.1-rasm. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatning asosiy shakllari

Tashqi savdo bo‘yicha davlatning import siyosati deganda mamlakatga xarijdan tovarlar, ishlar, xizmatlar va intellektual mulklarni kelinishini tartibga solishga yo‘naltirilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Bunday tartibga solishning vositasi sifatida respublika iqtisodiyotini himoya qilish maqsadida importni to‘g‘ridan-to‘g‘ri cheklash hisoblanadi. Bunda litsenziyalash va kontingentlash, importga oid antideping va kompensatsiya bojlari, eng kam import narxlari tizimi va hokazolar qo‘llaniladi.

Tashqi investitsiya siyosati xorijiy investitsiyalarini mamlakat hududiga jalb etish va ulardan foydalanish hamda milliy investitsiyalarini xorijga olib chiqishni tartibga solishga doir chora-tadbirlar majuidan iborat.

Valyuta siyosati davlat va xalqaro valyuta-moliya tashkilotlari tamonidan amalga oshiriladigan valyuta munosabatlari sohasidagi iqtisodiy choralar hamda tashkiliy shakl v usullar yig‘indisini tashkil etadi. Valyuta siyosati davlatning valyuta mablag‘laridan maqsadli foydalanish bo‘lib, o‘z ichiga valyuta

mablag'larini shakillantirish va ishlatishning asosiy yo'nalishlarini hamda bunday mablag'lardan samarali foydalanishga yo'natirilgan chora-tadbirlarni ishlab chiqishni oladi.

Valyuta siyosatining amal qilish sohasi bo'lib valyuta bozori, qimmatbaho metallar va toshlar bozori hisoblanadi. Davlatning valyuta siyosati diskont va deviz siyosatlariga bo'linib, moliya tizimining bir maromli faoliyatini va mamlakat to'lov balansi muvozanatini ta'minlash kabi vazifalarni qamrab oladi.

Diskont siyosati investitsiyalar xarakatlarini tartibga solish va to'lov majburiyatlarini muvozanatlashtirish, valyuta kursini taxminiy tuzatish uchun foizning hisob stavkasidan foydalanish bo'yicha chora-tadbirlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu siyosat pul talabi xolatiga, narx dinamikasi va darajasiga, pul massasi hajmiga, qisqa muddatli investitsiyalar migratsiyasiga ta'sir ko'rsatishda namoyon bo'ladi. **Deviz siyosati**- valyuta intervensiyasi va valyuta cheklashlari yordamida valyutani xarid qilish va sotish bilan valyuta kursini tartibga solish tizimidir.

Valyuta intervensiyasi Markaziy bankning xorijiy valyutaning oldi-sotdisi bo'yicha maqsadli operatsiyalari bo'lib, u milliy valyuta kursi dinamikasini uni oshirish yoki pasaytirishning muayyan chegaralari bilan cheklash maqsadini ko'zlaydi. Valyuta cheklashlari milliy va xorijiy valyuta, oltin va xokazolarga doir operatsiyalarni tartibga soladigan iqtisodiy, xuquqiy, tashkiliy chora-tadbirlar majmuidan iborat.

Ishchi kuchining tashqi migratsiya siyosati ishchi kuchi eksporti siyosati va ishchi kuchi importi siyosatlariga bo'linadi.

Ishchi kuchi eksporti siyosati deganda bir mamlakat hududidan ikkinchi bir mamlakatga ishchi kuchining ko'chishi uchun qulay sharoit yaratish yoki ta'qiqlash borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi. Ishchi kuchini eksport qilish natijasida mamlakatda ishsizlik darajasini kamaytirish va mamlakatga qo'shimcha valyuta daromadlarini paydo qilish imkoniyati yuzaga keladi.

Ishchi kuchini import siyosati deganda mamlakatga xarijdan ishchi kuchining kirib kelishi uchun qulay sharoit yaratish yoki to'siqlar qo'yish

borasidagi davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar yig'indisi tushuniladi.

Bojxona siyosati – davlat tashqi savdo faoliyatining bir qismi bo'lib, tovarlarni eksport va import qilishning shart-sharoitlari, hajmi va tarkibini tartibga solib turadi. Bojxona siyosatining mohiyati bojxona – tarif qonunchiligida, bojxona ittifoqlari va konventsiyalari, erkin zonalar, tarif blokadalar va boshqalarni tashkil etishda namoyon bo'ladi. Tovarlarni olib kirish yoki olib chiqishning davlat tomonidan rag'batlantirilishi yoki chegaralanishiga bog'liq holda iqtisodiy va *bojxona siyosatining quyidagi to'rt asosiy turini ajratish mumkin:*

1.*Qisman cheklash siyosati.* Bu siyosat ichki bozorga ba'zi tovarlarni, masalan, mamlakat milliy mafkurasiga hamda aholi turmush tarziga teskari ta'sir qiladigan kino – video mahsulotlari va turli nashrlarni kiritmaslik maqsadida qo'llaniladi.

2.*Proteksionizm siyosati.* Bu ichki bozorni xorijiy raqobatdan himoyalashdir.

3.*Erkin savdo siyosati – «fritrederlik».* Bu tashqi savdodagi cheklashlarni eng minimumiga tushirishdir. Odatda, u o'z tovarlarining raqobatbardoshligi yuqori bo'lgan va bozorlarda yetakchi mavqega ega mamlakatlar tomonidan qo'llaniladi.

4.*Taqchil bozorni to'yintirish – «teskari proteksionizm» siyosati.* Bu faqat milliy bozorda chuqur taqchilik sharoiti yuz berganda va unda hammaga o'rin topiladigan sharoitdagina samarali hisoblanadi.

Bojxona siyosatining asosiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

- 1) tashqi savdoning rivojlanishiga ko'mak berish;
- 2) davlatning iqtisodiy o'sishini tezlashtirish;
- 3) xalqaro mehnat taqsimotida qatnashishdan foyda olish;
- 4) mamlakat savdo va to'lov balansining ijobiy saldosi ta'minlash;
- 5) davlat byudjeti daromadlarini o'stirish;
- 6) xorijiy davlatlar va ular ittifoqlarining diskriminatsion aktsiyalariga qarshi harakat olib borish;
- 7) davlatning savdo – siyosiy pozitsiyasini mustahkamlash;

8) korxonalar, tashkilotlar va tadbirkorlarning tashqi bozorga chiqishini ta'minlash;

9) milliy iqtisodiyotning tarkibiy qayta qurilishiga ko'mak berish;

10) mamlakat xalq xo'jaligining jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvini chuqurlashtirish;

11) bozor faoliyatiga shart – sharoit yaratish.

O'zbekiston Respublikasi bojxona siyosatining asosiy tamoyillari Jahon savdo tashkiloti (JST) hujjatlarida qayd etilgan bojxona siyosatining xalqaro tajribalariga hamda O'zbekistonning tashqi va ichki siyosati tamoyillariga asoslangan bo'lib, quyidagilardan iborat:

1.Xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustunligini tan olish tamoyili. Uning mohiyati shundaki, o'z milliy huquq tizimini yaratayotgan milliy davlatimiz xalqaro huquq normalarining ichki davlat normalari oldida ustun turishini tan oladi. O'zbekiston Respublikasining BMT, JST va boshqa xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lishi Respublikaning bojxona ishi sohasidagi umumjahon muammolarni hal etishda faol ishtirok etishiga keng imkoniyatlar ochib berdi va Respublika zimmasiga bir qator majburiyatlarni ham yukladi.

2.O'zbekistonda amalga oshiriladigan bojxona siyosatining yagonaligi tamoyili. Bu O'zbekiston Respublikasining bojxona hududida yagona bojxona siyosatining olib borilishini anglatadi.

3.Ikki va ko'p tomonlama aloqalarni o'rnatish va rivojlantirish tamoyili. Bu tamoyil O'zbekiston Respublikasining bojxona ishi sohasida xalqaro hamkorlik olib borishga faol intilishi orqali amalga oshiriladi.

4.Milliy davlat manfaatlari ustunligini hisobga olgan holda o'zaro savdo kelishuvlarida yon berishlik tamoyili. Bojxona siyosati hamkor mamlakatlarning joriy manfaatlarini hisobga olsa hamda o'zaro munosabatlarda ma'lum bir kelishuvlarni qabul qilsa, uning samaradorligi yanada oshadi. Ammo, bunda davlatning milliy xavfsizligi xavf ostiga qo'yilishi mumkin emas.

5.O'zaro kamsitmaslik tamoyili. Davlat o'z iqtisodiy manfaatlarini himoya qilish maqsadida bojxona siyosati dastaklari orqali u yoki bu milliy bozorda

chegaralash chora–tadbirlarini qo‘llaydi. Ularni qo‘llash diskriminatsion (kamsitish) ko‘rinishda bo‘lmasligi, ya’ni bazi mamlakatlarga nisbatan emas, balki barcha qatnashuvchi mamlakatlarga nisbatan birdek qo‘llanishi lozim.

6. *Bir tomonlama harakatlarga yo‘l qo‘ymaslik.* Milliy bozorni himoya qilish bo‘yicha qarorlar ko‘p tomonlama maslahatlashuvlardan so‘ng qabul qilinishi kerak.

7. *Demokratizm tamoyili.* Demokratizm tamoyili bojxona siyosatini ishlab chiqish va uni hayotga qo‘llashda xo‘jalik yurituvchi sub’yektlar va fuqarolarning bojxona ishi sohasidagi huquqlarining himoyalaniishini talab qiladi.

11.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita va bevosita usullari

Hozirgi paytda dunyo mamlakatlarida tashqi iqtisodiy siyosatni yuritishda yuqoridagi holatlarni hisobga olgan holda, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish tizimidan samarali foydalanilmoqda va uning tarkibiga kirgan tashkilot va muassasalar faoliyati takomillashtirilmokda. Mamlakatimizda iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tashqi iqtisodiy faoliyatni boshqarish tizimining asosiy vazifalari bo‘lib quyidagilar hisoblanadi:

- respublika milliy manfaatlariga javob beruvchi va uning jahon hamjamiyatidagi o‘rnini ta’minlovchi tashqi iqtisodiy siyosatni takomillashtirish va amalga joriy etish;

- tashqi iqtisodiy faoliyatni tashkil etishning qonuniy asoslarini takomillashtirish va yanada erkinlashtirish;

- mulkchilik ko‘rinishining turli shakllaridan qat’iy nazar, tashqi iqtisodiy faoliyatni barcha ishtirokchilari uchun eng yuqori samaradorlikni ta’minlash, ularning faoliyati va manfaatlarini himoya qilish;

- milliy iqtisodiyotning tarkibiy bo‘g‘inlarini modernizatsiyalashda tashqi iqtisodiy omillardan oqilona foydalanish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishda, tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarining xatti-harakatlarini tartibga solishda va erkinlashtirishda umume’tirof etilgan quyidagi usullaridan foydalaniladi: tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bilvosita

usullar va tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning bevosita (iqtisodiy, ma'muriy, me'yoriy-huquqiy) usullar.

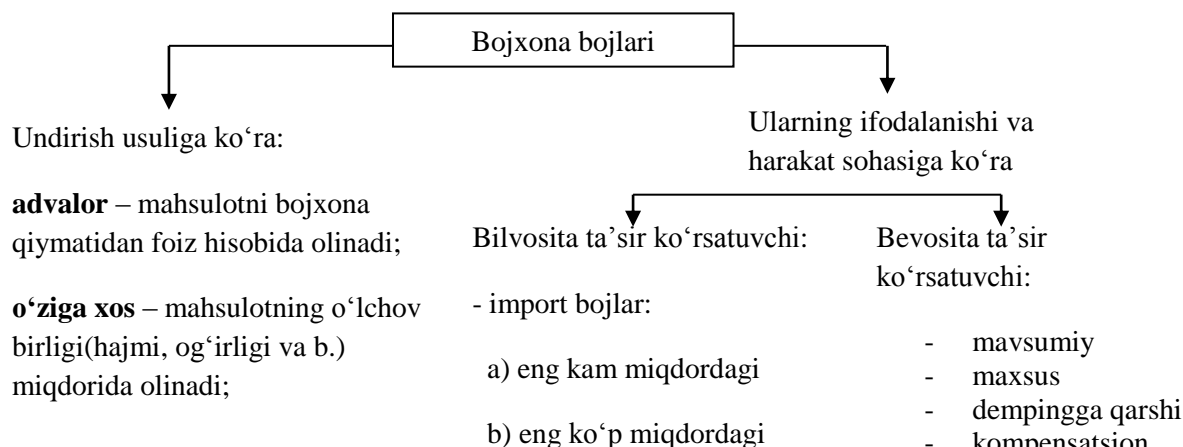
Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullari bo'lib tashqi iqtisodiy aloqalarda qatnashuvchilarning iqtisodiy manfaatlari, ularning daromadini taqsimlashga, bitim shartlarini bajarishga ta'sir etuvchi, bojxona tariflari va bojlari, turli soliqlar, valyutadan tushgan puldan ajratmalar me'yori, xalkaro operatsiyalarni kreditlash va sug'urtalashning foiz stavkalari kabilar hisoblanib, u sub'yektlarni u yoki bu harakatni tanlash imkonini beradi.

Bevosita usullari ichida bojxona bojlari va tariflari juda muhim hisoblanadi. **Boj**, *boj puli* – (arab. o'lpon, soliq) – bojxona nazorati ostida davlat tomonidan mamlakat chegarasidan olib o'tiladigan import tovarlar, mol-mulk va qimmatbaho buyumlardan undiriladigan pul yig'implari. U bilvosita soliq bo'lib, uning tovar chiqarish, tovar kiritish va mamlakat hududi orqali tashib o'tkazish uchun (tranzit) undiriladigan turlari mavjud. O'rta Osiyoda boj olish o'rta asrlardan boshlab davom etib kelgan. Boj oluvchi mansabdor tusqovul deb atalgan. Hozirgi davrda boj muayyan tovarlar ro'yxati, tovar miqdori, massasi, birligi, shuningdek, tovar bahosi (*advalor boj*) bo'yicha belgilangan bojxona tariflari doirasida undiriladi.

Boj tarifi – davlat chegarasi orqali o'tadigan tovarlardan undiriladigan bojar stavkalari majmui (to'plami). Boj olinadigan tovarlar nomi va tasnifi, boj stavkasi, ularni hisoblash va to'lash usullari, boj olinmay o'tkaziladigan tovar (buyum)lar ro'yxati, shuningdek, olib kelish, olib ketish, olib o'tish (tranzit) ta'qiqlangan mahsulotlar ro'yxati ko'rsatiladi. Boj tarifida tovarlar qayta ishlanish darajasi (tayyor mahsulot, yarim tayyor mahsulot, xom ashyo) va tarmoq turiga (sanoat, qishloq xo'jaligi, mineral-xom ashyo) ko'ra guruhlanadi. Bojxona tarifi tovar klassifikatorlari asosida tashkil topadi. Tovarlarni guruhlarga, guruhlar ichida kichik guruhlarga (ma'lum bir xil belgilari bo'yicha) belgilanishi tovar klassifikatsiyasi deyiladi. Hozirgi vaqtda xalqaro savdo aloqalarida eng ko'p qo'llaniladigan tovar klassifikatorlarida ular keng ko'lamda sistemalashtirilgan va kodlashtirilgandir.

Ular yordamida tashqi iqtisodiy aloqalarning tarkibiy qismlaridan biri bo'lgan tashqi savdo tartibga solinadi. Tariflarni o'zgartirish orqali davlat eksport va importni rag'batlantirishi yoki qisqartirishi orqali milliy ishlab chiqarish va iste'mol munosabatlariga ta'sir etishi mumkin.

Xalqaro amaliyotda bojxona bojlarining turli xillari qo'llanadi va ularni hisoblash yo'llari, ifodalanishi hamda harakat sohasiga ko'ra quyidagicha guruhlash mumkin.

Chizmadan ko'rinib turibdiki, amaliyotda qo'llaniladigan bojxona bojlari turlicha. Undirish usuliga ko'ra guruhlanishini ko'radigan bo'lsak, mahsulotni bojxona qiymatiga nisbatan foizda belgilanadigan advalor bojlar jahonda ko'proq tarqalgan. Shu sababdan ham bojning bu turi qo'llaniladigan mamlakatlarda mahsulotning boj qiymatini, ya'ni advalor bojlarini hisoblashiga asos bo'lgan mahsulotning bojxona qiymatini (narxini) aniqlash usullariga katta e'tibor beriladi. Boj qiymati, import va eksport qiluvchi, tashuvchi yoki ularning ishonchli vakillari tomonidan mahsulotlar bayonnomasida ko'rsatiladi va shunga muvofiq hujjatlar bilan tasdiqlanadi. Ammo ba'zi hollarda bojxona mahsulotning e'lon qilingan narxini tan olmaslikka va uni o'zi mustaqil aniqlashlari mumkin. Amaldagi qo'llanilayotgan usulga qarab mahsulot narxi 20-25 foiz, hatto 2 martagacha ko'paytirilishi mumkin.

Tashqi savdoni tartibga solishda o'ziga xos (spetsifik) usuliga ko'ra mahsulotning xar bir o'lchov birligidan(dona, kilogramm, metr, metr kub va b.) undiriladi. Bundan tashqari yuqoridagi ikki usul uyg'unlashgan aralash bojlar ham qo'llaniladi.

Bojxona bojlarining ikkinchi guruhi avvalo **import bojlari va eksport bojlari hamda tranzit bojlariga** ajraladi.

Import bojlar ichki bozorlarga chet el tovarlari oqimini tartibga solish va davlat byudjetini to'ldirish maqsadida belgilanadi. Import bojlari eng kam va eng ko'p miqdordagi bojlarga bo'linadi. **Eng kam miqdordagi** import bojlar o'zaro qulay sharoitlar tartibini yaratib berishni ko'zda tutuvchi savdo shartnomalari va bitimlari bo'lgan mamlakatlar mahsulotlariga o'rnatiladi. **Eng ko'p miqdordagi import bojlari** esa bunday shartnoma va bitimlar tuzilmagan mamlakatlar mahsulotiga nisbatan o'rnatiladi. Undan tashqari qo'plab mamlakatlarda imtiyozli bojlar ham qo'llaniladi va bu bojlar asosan rivojlanayotgan mamlakatlardan import qilinayotgan mahsulotlarga nisbatan o'rnatiladi.

Eksport bojlar mamlakatda ushbu maxsulotga talab ko'p bo'lgan holda uni taqchilligini oldini olish maqsadida belgilanadi.

Tranzit bojlari mamlakat hududidantovarlarini olib o'tilayotganida bojxona hududida tovarlardan undiriladigan bojlar hisoblanadi.

Boj olinadigan mahsulotlar, boj olinmaydigan mahsulotlar, olib kelish va olib ketish taqiqlangan mahsulotlar, shuningdek bojxona bojlari stavkasi, ya'ni ularning tartibga solingan ro'yxati bojxona tariflari deb ataladi.

Bojxona tariflari asosan milliy darajada qo'llaniladi va bunda qator vazifalarni bajaradi.

1) fiskal - davlat byudjeti daromadlarini to'ldirish manbai bo'lib xizmat qiladi;

2) proteksionistik - milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qiladi;

3) tartiblovchi, ya'ni ichki maxsulotlar bozorlari tarkibini muvofiqlashtirish maqsadida maxsulotni chetga chiqishini cheklaydi va mamlakat iqtisodiyotidagi yetakchi tarmoq maxsulotlari eksportini rag'batlantiriladi.

Ko'pgina davlatlar proteksionizm siyosatini iqtisodiyotni tiklanishi sharoitida o'z ishlab chiqaruvchilarini chet el raqobatidan himoya qilish

maqsadida qoʻllaydilar. Aks holda, mahalliy korxonalar «sinishi», jamiyatda ishsizlik xavfi tugʻiladi.

Bojxona tariflari va bojlaridan tashqari, tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy, egiluvchan usullari sifatida turli soliqlar keng qoʻllaniladi. Bunda faqat tashqi soliq tizimidagi emas, balki ichki soliq tizimidagi soliq turlaridan ham foydalaniladi.

Koʻpgina mamlakatlarda import tushumlariga soliqlar keng qoʻllanilsa, eksport mahsulotini sotishdan tushumlarga soliqlar esa imtiyozlarga egadir. Bu eksportni ragʻbatlantirishga, ichki va tashqi bozorlardagi narxlar farqi koʻp boʻlganda oʻz mahsulotlari kabi import mahsulotlarga ham mamlakat ichida sotish uchun bir xil sharoitlar yaratish imkonini beradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita usullariga qaraganda bevosita usullaridan kengroq foydalaniladi.

Bevosita usullar oʻzining mazmuniga koʻra iqtisodiy, maʼmuriy, meʼyoriy-huquqiy koʻrinishga ega boʻlishi mumkin. **Bevosita usullariga** litsenziyalash va kvotalash iqtisodiy xarakterdagi bevosita usullar ichida keng tarqalgani hisoblanadi.

Litsenziyalash - bu tashqi iqtisodiy operatsiyalarni amalga oshirishga davlat tashkilotlaridan ruxsat olishning maʼlum tartibidir. Tashqi iqtisodiy operatsiyalarga mahsulotlar, ishlar va xizmatlar eksporti hamda importi, moliya operatsiyalari oʻtkazish, xorijda ishchi kuchini ishga joylashtirish va boshqalar kiradi. Oʻzbekistonda litsenziyalar faqat davlat roʻyxatida qayd etilgan tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilariga beriladi, boshqa yuridik shaxslarga berish taqiqlangan. Litsenziyalash maʼlum vaqt davomida umumdavlat maqsadlariga moʻljallangan mahsulotlar, xizmatlar bilan bitimlar boʻyicha eksportni (importni) chegaralash va nosogʻlom raqobatni ogohlantirish chorasi sifatida qoʻllaniladi.

Litsenziyalar Bosh litsenziyalar va bir martalik litsenziyalarga boʻlinadi. **Bosh litsenziyalar** Markaziy hukumat tomonidan beriladi va oʻzida maʼlum mamlakatlarga strategik boʻlmagan, litsenziya hujjatlarini haqiqatda

rasmiylashtirishni talab qilmaydigan mahsulotlar eksportiga rasman ruxsat berishni aks ettiradi. **Bir martalik litsenziyalar** litsenziya berish huquqiga ega bo'lgan davlat idoralari tomonidan eksport yoki import bo'yicha har bir alohida bitimga ruxsat ko'rinishida beriladi. Moliya operatsiyalarini litsenziyalash davlatga mamlakat ichida valyuta oqimi harakatini tartibga solish imkonini beradi.

Milliy davlat va shunga o'xshash tuzilmalarga beriladigan ishga joylashtirish litsenziyalari, ularga xorijiy sheriklar bilan kelishgan holda xorijga o'z ishchi kuchini yetkazib berish huquqini beradi.

Eksport va importni kvotalashning tashqi savdoni chegaralash vositasi sifatida qo'llanilishi

Jahon amaliyotida mahsulotlar, shuningdek ishchi kuchi eksport va importini chegaralash maqsadida kvotalash keng qo'llaniladi. Unda vakolatli davlat yoki xalqaro tashkilot alohida mahsulotlar, xizmatlar, mamlakatlar va mamlakatlar guruhi bo'yicha ma'lum davrga eksport yoki importga miqdoriy yoki qiymat chegaralarni (kvotalarini) belgilaydi. Davlat tomonidan tartibga solish tadbiri sifatida kvotalash to'lov balanslarini, ichki bozorda talab va taklifni balanslashtirish uchun, muzokaralarda o'zaro kelishuvga erishish uchun qo'llaniladi. O'zbekistonda kvotalash xalq iste'mol mollarini va strategik xom ashyoning muhim turlarini olib chiqishni chegaralash usuli sifatida qo'llanilmoqda.

Ishchi kuchini tashqi migratsiyasini tartibga solishda ham kvotalash usuli qo'llaniladi. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlar ichki mehnat bozorini himoyalash maqsadida xorijdan ishchi kuchi importiga kvotalar o'rnatiladi.

Litsenziyalash va kvotalashdan tashqari tashqi iqtisodiy faoliyatni turli ko'rinishlarini tartibga solish maqsadida iqtisodiy xarakterdagi boshqa bevosita usullar ham qo'llaniladi.

Ularga bojxona bojlarining ba'zi turlari, eksportni ixtiyoriy chegaralash, pasaytirilgan eksport bahosi va eng kam import bahosi, eksport subsidiyalari, korxonalar nizam fondida kapital hissasini aniqlash, belgilangan valyuta kursi va boshqalar kiradi.

Jahon amaliyotida qo'llaniladigan maxsus, dempingga qarshi va kompensatsion bojxona bojlari

Tashqi savdoni tartibga solishning bevosita tarifli bo'lmagan usullari guruhiga bojxona bojarining maxsus, dempingga qarshi, kompensatsion va boshqa turlari kiradi.

Ba'zi hollarda mamlakatlar tomonidan **maxsus bojxona bojlari** qo'llaniladi. Masalan, mahsulotlar olib kelish hajmi va sharti mahalliy ishlab chiqaruvchilarga zarar keltirsa yoki mamlakat manfaatlariga zid bo'lganda qo'llaniladi. Maxsus bojxona bojarining miqdori har bir aniq holat uchun alohida o'rnatiladi.

Dempingga qarshi qaratilgan bojar jahon amaliyotida keng qo'llanilib, o'zida qo'shimcha import bojarini aks ettiradi. Ular odatda jahon narxlaridan yoki import qilayotgan mamlakat ichki narxlaridan past narxlar bo'yicha eksport qilinayotgan mahsulotlarga o'rnatiladi. Bu bojlarni belgilash haqidagi qarorni Xalqaro sud mahalliy ishlab chiqaruvchilar va sotuvchilar murojaatidan so'ng chiqaradi hamda uning miqdorini va to'lash tartibini belgilaydi.

Kompensatsion bojar olib kelinayotgan mahsulotlar kabi, olib chiqilayotgan mahsulotlarga ham belgilanadi. Ular ishlab chiqarish yoki eksport qilishda subsidiyalar (davlatning moliyaviy yordami) ajratilgan va bu olib kelish yoki olib chiqish milliy ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilarga zarar yetkazishi mumkin bo'lganda qo'llaniladi. Bunday holda davlat mamlakatga yetkazilgan zararni yoki davlatning moliyaviy xarajatlarini qoplashi lozim bo'lgan bojlarni o'rnatadi. Kompensatsion bojar miqdori aniqlangan subsidiyalar miqdoridan oshmasligi lozim.

Savdo cheklashlarining zamonaviy turlari

So'nggi o'n yilliklarda eksportni «ixtiyoriy» chegaralash va eng kam import baholarini belgilash haqida bitimlar tuzish amaliyotda keng tarqala boshladi. Savdo cheklashlarining bu yangi turlarining xususiyati, ularni o'rnatishning noan'anaviy usulidan iborat. Ya'ni import qiluvchi mamlakatni himoya qiluvchi savdo to'siqlari import qiluvchi mamlakat chegarasida emas, balki eksport qiluvchi mamlakat chegarasida kiritilganda eksportni «ixtiyoriy» chegaralash qo'llaniladi. Xuddi shunga o'xshash eng kam import bahosini

oʻrnatish ham amalga oshiriladi. Bunday baholarni oʻrnatgan import qiluvchi mamlakatlar bilan kontraktlar tuzishda bunga eksport qiluvchi firmalar tomonidan qatʼiy amal qilinmogʻi lozim. Eksport bahosi eng kam darajadan pasaytirilgan holda import qiluvchi mamlakat dempingga qarshi boj kiritadi va uni qoʻllash bozordan chiqishga olib kelishi mumkin.

Bevosita tartibga solishning koʻpgina tadbirlari bir-biri bilan muvofiqlashtirilgan holda qoʻllaniladi.

Eksportni davlat tomonidan ragʻbatlantirish tadbiri sifatida koʻpgina mamlakatlarda eksport subsidiyalari qoʻllaniladi, yaʼni tajriba-konstruktorlik ishlari va eksportga moʻljallangan ishlab chiqarishni bevosita moliyalashtirish yoki bu maqsadlarga davlat byudjetidan imtiyozli kreditlar berilishi koʻzga tutiladi.

Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning maʼmuriy usullari

Maʼmuriy va meʼyoriy-huquqiy tartibga solish usullari ham u yoki bu tashqi iqtisodiy faoliyatni chegaralashga, yo ragʻbatlantirishga qaratilgan.

Bu bitimlarni tuzish va amalga oshirish tartibi, texnik standartlar, mahsulotlardan foydalanish xususiyatlari, ishchi kuchi sifati, valyuta operatsiyalarini amalga oshirish muddati, darajasi va boshqalarga qoʻyiladigan talab va meʼyorlar bilan bogʻliq turli xil maʼmuriy tadbirlardir.

Maʼmuriy xarakterdagi davlat tomonidan tartibga solishning oʻziga xos choralari sifatida tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini roʻyxatga olish, mahsulotlar bayonnomasi yoki bojxona bayonnomasini taqdim etish hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini roʻyxatga olish — bu tashqi iqtisodiy faoliyat subʼyektlarini hisobga olish va rasmiylashtirishning maʼlum tartibidir.

Roʻyxatga olish oʻrnatilgan shaklda toʻldirilgan roʻyxatga olish varaqasini taqdim etish, roʻyxatga olinganlik raqamini berish, tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini rasmiy ravishda chop etiladigan Davlat roʻyxatlari toʻplamiga kiritish va roʻyxatga olinganlik haqidagi guvohnomani berishni oʻz ichiga oladi.

Ro'yxatga olinganlik haqidagi ma'lumot tezda tarmoq tashkilotlari va davlat hamda mahalliy hokimiyat tashkilotlariga yetkazilishi lozim.

11.1-jadval

Tashqi iqtisodiy faoliyatini tartibga solish usullarining umumiy tasnifi.

Tashqi iqtisodiy munosabatlarning ko'rinishlari	Bilvosita (Ta'rif) usullar	Bevosita (Notarif) usullar		
		Iqtisodiy	Ma'muriy	Me'yoriy-huquqiy
Tashqi savdo	Bojxona bojlari (ekspart, import bojlari); Bojxona tariflari Ekspart va import soliqlari; Valyuta tushumidan ajratmalar me'yorlari; Markaziy bankka sotilishi majburiy bo'lgan valyuta tushumlarinng hissasi.	Litsenziyalash, kvotalash; Bojxona bojlari(mavsumiy, maxsus, dempingga qarshi, kompensatsion); Eksportni ixtiyoriy chegaralash; Pasaytirilgan eksport bahosi; Eng kam import baholari; Ekspart subsidiyalari; Jarimalar.	Maxsulotlar bayonnomasi; Tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchilarini ro'yxatga olish; Boshqa bojxona rasmiyatchiliklari.	Maxsulot sifati, tovarlarni o'rash va markirovkalashga bildirilgan talablar, me'yor va texnik standartlar
Kapital migratsiyasi	Kreditning foiz stavkasi; Sug'urta mukofotlarining miqdori; "Suzib yuruvchi" tartibga solinadigan valyuta kursi; Chet el valyutasini sotuvchi va xaridordan olinadigan majburiy to'lov miqdori.	Moliya operatsiyalari uchun litsenziyalar; Korxonada ustav fondida xorijiy kapital ulushining mumkin bo'lgan chegarasi; Xorijiy valyuta olib kelish va jorijga valyuta olib chiqish miqdorini belgilash.	Sarmoyalash, kredit berish va sug'urta shartlari; Chet ellik sarmoyachilar uchun iqtisod tarmoqlarini aniqlash; Qo'shma va chet ellik korxonalarini boshqarishda milliy xodimlarni ishtirok etish shartlari.	Valyuta operatsiyalarini oshirish jarayoniga qo'yiladigan talab va standartlar.
Ishchi kuchi migratsiyasi	Ishchi kuchi bozori(eng kam ish haqi miqdori); Ijtimoiy sug'urtalash shartlari; Chetga chiqish va chetdan kelish hujjatlarini rasmiylashtirish uchun to'lanadigan bojlar va to'lovlar.	Mamlakatga kelayotgan shaxslar uchun kvotalar; Ishga joylashish uchun ruxsat berish.	Ishchi kuchini chetdan kelishi va chetga chiqishini rasmiylashtirish tartibi va shartlari.	Ishchi kuchini ta'limi, malakasi, jinsi va yoshiga qarab qo'llaniladigan talab va standartlar.

Mahsulot bayonnomasi - bu tashqi iqtisodiy aloqa qatnashchisining mahsulotni davlat chegarasini kesib o'tayotgani haqida ushbu mamlakatda

oʻrnatilgan qoidalarga muvofiq bergan rasmiy arizasidir. U ikki koʻrinishda, yaʼni bojxona bayonnomasi boʻyicha va tovar-transport hujjatlari boʻyicha (yetarli malaka va tajribaga ega boʻlgan tashqi iqtisodiy birlashmalar uchun) amalga oshiriladi.

Baʼzi fuqarolar mamlakatga kirishda va chiqishda tashilayotgan buyumlar, mulk, shu jumladan valyuta haqida bayonnomani bir xil andozadagi varaqalarga toʻldirishlari lozim.

Kapitalni olib kelish va olib chiqishni tartibga solish va valyuta bilan chegaralash chora-tadbirlari oʻzaro chambarchas bogʻliq. Bu tadbirlarga foydani xorijga oʻtkazish sharti, xorijiy sarmoyadorlar uchun qulay iqtisodiyot tarmoqlarini aniqlash, milliy xodimlarning korxonani boshqarishda qatnashish sharti va boshqalar kiradi. Har bir mamlakat ichki va jahon bozorida vujudga kelgan vaziyatni hisobga olib, tashqi iqtisodiy faoliyatga taʼsir etishning u yoki bu vositasini umummilliy vazifalarni hal etishga yoʻnaltirgan holda faol qoʻllaydi. Ushbu vositalarni quyidagicha tasniflash mumkin(11.1-jadval).

11.4. Oʻzbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va takomillashtirish yoʻnalishlari

Tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilari haqida fikr bildirilganda, asosan muayyan mamlakatning tovar eksport-import operatsiyalari, kapitallar, kreditlar, investitsiyalar harakati, ishchi kuchi migratsiyasi va ular bilan bogʻliq boʻlgan munosabatlar nazarda tutiladi.

Mustaqillikning dastlabki bosqichida eksportning asosiy qismini xom ashyo tashkil etgan boʻlsa, iqtisodiyotni erkinlashtirish jarayonida tayyor mahsulotlarni eksport qilish jadallik bilan koʻpayib bormoqda.

Oʻzbekistonda davlatning tashqi iqtisodiy sohadagi siyosatini shakllantirishda rejali iqtisodiyotdan meros boʻlib qolgan iqtisodiy aloqalarning xususiyatlari ham hisobga olingan. Unga koʻra, anʼanaviy tovarlar savdosi bilan cheklanib qolish, xalqaro iqtisodiy munosabatlarning xizmatlar va axborotlar, moliya kapitali va ishchi kuchi bilan ayirboshlash kabi turlarini deyarli rivojlanmaganligini, importning eksportdan ustunligini, eksport va import strukturasi samarasizligi: chetga asosan

xom ashyo chiqarilib, chetdan iste'moli tovarlari keltirilganligi kabi salbiy jihatlarini sanash mumkin.

Bunday holat respublika iqtisodiyotidagi nomutanosiblikni yanada chuqurlashtirdi. Shuning uchun ham, O'zbekistonni jahon hamjamiyatiga qo'shilishi respublikaning mavjud imkoniyatlarini ob'yektiv baholashni va ulardan milliy manfaatlar yo'lida imkoni boricha to'liq foydalanishni talab qiladi.

11.2- jadval.

O'zbekiston Respublikasi tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichlari

Birinchi bosqich – 1991-1994 yy.	Import o'rnini qoplash siyosatining yuritilishi. Tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratildi. Tashqi savdo siyosatida notarif usullari yetakchilik qildi.
Ikkinchi bosqich – 1995-1997 yy.	Tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotiga mos keladigan dastaklari joriy qilindi. Bu davr miqdoriy cheklolarning qisqarishi hamda keng miqyosda eksport va import bojlarini faol qo'llash davri hisoblanadi.
Uchinchi bosqich – 1997-1999 yy.	Bu davr tashqi savdoni erkinlashtirishni chuqurlashtirish, tarif va notarif usullarini soddalashtirish, mamlakat eksport salohiyatini oshirishga qaratilgan savdo siyosatining yuritilishi, eksport bojlarining bekor qilinishi, eksportga yo'naltirilgan siyosatning olib brilishi bilan izohlanadi.
To'rtinchi bosqich – 2000-2003 yy.	Tashqi savdoni va valyuta bozorini erkinlashtirishga qaratilgan yangi davr hisoblanadi. 2002 yilning 1 iyulidan boshlab import tarifining uch pog'anali stavkalari (0; 10; 30) joriy etildi.
Beshinchi bosqich – 2003 yildan 2016yilga qadar	O'zbekiston tashqi savdosini erkinlashtirish bosqichi. Tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirish natijasida milliy valyutaning joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi. Bu, o'z navbatida, eksportga yo'naltirilgan iqtisodiyotni rivojlantirish uchun kuchli rag'batlantirish bo'ldi.
Oltinchi bosqich-2017 yildan boshlandi.	Tashqi iqtisodiy faoliyatni yanada erkinlashtirishning yangi bosqichi. Valyuta bozori va tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish, xususan qo'shni davlatlar bilan iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish. Eksportni yanada rag'batlantirish maqsadida texnik jihatdan tartibga solish tizimini xalqaro standartlarga uyg'unlashtirish

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyat qatnashchilarining xatti-harakatlarini erkinlashtirish borasida izchil islohotlar olib borildi. Unga ko'ra, islohotlarning tadrijiy rivojlanish bosqichida dastlab tashqi savdoni tartibga solishning institutsional va huquqiy bazasi yaratilib, tashqi

savdoni tartibga solishda bilvosita ma'muriy usullardan keng foydalanilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda tashqi savdoni tartibga solishning xalqaro amaliyotga mos keladigan bevosita iqtisodiy usullari joriy etilib, ekportga yo'naltirilgan tashqi savdo siyosati olib borildi. Tashqi savdoni bosqichma-bosqich erkinlashtirilishi natijasida milliy valyutani joriy operatsiyalar bo'yicha konvertatsiyalashuviga erishildi (11.2- jadval).

Respublikamizda ham eksport salohiyatini oshirish maqsadida milliy ishlab chiqaruvchilarga o'zi ishlab chiqargan tovar (ish, xizmat)larni eksport qilganida bir qator soliq imtiyozlari ko'zda tutilgan. Jumladan:

Qo'shilgan qiymat solig'i bo'yicha:

tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi eksportiga nol darajali stavka bo'yicha soliq solinadi, ya'ni eksport faoliyati to'liqligicha qo'shilgan qiymat solig'idan ozod etilgan.

Aktsiz solig'i bo'yicha:

tovarlarni erkin konvertatsiya qilinadigan valyutadagi eksportiga aktsiz solig'i solinmaydi (O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamari tomonidan belgilanadigan ayrim tovarlardan tashqari).

Daromad (foyda) solig'i bo'yicha:

eksportchi korxonalar uchun realizatsiyaning umumiy xajmida o'zi ishlab chiqargan tovarlar eksportining erkin konvertatsiyalanadigan valyutaga eksport qilish ulushiga bog'liq holda daromadga soliq solishning regressiv shkalasi amal qiladi.

Eksport ulushi:

realizatsiyaning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizga qadar bo'lganida - belgilangan stavka 30 foizga kamayadi;

realizatsiyaning umumiy hajmida 30 foiz va undan ko'p bo'lganida - belgilangan stavka 2 baravarga kamayadi.

Mol-mulk solig'i bo'yicha:

realizatsiyaning umumiy hajmida 15 foizdan 30 foizga qadar bo'lganida - belgilangan stavka 30 foizga kamayadi;

realizatsiyaning umumiy hajmida 30 foiz va undan ko'p bo'lganida - belgilangan stavka 2 baravarga kamayadi.

Shuningdek, mamlakat milliy xo'jaligi uchun zarur bo'lgan tovarlar bilan ichki bozor ehtiyojlarini to'liqroq darajada ta'minlash maqsadida ko'pgina import tovarlarini olib kirish bo'yicha ham qator yengilliklar yaratilgan. Bu boradagi yengilliklarning xususiyatli jihati sifatida, ta'kidlash lozimki, mamlakat investitsiya faoliyatini rivojlantirishga qaratilgan xorijdan keltirilayotgan yangi texnika va texnologiyalar va iste'mol uchun birlamchi darajada zarur bo'lgan un, yog'och va yog'och materiallari kabi tovarlarga ko'proq ustuvorlik berilgan.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyatini yoriting?
2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosati shakllarini tavsiflab bering?
3. Tashqi migratsiya siyosati mohiyatini izohlab bering?
4. Tashqi valyuta siyosati va uning yo'nalishlarini mohiyatini yoriting?
5. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solish usullarini ayting?
6. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning iqtisodiy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
7. Bojxona tarifining vazifalarini tushuntirib bering?
8. Tashqi iqtisodiy faoliyatni tartibga solishning ma'muriy usullarining afzalliklari va kamchiliklari nimalardan iborat?
9. Eksport qiluvchi korxonalarni subsidiyalash va ularga belgilangan imtiyozlaraning milliy iqtisodiyotga ta'siri qanday?
10. O'zbekistonda tashqi savdoni erkinlashtirishning bosqichlari va ustuvor yo'nalishlari nimalardan iborat?

XII BOB. DAVLATNING BYUDJET-SOLIQ (FISKAL) SIYOSATI

12.1. Davlat byudjeti va uning iqtisodiy mazmuni.

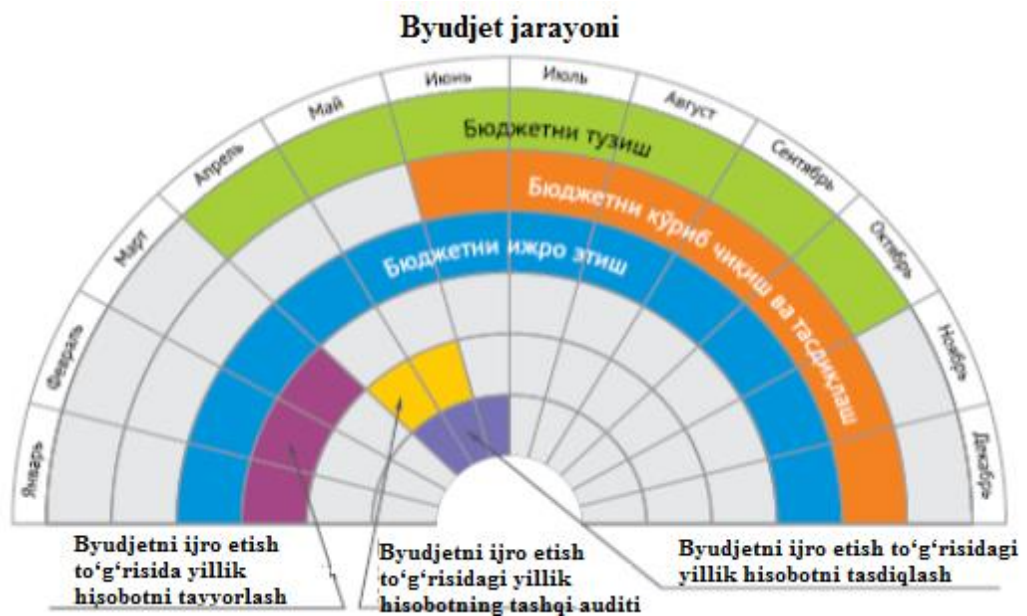
12.2. O‘zbekistonda byudjet tuzilishi va byudjet tizimi.

12.3. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tushunchalari va ularning tarkibi.

12.1. Davlat byudjeti va uning iqtisodiy mazmuni

Byudjet – daromadlar va xarajatlarning hisob-kitob va chegaralovchi smetalari hamda ularning ma’lum bir muddatga tuzilgan ro‘yxatini anglatuvchi umumiy terminning nomidir. Byudjet tegishli qaror bilan tasdiqlanib, individual yoki jamoa subekti tomonidan ijro qilinadi.

Davlat byudjeti moliya iqtisodiy kategoriyasining tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu sababli davlat byudjeti iqtisodiy kategoriya – davlatning o‘z vazifa va funksiyalarini bajarishi uchun zarur bo‘lgan markazlashgan pul mablag‘larining to‘planishi, taqsimlanishi va sarflanishida yuzaga keladigan obektiv pul munosabatlari yig‘indisi sifatida tavsiflanishi mumkin. Davlat byudjetining iqtisodiy kategoriya sifatidagi xususiyatlari uning shakli, moddiy mazmuni va mohiyati (iqtisodiy tabiati)da namoyon bo‘ladi. Byudjet qonun chiqaruvchi hokimiyat organi tomonidan qabul qilinadigan huquqiy hujjat shakliga ega. O‘zbekistonda Davlat byudjeti bir yilga mo‘ljallab qabul qilinadi. Byudjetni tayyorlashdan tortib byudjetni ijro etish to‘g‘risidagi hisobotni tasdiqlashgacha bo‘lgan butun jarayon byudjet jarayoni deb ataladi.

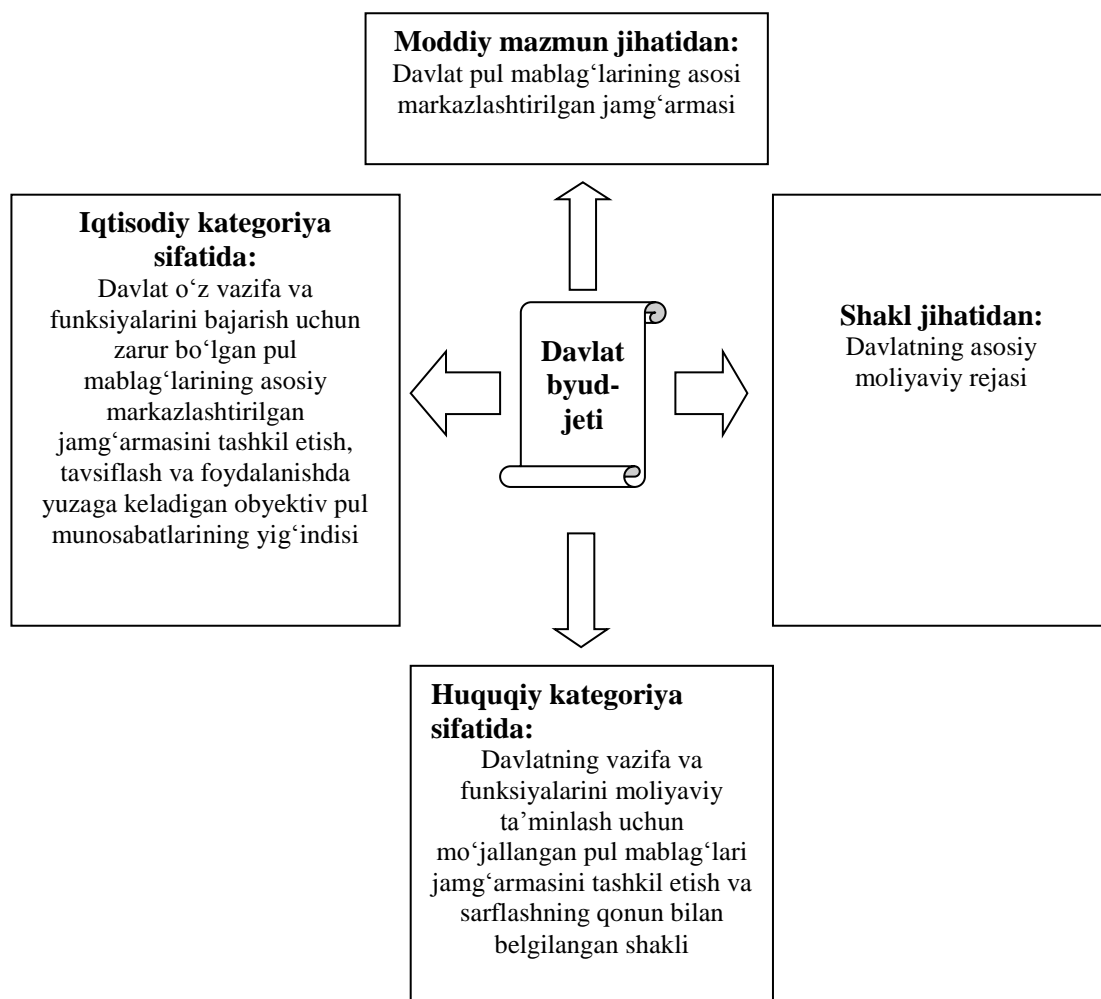
12.1-rasm. O'zbekistonda byudjet jarayoni

Shakl jihatidan davlat byudjeti – bu davlatning asosiy moliyaviy rejasi bo'lib, unda byudjet pul munosabatlari tizimi sifatida miqdor jihatidan ifodalanadi. Binobarin, aynan byudjet rejasi mamlakatning muhim moliyaviy hujjati sifatida tuziladi, ko'rib chiqiladi, tasdiqlanadi va ijro etiladi. Unda pul mablag'larining markazlashtirilgan jamg'armasini shakllantirish, taqsimlash va undan foydalanishga doir iqtisodiy munosabatlar aks etadi.

Moddiy mazmun jihatidan davlat byudjeti – davlatning byudjet rejasini ijro etish jarayonida tashkil topadigan va foydalaniladigan asosiy markazlashtirilgan pul mablag'lari jamg'armasidir.

Mohiyat jihatidan davlat byudjeti – davlat boshqaruvining muhim vositasi bo'lib, uning yordamida davlat takror ishlab chiqarish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi, inson irodasiga bo'ysunmaydigan bozor kuchlarining salbiy ta'sirini bartaraf etadi.

Davlat tomonidan tartibga solish, soliqlar, byudjet mablag'lari va moliyaviy yordam, ijtimoiy kafolatlar, byudjet mablag'lari hisobiga maxsus jamg'armalar va iqtisodiyotning rivojlanishidagi nomutanosiblikning oldini olish zahiralari tashkil etish yordamida amalga oshiriladi.

12.2-rasm. Davlat byudjeti tushunchasi

Huquqiy kategoriya sifatida davlat byudjeti – bu davlatning vazifa va funksiyalarini moliyaviy ta‘minlash uchun mo‘ljallangan pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etish va sarflashning qonun bilan belgilangan shaklidir.

Byudjet huquqiy akt shakliga ega bo‘lib, vakolatli hokimiyat organi tomonidan qabul qilinadi va shu sababdan qonuniy kuchga egadir. O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlariga muvofiq **Davlat byudjeti** – davlat pul mablag‘larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘larining) markazlashtirilgan jamg‘armasi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

2. Har qanday iqtisodiy kategoriyaning mohiyati uning funksiyalarida namoyon bo‘ladi. Davlat byudjeti moliya iqtisodiy kategoriyasining tarkibiy bo‘linmasi hamda byudjet munosabatlari moliyaviy munosabatlarning tarkibiy

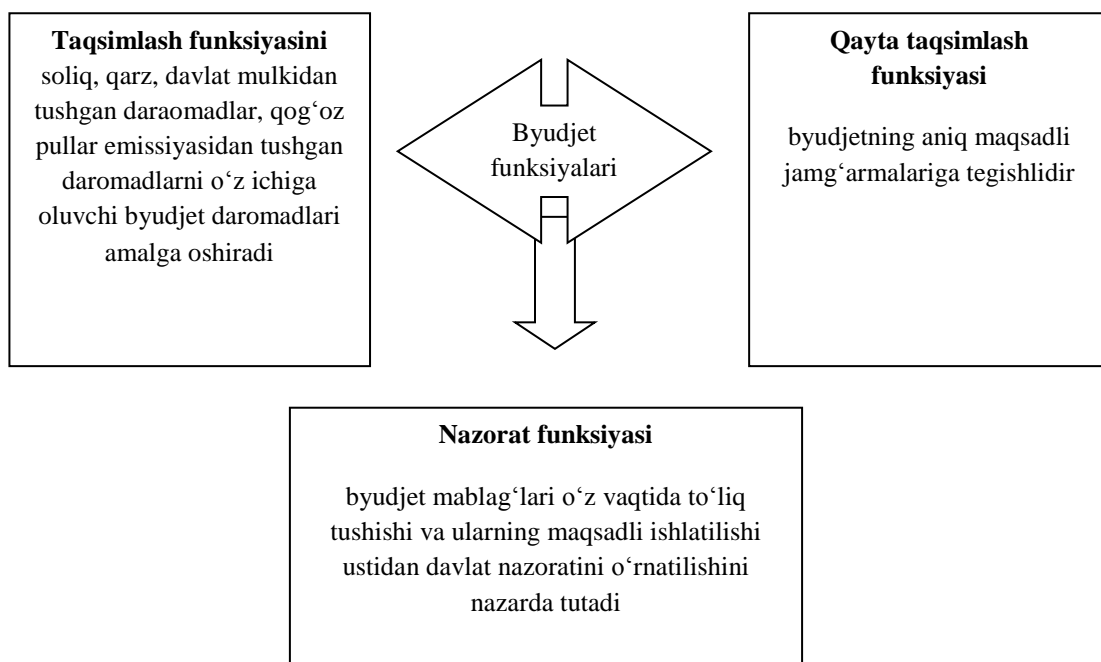
qismi hisoblangani uchun ularga pul shakli xosdir va ular taqsimlash (qayta taqsimlash) va nazorat funksiyalarini bajaradi.

Taqsimlash funksiyasini soliq, zayom, davlat mulkidan tushgan daromadlar, qog'oz pullar emissiyasidan tushgan daromadlarni o'z ichiga oluvchi byudjet daromadlari amalga oshiradi. Bunda byudjet jamg'armasi xo'jalik subektlari (yuridik va jismoniy shaxslar) daromadlari hisobiga shakllanadi. Bu daromadlar sof milliy mahsulotning birlamchi taqsimoti (ishchi va xizmatchilarning ish haqi, yollanma ishchilarning daromadlari, tadbirkorlik foydasi, renta, foiz) natijasida yuzaga keladi.

Byudjet daromadlari tarkibi doimo bir xil emas, u har bir mamlakatning iqtisodiy shart-sharoitlariga bog'liqdir. Byudjet daromadlari tarkibining o'zgarishi iqtisodiy jarayonlar dinamikasi bilan bog'liq o'zgarishlarni aks ettiradi. Shunday qilib, soliqlar va zayomlar o'rtasidagi nisbatning zayomlar ulushi oshib borishi tomonga o'zgarishi ishlab chiqarishning pasayganligi, jamiyatda iste'mol va jamg'arish o'rtasidagi nisbat o'zgarganligidan dalolat beradi.

Byudjetning **qayta taqsimlash funksiyasi** aniq maqsadli byudjet xarajatlarga tegishlidir. Davlat umumiy xo'jalik subekti sifatida faoliyat yuritib, takror ishlab chiqarish jarayoni barcha ishtirokchilarining iqtisodiy manfaatlarini hisobga oladi, shuning uchun ham byudjet xarajatlari xo'jalikning hamma tarmoqlari va sohalarini qamrab oladi. Milliy iqtisodiyotda makroiqtisodiy mutanosibliklarga rioya qilishga ehtiyoj alohida tarmoqlar, ijtimoiy soha, iqtisodiy hududlar, mulkchilikning turli shakllari, alohida xo'jalik subektlarini byudjetdan moliyalashtirish hajmlarini boshqarishni taqozo etadi.

Byudjetning **nazorat funksiyasi** byudjet mablag'larining o'z vaqtida va to'liq tushishi va ularning maqsadli ishlatilishi ustidan davlat nazorati o'rnatilishini nazarda tutadi. Shunday qilib, taqsimlash funksiyasi byudjet jamg'armasi (byudjet daromadlari)ning vujudga kelishini ta'minlaydi; qayta taqsimlash – byudjet jamg'armasining sarflanishiga (byudjet xarajatlariga); nazorat – byudjetga mablag'lar tushishi va undan foydalanish ustidan nazorat olib borilishiga sharoit yaratadi.

12.3-rasm. Davlat byudjeti funksiyalari

3. Davlat byudjeti takror ishlab chiqarishning barcha bosqichlariga faol ta’sir ko‘rsatadi, milliy daromadni milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlari o‘rtasida, shu jumladan moddiy ishlab chiqarish sohasidan nomoddiy sohaga (ishchi kuchini takror ishlab chiqarish, jamiyatning jismoniy va ma’naviy rivojlanishiga, aholining kam ta’minlangan qatlami – pensionerlar, talabalar, ishsizlar, ko‘p bolali kam ta’minlangan oilalar va boshqalarning turmush darajasini barqaror ushab turish uchun sharoitlar yaratadi) qayta taqsimlanishini ta’minlaydi; mahsulotlari va xizmatlari jamiyat uchun juda muhim va zarur bo‘lgan, lekin barqaror past daromadli tarmoqlar (energetika, transport, aloqa va boshqalar)ni moliyaviy qo‘llab-quvvatlashni amalga oshiradi. Davlat bozor iqtisodiyoti sharoitida byudjet daromadini shakllantirishning asosiy manbai hisoblangan soliqlar yordamida alohida tarmoqlarning, xo‘jalik yurituvchi subektlarning va jismoniy shaxslarning iqtisodiy faolligini ular ixtiyorida qoladigan pul mablag‘lari ulushini ko‘paytirish yoki kamaytirish orqali, tiyib turish yoki rag‘batlantirish siyosatini amalga oshirish yo‘li bilan tartibga soladi va shu tariqa, iqtisodiy muvozanatni ta’minlaydi.

Shu bilan birga, byudjet orqali byudjet tizimining darajalari o‘rtasida daromadlar qayta taqsimlanadi (subventsiyalar, transfertlar), hududlarning

ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalarini tenglashtirish imkoniyati yaratiladi (12.3-sxema).

Shunday qilib, davlat byudjeti **iqtisodiyotni samarali tartibga solish vositasi** bo'lib, u davlatga zarur bo'lgan moliyaviy resurslar hajmini aks ettiradi, mamlakatda soliq siyosatini belgilaydi, mablag'larni sarflash, milliy daromad va yalpi ichki mahsulotni qayta taqsimlashning aniq yo'nalishlarini qayd etadi.

Tarixning turli davrlarida davlat byudjeti milliy iqtisodiyotga turlicha ta'sir ko'rsatadi. Kapitalistik taraqqiyot davrida davlat iqtisodiyotga faol aralashmas edi – davlat byudjeti orqali milliy daromadning 19% qayta taqsimlanardi. XX asrning ikkinchi yarmiga kelib, davlat byudjeti makroiqtisodiy jarayonlarni boshqaruvchi kuchli vositaga aylandi – hozirgi vaqtda davlat byudjeti orqali milliy daromadning 30-50% qayta taqsimlanmoqda.

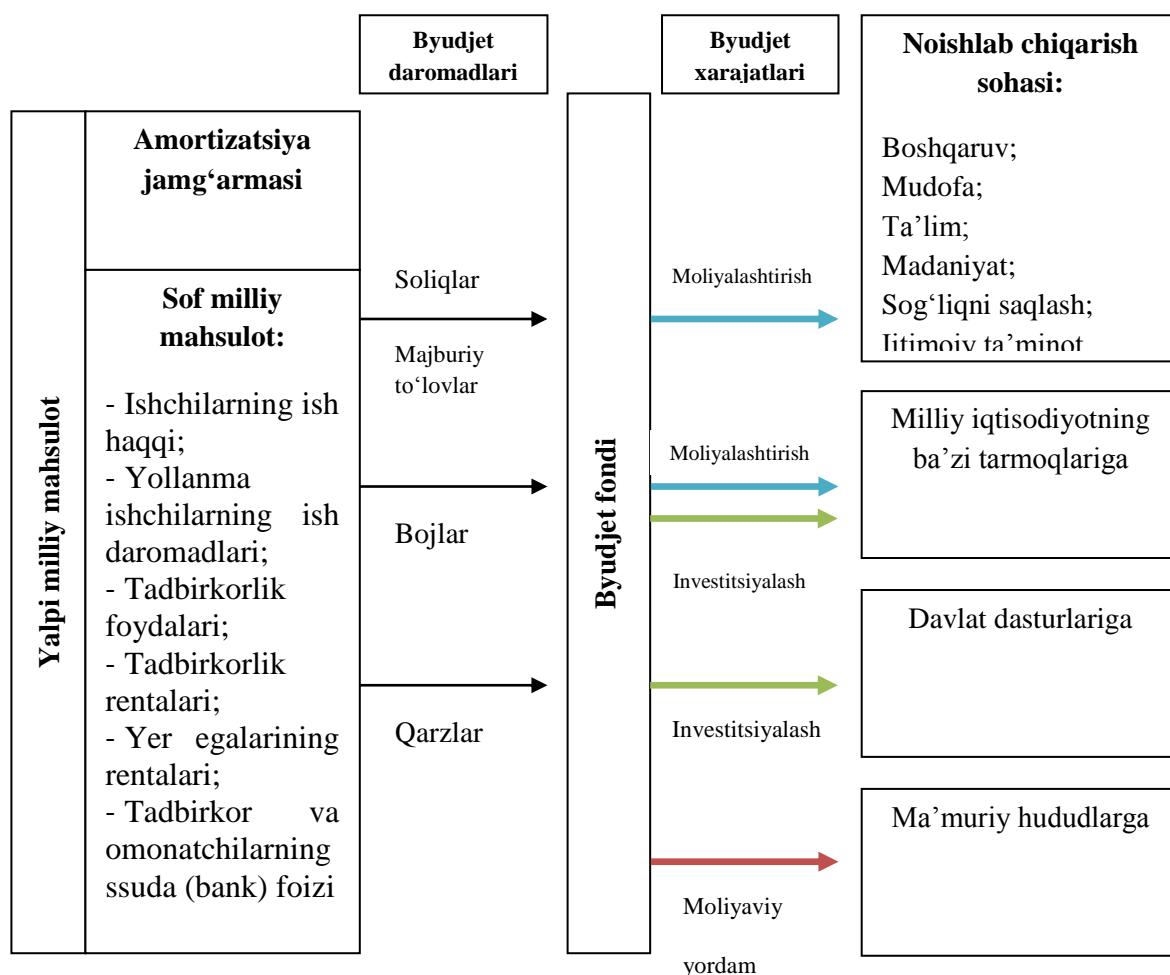
4. Davlat byudjetining faoliyatini alohida iqtisodiy shakllar hisoblangan daromadlar va xarajatlar ta'minlaydi.

Byudjet daromadlari – qonunchilikda belgilangan tartibga binoan davlat hokimiyati organlari va mahalliy boshqaruv organlari ixtiyoriga beg'araz va qaytarib bermaslik shartlari bo'yicha kelib tushayotgan pul mablag'laridir.

Jahon amaliyotida byudjetga pul tushumlarining uch asosiy yo'nalishi mavjud:

- yuridik va jismoniy shaxslardan qonun hujjatlariga muvofiq belgilangan soliqlar va yig'imlar ko'rinishida undiriladigan majburiy to'lovlar; foydalanish evaziga to'lovlar va badallar undiriladigan davlat mulki va umumdavlat resurslari;
- davlat zayomlari, boshqa qimmatli qog'ozlar, lotereyalar sotishdan tushgan daromadlar, davlat banklariga qo'yilgan omonatlarning qismlari va boshqalar ko'rinishida jalb qilingan resurslar.

Byudjet daromadlarining hajmi soliq solishning belgilangan soliq stavkalari bilan aniqlanadigan YaIMning o'sishi va soliq yukiga bog'liqdir. Daromadlarning asosiy vazifasi byudjet xarajatlarini ta'minlashdir.

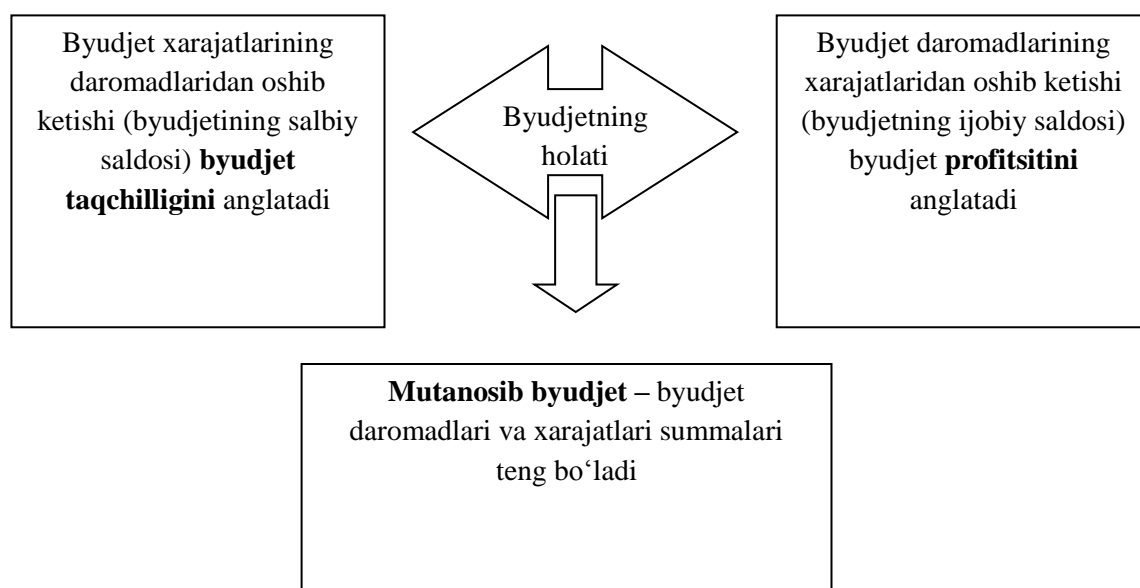
12.4-rasm. Yalpi milliy mahsulotni byudjet orqali qayta taqsimlash

Byudjet xarajatlari – bu davlat va mahalliy o'zini o'zi boshqaruv organlarining vazifa va funksiyalarini bajarish uchun yo'naltirilayotgan pul mablag'lari; davlat pul mablag'lari fondini taqsimlash va uni tarmoq, maqsadli va hududiy yo'nalishlarda foydalanish yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Byudjet xarajatlari kategoriyasi aniq xarajatlar turlari orqali namoyon bo'ladi va ularning har biri son va sifat jihatidan tavsiflab berilishi mumkin. Sifat tavsifi byudjet xarajati har bir turining iqtisodiy tabiati va ijtimoiy maqsadini belgilash imkonini bersa, son tavsifi ularning hajmini belgilaydi.

5. Byudjetning uch asosiy **holati** farqlanadi: taqchillik, profitsit va mutanosib holat. Byudjet xarajatlarining daromadlardan oshib ketishi (byudjetning salbiy saldos) byudjet **taqchilligini** anglatadi.

Byudjet daromadlarining xarajatlardan oshib ketishi (byudjetning ijobiy saldosini) byudjet **profitsitini** anglatadi.

12.5-rasm. Byudjet tizimining holati

Mutanosib byudjet – xarajatlar va daromadlar summasi bir-biriga teng bo‘ladi. Iqtisodiy nazariyada byudjet taqchilligi yoki profitsiti umumiy xarajatlar hajmidan 1 foizga oshib ketmasa, bunday byudjet mutanosib deb hisoblanadi.

Byudjet taqchilligi – davlat uchun nomaqbul holat. Shunday bo‘lsa-da, byudjet taqchilligini favqulodda, fojiali holatga yo‘yish noto‘g‘ridir.

Chunki taqchillik tabiati turlicha bo‘lishi mumkin. Davlat byudjeti taqchilligi YaIMga nisbatan 3 foizdan oshmagan holatda (Maastrixt mezonlari) uni nazorat ostida va iqtisodiyot uchun xavfli emas deb, hisoblash mumkin. Aks holda u pul, kredit tizimi va umuman iqtisodiyotning faoliyatiga ta‘sir ko‘rsatishi mumkin.

Byudjet taqchilligining quyidagi **shakllari** farqlanadi:

tarkibiy byudjet taqchilligi – hukumatning iqtisodiy rivojlanishni amalga oshirish maqsadida davlat xarajatlarini oshirish va soliqlarni pasaytirish choralarining qo‘llanilishi natijasida yuzaga keladigan taqchillik bo‘lib, u ijtimoiy jarayonlarning inqirozini ifodasi emas, balki davlatning ijtimoiy takror ishlab chiqarish tarkibida progressiv siljishlarni amalga oshirishi natijasidir.

siklik byudjet taqchilligi – ishlab chiqarishning siklli pasayishi natijasida kelib chiqadigan va iqtisodiyotdagi inqiroz holatlarini, hukumatning moliyaviy holatni nazorat qila olmasligini ifoda etadigan taqchillik.

Byudjet taqchilligini **moliyalashtirish manbalari** bo‘lib ixtiyordagi va qarz mablag‘lari namoyon bo‘lishi mumkin. Ixtiyordagi mablag‘lar – qaytarmaslik xarakteriga ega bo‘lgan, davlat va mahalliy hokimiyat tasarrufidagi mol-mulkdan tushgan resurslar. Ichki va tashqi moliya bozorlarida qarz olish qaytarilish tavsifiga ega va davlat qarzining oshishiga olib keladi, ularga xizmat ko‘rsatishga foiz xarajatlari talab qilinadi.

6. Byudjet davlatning amal qilishi zaruratidan kelib chiqadi, chunki davlat amal qilishi va faoliyat yuritishi uchun ma’lum bir mablag‘larga ega bo‘lishi kerak. Feodalizm davrida davlat xarajatlari ikki turga bo‘lingan edi: doimiy (qirollik saroyi, davlat muassasalarini saqlash) va vaqtincha (yo‘llar va inshootlar qurish va boshqalar), uning daromadlar va xarajatlar qismini aks ettiruvchi va mujassamlashtiruvchi yagona hujjat mavjud emas edi. Xarajatning har bir turiga tegishli daromad turi pul yoki natural ko‘rinishda topilib birlashtirilgan edi. Xarajatlar va ularga birlashtirilgan daromadlar mustaqil smetalar ko‘rinishida rasmiylashtirilib, juda ko‘p hajmda to‘planar edi. Hamma xarajatlar hujjatlashtirilmas edi. Davlat rahbari davlatning barcha mablag‘larini nazoratsiz idora qilar, buning natijasida isrofgarchilik yuzaga kelar edi. Burjuaziya davri monarxlarning moliyaviy huquqlarini chegaralash, davlat xarajatlari ustidan nazorat o‘rnatish va soliqlarni tayinlash va bekor qilish huquqini chegaralash bilan xarakterlanadi. Shularning barchasi byudjetning paydo bo‘lishi va rivojlanishiga sababchi bo‘ldi.

Davlatning xarajatlar va daromadlarini yagona umumiy smetaga (byudjetga) birlashtirishga birinchi urinish Angliyada XVII asr oxirida amalga oshirildi. “Budget” termini Angliyada o‘rta asrlarda “sumka, hamyon, pulli qop” mazmunini anglatar edi. Shu nom bilan Angliya g‘aznachiligi vazirining pul va hisobotlari solingan portfeli nomlanar edi. Vazir doimo lordlar palatasi oldida chiqish qilayotganda shu portfeli yonida bo‘lardilar. Vaqt o‘tishi bilan bu termin bilan “g‘aznachilik vazirining parlament oldidagi hisoboti” nomlana boshlandi. XVI-XVII asrlarda

Angliyada quyi palata qirolga subsidiyalarni tasdiqlashda, majlis tugashi arafasida g'aznachilik kantsleri tegishli qonun loyihasi saqlanayotgan portfelni ochar edi va bu byudjetning ochilishi deb nomlangan edi, keyinchalik portfelning nomi hujjatning o'ziga ham berildi.

XIX asr boshiga kelib, dunyoning ko'pgina mamlakatlari davlatning daromadlari va xarajatlari aks ettiriladigan byudjetlarni shakllantira boshladilar. O'zbekistonda davlat byudjeti **1868** yilda paydo bo'lgan deb hisoblash mumkin. Bunda xonning shaxsiy xarajatlari davlatnikidan ajratilgan edi.

Bu bilan Turkiston hududida mustaqil davlat byudjetining tashkil topishiga asos solindi. Rossiya Chor hukumati Turkiston general-gubernatorligi hududida Turkistonning davlat daromadlari va xarajatlari to'g'risidagi nizomni (davlat byudjeti to'g'risidagi nizomni) ishlab chiqish va ijro etish vazifasini bajaruvchi moliyaviy qo'mitani ta'sis etdi.

1924 yilda O'zbekiston SSR tashkil topishi bilan birga, Sovet hukumati qarori bilan O'zbekiston SSRning birinchi davlat byudjeti shakllantirildi.

Ushbu byudjet 1924 yildan 1991 yilga qadar, SSSR davlat byudjeti tarkibiga kirgan.

1991 yilda O'zbekiston suverenitetni e'lon qildi va **1992** yildan boshlab mustaqil O'zbekiston Respublikasining davlat byudjeti shakllantirila boshlandi.

O'zbekistonda davlat moliyasini boshqarish tizimini yanada takomillashtirish va budjet-soliq sohasida shaffoflikni ta'minlash bo'yicha quyidagi ishlar joriy qilib kelinmoqda. Xususan:

1. 2018-yildan boshlab:

- Davlat budjetini boshqarishda fuqarolarni budjet jarayoniga jalb qilish, ularni budjet sohasidagi bilim va ko'nikmalarini shakllantirish, fiskal shaffoflikni ta'minlash maqsadida "Fuqarolar uchun budjet" axborot nashri e'lon qilib borilmoqda (2020-yildan boshlab budjet jarayonining barcha bosqichlari uchun);

- budjet ochiqligini oshirish hamda fiskal statistika ma'lumotlaridan foydalanish imkoniyatlari kengaytirildi.

2. 2019-yildan boshlab:

- Davlat budjeti o‘rta muddatli asosda qabul qilinmoqda (kelgusi yil uchun Davlat budjeti va so‘nggi ikki yil uchun budjet mo‘ljallari);

- “Openbudget.uz” axborot portali ishga tushirildi;

- budjet hisobotlarini e‘lon qilib borish, budjet to‘g‘risidagi ma‘lumotlar ochiqligini oshirish;

- fuqarolarni mahalliy budjetlar mablag‘larining bir qismini taqsimlanishida ishtirok etishi bo‘yicha mexanizm ishga tushirildi (tashabbusli budjetlashtirish – jamoatchilik fikri asosida shakllantirilgan tadbirlarni moliyalashtirish);

- ichki audit va moliyaviy nazorat xizmatini bosqichma-bosqich joriy qilish.

3. 2020-yildan boshlab:

- Davlat budjetini qabul qilish shakli qayta ko‘rib chiqildi (qonun shaklida qabul qilinishni boshladi);

- Oliy Majlis tomonidan vazirlik va idoralarga (birinchi darajali budjet mablag‘larini taqsimlovchilarga) xarajatlarning cheklangan miqdorlarini tasdiqlash amalga oshirilmoqda;

- 2020-yilda “2020–2024-yillarda O‘zbekiston Respublikasi Davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasi” qabul qilindi;

- budjetning institutsional qamrovi kengaytirildi: Konsolidatsiyalashgan budjet tarkibiga kiruvchi davlat maqsadli jamg‘armalari ro‘yxati tasdiqlandi hamda tashqi qarz hisobidan amalga oshiriladigan davlat dasturlari uchun xarajatlar ham kiritildi.

4. 2021-yildan boshlab:

- budjet jarayoni ochiqligini yanada oshirish va budjet mablag‘larining sarflanishi to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni oshkor etilishi bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilindi;

- vazirlik va idoralar tomonidan budjetdan ajratilgan mablag‘lardan foydalanish samaradorligi va natijadorligini baholash indikatorlarini kengaytirish bo‘yicha chora-tadbirlar qabul qilindi. Jumladan, Xalq ta‘limi vazirligi, Suv xo‘jaligi vazirligi va Transport vazirligi huzuridagi Avtomobil yo‘llari qo‘mitasi tomonidan budjet mablag‘laridan foydalanish bilan bog‘liq Davlat dasturlari va

budjet xarajatlari samaradorligi ko'rsatkichlarining maqsadli indikatorlari tasdiqlandi;

- budjet jarayonida fuqarolarning ishtirok etish mexanizmi kengaytirildi ("Tashabbusli budjet" jarayoni yanada takomillashtirildi).

5. 2022-yildan boshlab:

- budjet taqchilligining hajmiga nisbatan cheklov belgilandi;

- 2022-yil uchun Davlat budjeti loyihasidan boshlab 40 ta birinchi darajali budjet mablag'larini taqsimlovchilarning 2022-2024 yillar uchun budjet xarajatlari va rivojlantirish dasturlarining maqsadli indikatorlari tasdiqlandi;

- barcha tuman va shahar budjetlarida ichki yo'llarni ta'mirlash uchun ajratilgan mablag'larning kamida 50 foiz qismi jamoatchilik fikri asosida yo'naltirish tizimi joriy etildi;

- Davlat budjeti xarajatlarining samaradorligini yanada oshirish maqsadida vazirlik va idoralarda ichki audit tizimi yo'lga qo'yildi.

12.2. O'zbekistonda byudjet tuzilishi va byudjet tizimi

Byudjet tuzilishi – bu byudjet tizimini tashkil etish, uni tuzish tamoyillari. Byudjet tuzilishi davlat byudjeti va mamlakat byudjet tizimining tashkil etilishini, uning alohida bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, byudjet tizimiga kiruvchi byudjetlarning faoliyat yuritishi huquqiy asoslarini, byudjetlarning tarkibi va tuzilishini, byudjet mablag'larini shakllantirish va ulardan foydalanish tartib-tamoyillari va hokazolarni belgilaydi. Byudjet tuzilishi davlat byudjeti va mamlakat byudjet tizimining tashkil etilishini, ularning alohida bo'g'inlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni, byudjetlarning tarkibini belgilaydi.

Byudjet tuzilishi davlat tuzilishi bilan belgilanadi. Mamlakatning ma'muriy-hududiy bo'linishi byudjet tizimlari bo'g'inlari sonini belgilaydi, har bir darajadagi davlat hokimiyati organiga tegishli byudjet konstitutsiyaviy yo'l bilan birlashtirilgan bo'ladi. Mamlakatlarning davlat tuzilishidagi, hokimiyat turli darajalarining byudjet huquqlaridagi farqlar turli shakldagi va modeldagi byudjet tizimlarini mavjudligini belgilaydi.

Byudjet tuzilishining markazlashtirilgan, markazlashtirishdan chiqarilgan va aralash **modellari** mavjud. **Markazlashtirilgan** model barcha byudjetlar yagona davlat byudjetida markazlashtirilishi bilan tavsiflanadi, bunda har bir yuqori byudjetga boshqaruvchilik roli biriktirilgan bo‘ladi (Frantsiya, Italiya, Qozog‘iston, O‘zbekiston).

Markazlashtirishdan chiqarilgan model byudjet tizimi markaziy va mahalliy byudjetlarining erkinligi bilan tavsiflanadi, bunda ushbu byudjetlarning har biri ularning xarajatlarini ta‘minlovchi o‘z daromadlar manbalariga ega bo‘ladi (AQSh).

Aralash model markaziy byudjetga mahalliy byudjetlarni tartibga solish roli biriktirilishi bilan tavsiflanadi, bunda ushbu byudjetlarning har biri ularning xarajatlarini ta‘minlovchi o‘z daromadlar manbalariga ega bo‘ladi (Rossiya Federatsiyasi).

O‘zbekiston Respublikasining byudjet tuzilishi O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va quyidagi normativ-huquqiy hujjatlar bilan belgilanadi:

1) byudjetga doir huquqiy munosabatlarning ayrim masalalarini tartibga soluvchi, uzoq muddat amal qiluvchi hujjatlar – O‘zbekiston Respublikasining “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi va “Mahalliy davlat hokimiyati to‘g‘risida”gi qonunlari;

2) har yili qabul qilinadigan (navbatdagi moliya yili byudjeti to‘g‘risidagi va boshqa) hujjatlar.

O‘zbekiston Respublikasining “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi Qonuniga muvofiq **byudjet tizimi** turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag‘lari oluvchilar yig‘indisini, byudjetlarni tashkil etishni va tuzish tamoyillarini, byudjet jarayonida ular o‘rtasida, shuningdek byudjetlar hamda byudjet mablag‘lari oluvchilar o‘rtasida vujudga keladigan o‘zaro munosabatlarni o‘zida ifodalaydi.

Moliya yiliga mo‘ljallangan barcha darajadagi byudjetlarni shakllantirish, ko‘rib chiqish, qabul qilish va ularning ijrosi hisobini yuritish O‘zbekiston Respublikasining milliy valyutasi – so‘mda amalga oshiriladi. Mamlakat byudjet tuzilishi davlat tuzilishi shakliga, uning ma‘muriy- hududiy bo‘linishiga bog‘liqdir.

Davlat tuzilishi shakliga, ya'ni davlatning ma'lum bir qismlarga bo'linishi va ularni boshqarish bo'yicha hokimiyatning tegishli tarzda ajratilishi usuliga ko'ra davlat ikki xil – unitar va federativ bo'ladi.

1) **Unitar** davlatlar vertikal bo'yicha yagona davlat hokimiyati tizimi bilan boshqariladigan ma'muriy-hududiy birliklarga bo'linadi. Unitar davlatlarda byudjet tizimi **ikki bo'g'indan** – davlat byudjeti va ko'p sonli mahalliy byudjetlardan iborat bo'ladi (Qozog'iston, Polsha, Turkmaniston va boshqalar). Unitar davlatlarda avtonom birlashmalar tashkil etilishi mumkin.

Unitar davlatlar byudjetning markazlashtirishdan chiqarilish darajasi, hududlar hukumat organlarining vakolatlari bilan belgilanadigan **ko'p darajali byudjet** tizimiga ega bo'lishi mumkin. Masalan, markazlashtirishdan chiqarilgan unitar davlat – Frantsiya **to'rt darajali** byudjet tizimiga, mahalliy hokimiyatlarning soliqqa oid vakolatlari konstitutsiya bilan belgilangan markazlashgan unitar davlat – Shvetsiya **uch darajali** byudjet tizimiga ega.

2) **Federatsiya** tarkibiy qismlari keng ko'lamli davlat avtonomiyasiga ega bo'lgan yagona davlatni namoyon etadi. Ma'lum ma'noda bu davlat hokimiyatining vertikal bo'yicha taqsimlanish usulidir. **Federativ** davlatlarning byudjet tizimi **uch bo'g'indan** iborat: davlat byudjeti (federal byudjet yoki markaziy hukumat byudjeti), federatsiya a'zolari byudjeti va mahalliy byudjetlar (Avstriya, Germaniya, Kanada, Meksika, Rossiya, AQSh va boshqalar).

Jahon amaliyotida byudjet tizimlarining tuzilishi quyidagi **tamoyillarga** asoslanadi:

- **umumiylik** – huquqiy baza, pul tizimi, yagona byudjet tasnifidan va byudjet hujjatlari shakllaridan foydalanish, byudjet jarayoni tamoyillari, byudjet qonunchiligini buzganlik uchun sanksiyalarni, xarajatlarni moliyalashtirish va byudjet tizimi byudjetlari mablag'larining buxgalteriya hisobini yuritish tartibining yagonaligini anglatadi;

- **to'liqlik** – byudjet tizimi byudjetlarining va byudjetdan tashqari jamg'armalar byudjetlarining daromadlar va xarajatlari ularda majburiy ravishda va to'liq aks ettirilishi lozimligini anglatadi;

- **ishonchlilik** – tegishli hudud ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi prognoz ko‘rsatkichlarining obektivligini hamda byudjet daromadlari va xarajatlari hisoblanishining realligini anglatadi;

- **oshkoralik** – byudjetning shaffofligini nazarda tutadi, bu o‘z navbatida erkin nashrda tasdiqlangan byudjetlar va ularning ijrosi bo‘yicha hisobotlar majburiy ravishda bosib chiqarilishini, taqdim etilayotgan axborotning to‘liqligini, jamiyat va ommaviy axborot vositalari uchun byudjet loyihalarini ko‘rib chiqish va qarorlar qabul qilishning ochiqqligini anglatadi;

- byudjet tizimi byudjetlarining **mustaqilligi**. Federal tipdagi va byudjet tuzilmasi markazlashtirishdan chiqarilgan va aralash modeli mamlakatlarga xosdir. Bu davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqaruv organlari mustaqil ravishda, byudjet jarayonini amalga oshirishlari, daromadlarning mustaqil manbalari mavjudligi va tegishli byudjetlar mablag‘larining xarajatlari yo‘nalishini belgilashni, davlat hokimiyati va mahalliy o‘zini-o‘zi boshqarish organlarining tegishli byudjetlarning taqchilligini moliyalashtirish manbalarini mustaqil belgilash huquqin anglatadi. O‘zbekiston Respublikasi **byudjet tizimi** o‘zining alohida xususiyatlariga ega bo‘lib, uning **asosiy tamoyillari** O‘zbekiston Respublikasining “Byudjet tizimi to‘g‘risida”gi qonunida belgilab qo‘yilgan byudjet tasnifi tizimi, hisob-byudjet hujjatlari va byudjet jarayoni tuzilishining yagonaligi;

- byudjet tuzilishining O‘zbekiston Respublikasi ma‘muriy-hududiy tuzilishiga muvofiqligi;

- turli darajadagi byudjetlarning o‘zaro bog‘liqligi;

- Davlat byudjeti balansliligi;

- davlat daromadlarini aniq manbalar bo‘yicha va xarajatlarini yo‘nalishlari (moddalari) bo‘yicha rejalashtirish;

- Davlat byudjeti xarajatlarini byudjetdan ajratiladigan tasdiqlangan mablag‘lar doirasida va xarajatlar smetalarida ko‘rsatilgan maqsadlarda amalga oshirish;

- barcha darajadagi byudjetlarning mustaqilligi.

O‘zbekiston Respublikasida **Davlat byudjeti** – davlat pul mablag‘larining (shu jumladan, davlat maqsadli jamg‘armalari mablag‘larining) markazlashtirilgan jamg‘armasi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Davlat byudjeti respublika byudjetini va Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetini va mahalliy byudjetlarni o‘z ichiga oladi. Davlat byudjeti **tarkibida** davlat maqsadli jamg‘armalar jamlanadi.

Respublika byudjeti – Davlat byudjetining umumdavlat ahamiyatiga molik tadbirlarni moliyalashtirishda foydalaniladigan qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining byudjeti – Davlat byudjetining Qoraqalpog‘iston Respublikasi pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, byudjetda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog‘iston Respublikasi-ning respublika byudjetini hamda respublikaga (Qoraqalpog‘istonga) bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o‘z ichiga **Mahalliy byudjet** – Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Viloyat byudjeti viloyat byudjetini, viloyatga bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlarning byudjetlarini o‘z ichiga oladi. Tumanlarga bo‘linadigan **shaharning byudjeti** shahar byudjetini va shahar tarkibiga kiruvchi tumanlar byudjetlarini o‘z ichiga oladi.

Tumanga bo'ysunadigan shaharlari bo'lgan **tumanning byudjeti** tuman byudjetini va tuman bo'ysunuvidagi shaharlar byudjetlarini o'z ichiga oladi.

Davlat maqsadli jamg'armalari – Davlat byudjeti tarkibida jamlanadigan jamg'armalar bo'lib, ularning har biri uchun mablag'lar manbalari, har bir manbadan mablag' tushish me'yorlari va shartlari, shuningdek, bu mablag'lardan qay maqsadlarda foydalanilishi mumkinligi qonun hujjatlari bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi respublika byudjeti umumdavlat soliqlari va majburiy to'lovlari hisobiga shakllantiriladi va umumdavlat ahamiyatiga molik tadbirlarni moliyalashtirishga ishlatiladi.

Davlat byudjeti **daromadlari** quyidagilar hisobiga shakllan-tiriladi:

- qonun hujjatlarida belgilangan soliqlar, yig'imlar, bojlar va boshqa majburiy to'lovlar (yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i, jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), Aksiz solig'i, suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq, yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq, yagona soliq to'lovi, yagona yer solig'i, alohida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi yuridik va jismoniy shaxslardan olinadigan soliq, davlat boji va bojxona to'lovlari);

- davlatning moliyaviy va boshqa aktivlarining joylashtirilishi, foydalanishga berilishi va sotilishidan olingan daromadlar;

- qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi bo'yicha davlat mulkiga o'tgan pul mablag'lari;

- yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

- rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga berilgan byudjet ssudalarini qaytarish hisobiga tushadigan to'lovlar;

- qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa daromadlar.

Davlat byudjeti **xarajatlari** tasdiqlangan byudjetdan mablag' ajratish doirasida quyidagicha amalga oshiriladi:

- byudjet mablag'lari oluvchilarning joriy xarajatlari shaklida;
- joriy byudjet transfertlari shaklida;

- kapital xarajatlar shaklida: asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bog‘liq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarishga; chet elda davlat ehtiyojlari uchun yer va boshqa mol-mulk olishga; davlat ehtiyojlari uchun erga bo‘lgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olishga; davlat zahiralarini vujudga keltirishga;

- kapital xarajatlarni qoplash uchun yuridik shaxslarga beriladigan byudjet transfertlari shaklida;

- rezident-yuridik shaxslarga va chet el davlatlariga beriladigan byudjet ssudalari shaklida;

- davlat maqsadli jamg‘armalariga beriladigan byudjet dotatsiyalari va byudjet ssudalari shaklida;

- davlat qarzini qaytarish va unga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha to‘lovlar shaklida;

- qonun hujjatlarida ta’qiqlanmagan boshqa xarajatlar shaklida. Respublika byudjetidan xarajatlarni **moliyalashtirish** qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- fan, ta’lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (respublikaga bo‘ysunadigan byudjet tashkilotlari bo‘yicha);

- ijtimoiy ta’minot;

- mudofaa, milliy xavfsizlik va jamoat tartibini ta’minlash;

- sudlar va prokuratura organlari faoliyatini ta’minlash;

- davlat zahirasi va safarbarlik zahirasini vujudga keltirish hamda ularni saqlash;

- davlat markazlashtirilgan investitsiyalarini amalga oshirish;

- davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, O‘zbekiston Respublikasining chet eldagi diplomatik vakolatxonalarini hamda missiyalari faoliyatini ta’minlash;

- iqtisodiyot turli tarmoqlarining respublikaga bo‘ysunadigan byudjet tashkilotlarini saqlash;

- O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli davlat dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish;

- yer tuzish, meliorativ, tabiatni muhofaza qilish va epizootiyaga qarshi kurash chora-tadbirlarini amalga oshirish;

- qishloq xo‘jaligi zararkunandalariga qarshi kurash;

- gidrometeorologiya, do‘lga qarshi kurash chora-tadbirlari;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

Respublika byudjeti taqchilligi davlat tomonidan ichki va xorijdan mablag‘larni jalb qilish, respublika byudjeti mablag‘larining moliya yili boshlanishidagi qoldiqlari va qonunlarga muvofiq boshqa manbalar hisobiga **moliyalashtiriladi**.

Byudjet tizimining ikkinchi darajadagi byudjetlari: Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar.

Qoraqalpog‘iston Respublikasining byudjeti – Davlat byudjetining Qoraqalpog‘iston Respublikasi pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, byudjetda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti Qoraqalpog‘iston Respublikasi-ning respublika byudjetini hamda respublikaga (Qoraqalpog‘istonga) bo‘ysunuvchi tumanlar va shaharlar byudjetlarini o‘z ichiga **Mahalliy byudjet** – Davlat byudjetining tegishli viloyat, tuman, shahar pul mablag‘lari jamg‘armasini tashkil etuvchi bir qismi bo‘lib, unda daromadlar manbalari va ulardan tushumlar miqdori, shuningdek, moliya yili mobaynida aniq maqsadlar uchun ajratiladigan mablag‘lar sarfi yo‘nalishlari va miqdori nazarda tutiladi.

Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar **daromadlari** quyidagilar hisobiga shakllantiriladi:

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetiga va mahalliy byudjetlarga yo‘naltiriladigan mahalliy

solliqlar, yigʻimlar, bojlar va boshqa majburiy toʻlovlar (mol-mulk soligʻi, yer soligʻi, obodonlashtirish va ijtimoiy infratuzilmani rivojlantirishga soliq, jismoniy shaxslardan transport vositalariga benzin, dizel yonilgʻisi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq, alohida tovar turlarini chakana sotish va xizmat koʻrsatish huquqini olish uchun yigʻimlar);

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq Qoraqalpogʻiston Respublikasi byudjetiga hamda mahalliy byudjetlarga oʻtkaziladigan umumdavlat soliqlari, yigʻimlari, bojlari va boshqa majburiy toʻlovlar;

- qonun hujjatlarida belgilangan normativlarga muvofiq davlat mulki obektlarini joylashtirish, foydalanishga berishdan olingan daromadlar;

- qonun hujjatlariga muvofiq meros olish, hadya etish huquqi boʻyicha davlat mulkiga oʻtgan pul mablagʻlari;

- yuqori byudjetlardan beriladigan byudjet dotatsiyalari, byudjet subvensiyalari va byudjet ssudalari;

- yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek chet el davlatlaridan kelgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa daromadlar.

Qoraqalpogʻiston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar **xarajatlari** tasdiqlangan byudjetdan mablagʻlar ajratish doirasida quyidagicha amalga oshiriladi:

- Qoraqalpogʻiston Respublikasi va mahalliy byudjetlardan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlarining joriy xarajatlari shaklida joriy byudjet transfertlari shaklida;

- kapital xarajatlar shaklida:

- asosiy fondlar va vositalarni (ular bilan bogʻliq ishlar va xizmatlar ham shular jumlasiga kiradi) davlat ehtiyojlari uchun olish va takror ishlab chiqarishga;

- davlat ehtiyojlari uchun erga boʻlgan huquqni va boshqa nomoddiy aktivlarni olishga;

- qonun hujjatlarida taqiqlanmagan boshqa xarajatlar shaklida. Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjetidan va mahalliy byudjetlardan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda quyidagilarga mo‘ljallangan xarajatlar **moliyalashtiriladi**:

- fan, ta’lim, madaniyat, sog‘liqni saqlash, jismoniy tarbiya va sport (Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti, viloyatlar va Toshkent shahar byudjetlaridan moliyalashtiriladigan byudjet tashkilotlari bo‘yicha);

- ijtimoiy ta’minot;

- aholini ijtimoiy himoya qilish;

- Qoraqalpog‘iston Respublikasi davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda mahalliy davlat hokimiyati organlari faoliyatini ta’minlash; iqtisodiyot turli tarmoqlarining Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar byudjet tashkilotlarini saqlash;

- qonun hujjatlariga muvofiq iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirishning maqsadli dasturlari va tadbirlarini amalga oshirish;

- qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlar.

O‘zbekiston Respublikasi byudjeti o‘zining **xususiyatlariga** ega, Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti hamda mahalliy byudjetlar balansli daromadlar va xarajatlarga ega bo‘lishi kerak. Qoraqalpog‘iston Respublikasi byudjeti va mahalliy byudjetlar taqchilligiga yo‘l qo‘yilmaydi.

12.3. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tushunchalari va ularning tarkibi

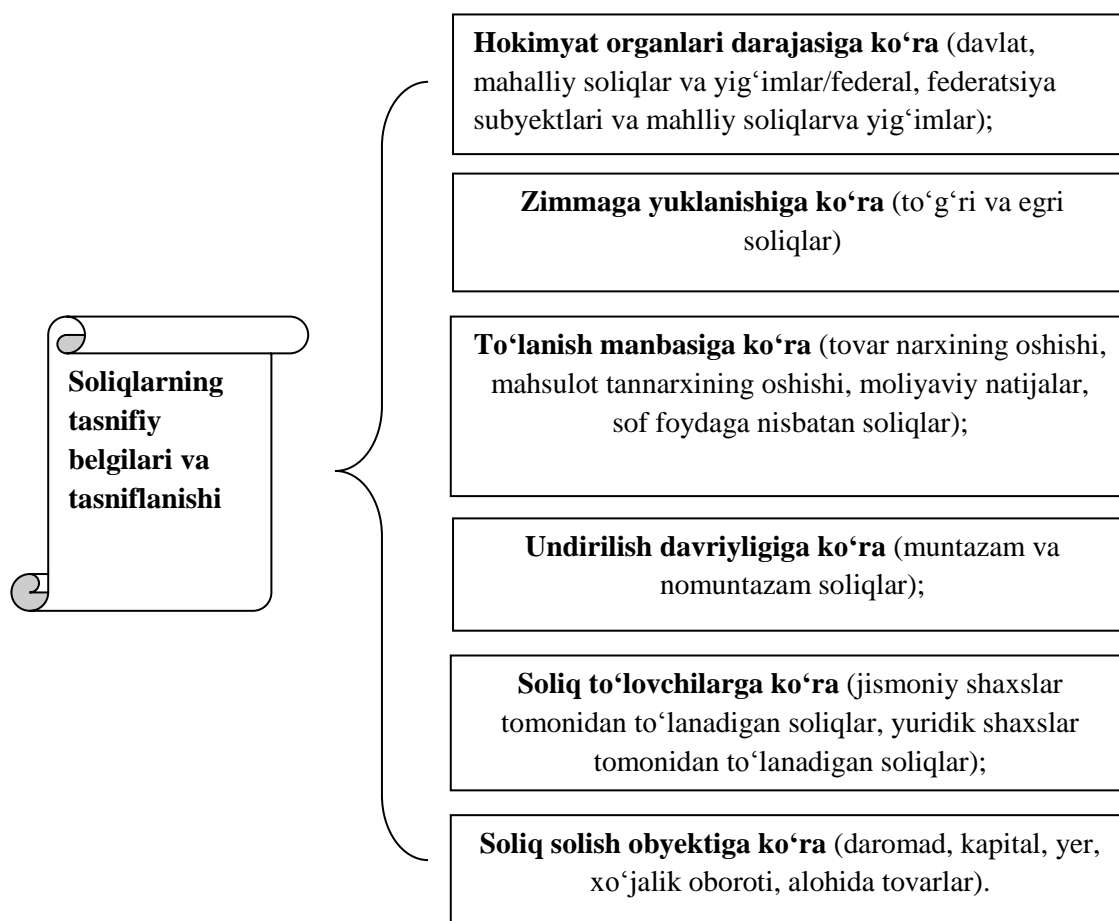
Byudjet daromadlari – bu davlat byudjet tizimning byudjetlariga qonun hujjatlarida belgilangan beg‘arazlik va qaytarib bermaslik tartibida kelib tushadigan pul mablag‘lari. Byudjet daromadlari soliq va soliqsiz daromatlardan iborat, shuningdek ularga beg‘araz pul o‘tkazmalari ham kiradi.

Soliq – bu (davlat / mahalliy) byudjetga majburiy badal bo‘lib, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda soliq to‘lovchi yuridik va jismoniy shaxslar tomonidan amalga oshiriladi. Soliqlar, o‘z moddiy mazmuniga ko‘ra, milliy daromadning xo‘jalik subektlaridan va aholidan umumdavlat ehtiyojlari uchun undiriladigan qismidir. **Soliqli daromadlarning** asosiy **manbasi** yangidan

yaratilgan qiymat va uni birlamchi taqsimlash natijasida olingan daromadlar (foyda, ish haqi, qo‘shilgan qiymat, ssuda foizi, renta, dividendlar va boshqalar), shuningdek jamg‘armalardir.

Soliqlar quyidagi belgilarga qarab **tasniflanishi** mumkin (9.6-rasm):

- hokimiyat organlarining vakolat darajasiga ko‘ra (davlat, mahalliy soliqlar va yig‘imlar / federal, federatsiya subektlari va mahalliy soliqlar va yig‘imlar);
- zimmaga yuklanishiga ko‘ra (to‘g‘ri va egri soliqlar);
- to‘lanish manbasiga ko‘ra (tovar narxining oshishi, mahsulot tannarxining oshishi, moliyaviy natijalar, sof foydaga nisbatan soliqlar);

12.6-rasm. Soliqlarning tasnifiy belgilari va tasniflanishi

- undirilish davriyligiga ko‘ra (muntazam va nomuntazam soliqlar);
- soliq solish obektiga ko‘ra (daromad, kapital, yer, xo‘jalik oboroti, alohida tovarlar);

– soliq to‘lovchilarga ko‘ra (jismoniy shaxslar tomonidan to‘lanadigan soliqlar, yuridik shaxslar tomonidan to‘lanadigan soliqlar, shuningdek aralash – jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan to‘lanadiga soliqlar);

– boshqa soliqlar.

Byudjetning **soliqsiz daromadlari** asosan davlatning iqtisodiy faoliyati va byudjet tizimining turli darajalarida olingan daromadlar qayta taqsimlanishi natijasida paydo bo‘ladi.

Ko‘pgina soliqsiz daromadlar doimiy fiskal xususiyatga ega emas va ularning qat’iy belgilangan stavkasi yo‘q.

Byudjetning **soliqsiz daromadlari** quyidagi belgilarga ko‘ra **tasniflanadi**:

– hududiy belgi, byudjetning belgilangan darajasiga o‘tkazish;

– jalb qilish va shakllantirish (majburiy va ixtiyoriy);

– soliqsiz tushumlarni shakllantiruvchi, to‘lovlarni undirish uchun asos yaratish (davlat mulkini sotishdan kelib chiqqan daromad).

Bozor iqtisodiyotiga asoslangan mamlakatlar byudjetining daromadlarida soliqlar ustuvor o‘ringa egadir. Hozir dunyoda soliqlar byudjet tushumlarining 80-90 foizni tashkil etadi va O‘zbekistonda ham bunday holatni kuzatish mumkin. Soliq kodeksiga muvofiq, muayyan miqdorlarda undiriladigan, muntazam, qaytarib berilmaydigan va beg‘araz xususiyatga ega bo‘lgan, byudjetga yo‘nal-tiriladigan majburiy pul to‘lovlari soliq sifatida tushuniladi. **Boshqa majburiy to‘lovlar** deganda, davlat maqsadli jamg‘armalariga majburiy pul to‘lovlari, bojxona to‘lovlari, shuningdek vakolatli organlar hamda mansabdor shaxslar tomonidan to‘lovchilarga nisbatan yuridik ahamiyatga molik faoliyatni amalga oshirish uchun, shu jumladan muayyan huquqlarni yoki litsenziyalar va boshqa ruxsat beruvchi hujjatlarni berish uchun to‘lanishi lozim bo‘lgan yig‘imlar, davlat boji tushuniladi.

Har bir soliq yoki boshqa majburiy to‘lovga tatbiqan soliq to‘lovchilar va soliqlarning unsurlari belgilanadi.

Soliq solish **obekti** soliq to‘lovchida soliq yoki boshqa majburiy to‘lov hisoblab chiqarilishi va (yoki) to‘lanishi yuzasidan majburiyat keltirib chiqaruvchi mol-mulk, faoliyat natijasidir.

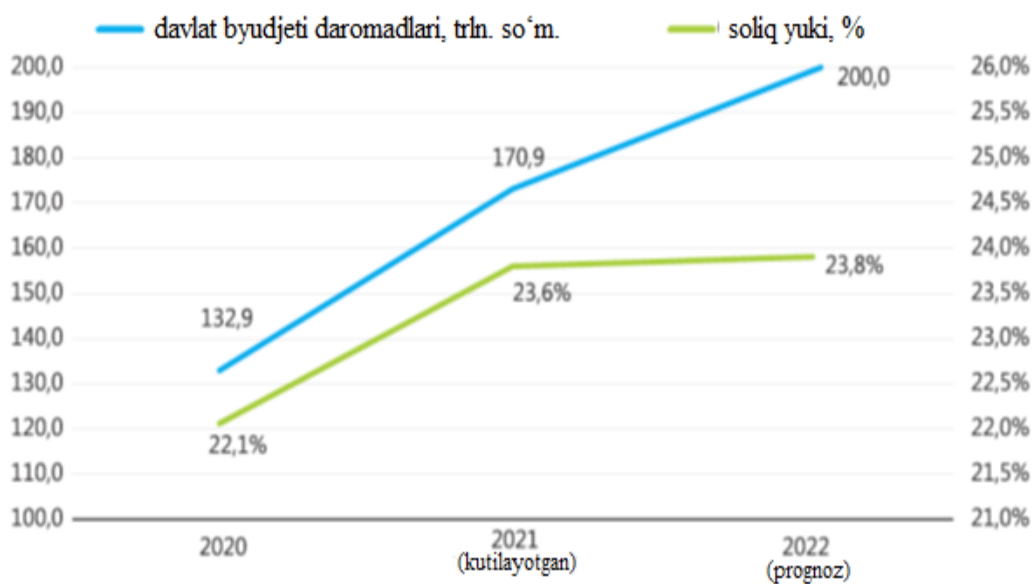
Soliq solinadigan baza soliq solish obektining soliq yoki boshqa majburiy to'lovning stavkasiga tatbiqan belgilangan ko'rsatkichlardagi qiymat, miqdor, fizik va boshqa tavsiflarini ifodalaydi.

Stavka soliq solinadigan bazaning o'lchov birligiga nisbatan hisoblanadigan foizlardagi yoki mutloq summadagi miqdorni ifodalaydi.

Soliq va boshqa majburiy to'lovni hisoblab chiqarish tartibi **soliq davri** uchun soliq solinadigan bazadan, stavkadan, shuningdek imtiyozlar mavjud bo'lsa, shu imtiyozlardan kelib chiqib, soliq va boshqa majburiy to'lov summasini hisoblash qoidalarini belgilaydi.

Soliq va boshqa majburiy to'lovlarni hisoblab chiqarish soliq to'lovchi tomonidan mustaqil ravishda amalga oshiriladi.

2020 - 2022 yillarda soliq yuki va davlat byudjeti daromadlari

12.7-rasm. 2020-2022 yillarda soliq yuki va davlat byudjeti daromadlarining o'zgarishi

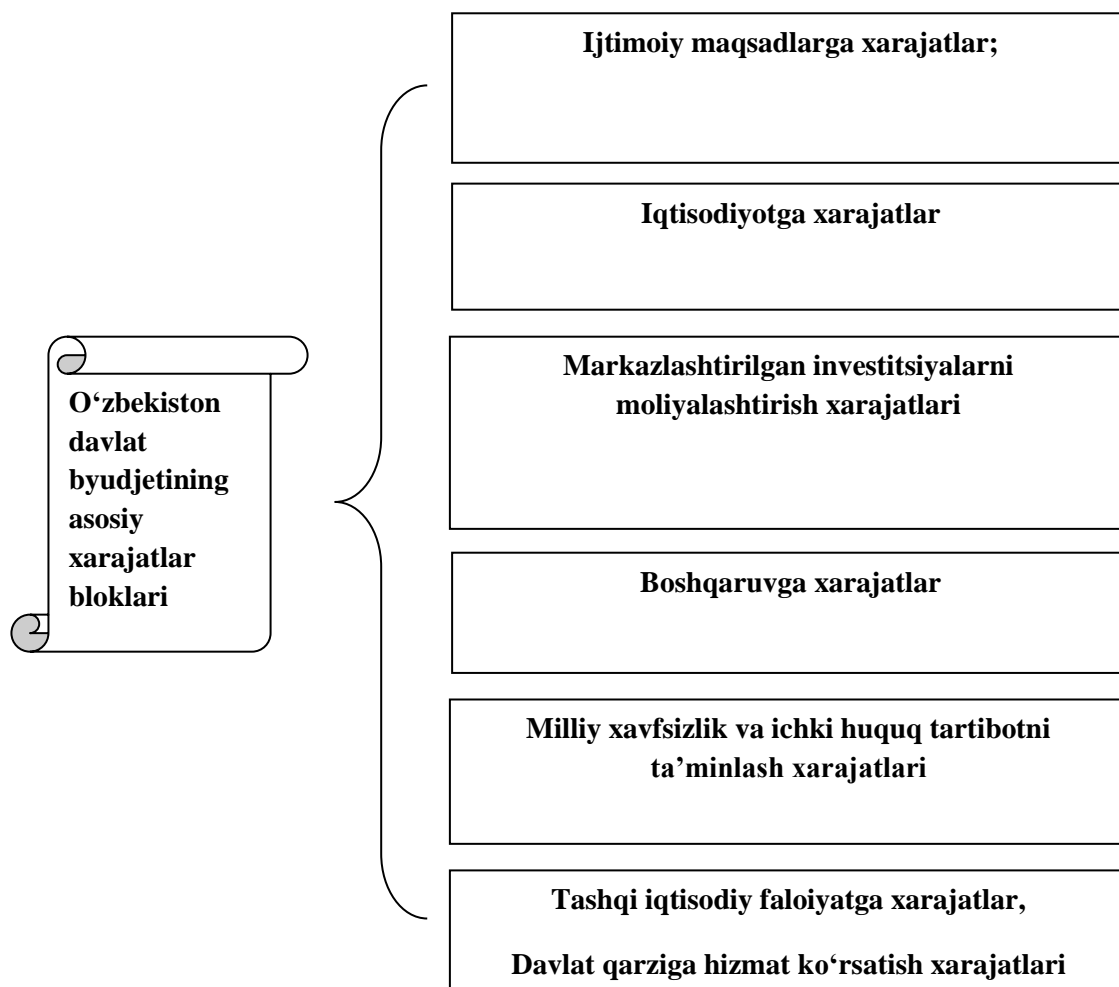
Soliq davri u tugaganidan keyin soliq solinadigan baza aniqlanadigan hamda soliq yoki boshqa majburiy to'lov summasi hisoblab chiqariladigan davrdir.

Soliq davri bir necha hisobot davriga bo'linishi mumkin bo'lib, ularning yakunlari bo'yicha hisob-kitoblarni taqdim etish hamda soliqlar va boshqa majburiy to'lovlarning to'lanishi lozim bo'lgan summalarini to'lash majburiyati yuzaga keladi.

Qonunchilikda nazarda tutilgan, boshqa soliq to'lovchilarga nisbatan ayrim toifadagi soliq to'lovchilarga beriladigan afzalliklar, shu jumladan soliq va (yoki) boshqa majburiy to'lov to'lamaslik yohud ularni kamroq miqdorda to'lash imkoniyati soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar bo'yicha **imtiyozlar** deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi **Davlat byudjeti daromadlari** ikki qismdan iborat: davlat maqsadli jamg'armalari hisobga olinmagan daromadlar va davlat maqsadli jamg'armalari daromadlari.

Soliq solishning soddalashtirilgan tartibi – soliq solishning ayrim toifadagi soliq to'lovchilar uchun belgilanadigan hamda ayrim turdagi soliqlarni hisoblab chiqish va to'lashning, shuningdek ular yuzasidan soliq hisobotini taqdim etishning maxsus qoidalari qo'llanilishini nazarda tutuvchi alohida tartibi.

12.8-rasm. O'zbekistonda davlat byudjeti xarajatlarining asosiy bloklari

Davlat byudjeti **xarajatlari** – bu davlat o‘z funksiyalari va vazifalarini bajarish uchun byudjetdan yo‘naltiradigan pul mablag‘lari oqimlari har qanday davlatda bo‘lganidek, O‘zbekistonning davlat byudjeti xarajatlari ham quyidagi asosiy **xarajatlar bloklarini** o‘z ichiga oladi: ijtimoiy maqsadlar xarajatlari; iqtisodiyot xarajatlari; ijtimoiy infratuzilma, qishloq xo‘jaligi va uy-joy kommunal sektorini rivojlantirishga yo‘naltiriladigan markazlashtirilgan investitsiyalarni moliyalashtirish xarajatlari; boshqaruvga xarajatlar; milliy xavfsizlik va ichki huquq-tartibotni ta‘minlash xarajatlari; tashqi iqtisodiy faoliyat uchun xarajatlar; davlat qarzigacha xizmat ko‘rsatish xarajatlari (12.8-rasm).

Har qanday davlatning iqtisodiyot va siyosatidagi xususiyatlari uning xarajatlari ustuvorliklarida ham aks etadi. O‘zbekistonda ijtimoiy- iqtisodiy rivojlanishning ustuvorliklaridan kelib chiqqan holda har yili mamlakatning soliq va byudjet siyosatining asosiy yo‘nalishlari belgilanadi va ular davlat byudjetini ishlab chiqishda asos sifatida xizmat qiladi. Mustaqil O‘zbekistonning umumiy taraqqiyot davri davomida byudjet xarajatlari ustuvor darajada ijtimoiy va iqtisodiy sohalarga sarflangan va sarflanib kelinmoqda.

12.9-rasm. Davlat byudjeti xarajatlarining tasnflanishi

O‘zbekiston Respublikasining 2022 yil 30 dekabrda imzolangan “O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida” Qonuni¹⁹ga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi nomidan va uning kafolati ostida jalb qilingan davlat qarzining summasi yalpi ichki mahsulotning yillik prognoz ko‘rsatkichiga nisbatan 60%dan oshmasligi kerak.

2023 yil uchun O‘zbekiston Respublikasi nomidan va uning kafolati ostida tashqi qarzlarni jalb qilish bo‘yicha yillik imzolanadigan yangi bitimlarning cheklangan hajmi 4,5 mlrd AQSh dollarini tashkil etadi. Qonunga muvofiq, 2023 yil 1 yanvardan QQS amaldagi 15 %dan 12 %ga tushirilmogda.

Foyda solig‘i (15%, alohida toifalar uchun – 20%), jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig‘i (12%), yuridik shaxslarning mol-mulkiga solinadigan

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasining 30.12.2022 yildagi O‘RQ-813-son “2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasining davlat budjeti to‘g‘risida” Qonuni.

soliq (1,5%), qishloq xo‘jaligiga mo‘ljallangan yerlar uchun yer solig‘i (0,95%), ijtimoiy soliq (byudjet tashkilotlari – 25%, qolganlar – 12%) bo‘yicha stavkalar saqlab qolinmoqda.

12.1-jadval.

2023-yil uchun O‘zbekiston Respublikasi Konsolidatsiyalashgan budjetining jamlanma parametrlari hamda 2024-2025-yillarga budjet mo‘ljallari (mlrd.so‘m)²⁰

T/r	Ko‘rsatkichlar	2023-yil uchun prognoz	Budjet mo‘ljallari:	
			2024-yil	2025-yil
I.	Konsolidatsiyalashgan budjet daromadlari	310 677,9	353 697,7	397 219,4
1.	Davlat budjeti daromadlari*	232 107,1	269 965,6	309 829,9
2.	Davlat maqsadli jamg‘armalari daromadlari*	41 250,7	46 793,8	50 609,2
3.	O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasiga tushumlar	11 712,0	11 394,2	9 959,0
4.	Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalariga tushumlar	25 608,1	25 544,1	26 821,3
II.	Konsolidatsiyalashgan budjet xarajatlari	343 212,6	387 197,1	428 363,7
1.	Davlat budjeti xarajatlari *	227 866,6	255 324,1	285 570,5
2.	Davlat maqsadli jamg‘armalari xarajatlari	70 212,9	77 565,2	85 342,8
3.	O‘zbekiston Respublikasi Tiklanish va taraqqiyot jamg‘armasi mablag‘larining sarflanishi	11 712,0	17 474,6	17 765,5
4.	Budjet tashkilotlarining budjetdan tashqari jamg‘armalari mablag‘larining sarflanishi	25 608,1	25 033,2	26 284,9
5.	Tashqi qarz hisobidan davlat dasturlariga xarajatlar	7 813,0	11 800,0	13 400,0
III.	Davlat maqsadli jamg‘armalariga transfertlar	29 867,6	34 341,7	37 775,5
IV.	Konsolidatsiyalashgan budjet saldosi (profitsit +, defitsit -)	-32 534,7	-33 499,4	-31 144,3
V.	Davlat budjeti va davlat maqsadli jamg‘armalari saldosi (profitsit +, defitsit -)	-24 721,7	-16 129,9	-10 474,2
VI.	Davlat qarzlarini so‘ndirish	19 173,7	31 498,8	26 657,5

²⁰ O‘zbekiston Respublikasining 2022-yil 30-dekabrda O‘RQ-813-son [Qonuniga](#) 1-ILOVA

Qonun bilan:

a) 2023 yilning 1 aprelidan boshlab quyidagilar bo'yicha berilgan imtiyozlar:

byudjet mablag'lari hisobidan har yillik mineral xom ashyo bazasini rivojlantirish va qayta tiklash davlat dasturlari doirasida ko'rsatiladigan geologiya xizmatlari bo'yicha aylanma;

pochta markalari, markali otkritkalar, konvertlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma;

byudjet mablag'lari hisobidan bajariladigan ilmiy-tadqiqot va innovatsion ishlarni realizatsiya qilish bo'yicha aylanma;

b) 2023 yilning 1 iyulidan boshlab O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasining qo'riqlash bo'linmalari xizmatlari bo'yicha taqdim etilgan imtiyozlar bekor qilinmoqda.

2023 yil uchun Konsolidatsiyalashgan byudjet taqchilligining cheklangan miqdori yalpi ichki mahsulotning 3%i miqdorida belgilandi. 2023 yilda konsolidatsiyalashgan byudjet daromadlari 310677,7 trln so'm yoki YaIMning 29,1%i miqdorida prognozlashtirilmoqda (12.1-jadval).

Davlat byudjeti daromadlari 232,1 trln so'm yoki YaIMning 21,7%i miqdorida belgilandi.

Bevosita soliqlar 47,1 trln.so'mni, jumladan foyda solig'i 37,1 trln.so'mni tashkil etadi. Bilvosita soliqlar bo'yicha daromad summasi 84,5 trln so'm, shu jumladan QQS – 63,8 trln so'm, aksiz solig'i – 14 trln so'm, bojxona boji – 6,7 trln so'mni tashkil etadi. Resurs va mol-mulk solig'i 14,8 trln so'mni tashkil qiladi (12.2-jadval).

Konsolidatsiyalashgan byudjet xarajatlari 343, 2 trln so'mni tashkil etadi. Davlat byudjeti xarajatlari 228,0 trln so'm, davlat maqsadli jamg'armalari xarajatlari – 70, 2 trln so'm, Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi mablag'larining sarflanishi – 11, 7 trln so'm miqdorida prognozlashtirilmoqda.

Byudjet tashkilotlarining byudjetdan tashqari jamg'armalari mablag'larining sarflanishi 25, 6 trln so'm, tashqi qarz hisobidan davlat dasturlariga xarajatlar esa – 7,8 trln so'mni tashkil etadi.

12.2-jadval.

2023-yil uchun O'zbekiston Respublikasining respublika budjeti daromadlari prognozi
(mlrd.so'm)

T/r	Ko'rsatkichlar	Summa
O'zbekiston Respublikasining respublika budjeti daromadlari		183 442,8
1.	Bevosita soliqlar	47 127,1
1.1.	Foyda solig'i	37 140,4
	<i>shundan, "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati va "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati bo'yicha</i>	<i>16 518,1</i>
1.2.	Jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i	9 986,7
2.	Bilvosita soliqlar	84 515,5
2.1.	Qo'shilgan qiymat solig'i	63 775,4
2.2.	Aksiz solig'i	13 988,1
2.3.	Bojxona boji	6 752,0
3.	Resurs to'lovlari va mol-mulk solig'i	14 780,1
3.1.	Yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq	14 780,1
4.	Dividendlar	29 532,2
	<i>shundan, "Navoiy kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati va "Olmaliq kon-metallurgiya kombinati" aksiyadorlik jamiyati bo'yicha</i>	<i>25 532,2</i>
5.	Boshqa daromadlar va soliq bo'lmagan boshqa tushumlar	7 488,0

Byudjetni shakllantirishda barcha tumanlar va shaharlar byudjetlarining tasdiqlangan xarajatlarning 5%i jamoatchilik fikri asosida shakllantirilgan tadbirlarni moliyalashtirishga yo'naltiriladi.

Bundan tashqari, mahalliy byudjetlar qo'shimcha manbalarining kamida 30%i jamoatchilik fikri asosida shakllantirilgan tadbirlarni moliyalashtirishga yo'naltiriladi. 2023 yil 1 yanvardan boshlab, mahallalarning ijtimoiy-iqtisodiy muammolarini hal qilish, soliqlarning undruchanligini oshirish maqsadida tajriba

tariqasida har bitta viloyatdan bittadan tumanda “Mahalla byudjeti” tizimi joriy qilinadi. Yer va mol-mulk solig‘ining muayyan bir qismi mahallalar ixtiyorida qoldiriladi (12.3-jadval).

12.3-jadval.

“Mahalla byudjeti” tizimi joriy qilinuvchi tumanlar

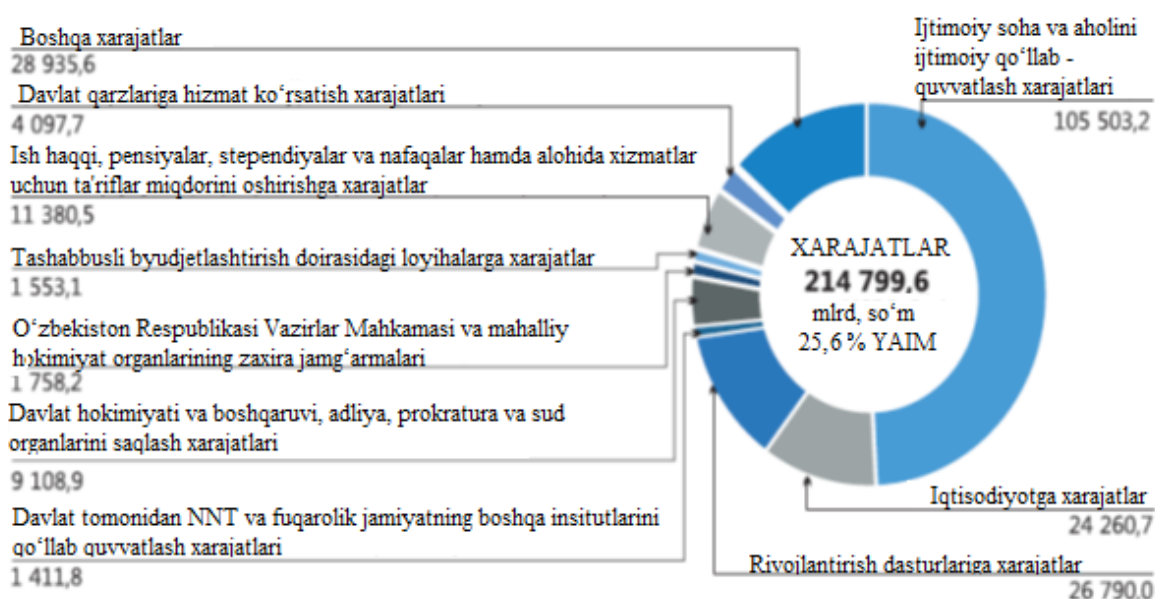
№	Hudud nomi	Tuman nomi
1	Qoraqalpog‘iston Respublikasi	Beruniy
2	Andijon viloyati	Andijon
3	Buxoro viloyati	Olot
4	Jizzax viloyati	Zomin
5	Qashqadaryo viloyati	Qarshi
6	Navoiy viloyati	Karmana
7	Namangan viloyati	Uychi
8	Samarqand viloyati	Urgut
9	Surxondaryo viloyati	Jarqo‘rg‘on
10	Sirdaryo viloyati	Sayxunobod
11	Toshkent viloyati	Bo‘ka
12	Farg‘ona viloyati	Bag‘dod
13	Xorazm viloyati	Bog‘ot
14	Toshkent shahri	Uchtepa

Byudjetning **iqtisodiyotga** xarajatlariga alohida xo‘jalik subektlarini va milliy iqtisodiyot sektorlarini qo‘llab-quvvatlashga xarajatlar, shu jumladan qishloq va suv xo‘jaligi; uy-joy ekspluatatsiya xo‘jaligi; shaharlarni obodonlashtirish, vodoprovod, kanalizatsiya va boshqalarga xarajatlar kiradi.

Boshqaruvga xarajatlar hokimiyatning barcha qonunchilik, ijro va sud tarmoqlari faoliyatini, davlat hokimiyati organlari, davlat boshqaruvi va fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari, sudlar, prokuratura organlari va boshqa muassasalarning xarajatlarini moliyalashtirish orqali amalga oshiriladi.

Milliy xavfsizlik va ichki huquq-tartibotni ta‘minlash xarajatlari mudofaa kompleksiga (Mudofaa vazirligi, Davlat xavfsizlik xizmati, Davlat chegarasini qo‘riqlash qo‘mitasi, Favqulodda vaziyatlar vazirligi va boshqalarni ta‘minlash xarajatlari), huquq-tartibot organlariga (Ichki ishlar vazirligi, Jazoni ijro etish Bosh boshqarmasi, Ichki ishlar vazirligining moddiy-texnika va harbiy ta‘minot

boshqarmasi, Davlat bojxona qo‘mitasi va boshqalarni ta‘minlash xarajatlari) va boshqalarga xarajatlarni o‘z ichiga oladi.

12.10-rasm. Davlat byudjeti xarajatlarining tarkibi (2022 –yil)

Davlat qarziga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha xarajatlarga tashqi va ichki qarz bo‘yicha asosiy qarz va foizlarni to‘lash va boshqalar kiradi. Byudjet xarajatlari tranzit xususiyatiga ega. Byudjet xarajatlari orqali byudjetdan mablag‘ oluvchilar – byudjet mablag‘larini oluvchi yoki taqsimlovchi ishlab chiqarish va noishlab chiqarish tashkilotlari moliyalashtiriladi. Byudjetda sarf-xarajatlar moddalari bo‘yicha byudjet xarajatlari belgilanadi, xarajatlarni esa byudjetdan mablag‘ oluvchilar amalga oshiradilar.

Kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayoniga ta‘sir etish xususiyatiga qarab byudjet xarajatlari joriy va kapital bo‘ladi.

Byudjetlarning **joriy xarajatlari** – davlat hokimiyati organlari, mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari, byudjet tashkilotlarining joriy faoliyatini ta‘minlash uchun, boshqa byudjetlar va iqtisodiyotning alohida tarmoqlari joriy faoliyatiga ajratmalar, dotatsiyalar, subvensiyalar va subsidiyalar ko‘rinishida davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlashni amalga oshirish uchun byudjet xarajatlarining qismi. Joriy xarajatlar byudjet xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi.

Byudjetlarning **kapital xarajatlari** – innovatsiya va investitsiya faoliyatini ta'minlovchi byudjet xarajatlari qismi bo'lib, u tasdiqlangan investitsiya dasturiga binoan faoliyat yuritayotgan yoki yangi tashkil etilayotgan korxonalar, tashkilotlar va muassasalarga investitsiyalash uchun mo'ljallangan xarajatlarni o'zida mujassamlashtiradi.

Byudjet mablag'larini sarflash quyidagi **usullar** yordamida amalga oshiriladi:

- byudjetdan moliyalashtirish (qaytarib berilmaydigan pul mablag'larini byudjetdan taqdim etish);
- byudjetdan kreditlashtirish va mablag'larni investitsiyalash;
- mablag'larni byudjet qarzi majburiyatlarini qoplashga yo'naltirish.

Byudjetdan mablag' oluvchilarga o'z joriy faoliyatini amalga oshirish uchun byudjet mablag'larini taqdim etishning asosiy usuli **byudjetdan moliyalashtirish** hisoblanib, u quyidagi **tamoyillarga** asoslanadi:

- byudjet ajratmalaridan foydalanishning maqsadliligi. Byudjetdan mablag' oluvchilar belgilangan maqsadlar uchun tasdiqlangan byudjet asosida mablag' oladilar. Ushbu tamoyilga qat'iy rioya qilish mablag'larni sarflashning samaradorligini ta'minlaydi;

- byudjetdan moliyalashtirishning tekinligi;
 - byudjetdan moliyalashtirishning qaytarilmasligi;
- minimal xarajatlarni bilan maksimal samara olish;
- byudjet mablag'larini ishlab chiqarish va boshqa ko'rsatkichlarning bajarib borilishiga qarab va avvalgi ajratmalardan foydalanishni hisobga olgan holda taqdim etish. Bu tamoyil moliya organlariga byudjet mablag'larini oluvchilar faoliyati ustidan ta'sirchan va samarali nazoratni amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Byudjetdan moliyalashtirish quyidagi **shakllarda** amalga oshiriladi:

- byudjetdan mablag' oluvchilarning joriy xarajatlariga (ishchilarga mehnat haqini to'lash, davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalariga sug'urta badallarini o'tkazish, byudjetdan mablag' oluvchilar tomonidan kommunal xizmatlar, safar

xarajatlarini to'lash va boshqalar), shuningdek hukumatning boshqa darajalariga o'tkaziluvchi alohida davlat vakolatlarini amalga oshirishga; davlat xaridlariga va boshqalarga ajratmalar;

- transfertlar (aholiga beriladigan majburiy to'lovlarni moliyalashtirish uchun byudjet mablag'lari: stipendiyalar, nafaqalar, kompensatsiyalar, pensiyalar va boshqa ijtimoiy to'lovlar);

- boshqa darajadagi byudjetlar va davlatning byudjetdan tashqari jamg'armalariga byudjet ssudalari, subvensiyalari va dotatsiyalari;

- byudjetlararo transfertlar;

- jismoniy va yuridik shaxslarga subvensiyalar va subsidiyalar;

- faoliyat yuritayotgan yoki yangidan yaratilayotgan yuridik shaxslarning ustav kapitaliga investitsiyalar;

- mulk shaklidan qat'iy nazar yuridik shaxslarni byudjetdan kreditlash;

- qarz majburiyatlariga xizmat ko'rsatish (davlat organlarining kafolatlari bilan).

Takrorlash uchun savollar

1. Iqtisodiyotni barqaror rivojlantirishda fiskal siyosatning o'rni?
2. Diskretsiyon fiskal siyosatning o'ziga xos jihatlari?
3. Diskretsiyon fiskal siyosatning cheklovchi yoki rag'batlantiruvchi turlarini yoritib bering?
4. Davlat xarajatlari va soliqlarning iqtisodiy rivojlanishga barqarorlashtiruvchi ta'siri?

XIII BOB. DAVLATNING INNOVATSION SIYOSATI

13.1. Davlatning innovatsion siyosati korxonalar raqobat-bardoshligini oshirishning muhim omili sifatida.

13.2. Mamlakatda fan sohasida siyosat va uning asosiy yo‘nalishlari.

13.1. Davlatning innovatsion siyosati korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili sifatida

O‘zbekistonda iqtisodiy islohotlarni amalga oshirish sharoitida davlatning ilmiy-texnologik taraqqiyot sohasida innovatsion va investitsion faoliyat uchun zarur iqtisodiy imkoniyatlar yaratish uz tarkibiga soliq, moliyaviy, amortizatsion, kredit va bojxona siyosati kabilarni kamrab oluvchi bilvosita tartibga solishni amalga oshirish davlatning asosiy vazifalaridan hisoblanadi.

Davlat tomonidan ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlarini rag‘batlantirish zarurati fan va innovatsion jarayonlarning iqtisodiy usish va milliy sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishning asosiy omili ekanligi, hamda yangi ishchi urinlari yaratish manbai ekanligi bilan izohlanadi.

Tadbirkorlik faoliyati uchun iqtisodiy sharoitlar shakllanishi bilan bog‘liq innovatsion faollikni rag‘batlantirishning bilvosita tadbirlaridan biri-bu tadbirkorlarga mablag‘ va resurslarning sezilarli qismini innovatsion jarayonlarga yo‘naltirishga imkon beruvchi soliq va amortizatsiya siyosatini yurgizish hisoblanadi.

Davlat tomonidan innovatsion jarayonlarni tartibga solishning zarurati avvalo ularning iqtisodiyot va umuman jamiyat uchun ahamiyati oshayotganligi bilan bog‘liqdir. Mamlakatning iqtisodiy taraqqiyoti ekstensiv va intensiv omillar mosligiga tayanadi. Zamonaviy davrda ishlab chiqarishga yangi birlamchi resurslarni jalb etish orqali iqtisodiy o‘sishga erishish imkoniyati cheklangandir. Shu sababli iqtisodiy taraqqiyotda intensiv omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Demak, innovatsiyalarning umum ijtimoiy mohiyatining asosiy jihati ularning makroiqtisodiy ko‘rsatkichlarga xal qiluvchi ta’siri hisoblanadi. Bundan tashqari, innovatsiyalar ijtimoiy ishlab chiqarish

tuzilmasiga, institutsional iqtisodiy mexanizmlarga, ijtimoiy barqarorlikka, atrof-muhitga, milliy xavfsizlik darajasiga va eng asosiysi jahon xo'jaligi tizimidagi milliy iqtisodiyotlar raqobatbardoshligiga ta'sir etadi.

Demak, davlat innovatsion jarayonlarni bugungi kunda aynan ular mamlakat taraqqiyoti istikbolini belgilab berishi tufayli ham tartibga solishi lozim. Yuqoridagilardan kelib chikib, shuni ta'kidlash mumkinki, davlat innovatsion siyosati uch asosiy yo'nalishga ajratiladi:

- innovatsion faoliyatni faollashtirishni ta'minlash.

U o'z navbatida quyidagilarga bo'linadi: fundamental tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlash, mamlakatda korxonalar tomonidan amalga oshiriladigan tijorat innovatsiyalari uchun zarur iqtisodiy va ijtimoiy muhitni yaratish;

-ta'lim, madaniyat, ekologiya, ijtimoiy himoya, mudofaa kabi sohalarda davlat mas'uliyati talablariga javob beruvchi innovatsiyalarni yaratish va tarqatish borasidagi maqsadli dasturlar buyicha davlat buyurtmalarini moliyalashtirish;

- alohida korxonalar uchun manfaatdor, ammo zarur darajada yuqori daromad keltirmaydigan ishlanmalar va yangiliklarni qo'llab-quvvatlash va tanlab rag'batlantirishni amalga oshirish.

Yuqorida belgilangan yo'nalishlarning birinchisi, umuman, milliy korxonalar raqobatbardoshligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan, jumladan, korxonalarda ishchi o'rinlarini saqlash va yaratish bo'lib, mazkur maqsadlar uchun soliq to'lovchilar hisobidan tushuvchi mablag'lar sarflanadi.

Ikkinchi yo'nalish ta'minotchilar va individual iste'molchilar o'rtasida bevosita ikki tomonlama kelishuvlar asosida o'zlashtirilishi yoki sotilishi mumkin bo'lmagan ne'matlar bozoriga xizmat ko'rsatadi. Mazkur kelishuvlar uchinchi shaxslarga kelishuvda hisobga olinmaydigan tashqi ijobiy yoki salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki davlat ta'minotchi va iste'molchilar o'rtasida ular nomidan ish ko'rib, mahsulotlar va xizmatlar sotib olib, tadqiqotlar va ishlanmalarga buyurtma berish orqali vositachi sifatida faoliyat ko'rsatadi.

Uchinchi yoʻnalish ikkinchi yoʻnalish bilan maʼlum darajada oʻzaro bogʻliq hisoblanadi, bunda davlat tashqi ijtimoiy samaralarga ega boʻlish maqsadida innovatsiyalarni moliyalashtiradi.

Innovatsion faoliyatni anʼanaviy ishlab chiqarish faoliyatidan ajratuvchi tamiyillartavsifi mavjudligini hisobga olish zarur:

1. Innovatsion xarakterga ega boʻlgan va faqat kelgusida qoplanishi mumkin boʻlgan qoʻshimcha xarajatlarga ehtiyojning mavjudligi. Shuni taʼkidlash lozimki, har bir alohida olingan innovatsiyalarda bu sarflar individual xarakterga ega boʻladi -ular hajmi, qaytarish tezligi koʻpgina obyektiv va subyektiv holatlarga bogʻliq boʻladi.

2. Innovatsiyaga sarflar va uni joriy etishdan olinadigan samara vaqt boʻyicha mos kelmaydi. Jumladan, qandaydir yangi mahsulotni seriyali ishlab chiqarish butun davri davomida amalga oshirilgan sarflar uni sotish boshlanishi bilan qoplanmay, maʼlum muddat oʻtishini talab qiladi. Innovatsiyalarning qoplanish hisob-kitobida vaqt omili diskontlash usulini qoʻllash orqali amalga oshiriladi. Bu, xoʻjalik subyektining joriy va istikboldagi manfaatlari birligini buzuvchi xususiyat boʻlib, innovatsion faoliyat bilan shugʻullanish istagiga salbiy taʼsir koʻrsatadi.

3. Rejalashtirilgan natijalarga erishishda noaniq unsurlar, xavfning mavjudligi. Jahon tajribasidan maʼlumki, mehnat va vositalar sarflari izlanish xarakteriga ega boʻladi va amalga oshiriladigan sarflarni qoplab, foyda keltiradigan mahsulotlar koʻrinishiga ega boʻlmaydi.

4. Ilgʻor innovatsiyalarning kichik foizlar tashkil etishi, bunda ilgʻor innovatsiyalar nafaqat oʻzi uchun, shuningdek, omadsiz gʻoyalar uchun sarflarni qoplaydi.

5. Anʼanaviy ishlab chiqarish faoliyati bilan shugʻullanuvchi boʻlimlar moliyaviy koʻrsatkichlari yomonlashuvining oldini olish uchun alohida byudjet zarurati.

6. Anʼanaviy faoliyatdan farq qiluvchi innovatsion faoliyatni baholash mezonlarining qoʻllanilishi. Masalan, «foydaning yillik oʻsishi»

mezonini har doim qo‘llab bo‘lmaydi, chunki innovatsion mahsulot yaqin uch-turt yilda xech qanday foyda bermasdan, uzoq muddatli istiqbolda foyda keskin ko‘tarilib ketishi mumkin.

7. Barcha eskirgan vositalardan tizimli ravishda voz kechish, bu esa o‘z navbatida resurslarni yangi ishlab chiqarishni amalga oshirish uchun bo‘shatish imkonini beradi.

Innovatsion faoliyatni samarali boshqarish uchun zarur sharoitlar quyidagilar hisoblanadi:

- zarur jarayon sifatida qaraladigan yangiliklarni izlash va o‘zlashtirishni rag‘batlantiruvchi ma’qul sharoitni yaratish. Innovatsion bo‘g‘inlarda faoliyat yuritadigan ishlovchilarni rag‘batlantirish innovatsion jarayon iqtisodiy xususiyatlarini inobatga olgan holda amalga oshirilmog‘i lozim;

- innovatsion faoliyatning nufuzli yo‘nalishlarini strategik reja asosida aniqlash lozim, bunda innovatsiyalarni tashkil etishda etakchi rolni yuqori boshqaruv rahbariyati o‘ynaydi;

- butun innovatsion faoliyatni bozor ehtiyojlariga yo‘naltirish;
- innovatsion tuzilmalarni rivojlantirishni hisobga olgan holda korxonaning boshqaruv tizimini qayta tashkil etish.

Davlat innovatsion siyosatining tadbirlari raqobatni rag‘batlantirish, jamiyatni xabardor qilish, mahsulot va xizmatlarni sertifikatlash hamda standartlash kabilarni kamrab olishi zarur.

Davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash bevosita va bilvosita usullarda amalga oshiriladi.

Davlat innovatsion faoliyatning tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy, me‘yoriy-huquqiy kabi barcha tartibga solish usullaridan keng foydalanishi lozim. Davlat tomonidan innovatsion faoliyatni tartibga solishning tashkiliy omillari quyidagilardan iborat:

- Respublika miqyosidagi va hududiy innovatsion dasturlarga kiritilgan innovatsion loyihalarni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash;

- innovatsion infrastruktura taraqqiyotiga ko‘maklashish;

- innovatsion faoliyatda kadrlar masalasini qo‘llab-quvvatlash;
- innovatsion faoliyatni amalga oshiruvchi kadrlarni tayyorlash, qayta tayyorlash va malakasini oshirish;

- innovatsion faoliyatni informatsion qo‘llab-quvvatlash, jumladan, innovatsion sohada davlat siyosatining jihatlari to‘g‘risidagi axborotlar, tugallangan ilmiy-texnik tadqiqot to‘g‘risidagi ma‘lumotlarni, bajariladigan va tugallangan innovatsion loyihalar va dasturlar to‘g‘risidagi ma‘lumotlar olish borasida erkinlikni ta‘minlash.

Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning moliyaviy omillariga quyidagilar kiradi:

- innovatsion faoliyatni moliyalashtirishni ta‘minlovchi byudjet siyosatini yuritish;

- davlat mablag‘larini innovatsion sohaga yo‘naltirish va ulardan foydalanish samaradorligini oshirish;

- ijtimoiy taraqqiyot uchun muhim, ammo xususiy investorlar uchun manfaatli bo‘lmagan innovatsion dasturlar va loyihalarni amalga oshirish uchun davlat investitsiyalarini ajratish;

- innovatsion sohada ijobiy investitsion muhitni shakllantirish;

- innovatsion faoliyatda qatnashuvchi milliy va xorijiy investorlarga dotatsiyalar, imtiyozli kredit va kafolatlar berish;

Innovatsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning me‘yoriy-huquqiy omillari quyidagilardan iboratdir:

- innovatsion faoliyat subyektlarining o‘zaro aloqalarini tartibga soluvchi huquqiy asoslarni yaratish;

- innovatsion faoliyat subyektlarining manfaatlari va huquqlari himoyasini kafolatlash, jumladan, innovatsion faoliyat taraqqiyoti uchun zarur hisoblanuvchi intellektual mulk himoyasini ta‘minlash.

Innovatsion faoliyat subyektlari, shuningdek, ular bilan innovatsion jarayonning boshqa ishtirokchilari o‘rtasidagi o‘zaro aloqalarni me‘yoriy-

huquqiy jihatdan tartibga solish shartnomalar asosida amalga oshiriladi, jumladan:

- ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik va texnologik ishlarni bajarish borasidagi shartnomalar;
- loyiha va qidiruv ishlarini bajarish shartnomalari;
- kurilish, pudrat ishlari buyicha shartnomalar;
- innovatsion faoliyatni amalga oshirish uchun xizmat ko'rsatish buyicha shartnomalar;
- innovatsion xatarlarni sug'urtalash buyicha shartnomalar;
- investorlar bilan shartnomalar.

Innovatsion faoliyatni tartibga solish quyidagilarga tayanilgan holda amalga oshiriladi:

- innovatsion prognozlar;
- innovatsion strategiyalar;
- innovatsion dasturlar;
- innovatsion loyihalar.

O'zbekiston davlat byudjeti mablag'laridan foydalanish ilmiy-texnik siyosatning asosiy moliyaviy vositalaridan biri hisoblanadi.

Shunday qilib, innovatsion faoliyat taraqqiyoti nafaqat alohida korxonada darajasida, shuningdek, integratsiyalashgan tashkilotlar va hatto mamlakat miqyosida samarali moliyalashtirish tizimini talab qiladi. Faqatgina shundagina mablag'larni jamg'arish va ularni sarflash uchun zarur sharoitlar yaratilishi va ularni aniq yo'nalishlarga qaratish imkoniyati tug'ilishi mumkin.

13.2. Mamlakatda fan sohasida siyosat va uning asosiy yo'nalishlari

2016 yil 30 dekabrda O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning mamlakatimizning etakchi ilm-fan namoyandalari bilan uchrashuvida qayd etilganidek, fan, ta'lim va ishlab chiqarish integratsiyasini yanada takomillashtirish muhim ahamiyatga ega. Bugun jahonning etakchi universitetlari, ilmiy markazlari va fanlar akademiyalari bilan ilmiy hamkorlikni yanada mustahkamlashni zamonning o'zi talab qilmoqda. Mamlakatimiz va jamiyatimizning zamon talablari

darajasida rivojlanishini ilm-fansiz tasavvur qilish qiyin. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental tadqiqotlar muhim ahamiyat kasb etadi. Aynan ular orqali yangi bilimlar o'zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi. Kelgusi amaliy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi.

Bugungi zamon barcha sohalar qatorida ilm-fanni ham yangi bosqichga ko'tarishni talab qilmoqda. Bu boradagi ishlar bugun izchil va tizimli davom etmoqda. Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyevning 2017 yil 17 fevralda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi faoliyatini takomillashtirish va rag'batlantirish to'g'risidagi farmonida mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanning o'rnini yanada mustahkamlash, akademiklar faoliyatini har tomonlama qo'llab quvvatlash, yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirishni rag'batlantirish maqsadida bir qator muhim chora-tadbirlar belgilangan.²¹

Prezidentimiz Farmonida mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ilm-fanning o'rnini yanada mustahkamlash, akademiklar faoliyatini har tomonlama kuchaytirish, yuqori malakali kadrlar tayyorlash sifatini oshirishni rag'batlantirish kabi qator muhim chora-tadbirlar belgilandi.

Agar iqtisodiy jihatdan eng taraqqiy etgan davlatlar tajribasiga nazar tashlasak, bu yuksalish zamirida ilm-fani tubdan rivojlantirish turganiga guvoh bo'lamiz. Misol uchun, Yaponiyani olaylik. Ikkinchi jahon urushidan so'ng "Kunchiqar yurt" judayam og'ir axvolga tushib qolgan edi. O'sha vaqtda bu o'lkada asosiy e'tibor insonning boshini "to'ydirish", ya'ni unga kuchli bilim berishga qaratildi. Natijada ilm-fan taraqqiyotiga ajratilgan sarmoya bugungi kungacha o'zining ijobiy samarasini ko'rsatib kelyapti. Bugun ilm-fanga qaratilayotgan e'tibor ham uzoqni ko'ra bilish, yorug kelajak sari tashlangan qadamdir.

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning etakchi ilm-fan namoyandalari bilan bo'lgan muloqotida ko'p masalalar muhokama qilinib, taklif va mulohazalar o'rta qo'yildi, ya'ni quyidagi dolzarb masalalar tilga olindi:

²¹ Mirziyoyev Sh.M. Ilm-fan yutuqlari – taraqqiyotning muhim omili//“Xalq so'zi”, 2016 yil 31 dekabr

1. Mamlakatimizda yuqori salohiyatga ega, jahon miqyosida e'tirof etilgan olimlar ko'pligi, ular o'z maktablarini yaratishi, shogirdlar tarbiyalashi lozim.

2. Jahonning etakchi institutlari, ilmiy markazlari va Fanlar akademiyalari bilan ilmiy hamkorlikni yanada rivojlantirish. O'zbek olimlari juda ham katta zaxira to'plaganlar, uni rivojlantirish zarur.

3. Yuqori salohiyatga ega kadrlar tayyorlash maksalasini takomillashtirish, ilmiy kadrlar va yuqori malakali mutaxassislar, dunyo darajasidagi yangi olimlar avlodini tayyorlash darkor.

4. Ilm-fan taraqqiyotida fundamental tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. Aynan ular orqali yangi bilimlar o'zlashtiriladi va nazariyalar shakllantiriladi, kelgusi amaliy tadqiqotlar hamda innovatsion ishlanmalar uchun mustahkam asos yaratiladi.

5. Ilm-fan iqtisodiyotning barcha tarmog'i taraqqiyotida katta o'rin tutadi, davlat esa bu yo'lda avvalo olimlarga suyanadi. Chunki, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasida integratsiya bo'lishi - dolzarb masala.

O'zbek xalqining tarixiy-madaniy va intellektual merosini ko'z qorachig'idek asrab-avaylash hamda ko'paytirish, shuningdek, yosh avlodni umuminsoniy va milliy an'analar hamda qadriyatlar ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratish zarur. Ta'kidlash kerakki, mazkur masala davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev mamlakatimizni 2016 yilda ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirishning asosiy yakunlari va 2017 yilga mo'ljallangan iqtisodiy dasturining eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 14 yanvardagi kengaytirilgan majlisidagi ma'ruzasida, Fanlar akademiyasi a'zolari bilan o'tkazgan uchrashuv va muloqoti davomida bu borada asosan ikkita asosiy vazifani hal etish lozimligini bayon etdi:

1. Ilmiy muassasalarning moddiy-texnik bazasini ilg'or xorijiy markazlar darajasida va olimlarning talablariga muvofiq, sezilarli ravishda mustahkamlash kerak. Bunda, albatta, davlatning ehtiyojari va uning maqsadli vazifalari inobatga olinishi shart.

2. Akademiklarni xar taraflama qo‘llab-quvvatlash, jumladan, moddiy rag‘batlantirish bo‘yicha aniq chora-tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish lozim.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 fevraldagi “Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori ilm-fan sohasida to‘planib qolgan muammolarni hal etishiga qaratilgan keng ko‘lamli aniq maqsadli ishlarni amalga oshirishni ko‘zda tutadi. Mazkur qaror munosobati bilan zamonaviy talablar asosida Fanlar akademiyasining asosiy vazifa va faoliyatining ustuvor yo‘nalishlari belgilab berildi.

1. Ilmiy tadqiqot infratuzilmasini yanada mustahkamlash maqsadida Fanlar akademiyasi tarkibida bir qator ilmiy-tadqiqot muassasalari tashkil qilinib, qator muassasalar Fanlar akademiyasi tarkibiga qaytarildi. Bu esa turli fan tarmoqlari bo‘yicha mavjud ilmiy salohiyatni mujassamlantirib ijtimoiy-iqtisodiy muammolarni hal etish imkoniyatini beradi;

2. Fanlar akademiyasi boshqaruv apparati tashqiliy tuzilmasi yanada takomillashadi. Uning tarkibida fizika-matematika, texnika fanlari, kimyo-biologiya fanlari, ijtimoiy-gumanitar fan bo‘limlari, Fanlar akademiyasining Navoiy bo‘limi tashkil etilmoqda.

3. Fanlar akademiyasining Qoraqalpog‘iston va Navoiy bo‘limlari, Xorazm Ma‘mun akademiyasi raislari mavqei akademiya vitse-prezidenti darajasiga tenglashtirildi.

4. Ilmiy-tadqiqot muassalarining xo‘jalik va tadbirkorlik faolitidan tushgan sof foydaning 10 foizi ajratmalari hisobidan shakllanadigan, salmoqli natijaga erishgan FA ilmiy xodimlarini rag‘batlantirish jamg‘armasi tashkil etilmoqda.

5. O‘zbekiston Bosh vaziri rahbarligida Fan va texnologiyalar bo‘yicha davlat komissiyasi tuzilib, uning zimmasiga ilmiy texnika sohasida yagona davlat siyosati ishlab chiqilib, uning ustuvor yo‘nalishlari belgilandi. O‘zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalar agentligi tashkil etilmoqda.

6. Fan va texnologiyalar bo'yicha davlat komissiyasi qoshida yuridik shaxs maqomiga ega bo'lgan ilmiy-texnik faoliyatni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish jamg'armasi tashkil etilib, quyidagi maqsadga yo'naltirilmoqda:

1) ilmiy-tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarida yangi tipdagi va zamonaviy yuqori texnologik asbob-uskunalar bilan jihozlangan laboratoriya tashkil etilmoqda;

2) olimlarimiz tomonidan davlat ilmiy-texnik dasturlari doirasida yaratilgan intellektual mulk obyektlarini chet elda ro'yxatdan o'tkazish xarajatlarini qoplaydi;

3) zamonaviy laboratoriyalarni ilmiy asbob va uskunalar bilan uzluksiz ta'minlaydi;

4) ilmiy tadqiqot va oliy ta'lim muassasalarining jahondagi etakchi ilmiy elektron ma'lumotlar bazasidan erkin foydalanishi uchun sarflanadi;

5) yosh olimlarning etakchi xorijiy ilmiy markazlardagi qisqa muddatli ilmiy stajirovkalarini moliyalashtiradi.²²

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori loyihasida quyidagi masalalar aks ettirildi:

1) ilmiy-tadqiqot muassasalarining innovatsion infratuzilmasini rivojlantirish, istiqbolli sohalarda qichik innovatsion korxonalar, texnologiyalarni tashkil etish (biotexnika, farmatsevtika, oziq-ovqat sanoati, elektronika, robottexnikasi, metallurgiya, nanotexnologiya);

2) intellektual mulk obyektlariga bo'lgan huquqlarni (mualliflik huquqi, turdosh huquqlar, ixtirolarga oid huquqlar va boshqalar) buzganlik uchun javobgarlikni kuchaytirish, shuningdek, bu sohadagi davlat nazoratini kuchaytirish.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 16 fevraldagi "Oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi Farmoni qabul qilindi. Bu farmonga muvofiq fan nomzodi va doktorlik ilmiy darajasini berish masalasi qayta ko'rib chiqildi.

²² O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 fevraldagi "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori // Xalq so'zi, 2017 yil 18 fevral.

Umuman, iqtisodiyotning innovatsion taraqqiyotini ta'minlash ilm-fanning rolini kuchaytirishda amalga oshirilayotgan tizimli ishlarning davomi bo'lib, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 5 ta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini muvaffaqiyatli amalga oshirishga xizmat qiladi.²³

Umuman, xulosa qilib aytganda, mustaqillik yillarida mamlakatimizda uzluksiz ta'lim tizimi jahon talablari darajasida, yuksak ma'naviyat zaminida qurilib, davlat ta'lim standartlari va tegishli ta'lim dasturlari bilan ta'minlandi. Uzluksiz ta'lim tizimi umumdavlat dasturlari, maktabgacha tarbiya, boshlang'ich, umumiy va maktabdan tashqari ta'lim asosida amalga oshirilmoqda. Endilikda uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, malakali kadrlar tayyorlash siyosatini rivojlantirish hamda uning moddiy-texnik bazasini mustahkamlash borasida qilinayotgan ishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maktabgacha ta'lim sifatini yuksaltirish, umumiy o'rta ta'lim sifatini oshirish, fanlarni chuqurlashtirilgan tarzda o'rganishga yangicha yondashuv yuksak taraqqiyot garovi hisoblanadi. Kasb-hunar kolleji talabalarini bozor iqtisodiyoti talablariga javob beradigan mutaxassisliklar bo'yicha tayyorlash hamda ishga joylashtirish davlatimiz va jamiyatimiz, mahalliy hokimiyatlarning etibor markazida turibdi. Shuningdek, ta'lim va o'qitish sifatini baxolashning xalqaro standartlariga o'tishda oliy ta'lim mussasalari faoliyati va samaradorligini oshirish taqozo etilmoqda. Ilm-fan taraqqiyotining yangi bosqichi, yangi fan, ilmiy tadqiqot, innovatsion yutuqlarni rag'batlantirish va ularni amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlari yaratilmoqda.

Dunyoda ilmiy-texnik salohiyat tez sur'atlarda rivojlanish bilan bir qatorda ishlab chiqarishning asosiy omillarini intellektualizatsiya qilish o'sib bormoqda. Innovatsiyalarni joriy etish iqtisodiy o'sishning va bozorning raqobatbardoshligini ta'minlashning muhim omiliga aylandi. Bu esa o'z navbatida, barcha jabhalarda innovatsiyalar sohasidagi ilg'or ilmiy ishlanmalar va texnik yutuqlardan samarali

²³ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni, // Xalq so'zi, 2017 yil 8 fevral.

foydalanishni hamda hozirgi iqtisodiy salohiyatning raqobatbardoshligini mustahkamlashni talab etmoqda. Shundan kelib chiqqan holda bugun ko'plab davlatlar tomonidan ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga katta miqdorda investitsiyalar yo'naltirilmoqda.

Jahon iqtisodiyotida inqirozi sharoitlarida korxonalar va ilmiy jamoalarga ajratilayotgan mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish masalasi birinchi o'ringa chiqadi. Shu maqsadlarda Yevropa Ittifoqi davlatlarida har yili "Yevropa innovatsiyalar tablosi" (European Innovation Scoreboard— EIS) nashr etiladi. Faoliyat ko'rsatuvchilar muhitini tahlil qilish usuli asosida bir qator Yevropa Ittifoqi davlatlari uchun texnik samaradorlik ko'rsatkichlari hisoblab chiqilgan. Olingan natijalar asosida barcha davlatlar 4 guruhga birlashtirilgan: innovatsion lider davlatlar; innovatsion izdoshlar; mo'tadil innovator bo'lgan mamlakatlar; orqada qolgan davlatlar.

Ushbu usul yordamida quyidagi ko'rsatkichlar tahlil qilib boriladi:

YaIMning ilmiy intensivligi;

bir million aholiga to'g'ri keladigan olimlar soni;

ta'lim sohasiga qilingan xarajatlar, YaIMga nisbatan %;

patent olish uchun topshirilgan milliy arizalar soni;

yuqori texnologiyali eksport, sanoat eksportiga nisbatan %;

axborot kommunikatsiya texnologiyalari eksporti, jami eksportga nisbatan

%.

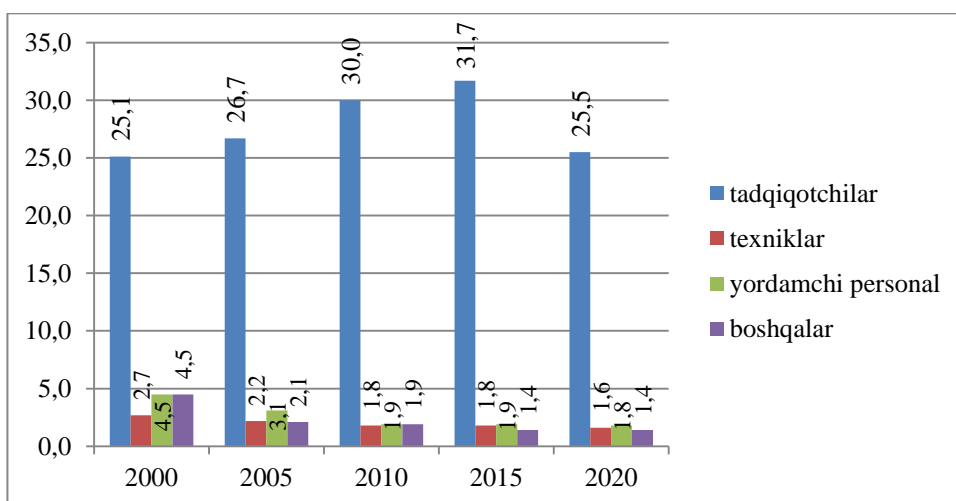
AQSh, Yaponiya, Janubiy Koreya va Germaniya kabi rivojlangan davlatlarda innovatsion faoliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan xarajatlar samarali foydalaniladi. Shu bilan bir vaqtda iqtisodiyotning o'tish davridagi davlatlar esa ushbu mablag'lardan samarasiz foydalanilmoqda.

Umuman olganda hozirgi davrda innovatsion iqtisodiyotning barqaror rivojlanishini belgilaydigan hal qiluvchi omil – bu ilmiy tadqiqot va printsip jihatidan yangi mahsulot turlarini yaratish uchun ishlanmalar natijalaridan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan mamlakatning innovatsion muhitini shakllantirish va rivojlantirish, mahsulotlarni ishlab chiqarishning yangi

texnologiyalarini yaratish va ishlatish hamda keyinchalik bozorda joriy etish va realitsiya qilishdir.

2021 yil davomida O‘zbekiston Respublikasida bir ming ikki yuzdan ortiq tashkilotlar tomonidan 4290 ta innovatsiyalar joriy qilingan. Bunda, joriy qilingan innovatsiyalarning aksariyati, ya’ni 4011 tasi korxonalar faoliyatiga yangi, samarali texnologiyalarni jalb qilish orqali modernizatsiya qilishga qaratilganligini ko‘rishimiz mumkin. Bu esa respublikamizda innovatsiyalarni tadbiq etish asosan xorijdan mashina va uskunalarni import qilish hisobiga amalga oshirilayotganligini anglatadi.

Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasida ilmiy tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlanmalar bilan band bo‘lgan xodimlar soni so‘nggi 16 yil davomida sezilarli o‘zgarmagan.

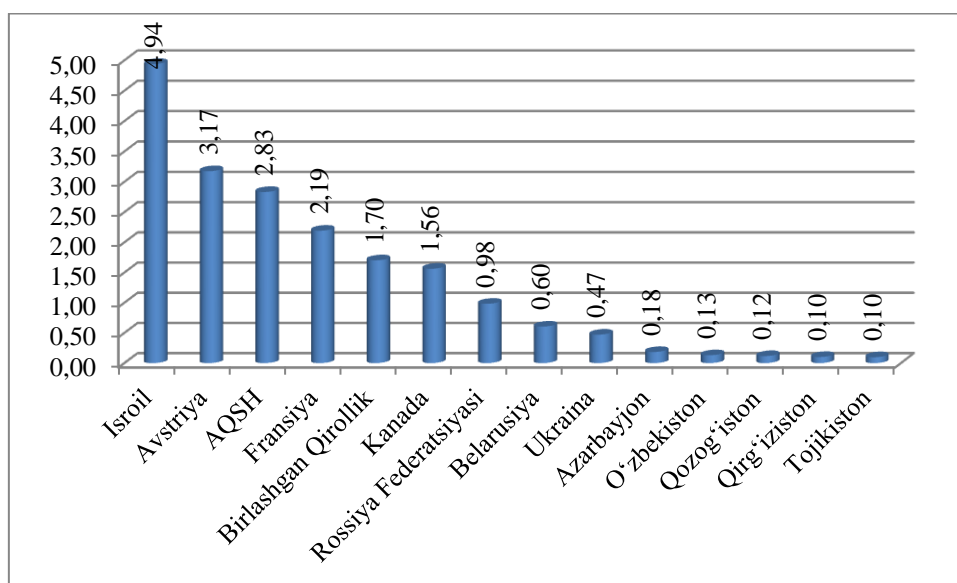

13.1-rasm. O‘zbekistonda 2000 - 2020 yilda ilmiy-tadqiqot va tajriba-konstruktorlik ishlari bilan band bo‘lganlar soni

Bugungi kunda mamlakatning innovatsion faoliyatini baholovchi yana bir muhim ko‘rsatkichlardan biri bo‘lgan innovatsiyalarga qilingan xarajatlar O‘zbekiston Respublikasida yalpi ichki mahsulotga nisbatan **1,1 %ni** tashkil etmoqda.

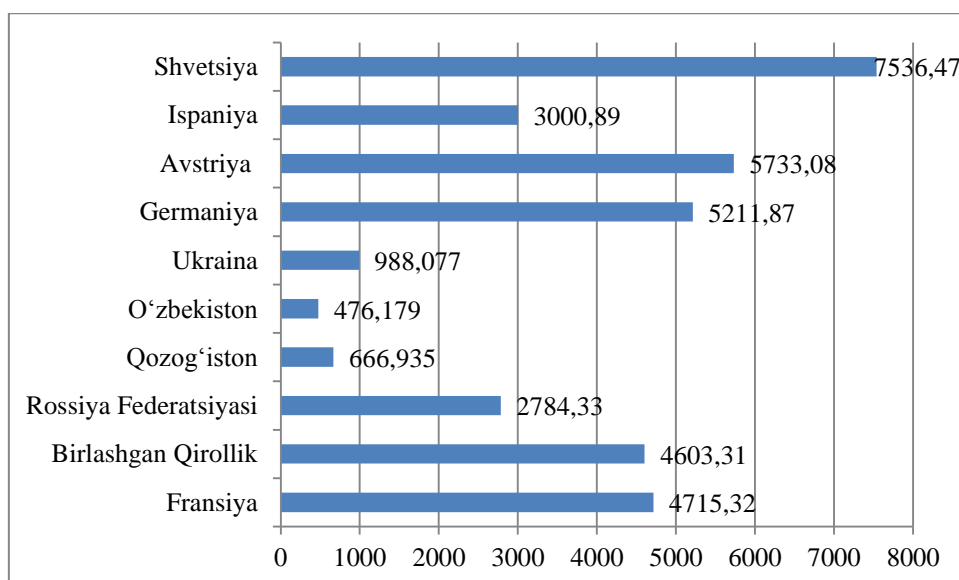
YuNESKO statistika institutining ma’lumotlariga ko‘ra 2018 yilda Isroil Respublikasida ilmiy tadqiqot va innovatsion faoliyatni rivojlantirishga sarflangan mablag‘lar yalpi ichki mahsulotga nisbatan 4,94 %ni tashkil etadi, Avstriyada bu ko‘rsatkich YaIMga nisbatan 3,17 %ni, AQShda 2,83 % ni, Fransiyada 2,2 %ni,

Buyuk Britaniya va Kanadada 1,7% va 1,56 % ni, Rossiya Federatsiyasida esa 0,98 %ni tashkil etmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarning aksariyatda bu yo‘nalishga sezilarli darajada kam mablag‘lar ajratiladi.

13.2-rasm. Dunyo mamlakatlarida ITTKIga xarajatlar, YaIMga nisbatan %da.

Bir million aholiga to‘g‘ri keladigan tadqiqotchilar soni bo‘yicha ham rivojlangan davlatlar rivojlanayotgan davlatlardan ancha ilgari ketganligini ko‘rishimiz mumkin. Xususan, Shvetsiyada bir million aholiga 7536 nafar tadqiqotchi to‘g‘ri keladi, Ispaniyada ushbu ko‘rsatkich 3000 nafarni, Germaniyada 5211 nafarni, Frantsiyada 4715 nafarni, Buyuk Britaniyada 4603 nafarni, Ukrainada 988 nafarni, Rossiya Federatsiyasida 2784 nafarni, Qozog‘istonda 666 nafarni tashkil etgan bo‘lsa, Avstriyada 5733 nafarni va O‘zbekiston Respublikasida esa 476 nafarni tashkil etmoqda.

13.3-rasm. Dunyo mamlakatlarida 1 mln aholiga to'g'ri keladigan tadqiqotchilar soni.

Innovatsiyalar to'g'risida turli xil fikrlar mavjudligi bois bu to'g'risida juda ko'p gapirish mumkin. Shu asnoda bir savol tug'ilishi tabiiy: innovatsiya tushunchasini nimani anglatadi, innovatsiyalar qachondan boshlab hayotimizga kirib kelgan? Bu savolga javob topish ko'pchilikni qiziqтира kerak albatta. Keling tarixga bir nazar solaylik.

Innovatsiya insoniyat yaratilgandan beri mavjud desak mubolag'a bo'lmaydi. Bizning ajdodlarimiz ham jamiyat hayotini o'zgartirgan yoki oldinga siljitgan, o'zlari yashagan davrga xos yoki bazaviy innovatsiyalar bilan shug'ullangan. Masalan, eramizdan avvalgi 1200 yillarda temir quyish texnologiyasini yaratilishi insoniyat tarixida juda katta o'zgarishlarga sabab bo'lgan. Bu jarayon esa fanning shakllanishi va u bilan shug'ullanadigan olimlar qatlamining alohida ajralib chiqishidan ancha avval yuzaga kela boshlagan. Shuning uchun innovatsiyalarning birdan bir manbai ilm-fan deyish ham noo'rin bo'ladi. Industrial davrning innovatsion portlashi yuz bergan so'nggi yuz yillikda yirik innovatsiyalarning tashabbuskorlari har doim ham olimlar bo'lavermagan. Ularning tashabbuskorlari asosan tadbirkorlar, siyosiy arboblari, arxitektorlar, rassom va musiqachilar bo'lgan.

Shu o‘rinda dunyoga mashhur insonlardan biri “zamonaviy menejmentning otasi” deb tan olingan P. Drukerning innovatsiya to‘g‘risidagi ayrim fikrlari ham ahamiyatga molikdir.

P.Druker “Ertangi kun – bu imkoniyat” degan iborani tez-tez takrorlab turgan. U kelajakdagi imkoniyatlarni prognoz qilish va unga pul mablag‘larini sarflay olish qobiliyati kompaniyaning eng muhim xususiyatlaridan biri deb hisoblagan.

P.Drukerning fikricha, faqatgina tovarni yaratishga yoki brendni kengaytirishga yo‘naltirilgan innovatsion jarayonlarga nisbatan umumqabul qilingan qarashlar masalaning mohiyatini aks ettirmaydi. U haqiqiy innovatsiya xaridorlarning istaklarini keskin o‘zgarishini talab etadi deb hisoblagan.

Druker agar siz innovatsiyani nimaligini bilmasangiz unda siz biznes bilan shug‘ullana olmaysiz degan qat’iy fikrga kelgan. “Starbucks” kompaniyasi esa P. Druker tasavvur qilgan haqiqiy innovatsiya namunasi bo‘la oladi. 1971 yilda birgina kafedan boshlab 2006 yilga kelib “Starbucks” dunyoning 37 mamlakatida 12 mingtagacha savdo nuqtalari ega bo‘lgan yirik kompaniyaga aylandi. “Starbucks” iste‘molchiga faqatgina odatdagidan xushxo‘r bo‘lgan bir chashka kofe taklif qilish uchungina tashkil etilmagan edi. Bu kofe chakana savdosidagi eskicha qarash edi. Kompaniya rahbariyatida kengroq ko‘lamdagi fikr paydo bo‘ldi: “Starbucks” kafesini odamlar o‘z hayotidagi shiddatli sur‘atdan dam oladigan – uy va ofis o‘rtasidagi o‘ziga xos joyga aylantira olish. Boshqacha aytganda kompaniya kofe urug‘larini maydalash, qaynatish va filtrlash kabi oddiy jarayonlar doirasidan uzoqqa chiqib ketdi va u *iste‘molchilarning umid va istaklarini o‘zgartira oldi.*

P. Drukerning kelajak avlodga qoldirgan eng katta tuhfasini – bu kompaniya menejerlari va ishchilarini kelajakni qanday yaratishni o‘rgatadigan ijodiy merosidir. Piterning innovatsiyaga bog‘liq quyidagi fikri judayam katta ahamiyatga ega: tadbirkor quyidagi to‘rtta vosita yordamida boylik keltiruvchi yangi resurslarni yarata oladi:

1. Doimiy ravishdagi o'tmishdan voz kechishga va innovatsiya uchun joy ajratishga qaratilgan ish.

2. Imkoniyatlarni doimiy izlash.

3. Ushbu imkoniyatlarni xaridorlar uchun qadrli qila olish.

4. Resurslarni strategik joylashtirish.

Bugungi kunda Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (IHTT) hamda Evrostat "innovatsiya" terminiga o'zlarining talqinlarini taklif etmoqda. Unga ko'ra, **innovatsiya** - bu qandaydir yangi yoki sezilarli yaxshilangan mahsulot (tovar yoki xizmat) yoki jarayonni, marketingning yangi usullari yoki amaliyotga yangi tashkiliy usulni iste'mol uchun kiritish, ish o'rinlari yoki tashqi aloqalarni tashkil etishni namoyon qiladi. Yuqoridagilardan kelib chiqilsa, innovatsiyani yoki g'oyani haqiqatda amalga oshirishga olib keladigan barcha ilmiy, texnologik, tashkiliy, moliyaviy va tijorat faoliyati **innovatsion faoliyat** hisoblanadi.

Albatta barcha sohalarda yangiliklarga intilish hamda raqobat kuchayib borayotgan bugungi davrda samarasiz o'tmishdan voz kechgan holda innovatsiyalarga keng yo'l ochib berish taraqqiyotning eng muhim asosi bo'lib hisoblanadi.

Aynan bugun davlatimiz rahbari innovatsiyalarni jamiyatimizning barcha jabhalariga zudlik bilan tadbqiq etishni talab etayotganligi ham bejizga emas. Darhaqiqat, innovatsiyalar mamlakatimizning jahon hamjamiyatida o'z o'rniga ega bo'lishi va rivojlangan davlatlar darajasiga erishishida eng asosiy omil hisoblanadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda mamlakatimizda ilmiy ishlanmalarni iqtisodiyotning real sektoriga joriy etish bo'yicha samarali mexanizm rivojlantirilmoqda.

Xususan, 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy hamda innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish, oliy o'quv yurtlari va ilmiy-tadqiqot institutlari huzurida ixtisoslashtirilgan ilmiy-eksperimental

laboratoriyalar, yuqori texnologiya markazlari hamda texnoparklarni tashkil qilishga alohida e'tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, respublika viloyatlarida bo'lib o'tayotgan xalq bilan bevosita muloqot paytida mamlakatimiz Prezidenti tomonidan barcha hududda ilm-fan salohiyatini tiklash, hududlarning kompleks rivojlanishini ta'minlashda mavjud intellektual salohiyatdan samarali foydalanish, yoshlarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga keng jalb qilish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilmoqda. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda ilmiy izlanishlarni ijtimoiy-iqtisodiy sohalarning real muammolariga yo'naltirish, ilm-fan va ishlab chiqarish o'rtasidagi uzviy integratsiyani ta'minlash, o'z navbatida, ishlab chiqarish korxonalari tomonidan olimlarning ilmiy-texnologik ishlanmalarini amaliyotga joriy qilish samaradorligini oshirish mexanizmlarini yaratish masalalari o'ta muhim ahamiyat kasb etadi.

Iqtisodiyotning innovatsion rivojlanishida akademik fanning ahamiyatini yanada oshirish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 17 fevraldagi "Fanlar akademiyasi faoliyati, ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish, boshqarish va moliyalashtirishni yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2789-son qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan keng ko'lamli miqyosdagi aniq maqsadli ishlar amalga oshirilishi ko'zda tutilgan.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 30 iyundagi "Respublikada axborot texnologiyalari sohasini rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni tubdan yaxshilash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5099 sonli farmoniga muvofiq, axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan iqtisodiyotning yuqori texnologik tarmoqlarini shakllantirish va faol rivojlantirish uchun qulay sharoitlar yaratish, axborot texnologiyalari mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar va buyurtmachilariga qo'shimcha imtiyozlar va preferentsiyalar berish hisobiga ushbu tarmoqda ilm-fan, ta'lim va ishlab chiqarishning integratsiyalashuvini yanada chuqurlashtirish, AKT mahsulotlari eksportini ko'paytirish, shuningdek mahalliy va xorijiy investitsiyalar jalb etilishini rag'batlantirish maqsadida Axborot texnologiyalarini ishlab chiqish va

joriy qilishni qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha "Mirzo Ulugbek Innovation Center" innovatsiya markazi tashkil etildi.

Shu bilan birga, ilg‘or xorijiy tajriba, jahon fanining zamonaviy yutuqlari, innovatsion g‘oyalari, ishlanmalar va texnologiyalar asosida iqtisodiyotning barcha tarmoqlari va ijtimoiy sohani jadal innovatsion rivojlantirishni ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 29 noyabrdagi PF-5264 sonli farmoniga muvofiq, O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi tashkil etildi. Ushbu farmonga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi innovatsion rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari sifatida quyidagilar belgilangan:

mamlakatning intellektual va texnologik salohiyatini oshirishning uzoq muddatli stsenariylari asosida ustuvor soha va tarmoqlarni innovatsion rivojlantirishning kelajakdagi modellarini shakllantirish imkonini beradigan strategik rejalashtirish tizimini yaratish;

davlat xizmatlari ko‘rsatishning tartib-taomillarini optimallashtirish va soddalashtirishni, davlat boshqaruvi organlari faoliyatining samaradorligini oshirishni ta‘minlaydigan davlat boshqaruvining innovatsion shakllarini joriy etish;

ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini, eng avvalo, yosh avlodning ijodiy g‘oyalari va ishlanmalarini har tomonlama qo‘llab-quvvatlash hamda rag‘batlantirish, shuningdek, ushbu faoliyatda iqtidorli yoshlar faol ishtirok etishi uchun qulay sharoitlar yaratish;

innovatsiya faoliyati sohasida ilg‘or xorijiy (xalqaro) tashkilotlar bilan, shu jumladan ularni nou-xau, nanotexnologiyalar va yuqori texnologik tovar (ish, xizmat)larni ishlab chiqarishning mahalliy bozoriga jalb qilish orqali hamkorlikni kengaytirish va boshqalar.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 8 sentyabrda qabul qilingan №PF-5185 sonli “O‘zbekiston Respublikasida Ma‘muriy islohotlar Kontsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoniga asosan, mamlakatimizda intellektual va texnologik salohiyatni oshirishning uzoq muddatli stsenariylarida asosiy yo‘nalish – innovatsiyalarni rivojlantirish, korxonalarda innovatsion faoliyat bilan faol shug‘ullanishni rag‘batlantirish ko‘rsatib o‘tilgan. Bu iqtisodiyotning

ustuvor soha va tarmoqlarini innovatsion rivojlantirishning yangi modellarini shakllantirish imkonini beradigan strategik milliy innovatsiya tizimini yaratish bilan bog'liq.

Haqiqatan ham, milliy innovatsiya tizimi ilm-fan, sanoat va jamiyat o'rtasida shunday uzviy munosabatlar tizimini shakllantiradiki, unda innovatsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi, innovatsion taraqqiyot ehtiyojlari esa ilmiy faoliyat ravnaqini belgilab beradi va rag'batlantiradi. Shu bois barcha mamlakatlar milliy innovatsiya tizimiga tayangan holda milliy raqobatbardoshlikning yuqori darajasiga erishish va saqlab turish siyosatini olib borishadi.

Milliy innovatsiya tizimining birinchi kontseptual poydevori o'tgan asrning 80-yillarida yaratilgan. Lundvall, Frimen va Nelson uning asosiy maqsadlarini ta'riflab berishgan. Ularning xulosalari zamonaviy iqtisodiyotni taraqqiy ettirishning asosiy omili biznesni rivojlantirish manfaatlaridagi innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar ekanligi, institutsionallik innovatsion faoliyat mazmuni va tuzilmasiga ta'sir qiluvchi omil hisoblanishi va ilmiy bilim iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim rol o'ynashi to'g'risidagi g'oyalardan iborat bo'lgan.

Olimlarning umumiy fikricha, milliy innovatsiya tizimini milliy chegaralar doirasida ilmiy bilimlar va texnologiyalarni ishlab chiqish va kommertsiyalash bilan mashg'ul, maqsad-vazifalari turlicha bo'lgan tuzilmalarning, jumladan, davlat idoralarining integratsiyasi jarayoni va natijasi sifatida e'tirof etish joiz. Ular mustahkam milliy ildizlarga, an'analarga, siyosiy va madaniy xususiyatlarga ega institutlar majmuasi bilan ta'minlanadi (E.Kondrateva). G.Goldshteynning qayd etishicha, samarali milliy innovatsiya tizimini yaratishning muhim sharti-davlat undan asosiy manfaatdor bo'lishiga, innovatsion faoliyatning ustuvor yo'nalishlarini har yili belgilashi va zarur resurslar bilan ta'minlashiga bog'liqdir.

Bugun har bir mamlakat ilg'or iqtisodiyot nazariyasiga asoslangan o'z milliy innovatsiya tizimini yaratishga intilmoqda. Biz bir necha rivojlangan va rivojlanayotgan davlatlarning muvaffaqiyatli va kutilgan natijani bermagan tajribasini tahlil qildik. Pirovardida har qaysi mamlakatda bu tizimni rivojlantirish

strategiyasi amaldagi davlat makroiqtisodiy siyosati, me'yoriy-huquqiy qonunchilik, to'g'ridan-to'g'ri va bevosita davlat boshqaruvi shakllari, ilmiy-texnologik va sanoat salohiyati, ichki tovar va mehnat bozorining holati, tarixiy-madaniy rivojlanish darajasi bilan uyg'unlikda belgilanganini aniqladik. Masalan, Isroil bugungi kunda texnologik jihatdan eng rivojlangan mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Har bir g'oyani amalda ishlaydigan, doimiy va yuqori daromad keltiradigan texnologiyaga aylantirish bu erdagi biznes uchun an'anaga aylangan. Isroil innovatsiyalar rivojiga sharoit yaratish bo'yicha Global Innovation Index – 2017 reytingida 17-o'rinni egalladi. U bir paytlar parchalanayotgan sobiq SSSRdan ko'plab malakali mutaxassislarni qabul qilib, ilmiy-texnik jihatdan jadal ilgari lab ketdi. 1989-90 yillarda bu mamlakatga 200 mingdan ortiq muhandis va olim ko'chib kelgan.

Isroilning rivojlanganlik darajasini quyidagi faktlar bilan tavsiflash mumkin:

– unda har yili 15-20 ta yangi nanotexnologiya yaratiladi va o'zlashtiriladi, ular orasida ekologik jihatdan xavfsizlari ham bor. Bu ilm-fan va innovatsiyalarga xarajatlar yuqoriligi (mamlakat YaIMning 4,4 foizi atrofida) bilan bog'liq;

– aholisining malakaviy ma'lumoti bo'yicha Isroil dunyoda AQSh va Kanadadan keyin uchinchi o'rinda turadi;

– ilmiy unvonlarga ega xodimlar barcha ishlovchilarning 25 foizini tashkil etadi;

– har ming kishining 145 nafarini olimlar tashkil qiladi. Bu ko'rsatkich Yaponiyada 70 tadan, AQShda 85 tadan oshmaydi;

– har ming kishiga 109 sahifa ilmiy ish to'g'ri keladi;

– aholi jon boshiga berilgan patentlar soni bo'yicha Isroil dunyoda birinchi o'rinda;

– mamlakatda aholi umumiy soniga nisbat bo'yicha qaralsa, dunyodagi eng ko'p startaplar to'g'ri keladi. Isroil yuqori texnologik va innovatsion kompaniyalar soni bo'yicha AQShdan keyingi etakchi o'rinni band etgan. Unda har kuni 12 ta, yil davomida 4000 dan ziyod shunday kompaniyalar paydo bo'ladi;

– Isroil, AQShdagi Silikon vodiysini istisno etganda, dunyodagi yuqori texnologik kompaniyalarning eng katta konsentratsiyasiga, ya'ni zich joylashuviga ega;

– Isroil AQShdan keyin NASDAQ birjasida kotirovkanadigan kompaniyalarning eng ko'p soniga ega;

– Isroil bir innovatsion korxonaga davlat tomonidan kiritiladigan investitsiyalar hajmi bo'yicha jahonda AQShdan keyin ikkinchi o'rinda;

– u aholi jon boshiga yangi ochilgan biotexnologik kompaniyalar soni bo'yicha ham eng yuqori foizga ega;

– Isroil tadbirkorlik rivojlanishi bo'yicha jahonda uchinchi o'rinni zabt etgan. Unda ayollar, 55 yoshdan oshganlar soni bo'yicha birinchi o'rinni egallaydi;

– Isroil kosmik kemalarni Sharqdan G'arbga, ya'ni Yer aylanishiga qarama-qarshi yo'nalishda uchira oladigan yagona davlatdir. Bu raketalarning dushman qo'shni hududlar ustidan uchib o'tishini istisno etish imkonini beradi.

Umuman, innovatsiyalarga asoslangan iqtisodiyot Isroilga mintaqadagi eng yuqori turmush darajasini ta'minladi. Aholi jon boshiga YaIM 2014 yili 28,4 ming AQSh dollarini tashkil etdi.

Isroilda turli sohalarda texnologiyalarni ishlab chiqish bilan shug'ullanuvchi sanoat kompaniyalari va universitetlar konsortsiumlarini moliyalashtiradigan talay jamg'armalar, davlat dasturlari, infratuzilmalar mavjud. Sirasini aytganda, bu zamindagi innovatsiya tizimi olim va muhandislarga o'z kashfiyotlari asosida kichik firma ochishlari, keyinchalik ishlab chiqarishning yangi texnologiyalarini, ya'ni o'z innovatsion mahsulotlarini bozorda sotishlari uchun qulay imkoniyatlar yaratgan.

Biz boshqa mamlakatlar tajribasini o'rganish nihoyasida quyidagi xulosalarga keldik:

1. Innovatsiyalar iqtisodiyotni rivojlantirishda juda muhim rol o'ynaydi.

2. Uzoq muddatli iqtisodiy o'sishni asosan mehnat unumdorligining o'sishi ta'minlaydi. O'z navbatida, bu o'sish faqat innovatsiyalarni joriy etish orqali amalga oshiriladi. Bizning hisob-kitoblarimiz bo'yicha O'zbekistonda mehnat

unumdorligi taxminan 10,97 dollarga teng. Bu Norvegiya va Lyuksemburg ko'rsatkichlaridan 7 baravar, AQShdagidan 6 baravar, Turkiyadagidan 3 baravar, Rossiyalikiga nisbatan 2 baravar kam demakdir.

3. Mamlakatda qulay tadbirkorlik muhitini yaratmay, samarali innovatsion rivojlanishga erishish mumkin emas.

4. Qulay tadbirkorlik muhitini shakllantirmasdan innovatsiya loyihalarini davlat tomonidan moliyalashtirishni kuchaytirish past samaradorlik koeffitsientiga ega bo'ladi.

5. Milliy innovatsiya tizimi yaratilishi ilmiy tadqiqotlarning kommertsiyalashishi uchun qulay sharoitlar shakllanishiga olib keladi.

6. Innovatsiya tizimlarini tashkillashtirish va ularning amal qilish printsiplari xorijiy mamlakatlarda rivojlanish modellariga qarab, har xil darajada farqlanadi. Mavjud tizimlarni o'zimizga ko'r-ko'rona ko'chirish kutilgan samarani bermaydi. Yaxshisi, o'sha davlatlarda bu institutlar uyg'un ishlashini va o'zaro aloqalarni o'rnatish mexanizmini o'rganish kerak.

7. Muvaffaqiyatli innovatsion rivojlanishning bosh omili iqtisodiyotga yangi texnologiyalarni singdirish qobiliyati (absorbition ability) bo'lib, bu innovatsiyani o'zlashtirish va qo'llash uchun qulay muhit yaratilishidan dalolat beradi.

8. O'zbekiston Milliy innovatsion tizimiga juda o'xshash tuzilmaga ega Belarus milliy innovatsiya tizimi tajribasi shuni ko'rsatmoqdaki, rivojlanayotgan iqtisodiyot sharoitida tadbirkorlik sektoriga tadqiqotlar olib borish uchun byudjet mablag'larini ajratish innovatsion mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirishda tez natija beradi.

9. Qozog'iston tajribasidan ma'lum bo'lishicha, moliyalashtirishning venchurli mexanizmini joriy etish murakkab vazifa bo'lib, jiddiy harakatlarni, o'zgarishlar va vaqtni talab etadi.

10. AQShning ushbu yo'nalishdagi tajribasi yuqori ichki raqobat iqtisodiyotda o'z-o'zidan innovatsiya korxonalarini mustaqil ravishda paydo bo'lishiga olib kelishini, yuqori malakali mutaxassislar (ya'ni, universitetlar) qulay

makon (laboratoriyalar, ilmiy-tadqiqot institutlar)da va qulay muhit (innovatsion klasterlar)da barakali ishlashini va innovatsiyalarni rivojlantirishini isbotladi.

11. Yevropa Ittifoqida shuni ko‘rish mumkinki, faol moliyalashtirish (YaIMning kamida 3 foizi miqdorida) innovatsiya salohiyatini, unga a‘zo mamlakatlar iqtisodiyoti rivojlanishini kuchaytirdi.

12. Germaniya tajribasi bilvosita qo‘llab-quvvatlash to‘g‘ridan-to‘g‘ri boshqarishdan samaraliroq bo‘lishini, ilm-fan, ishlab chiqarish va bozorning integratsiyalashuvi mamlakat innovatsiya tizimi elementlari hamkorligining eng samarali shakli ekanligini, har bir investitsiya innovatsion yo‘naltirilgan bo‘lishiga harakat qilish kerakligini ko‘rsatdi.

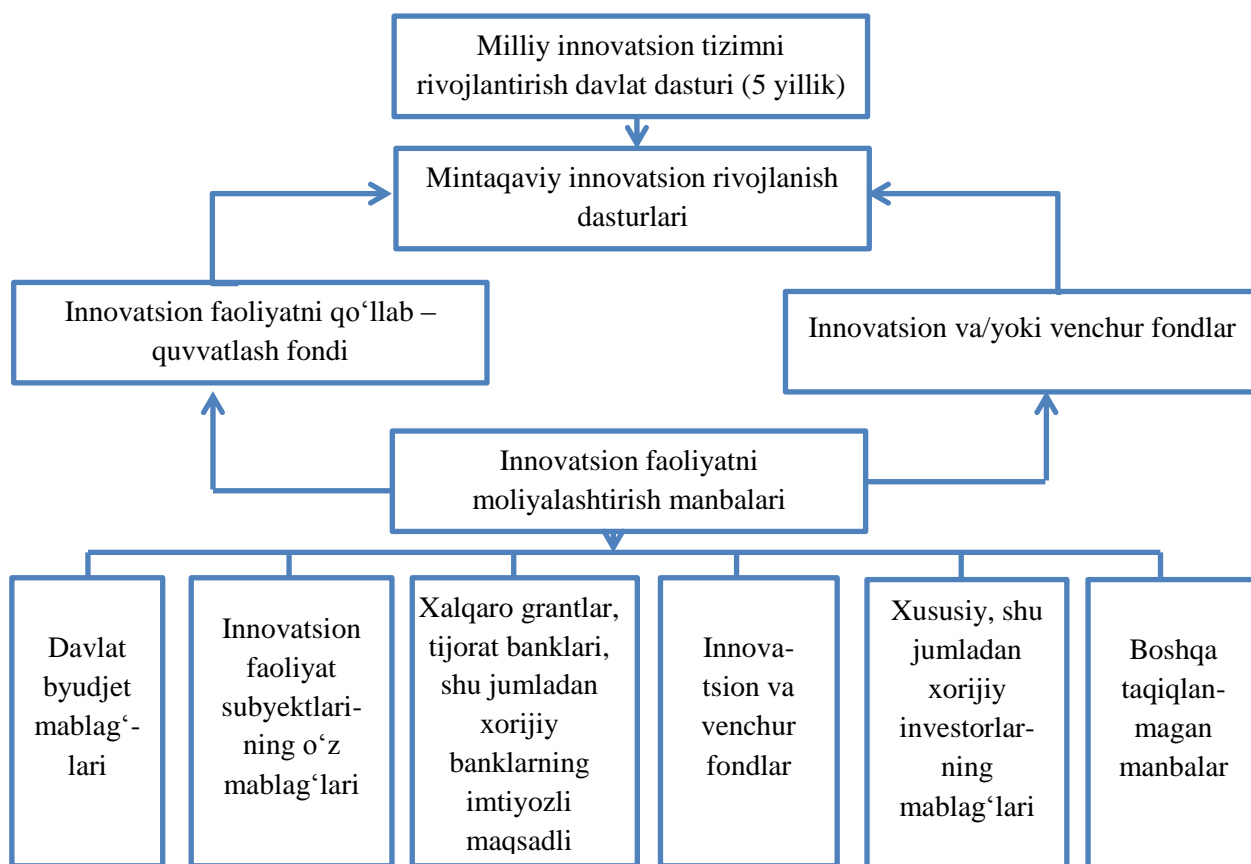
13. Buyuk Britaniya tajribasiga qaraganda, hozirgi iqtisodiyotda fanlararo tadqiqotlar va ishlanmalarning natijadorligi tor yo‘nalishli loyihalarnikiga nisbatan yuqoriroqdir.

14. Finlyandiya tajribasiga asoslansak, siyosatni tubdan o‘zgartirib, mamlakatni taraqqiyotning innovatsiya yo‘liga burish qisqa fursatda uni dunyodagi etakchi iqtisodiyotlardan biriga aylantirishi mumkin.

15. Isroil innovatsion mahsulotlarni kommertsiyalashtirish va bozorga chiqarish uchun eng qulay sharoitlar yaratgan mamlakatdir.

Xulosalar va rivojlangan mamlakatlar tajribasini o‘rganish asosida biz iqtisodiyotni innovatsion yo‘l bilan uzoq muddatli rivojlantirish, 2017-2021 yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasining “Iqtisodiyotni rivojlantirish va liberallashtirishning ustuvor yo‘nalishlari”da belgilangan chora-tadbirlarni samarali amalga oshirish, Ma‘muriy islohotlar kontseptsiyasida tasdiqlangan “Davlat boshqaruvi tizimiga strategik rejalashtirishning zamonaviy shakllari, innovatsion g‘oyalar, ishlanmalar va texnologiyalarni joriy etish”ga qaratilgan davlat siyosatini qadam-baqadam izohlab beradigan kontseptsiya ishlab chiqilgan bo‘lib, u 10 ta pog‘onadan iborat. Dastlabki beshta pog‘ona iqtisodiyotda innovatsiyalar uchun qulay muhitni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi. Bu vazifalar ado etilgan taqdirdagina innovatsion taraqqiyot uchun qulay muhit

yaratish, shunda O‘zbekistonda innovatsiyalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash samara berishi mumkin.

13.4-rasm. O‘zbekistonda milliy innovatsion tizim va innovatsion faoliyatni moliyalashtirish manbalari

Qulay muhitni ta’minlashdan tashqari, innovatsiya siyosatining uzviy tarkibiy qismi bo‘lmish ilmiy tadqiqotlar va innovatsion ishlanmalarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri moliyalashtirish ham muhim hisoblanadi. Faol moliyaviy qo‘llab-quvvatlash siyosati davlat uchun jozibaliroq. Chunki u aniq o‘lchanadigan natijalarga tezroq erishishini ko‘zlaydi. Jozibali muhitni yaratish esa unga nisbatan uzoq davom etadigan jarayon bo‘lib, murakkab tizimlashtiriladi va unda kim aniq naf oluvchi ekanini oldindan bilib bo‘lmaydi. Hozirda muhokamada bo‘lgan “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasining Qonunida innovatsion siyosat 5 yil muddatga tasdiqlanuvchi Milliy innovatsion tizimni rivojlantirish davlat dasturi orqali amalga oshirilishi ko‘zda tutilgan (13.6-rasm).

Innovatsiyalarni moliyaviy qo‘llab-quvvatlash davlat uchun jozibador bo‘lsa-da, aynan qulay muhit yaratishga ustuvorlik berilishi kerak. Innovatsion taraqqiyotda muvaffaqiyatlarga erishgan barcha mamlakatlar, qanday model

O'zbekiston iqtisodiyotini innovatsion rivojlantirish kontseptsiyasi

Bosqichlar	Yo'nalishlar	Amalga oshiriladigan chora-tadbirlar
1-pog'ona	Institutlarning amal qilishi	Respublika iqtisodiyotida bazaviy shart-sharoitlarni yaratish maqsadida jamoat, siyosiy va iqtisodiy institutlarning samarali ishlashi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin: - o'zgarmas soliq stavkalari va oddiy soliqqa tortish tartibi; - korxonalar innovatsiya faoliyatini imtiyozli soliqqa tortish; - mulk huquqini muhofaza qilish; - investorlar huquqini himoyalash; - intellektual mulkni himoya qilish; - eksportni qo'llab-quvvatlash; - sifatli bank xizmati; - hukumatning barqaror siyosati va hokazolar.
2-pog'ona	Sifatli ta'lim	Aholining intellektual salohiyatini yuksaltirish uchun sifatli ta'lim tizimini ta'minlash quyidagilar orqali tadqiqotlarga sharoitlar yaratadi: - ta'limga yuqori xarajatlar; - zamonaviy ta'lim standartlari; - xalqaro hamkorlikni rivojlantirish; - malaka oshirish va xususiy ta'lim markazlarini rag'batlantirish; - texnik mutaxassislar va muhandislarni ko'proq tayyorlash.
3-pog'ona	Tadbirkorlik madaniyati	Aholi, olimlar va tadqiqotchilar orasida quyidagilar orqali tadbirkorlik madaniyatini oshirish: - innovatorlarning tadbirkorlik tashabbusini amalga oshirishlarini qo'llab-quvvatlash; - olimlar va tadqiqotchilarning tadbirkorlik bilan bandligini ta'minlash; - biznes yuritishda huquqbuzarliklar uchun qonuniy javobgarlikning yumshoqligini ta'minlash; - aholi o'rtasida tadbirkorlik va innovatsiya jarayonlarini faol targ'ib qilish.
4-pog'ona	Rivojlangan infratuzilma	Tadbirkorlik faoliyatini yuritishni engillashtirish uchun rivojlangan infratuzilmani yaratish: - yuqori tezlikdagi Internet va aloqadan foydalanish; - muhandislik-kommunikatsiya tarmoqlarining elektr ta'minoti, gaz ta'minoti, texnik va ichimlik suv ta'minoti uzluksizligini ta'minlash; - avto va temir yo'llardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish; - sifatli logistika xizmatlari.
5-pog'ona	Rivojlangan bozorlar	Quyidagi imkoniyatlar mavjud ichki raqobat rivojlangan bozor: - kreditlar va venchur moliyasidan foydalanish; - bozorda innovatsion ishlanmalarni kommertsiyalash; - iqtisodiyotda klasterlar rivojlangani; - yaxshi rivojlangan mehnat bozori; - ko'chmas mulk va tijorat binolari ijarasi rivojlangani; - valyuta va fond bozorining ishlashi.
6-pog'ona	Ilm-fanning davlat tomonidan moliyalashtirilishi	Ilmiy-texnik yutuqlarimizni erishilgan darajada saqlab turish va yanada oshirish maqsadida ilm-fan va fundamental tadqiqotlarni moliyalashtirish: - tadqiqotlar uchun grantlar ajratish; - ilmiy-tadqiqot institutlari va oliy ta'lim muassasalari ilmiy-texnik bazasini mustahkamlash maqsadida subsidiyalar ajratish; - fanlararo tadqiqotlar faol olib borish; - olimlar va tadqiqotchilar o'rtasida xalqaro tajriba almashinuvini rag'batlantirish.
7-pog'ona	Innovatsiya ishlanmalarining davlat tomonidan moliyalashtirilishi	Umumiy tovarlar, ish va xizmatlar hajmida innovatsion mahsulotlar ulushini oshirish uchun tajriba-konstruktorlik faoliyatini va innovatsion korxonalar ishlanmalari kommertsiyalashuvini moliyalashtirish: - innovatsion ishlanmalar va ularni ishlab chiqarishga tatbiq etishning davlat tomonidan moliyalashtirilishi; - kreditlarga garov sifatida kafolatlar berish; - strategik muhim loyihalarni amalga oshirish uchun soliq imtiyozlari berish; - innovatsion yangi mahsulotlar ishlab chiqarishning dastlabki bosqichlarida ularga talabni saqlab turish uchun davlat xaridini ta'minlash; - davlat venchur fondlarini tashkil etish hamda xususiy fondlar investitsiyalarini riskdan kafolatlash fondini tashkil qilish.
8-pog'ona	Innovatsion faollik	Qulay muhit shakllantirilishi va innovatsiyalarni faol moliyalashtirish natijasida: - O'zbekiston iqtisodiyotining innovatsion faolligi oshadi; - mehnat unumdorligi ko'tariladi; - milliy va xalqaro patentlar berish ko'payadi; - innovatsion faoliyat bilan shug'ullanadigan korxonalar safi kengayadi; - tadqiqotlar va ishlanmalar bilan band kishilar soni oshadi.
9-pog'ona	Siyosat natijasi	Shundan so'ng O'zbekistonda olib borilgan innovatsiya siyosat natijasini quyidagi ko'rsatkichlar orqali his etish mumkin: - berilgan patentlar soni; - venchurli investitsiyalar hajmi; - yuqori texnologik eksportning umumiy eksport hajmidagi ulushi; - xorijiy texnologiyalarga bog'liqlikning pastligi; - ekologiya, sog'liqni saqlash va aholi turmush darajasining yuqoriligi.
10-pog'ona	Iqtisodiy oqibatlar	Shu tariqa O'zbekiston xalqaro yuqori texnologiyalar bozorida etakchilardan biriga aylanadi va turli xalqaro reytinglarda mamlakat iqtisodiyoti bo'yicha yuqori o'rinlarga erishiladi.

doirasida rivojlanmasin, birinchi navbatda, qulay innovatsion muhit yaratib olgan. Xorijiy mamlakatlarning rivojlanish tajribasini o'rganish asosida innovatsiyani bugungi kunda farovonlik va raqobatbardoshlikning asosiy omili, innovatsiyalarni rivojlantirishni esa raqobat kurashidagi afzalliklarni qo'shimcha tarzda kuchaytiruvchi vosita sifatida tavsiflasak bo'ladi.

Rivojlangan mamlakatlar bu omillarni oldindan hisobga olib, o'z pozitsiyalarini xalqaro maydonda kuchaytirish yo'lida foydalanmoqda. Unutmaslik kerakki, innovatsion faollikni boshqalarga nisbatan oldinroq ishga tushirgan davlat doimo yutib chiqadi.

Takrorlash uchun savollar

1. Davlat innovatsion siyosatining mohiyati va uni amalga oshirishdan ko'zlangan asosiy vazifalarni tushuntirib bering?
2. Bugungi kunda mamlakatimizda innovatsion faoliyatni samarali tashkil etish borasida to'siq bo'layotgan asosiy muammolar nimalardan iborat?
3. Innovatsion rivojlanish va novatorlik g'oyalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi ning asosiy vazifalarini sanab bering?
4. Innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash borasida jahonning etakchi mamlakatlari tajribasi haqida gapirib bering?
5. Innovatsion muhit tushunchasini sharhlab bering?
6. Milliy innovatsion tizim nima?
7. Milliy iqtisodiyot darajasida innovatsion faoliyat samaradorligini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlarni sanab bering?
9. Mamlakatimizda innovatsion faoliyatning rivojlanganlik darajasi qanday? Uni yanada rivojlantirish uchun nima ishlar qilish lozim, deb o'ylaysiz?

XIV BOB. O‘ZBEKISTONDA AGRAR IQTISODIY SIYOSAT MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO‘NALISHLARI

14.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati.

14.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari.

14.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish.

14.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalalari.

14.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati

Mamlakatimizda 2017-2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasida belgilangan vazifalarni ijrosiga muvofiq agrar sektorni modernizatsiyalash va intensiv rivojlantirish, qishloq xo‘jaligini yanada isloh qilish va mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash borasida muayyan ishlar amalga oshirildi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 12 fevraldagi —Qishloq va suv xo‘jaligi davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish bo‘yicha tashkiliy chora-tadbirlar to‘g‘risidagi PF-5330-son Farmoniga muvofiq O‘zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo‘jaligi vazirligi negizida Qishloq xo‘jaligi vazirligi va Suv xo‘jaligi vazirligi tashkil etildi. Ushbu vazirlikni ikkiga ajratilishi qishloq xo‘jaligi, oziq-ovqat xavfsizligi va suv iste‘moli sohalarida haqiqiy holatni va rivojlanish istiqbollari chuqur tahlil qilish asosida ularni strategik rejalashtirish siyosati bo‘yicha ta’sirchan ishlarni yo‘lga qo‘yish, mazkur yo‘nalishlar bo‘yicha boshqaruv tizimini tubdan takomillashtirish imkoniyatini yaratadi.

O‘zbekiston Fermerlari kengashi O‘zbekiston Fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi sifatida qayta tashkil etildi.

Keyingi yillarda mamlakatimiz qishloq xo‘jaligini isloh qilish, xususan, sohada davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, bozor munosabatlarini keng joriy qilish, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini yetishtiruvchi, qayta ishlovchi va sotuvchi subyektlar o‘rtasidagi munosabatlarning huquqiy asosini mustahkamlash, sohaga investitsiyalarni jalb qilish, resurstejamkor texnologiyalarni joriy etish

hamda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarni zamonaviy texnikalar bilan ta’minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, qishloq xo‘jaligini rivojlantirish bo‘yicha uzoq muddatga mo‘ljallangan strategiyaning mavjud emasligi yer va suv resurslaridan samarali foydalanishga, sohaga investitsiyalarni keng jalb etishga, ishlab chiqaruvchilarning yuqori daromad olishiga va mahsulotlar raqobatbardoshligini oshirishga to‘sqinlik qilmoqda. Ishlab chiqarishni diversifikatsiya qilish, yer va suv munosabatlarini takomillashtirish, qulay agrobiznes muhitini va yuqori qo‘shilgan qiymat zanjirini yaratish, kooperatsiya munosabatlarini rivojlantirishni qo‘llab-quvvatlash, sohaga bozor mexanizmlarini, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, shuningdek, ilm-fan yutuqlaridan samarali foydalanish hamda kadrlar salohiyatini oshirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 23 oktabrdagi Farmoni bilan O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasini tasdiqlashishi qishloq xo‘jaligidagi islohotlarni yangi bosqichni boshlab berdi. Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlariga ko‘ra, 2019 yilda YaIM tarkibidagi qishloq, o‘rmon va baliq xo‘jaligining ulushi 28,1 foizni, jami ish bilan band bo‘lganlarning ulushi 26 foizni tashkil etadi (14.1-jadval).

14.1-jadval.

O‘zbekistonda qishloq xo‘jaligi mahsulotlari ichlab chiqirish hajmining o‘zgarishi (mlrd. so‘m)

	2000	2015	2016	2017	2018	2019
Qishloq xo‘jalik mahsulotlari (mlrd. so‘m)	1387,2	99604,6	115599,2	148199,3	187425,6	215672,6
Shu jumladan						
O‘simlikchilik	696,8	55429,2	61755,1	83303,4	98406,4	108240,1
chorvachilik	690,4	44175,4	53844,1	64895,9	89019,2	107432,5

Manba: Davlat statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida tayyorlandi.

2017-2019 yillarda yalpi ichki mahsulotdagi qishloq xo‘jaligi ulushining bosqichma-bosqich qisqarish tendentsiyasi saqlanib qoldi (2017 yildagi 34 foizdan 2019 yilda 28,1 foizgacha), bu tarmoqlar va xizmatlar sohasining rivojlanish salohiyatini yanada kengaytirish bilan bog‘liq. Shu bilan birga, yalpi ichki

mahsulotdagi qishloq xo'jaligi ulushining pasayishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'rtacha yillik o'rtacha o'sish sur'atlari fonida yuz berdi, bu 1,3 foizni tashkil etdi va tarkibiy islohotlar hamda qishloq xo'jaligini modernizatsiya qilish va intensiv rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirish hisobiga erishildi. Shunday qilib, 2019 yilda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'sish sur'ati 2018 yilning mos davriga nisbatan 102,5 foizni tashkil etdi.

Umuman olganda, 2017-2019 yillar uchun qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti 1,5 baravarga, aholi jon boshiga 1,4 baravarga o'sdi (2019 yil narxlarida). Shu bilan birga, o'simliklarni yetishtirish 1,3 barobar, chorvachilik mahsulotlari yetishtirish 1,7 baravar oshdi.

Qishloq xo'jaligida yalpi mahsulot tarkibi. 2017-2019 yillarda qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarmoq tarkibi o'zgargan: qishloq xo'jaligi mahsulotlarining umumiy hajmidagi o'simlik mahsulotlarining ulushi 2017 yilda 56,2 ga nisbatan 2019 yilda 50,2 foizni tashkil etdi, chorvachilik ulushi, aksincha, 43,8 dan 49,8 foizgacha o'sdi.

Agrotexnologik jarayonlarni takomillashtirish va urug'larning sifatini oshirish asosida o'simlik yetishtirishning asosiy turlari bo'yicha hosildorlikni oshirish ta'minlandi. Kartoshka va sabzavotlar kabi oziq-ovqat ekinlari hosildorligi 1,2 baravarga, meva va rezavor ekinlar 1,9 martaga oshdi.

2017-2019 yillarda respublikada yetishtiriladigan oziq-ovqat ekinlari ishlab chiqarish hajmlarini yanada oshirish va turlarini kengaytirish bo'yicha tizimli chora-tadbirlarni amalga oshirish natijasida g'alla yetishtirish hajmi 7 288,5 ming tonnadan 7 187,4 ming tonnagacha kamaydi, kartoshka ishlab chiqarish ko'paydi 2 793,7 ming tonnadan 2 950,9 ming tonnagacha, 2019 yilda sabzavot yetishtirish hajmi 9 945,5 ming tonnani tashkil etdi (o'sish sur'ati, 2018 yilga nisbatan 101,9%). 2017-2018 yillarda Susan ishlab chiqarish 6,012 ming tonnadan 9,578 ming tonnaga, meva va rezavorlar 2 614,9 ming tonnadan 2 706,2 ming tonnaga o'sdi

Chorvachilik sanoatining salohiyatini yanada oshirish bo'yicha chora-tadbirlarning izchil amalga oshirilishi ichki iste'mol bozorining go'sht va sut

mahsulotlari bilan to'yinganligiga hissa qo'shdi. Qoramollar soni 2017 yilda 12 414,7 ming boshdan 2019 yilda 12 968,3 ming boshga, qo'y va echki - 20 680,5 ming boshdan 21 986,0 ming boshga, qushlar - 71 343,4 ming boshdan 93 132,3 ming boshgacha (ya'ni 1,3 marta). Shu tufayli tirik vaznda go'sht ishlab chiqarish hajmi shu davrda 2017 yildagi 2281,1 ming tonnadan 2019 yilda 2465,0 ming tonnaga, sut - 10 083,2 ming tonnadan 10710,8 ming tonnagacha o'sdi. tonna, tuxum - 6605,5 mln. 7757,4 million donagacha.

Qishloq xo'jaligida xo'jalik yritish shakllari. 2020 yil 1 yanvar holatiga ko'ra O'zbekistonda 5 million birlik dehqon (shaxsiy yordamchi) xo'jaliklari va qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanadigan 27,6 ming birlik tashkilotlar mavjud. Shu bilan birga, fermer xo'jaliklari soni 2017 yilda 75 ming donadan 2019 yilda 92,6 ming donaga etdi, shundan 40 ming fermer xo'jaliklari paxta xomashyosi va g'alla ekinlari yetishtirishga ixtisoslashgan, 31 ming fermer xo'jaligi bog'dorchilik va uzumchilik bilan shug'ullanadi, 14,8 ming fermer xo'jaligi - chorvachilik, 5 ming fermer xo'jaligi - sabzavotchilik va polizchilik, 1,8 ming fermer xo'jaligi - boshqa sohalarda.

Qishloq xo'jaligining yalpi mahsuloti ishlab chiqarishda dehqon xo'jaliklari ustun mavqeni saqlab qoldi, ularning ulushi 2017 yildagi 68,4 foizdan 2019 yilda 70,1 foizga yoki 1,7 foiz punktga o'sdi. Sanoatning yalpi mahsulotidagi qishloq xo'jaligi korxonalarining ulushi 2017 yildagi 2,3% dan 2019 yilda 3% gacha o'sdi, shundan 26,9% fermer xo'jaliklariga, 3,0% - qishloq xo'jaligi faoliyati bilan shug'ullanadigan tashkilotlarga to'g'ri keladi.

So'nggi ikki yil ichida ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari soni 45 foizga o'sib, 75 mingtaga yetdi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish bilan bir qatorda uni chuqur qayta ishlash va qishloq aholisiga xizmat ko'rsatish bilan shug'ullanadigan ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklari sonini yanada ko'paytirish ko'zda tutilgan bo'lib, bu yuz minglab yangi ish o'rinlarini, shu jumladan, chekka qishloqlarda ham yaratishga imkon beradi.

Qishloq xo'jaligida klasterlashtirish. O'zbekiston qishloq xo'jaligida qishloq xo'jaligi xom ashyosini qayta ishlashni va tayyor mahsulotni bozorga yetkazib

berishni ta'minlaydigan klasterli ishlab chiqarish usuli allaqachon joriy qilingan. Ekinlarning ayrim turlari uchun klasterlarga ajratilgan qishloq xo'jaligi erlarining maydoni paxta va to'qimachilik sanoatida 67%, chorvachilikda - 8%, bog'dorchilikda - 7,5%.

Paxta va to'qimachilik klasterlari soni 2018 yildagi 15 tadan 2019 yilda 73 taga etdi. 2019 yilda paxta hosilining 73% paxtato'qimachilik klasterlari ulushiga to'g'ri keldi va klasterlardagi paxta hosildorligi 4,1 s/ga yoki klasterlar tashqarisidagi dalalarga qaraganda 20-30% ga yuqori bo'ldi. Bu xuddi shu ekin maydonlari bilan 2019 yilda paxta xomashyosi yig'imining 428 ming tonnaga ko'payishini ta'minlashga imkon berdi.

Paxtachilikda erishilgan klaster tizimining muvaffaqiyati ushbu usulni bog'dorchilik sohasida ham kengaytirishga imkon beradi, bu yerda klaster tizimi ham joriy etilmoqda, bu hosilni oshirishi va sabzavot va mevalarni eksport qilish hajmini oshirishi kerak. Ushbu sohada tegishli ichki tarmoq kooperatsiyasining yo'qligi, bu muammoni hal qilish uchun mamlakatda 31 ta agrologik markaz tashkil etilganiga qaramay, O'zbekistonda yiliga ishlab chiqarilayotgan 21 million tonna meva-sabzavotning atigi 1,5 million tonnasi eksport qilinishiga olib keladi. mahsulotlarni saralash, qadoqlash, qayta ishlash va eksport qilish. Biroq, aylanma mablag'larning yetishmasligi va ta'minotdagi uzilishlar ularning aksariyatini faqat mavsum davomida ishlashga majbur qiladi, shuning uchun ularning quvvati atigi 10-15 foizga ko'tariladi.

Meva-sabzavot sanoatini rivojlantirishdagi muammolarni hal qilish uchun 2019 yil 14 martdagi farmon bilan Jizzax, Samarqand, Toshkent va Farg'ona viloyatlarining 8 ta tumanida meva-sabzavot yetishtirishga ixtisoslashgan 41 ta qishloq xo'jaligi birlashmalari tashkil etildi. Shuningdek, Farg'ona, Andijon va Namangan viloyatlarining 22 ta tumanida kam ta'minlangan oilalarni ish bilan ta'minlashni ta'minlash uchun 2020 yilda 31 ta, 2021 yilda esa respublikada 100 ta qishloq xo'jaligi birlashmalarini xalqaro moliya institutlarining mablag'larini jalb qilgan holda tashkil etish rejalashtirilgan.

Qishloq xo'jaligida eksport potentsiyalini oshirish. So'nggi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksport salohiyatini ro'yobga chiqarish bo'yicha tub choralar ko'rilmogda.

—O'zagroeksportbankll aksiyadorlik tijorat banki tashkil etildi, uning muassislari tarkibiga quyidagilar kirdi: O'zbekiston tiklanish va taraqqiyot jamg'armasi - 75%; "O'zbekinvest" NKEIS - 10%; —O'zbekozikovkatholdingll XK - 5%; —O'zagrosug'urtal AJ - 5%; —Kafolat SKll OAJ - 5%. Ushbu bankning asosiy vazifalari qatoriga agrosanoat, birinchi navbatda meva-sabzavot, mahsulotlar ishlab chiqarish va eksport qilishni rivojlantirish bo'yicha investitsiya loyihalarini, shuningdek agrosanoat sohasidagi tashkilotlar va uning infratuzilmasi uchun kompleks kredit va hisob-kitob xizmatlarini moliyalashtirish kiradi.

- —O'zagroeksportll ning meva-sabzavot mahsulotlarini chet elga yetkazib berish bo'yicha monopoliyasi bekor qilindi va tadbirkorlik subyektlariga yangi meva-sabzavot, uzum va poliz mahsulotlarini 100 foiz avans to'lovi asosida to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar asosida eksport qilishga ruxsat berildi.

- 2017 yil 1 avgustdan boshlab eksport qiluvchi xo'jalik yurituvchi subyektlar uchun tovarlarni (ishlarni, xizmatlarni) eksport qilishdan tushadigan valyuta tushumining 25 foizini majburiy sotish bo'yicha talab bekor qilindi.

- Hindiston, Tojikiston, AQSh, Rossiya Federatsiyasi, Latviya va boshqalarda O'zbekistonning davlat savdo uylari tarmog'i kengaytirildi.

- Paxta va g'alla sotib olishga o'xshash meva-sabzavot mahsulotlarini ishlab chiqarish va sotib olishni moliyalashtirish tizimi joriy etilmoqda.

Amalga oshirilgan chora-tadbirlar tufayli, COVID-19 pandemiyasiga qaramay, o'zbek meva-sabzavotlari eksportida o'sish kuzatilmoqda. Shunday qilib, EastFruit ma'lumotlariga ko'ra, 2020 yilning dastlabki to'rt oyida o'zbek sabzavot va mevalarini Rossiya bozoriga yetkazib berish 2019 yilning shu davriga nisbatan 42 foizga o'sdi va 25,6 million dollarga yetdi, bu meva-sabzavot eksporti bo'yicha yangi rekord bo'ldi. Shuni ta'kidlash kerakki, "to'g'ridan-to'g'ri yetkazib berish" ko'paygan, odatda O'zbekistondan kelgan sabzavot va mevalarning bir qismi Rossiyaga uchinchi mamlakatlar mahsulotlari niqobi ostida boshqa mamlakatlar

orqali tranzit bilan kirib kelgan va hatto Rossiya import statistikasida ham har doim ham o'z aksini topmagan (masalan, gilosning importi O'zbekiston).

2020 yil yanvar-mart oylarida Rossiyaga karam yetkazib berish bo'yicha O'zbekiston ikkinchi, Xitoydan keyin ikkinchi, limon yetkazib berish bo'yicha Turkiya, Marokash va Misrdan keyin to'rtinchi o'rinni egalladi. Yangi gulkaram va brokkoli eksporti 2,3 baravarga o'sdi - 75 foizga, o'zbek o'rikklarining Rossiya bozoriga eksporti o'sdi. O'zbek quritilgan o'rikklari sezilarli darajada oshdi - 5 baravar. Bu O'zbekistonga ushbu quritilgan mevalarni Rossiyaga yetkazib beruvchilar reytingida Turkiyadan keyin ikkinchi o'rinni egallashga imkon berdi, bu esa Yevropa Ittifoqi, Tojikiston, Armaniston va Xitoy yetkazib beruvchilarini chetlab o'tdi. Rossiyada o'zbek muzlatilgan mevalarining eksporti 3 baravar, yangi sabzi eksporti esa 3,5 baravar o'sdi.

Bugungi kunda respublikada ishlab chiqarilgan 80 dan ortiq turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari dunyoning 66 mamlakatiga eksport qilinmoqda. Shu bilan birga, so'nggi yillarda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini eksport qilish tarkibida tub o'zgarishlar yuz berdi. Agar 2010 yilda paxta tolasining ulushi eksportning 11,3 foizini tashkil etgan bo'lsa, 2018 yilga kelib bu ko'rsatkich 1,6 foizgacha kamaydi.

Oxirgi yillardagi asosiy yutuqlar. O'zbekiston oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda sezilarli yutuqlarga erishdi. Buning asosiy sabablaridan biri hosildorlik va qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sezilarli darajada oshirishdir. Bu yaxshilanishlar qishloq xo'jaligi sohasidagi islohotlar natijasida paxtani monokulturadan ko'p tarmoqli ishlab chiqarishga va qishloq infratuzilmasini takomillashtirishga yo'naltirilgan.

So'nggi yillarda bu yo'nalishda ekilgan maydonlar sezilarli darajada kengaytirildi va ichki bozorni sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash va oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish orqali mamlakat eksport salohiyatini oshirish bo'yicha zarur choralar ko'rildi. Shuningdek, hududlarni bog'dorchilikka ixtisoslashtirish, bog'dorchilik klasterlari va kooperativlarida mahsulot ishlab chiqaruvchilarni birlashtirish bo'yicha amaliy choralar ko'rildi.

Natijada, pandemiya inqirozining hozirgi og'ir sharoitida ham, butun dunyo davlatlari karantin cheklovlari sababli oziq-ovqat tanqisligidan qochish xavotirida bo'lgan paytda ham, O'zbekiston o'z agro oziq-ovqat sektorini muvaffaqiyatli safarbar qila oldi, aholini oziq-ovqat bilan uzluksiz ta'minlashga erishdi va bundan tashqari, oziq-ovqat bozorlarida eksport salohiyatini mustahkamladi.

Davlatning rolini pasaytirish va xususiy investorlar uchun sektorning investitsiya jozibadorligini oshirish O'zbekiston qishloq xo'jaligini rivojlantirishning boshqa strategik ustuvor yo'nalishlariga aylandi. Shu nuqtai nazardan, ichki bozorda narxlar barqarorligini ta'minlashga mo'ljallangan donli ekinlarga aralashuvlarni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan hajmlardan tashqari, davlat xaridlaridan butunlay voz kechish muhim edi. Mamlakatning oziq-ovqat xavfsizligiga tahdid tug'ilganda oziqovqat zaxiralarini yaratish va makroiqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashning muhim yo'nalishlaridan biri oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishda katta zaxiraga ega bo'lgan uy xo'jaliklarining uy-joy uchastkalarining imkoniyatlarini amalga oshirish edi. Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi va uning hududiy organlari tashkil etildi, mahalla fuqarolari yig'ilganda, uy-joy uchastkalarini rivojlantirish bo'yicha yangi maxsus o'rinbosar lavozimi joriy etildi. O'zbekiston fermerlari, dehqon xo'jaliklari va uy-joy mulkdorlari kengashi va uning hududiy bo'linmalari tashkil etildi.

2017 yildan boshlab g'alladan bo'shagan qariyb 1 million gektar maydonga sabzavot, kartoshka, poliz va dukkakli ekinlar ekilmoqda va qariyb 5 million tonnadan ortiq mahsulot yetishtirilishi yo'lga qo'yildi. Ispaniya, Polsha, Niderlandiya, Gretsiya, Rossiya, Xitoy, Janubiy Koreya, Turkiya, Vetnam va Indoneziya davlatlarining ilg'or tajribasidan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shuningdek, mamlakatimizda birinchi marta shafran kabi noan'anaviy ekin ekish yo'lga qo'yildi, soya ekish kengaydi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 132 ming tonnasi qayta ishlanib, 100 million dollarlik tayyor mahsulot, 856 million dollarlik 724 ming tonna ho'l meva eksport qilindi

Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish dasturlari doirasida baliq, asal yetishtiriladigan, parranda, echki, qoramol boqiladigan ko'plab xo'jaliklar faoliyati yo'lga qo'yildi. Zotdor qora bayir otlarini ko'paytirish va ot sportini rivojlantirish maqsadida Qashqadaryoda yangi yilqichilik kompleksi tashkil etildi. Toshkent viloyatida va boshqa hududlarda ham bunday majmualar barpo qilinmoqda.

Pillachilikda yuqori hosil olishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan, ammo deyarli yo'qolib borayotgan an'analar qayta tiklanmoqda. Qimmatbaho hom ashyo bo'lgan ipak yetishtirishning mutloqo yangi tizimi yo'lga qo'yildi. O'tgan yil mamlakatimizda birinchi marta pilladan yiliga ikki marta hosil olish tajribasi sinovdan o'tkazildi va ijobiy natija berdi. Har bir viloyatda pilla xom ashyosini qayta ishlab, tayyor mahsulot olish maqsadida to'g'ridan-to'g'ri chet el investitsiyalari jalb qilindi va ipakni qayta ishlashga ixtisoslashgan 10 ta korxonalar ishga tushirildi.

Baliqchilik sohasini tiklash uchun «O'zbekbaliqsanoat» uyushmasi tashkil etildi. Uning tizimiga 3 ming 600 ta baliqchilik xo'jaligi kiritildi. 580 ming gektar tabiiy va 28 ming gektar sun'iy ko'llarda 100 ming tonnadan ortiq baliq yetishtirildi. Asalarichilik sohasini rivojlantirish maqsadida O'zbekiston asalarichilar uyushmasi tashkil etilib, unga asal yetishtiriladigan 14 mingdan ortiq tadbirkor a'zo bo'ldi. Suv tejaydigan texnologiyalarni joriy etishga qaratilgan tadbirlar qo'llab-quvvatlanib, ularning tashabbuskori bo'lgan xo'jalik va tashkilotlarga qo'shimcha imtiyoz va preferentsiyalar berildi. Natijada, bugungi kunda qariyb 240 ming gektar maydonda ana shunday texnologiyalar, jumladan, 28 ming gektar erda tomchilatib sug'orish texnologiyasi joriy qilindi.

2013 — 2017 yillar davrida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish Davlat dasturiga muvofiq 5443 kilometr kollektordrenaj shoxobchalari, 751 ta tik drenaj quduqlarini qurish va rekonstruktsiya qilish, 72,2 ming kilometr kollektor-drenaj tarmoqlarini, 2907 ta tik drenaj quduqlari, 75 ta meliorativ nasos stantsiyalari va boshqalarni ta'mirlash hamda qayta tiklandi, 1745 kilometrdan ko'proq irrigatsiya tizimlari, 388 kilometr novli sug'orish shoxobchalari, 135 ta gidrotexnika inshootlari, umumiy hajmi

sekundiga 49,6 kub metr suv chiqaradigan nasos stantsiyalari qurilishi va ularni rekonstruktsiya qilindi.

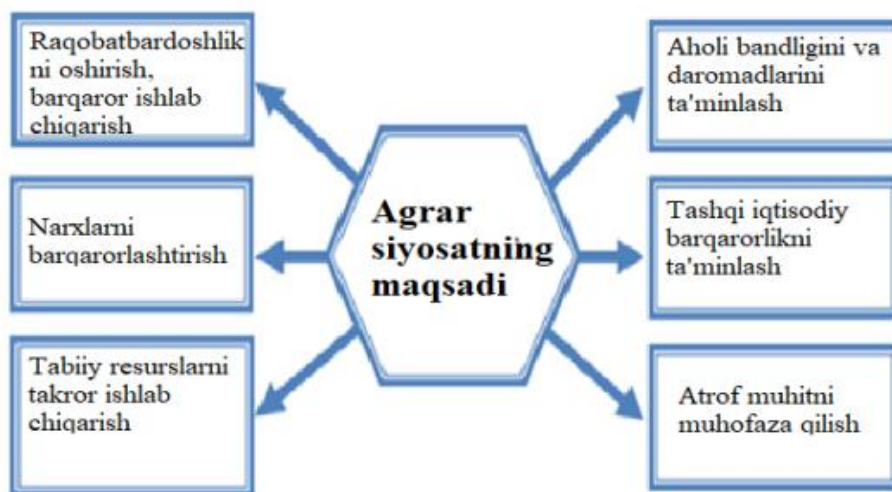
Natijada, kuchli va o'rtacha sho'rlangan maydonlar 149,4 ming gektarga kamaydi, sizot suvlar sathi yer yuzasiga yaqin (2 metrgacha) joylashgan maydonlar 302,9 ming gektarga qisqardi, 897 ming gektardan ko'proq maydonning meliorativ holatini saqlash chora-tadbirlari amalga oshirildi, sug'oriladigan 1,3 million gektardan ko'proq yerlarning suv ta'minoti yaxshilandi.

14.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari

Agrar siyosat o'zida qishloq aholisining moddiy, ijtimoiy, huquqiy va iqtisodiy shartsharoitlarini shakllantiradigan davlat faoliyatini qamrab oladi. Agrar bozor, investitsiya, kredit, moliya, ilmiy texnikaviy va texnologik faoliyat, soliqlar va soliqqa tortish, ijtimoiy muhit, maqsadli va tarkibiy qayta shakllanish agrar siyosatning asosiy sohalaridir. Agrar siyosatning umumiy maqsadi muayyan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, hududiy, tarmoq, ekologik maqsadlar bilan tavsiflanadi. Davlat rivojlanishi bosqichlari va tabiiy-tarixiy sharoitlarga bog'liq ravishda aniq maqsadlar o'zaro nisbati o'zgaradi (14.1-rasm).

Davlat agrar siyosatining asosiy maqsadlari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi mahsulotlari va tovar ishlab chiqaruvchilar raqobatbardoshligini oshirish, oziq-ovqat mahsulotlari sifatini ta'minlash;
- qishloq hududlari barqaror rivojlanishini, qishloq aholisi bandligini ta'minlash, ularning turmush darajasini, shuningdek qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning ish haqini oshirish;
- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi ehtiyojlari uchun qo'llaniluvchi tabiiy resurslarni takror ishlab chiqarish va asrabavaylash;
- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari daromadliligi oshishini va shu bozorlar infratuzilmasi rivojlanishini ta'minlovchi xomashyo, qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari samarali faoliyat yurituvchi bozorlarini shakllantirish;
- qishloq xo'jaligi sohasida investitsiyalar hajmini oshirish va qulay investitsion muhitni yaratish;

14.1-rasm. Agrar siyosatning maqsadi

Agrar siyosat negizida agrar qonunchilik va agrar tarkib shakllanadi. Agrar qonunchilik - qishloq xo‘jaligida va qishloq aholisi hayoti bilan bog‘liq holda amalga oshayotgan jarayonlarga ta’sir o‘tkazuvchi huquqiy me‘yorlardir. Yerga egalik munosabatlari, kredit va soliqqa tortish, mehnat munosabatlari, mulkiy munosabatlar, qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, taqsimlash, ayirboshlash va iste‘moli yuzasidan vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar, ijtimoiy ta‘minot va boshqalar agrar qonunchilikning muhim sohalariga kiradi: Agrar tarkib - agrar qonunchilikka asoslangan, qishloq xo‘jaligi rivojlanishi, aholining yashash va ishlash sharoiti xususiyatlari hisobga olingan, ishlab chiqarish omillariga bog‘liq agrar sohaning iqtisodiy, texnik va ijtimoiy unsurlari yig‘indisidir. U mutloq va nisbiy ko‘rsatkichlarda ifodalanadi. Agrar siyosatning negizida agrar bozor yotadi. Agrar bozor agrar siyosatni ham ishlab chiqaruvchi, ham iste‘molchi manfaatlariga mos amalga oshirilishiga yordam qiladi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi – agrar sohadagi jarayon va qarashlarni aks ettiribgina qolmasdan, balki kishilarning shu sohadagi qarashlari, jarayonlari va qonunlari tizimidagi faoliyatini ochib berishdir. Uning vazifalariga quyidagilar kiradi.

- mamlakat aholisini iqtisodiy asoslangan baholardagi sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash;

- qishloq xo‘jaligining umumiy daromad yaratish sohasidagi ishtirokini ta‘minlash, agrar sektorni rivojlantirish;

-agrar tashqi savdo siyosatini olib borish, qishloq xo'jaligi infratuzilmasini yaratish

-atrof-muhitni muhofaza qilish muammolarini hal qilish (14.2- rasm).

14.2-rasm. Agrar siyosatning vazifalari

Agrar siyosatning tamoyillarini ko'rib chiqib uning muhim oziq-ovqat, qishloq xo'jaligi, agrosanoat va tashqi savdo jihatlariga, shuningdek uni tavsiflovchi ko'rsatkichlariga e'tiborni qaratish lozim: Oziq-ovqat jihati tamoyillar tahlilining muqaddimasi bo'lib, agrar siyosat maqsadi-oziqovqat xavfsizligining miqdoriy ifodasi sifatida xizmat qiladi. Shu bilan bir qatorda ichki bozorda oziq-ovqat mahsulotlariga talabning fiziologik va to'lovga qodir chegaralarini aniqlaydi, shuning uchun iste'molning fiziologik me'yorlari, iste'molning mavjud tarkibi, mamlakatni shu jumladan ichki ishlab chiqarish hisobiga oziqovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi ko'rsatkichlari bilan tavsiflanadi. Qishloq xo'jaligi jihati oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarishning haqiqiy holatini tavsiflaydi, oziq-ovqat mahsulotlarini olishda agrar salohiyatni aniqlaydi. U qishloq xo'jaligi samaradorligi ko'rsatkichlarini o'z ichiga oladi: (yer hosildorligi, mehnat unumdorligi, chorva mollari mahsuldorligi, ozuqa qoplanganligi, ishlab chiqarish samaradorligi, mehnatga haq, qishloq xo'jaligiga dotatsiyalar, fond qaytimi va boshqa omillar). Agrosanoat jihati, bir tomondan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasi tahlilini amalga oshirish, ikkinchi tomondan marketing sohasi samaradorligini baholashga imkon beradi. Baholash uchun muhim ko'rsatkichlar-

sarf-xarajtalarning yiriklashtirilgan tarkibi, turli maqsadlarda mahsulotni ishlatish. Tashqi savdo jihatida jahon va ichki qishloq xo'jaligi bozorlari o'zaro bog'liqligini aks ettiradi. U turli mahsulotlar bo'yicha importga qaramlik, qishloq xo'jaligi va tayyor mahsulotni chetga chiqarish va olib kirish balansi, qishloq xo'jaligini erkinlashtirishdan kutilayotgan zararni baholash va boshqalar. Mamlakatimiz mustaqillikka erishganidan keyingi dastlabki masala iqtisodiyotni tezroq barqarorlashtirish va shu jihatdan qishloq xo'jaligini rivojlantirish va samaradorligini oshirish, mamlakat aholisini qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabini to'laroq qondirish, mamlakatni oziq-ovqat bilan to'la ta'minlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlashga ixtisoslashgan sanoat korxonalarini yetarli xomashyoga bo'lgan ehtiyojini to'laqonli qondirish, agrar resurslar salohiyatidan maqsadli foydalanishga erishish orqali davlatimizning iqtisodiy qudratini yanada o'stirish, mamlakat aholisini yashash farovonligini yaxshilash eng muhim masalalardan hisoblangan edi.

Agrar Agrosanoat integratsiyalashuv jarayonining hozirgi bosqichi avvalgi holatdan tubdan farq qiladi. Birinchidan, u iqtisodiyotni isloh qilish, uni bozor boshqaruv tamoyillariga o'tkazish bilan bog'liq.

Zamonaviy agrar iqtisodiyot mamlakatimiz iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutadi. Uning rivojlanish holati doimiy e'tiborga molikdir. Mustaqillikning dastlabki yillarida O'zbekiston qishloq xo'jaligining iqtisodiy inqirozga yuz tutganligining bir qator sabablari mavjud edi:

birinchidan, ko'p yillar davomida yerga nisbatan davlat mulki munosabatlari hukmronlik qilgani va kishilarda sotsializmga xos fikrlashning hukmronlik qilishi iqtisodiy islohotlarni amalga oshishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi;

ikkinchidan, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishiga fan-texnika yutuqlarini qo'llash va uni amalga oshirishning qiyinlashib qolganligi;

uchinchidan, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida keragidan ortiqcha mehnat resurslarining yig'ilib qolganligi, ularni bo'shatish va boshqa ish bilan ta'minlash hukumat oldiga yana bir ulkan muammoni qo'yganligi;

to'rtinchidan, qishloq xo'jaligi texnikalarining eskiligi va tarmoqda mexanizatsiyalashtirish darajasining pasayib ketganligi, yangi texnika sotib olish va ishlab chiqarishga jalb qilish qimmatligi va ishlab chiqaruvchilarda buning uchun kerakli mablag'ning yo'qligi;

beshinchidan, qishloq xo'jaligi korxonalarini rivojlantirish uchun kerakli miqdordagi ssuda va kreditlarning yetishmasligi yoki ularni olishning haddan tashqari qiyinligi.

Agrar siyosatning asosiy vazifasi bu kabi muammolarga imkon qadar tezroq barham berish va iqtisodiy islohotlarning samarali amalga oshirilishiga erishishdir. Shu maqsadda keyingi yillarda mamlakat agrar tarmog'ini rivojlantirish uchun bir qator tadbirlar amalga oshirildi. Ular ichida eng muhimlaridan biri mamlakat agrar siyosatining huquqiy asoslari yaratildi.

O'zbekiston agrar siyosatining huquqiy asoslarini quyidagilar tashkil etadi:

- O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi;
- Yer Kodeksi; - Mehnat Kodeksi;
- Fermer xo'jaligi to'g'risidagi qonun;
- Dehqon xo'jaligi to'g'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jalik kooperativlari (shirkat xo'jaligi) to'g'risidagi qonun;
- Qishloq xo'jaligini rivojlantirish, undagi ishlab chiqarish, moliya, soliq, kredit va boshqa munosabatlarni takomillashtirish borasidagi qonunlar, farmonlar, qarorlar, me'yoriy hujjatlar va boshqa qonunosti hujjatlari.

Respublikamiz agrar sohasida olib borilayotgan institutsional o'zgarishlar natijasida bozor institutlarini shakllantirishga erishildi. Biroq, rivojlangan mamlakatlar tajribasining ko'rsatishicha agrar sohada muhim institutsional o'zgarishlarni amalga oshirish murakkab va davomli jarayondir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida institutsional o'zgarishlarni amalga oshirishda, avvalambor, amaliy tajribaning yetishmasligi natijasida qator muammolar, kamchiliklar hamda nomutanosibliklar mavjud bo'lib, ular bevosita chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishni va nazariy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishni taqozo qiladi. Shu bois institutsional muhitni faollashtirish, faoliyat ko'rsatayotgan

iqtisodiyotning rivojlanish qonuniyatlarini bilish, uni modernizatsiya qilish mexanizmlarini tanlash va xavf-xatarning oldini olishning samarali vositasi zarur. Rasmiy qoidalar bir kechadayoq siyosiy qarorlar yordamida o'zgartirilishi mumkin bo'lgani holda, norasmiy me'yorlar juda sekin o'zgaradi. Norasmiy qoidalar asrlar davomida qaror topgan urf-odatlar, hatti-harakatlar me'yorlari, milliy mentalitetdan tashkil topgan. Ular vaqti kelib ushbu jamiyat uchun majburiy bo'lgan rasmiy qoidalar darajasiga ko'tarilishi yoki ularni qaror topishiga ta'sir ko'rsatgan shart-sharoitlarning o'zgarishi natijasida yo'q bo'lib ketishi mumkin. Masalan, O'zbekiston qishloq xo'jaligida tarixan mayda oilaviy ishlab chiqarish keng tarqalgan va bu ko'nikma hosil etgan shaxsiy tomorqa xo'jaliklarining dehqon xo'jaliklariga aylantirilishi.

14.2-jadval.

Qishloqda agrar va iqtisodiy munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari

Qishloqda agrar munosabatlarni isloh qilishning huquqiy asoslari		
Bevosita talluqli qonunlar	Asosiy qonunlar	Bilvosita talluqli qonunlar
Yer kodeksi	O'zbekiston Respublikasi davlat mustaqilligi asoslari to'g'risida	Davlat tassarufidan chiqarish va xususiylashtirish to'g'risida
Yer to'g'risida Qishloq xo'jaligi kooperativi (shirkat xo'jaligi) to'g'risida		Ijara to'g'risida
Fermer xo'jaligi to'g'risida	O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi	Tadbirkorlik erkinliklari va kafolatlari to'g'risida
Dehqon xo'jaligi to'g'risida		Yer solig'i to'g'risida
		Soliq kodeksi
		Fuqarolik kodeksi
Naslchilik to'g'risida		Aholini ish bilan ta'minlash va bandlik to'g'risida
Suv va suvdan foydalanish to'g'risida	Banklar va bank faoliyati to'g'risida	
Sanatsiya to'g'risida	Mulkchilik to'g'risida	Tashqi iqtisodiy faoliyat to'g'risida
		Bankrotlik to'g'risida
		Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida

Qonun rasmiy qoidalar sifatida astasekin urf-odat va an'analardan vujudga keladi. Bunga teskari jarayon qonunlar urf-odat va an'analarga ta'sir ko'rsatgan

chogʻda yuz berishi mumkinki, buni koʻproq iqtisodiyot sohasida kuzatish mumkin. Ammo yangi qonunlarning bunday taʼsiri jamiyatda ularga ehtiyoj etilgan boʻlishini yoki ularni ijtimoiy ongga singdirish boʻyicha maqsadga yoʻnaltirilgan mafkuraviy ishlarning olib borilishini taqozo etadi (14.2-jadval).

Agrosanoat integratsiyasi butun qishloq xoʻjaligi ishlab chiqaruvchilari va qiymat tizimidagi ishtirokchilarning iqtisodiy manfaatlarini birlashtirish imkonini beradi. Shuningdek, agrosanoat kompleksini boshqarishni mexanizmini agrosanoat majmui shakllantirish va hududiy va tarmoq xususiyatlariga nisbatan —oʻsish polosini joylashtirish kabi tushunchalar asosida tashkil etishga imkon beradi.

Eng umumiy tavsifda qiymat zanjiri xarajat manbalarini va differentsiatsiya manbalarini tushunish uchun moʻljallangan strategik ahamiyatga ega faoliyatlar orqali xom-ashyolardan final isteʼmolchilarga tasniflash usuli hisoblanadi. Zanjirning har bir bosqichi oʻzining maqbul miqyosiga ega, shuning uchun turli tashkilotlarda, kompaniyalarda, firmalarda yoki yirik sanoat korporatsiyasining boʻlinmalarida qoʻshimcha qiymat mavjud. Mamlakatning raqobatbardosh afzalliklaridan biri qishloq joylarining tabiiy, demografik, iqtisodiy, tarixiy va madaniy salohiyati boʻlib, ulardan oqilona va samarali foydalanish koʻp tarmoqli barqaror rivojlanishni, toʻliq ish bilan taʼminlanishni, qishloq aholisining turmush darajasini va sifatini taʼminlaydi. Qishloq joylarining strategik ijtimoiy-iqtisodiy oʻzgarishlarni amalga oshirishdagi rolini kuchaytirish qishloq rivojlanishining kompleks yondashuvidan jamiyatning ijtimoiy-hududiy kichik tizimi sifatida foydalanishni talab qiladi, u ishlab chiqarish, demografik, ijtimoiy-madaniy, ekologik, rekreatsion kabi bir qator muhim milliy iqtisodiy funktsiyalarni amalga oshiradi. Qishloq joylarini barqaror rivojlantirishning muhim shartlaridan biri qishloq aholisi uchun mavjud bilim va maʼlumotlarning darajasini oshirishdan iborat

Agrosanoat majmuasida muhim oʻrinni qishloq xoʻjaligi mahsulotlarini tayyorlash, qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni isteʼmolchilarga yetkazib berish bilan shugʻullanuvchi tarmoqlar egallaydi. Oʻzbekistonda yetishtirilgan meva-sabzavot mahsulotlari iqlim sharoitining juda qulayligi tufayli jahon qishloq

xo'jaligi mahsulotlari bozorida yuqori darajada raqobatlasha oladi. Aynan agrar sektorda eksportga mo'ljallangan mahsulot ishlab chiqarishni yo'lga qo'yish va uni qayta ishlaydigan sanoatni yetakchi o'ringa ko'tarish qishloq xo'jaligida barqaror iqtisodiy o'sishni ta'minlaydi.

Mamlakat raqobatbardoshligini oshirishni global tizimga integratsiyalashgan hamda optimal loyihalashtirilgan milliy logistik xizmatlar majmui taqdim etadi. Bunda ichki va tashqi logistika xizmatlarining qay darajada rivojlanganligi katta o'rin egallaydi. Aynan jahon bozoriga eksport qilinayotgan mahsulotlarni tashish jarayonida uning sifati o'zgarmasligi, tovar yetkazib berish umumiy zanjiridagi xarajatlarni monitoring qilib borish va bozordagi holatni nazorat qilish uchun agrosanoatda logistik funktsiyalariga birinchi navbatda e'tiborni qaratishi lozim.

Logistik tizimlarda zamonaviy axborot kommunikatsion texnologiyalardan keng foydalanish logistik masalalarni hal etishning samarali axborot va instrumental-operatsion ta'minotini yaratish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga asos bo'ladi. Birinchi navbatda, bunday ta'minot logistikada qaror qabul qilishni qo'llab-quvvatlash tizimlari uchun ayniqsa zarurdir. Meva-sabzavotlarni ishlab chiqarish va ularni saqlashga qaratilgan hajmining oshishi, mazkur mahsulotlarni saqlash uchun maxsus sovitgichlarni qurish va saqlash texnologiyasini takomillashtirishga mustahkam zamin yaratdi. Xususan, 2016 yilda 93,1 ming tonna meva-sabzavot mahsulotlarini saqlash uchun 204 yangi sovitish kamerasi tashkil etildi hamda 12,7 ming tonna mahsulotni saqlaydigan 26 sovitish kamerasi modernizatsiya qilindi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rnini inobatga olgan holda mazkur tarmoqni modernizatsiyalash, bu jarayonda esa temir yo'l logistikasini yanada rivojlantirish, bu sohalardagi islohotlarni yanada izchil davom ettirish lozim. Aynan logistika xizmatlarini ko'rsatish miqdori va sifati jihatdan dunyo tajribasida temir yo'l sohasi katta o'rinni 41 egallamoqda. Yurtimizda ham temir yo'l logistika liniyasi bo'ylab zamonaviy agrosanoat korxonalarini qurilmoqda, yangi ish o'rinlari tashkil etilmoqda.

Mintaqalar qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar natijasida paxta maydonlari kamaytirilib, meva-sabzavotlar yetishtirish ko'paymoqda. Bu esa o'z navbatida ichki va tashqi bozorni qishloq xo'jaligi mahsulotlari bilan ta'minlash imkoniyatini beradi. Bu jarayonni tizimli tashkillashtirish maqsadida mintaqalar va xalqaro magistrallarga chiqishni temir yo'l liniyalarini qurish orqali amalga oshirish lozim. Mamlakat agrosanoat majmuasining xalqaro aloqalarini rivojlantirish, dunyo mamlakatlari va ilg'or texnologiyalardan foydalanish katta ijobiy ahamiyatga ega. Shuningdek, o'zimizda shakllangan tajriba va texnologiyalarni targ'ib qilish va dunyoga tarqatish zarurati ham mavjud.

14.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish.

Agrar islohotning turli mamlakatlarda rivojlanishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining darajasiga qarab har xil bo'lishini hisobga olish lozim. Qishloq ho'jaligining roli umumiy davlat iqtisodiyoti barqarorligiga kam ta'sir ko'rsatadi, lekin qishloq ho'jaligi mamlakat hayoti uchun, iqtisodiyoti uchun va aholisi uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Rivojlangan mamlakatlar iqtisodiyoti uchun qishloq ho'jaligi juda kam ulushdagi qismni tashkil etsada, davlat bu tarmoqqa katta ahamiyat beradi, uni rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi, samarali agrar siyosat olib borishga harakat qiladi. Shu jihatlarni e'tiborga olib, agrar siyosatning rivojlanish tarixini o'rganish va uning asosiy tamoyillarini mukammallashtirish dolzarb hisoblanadi.

O'zbekiston iqtisodiyotida agrar islohotning rivojlanish tarixini shartli ravishda bir necha davrlarga bo'lish mumkin.

1. 1920 yillargacha bo'lgan davr. Bu davrda qishloq xo'jaligi tarqoq holda rivojlangan. Qishloq xo'jaligi asosan oziq-ovqat muammosini hal qilish va qisman xorijiy bozorlarga muhim tovarlarni ayirboshlash vositasi bo'lib xizmat qilgan. Erga asosan ma'lum guruh egalik qilgan va ularning shaxsiy manfaatlari agrar siyosatning mohiyatini tashkil qilgan. Agrar siyosat soliqlar va to'lov vositalari orqali amalga oshirilgan.

2. 1920-1991 yillar. Mamlakat agrar siyosati asosan paxta yakkahokimligi siyosatiga qaratilgan, erga egalik davlatning qo‘lida, ishlab chiqarish va mulk munosabatlari umumiylikka asoslangan. Agrar siyosat davlat tomonidan, asosan sanoatning manfaatlariga asoslangan holda amalga oshirilgan.

3. 1991-1997 yillar. Barcha sohalarda olib borilayotgan iqtisodiy islohotlar mulkni davlat tasarrufidan chiqarishga qishloq xo‘jaligida ham amalga oshirilishga harakat qilindi.

4. 1998 – 2016 yillar. Bu davr mamlakat hukumatining qishloq xo‘jaligiga keskin e‘tibor qaratishi bilan boshlandi. Mamlakat qishloq xo‘jaligida iqtisodiy islohotlarni keskin chuqurlashtirish borasida qator qonun va me‘yoriy hujjatlarning qabul qilinishi bu tarmoqqa e‘tiborning kuchayishidan dalolat berdi. Mamlakat qishloq xo‘jaligidagi mavjud iqtisodiy tushkunlikni yo‘qotish va uni samarali rivojlantirishning qator dasturlari ishlab chiqildi va ular davriy ravishda takomillashtirilib amalga oshirilmoqda. Bu davrdagi agrar siyosatning asosiy xususiyatlariga erga munosabatning keskin o‘zgartirilishi, rivojlangan mamlakatlar tajribalari va mamlakat ichki xususiyatlari e‘tiborga olinib amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlar, ishlab chiqarishni fan yutuqlari asosiga qurish, yangi texnologiyalardan foydalanish kabi bir qator xususiyatlar xosdir.

5. 2017 yil va undan keyingi davr. Ushbu davrni yangilanayotgan O‘zbekistonga qiyoslash to‘g‘ri bo‘ladi. Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligidagi ulkan imkoniyatlardan foydalangan holda, keyingi yillarda sohani isloh qilish va bozor mexanizmlarini joriy etish bo‘yicha keskin burilish yasaldi. Xususan, yangi texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilish, mehnat unumdorligi va ish haqini oshirish maqsadida paxtato‘qimachilik klasterlari tashkil etilmoqda, bular — islohotlarning birinchi bosqichi bo‘ldi.

Eng muhimi faqat bugunni emas, balki, ertangi kunni ham o‘ylab, uzoqni ko‘zlab, islohotlarni yangi bosqichga ko‘tarish vazifasi qo‘yildi. Shu maqsadda qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ishlab chiqildi. Bunda erning meliorativ holatini yaxshilash, kuchini oshirish, hosildorlikni ko‘tarish, yer ajratishning shaffof tizimini yaratish, erga bo‘lgan

huquqning kafolatlanishi, erning daxlsizligini ta'minlash kabi o'ta muhim vazifalar ilgari surildi.

Qishloq xo'jaligida yillar davomida to'planib qolgan, sohaning rivojiga to'siq bo'lib kelayotgan muammolar oz emasdi. Ayniqsa, erni talon-taroj qilish, yer ajratishda ta'magirlik, korrupsiya avj olib, ko'p adolatsizliklarga ham yo'l qo'yilgandi. Buning oqibatida yerdan samarasiz foydalanish, qishloq xo'jaligi sohasida katta yo'qotishlar davom etayotgandi.

14.3-jadval.

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini amalga oshirish natijasida erishiladigan ko'rsatkichlar

T/r	Ko'rsatkichlar nomi	Asos (2018 y.)	2021 yilga maqsad	2025 yilga maqsad	2030 yilga maqsad
1.	Qishloq xo'jaligida qo'shilgan qiymatning yillik o'sishi	117,3 trln so'm (14 mlrd AQSh doll.)	3%	5%	5%
2.	Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tarmog'ida ish o'rinlari sonining o'sishi: Qishloq xo'jaligi Oziq-ovqat sanoati To'qimachilik sanoati	3 671 300 91 420 140 200	2% 3% 3%	1% 4% 4%	1% 5% 5%
3.	Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlarining eksporti hajmining oshishi	2,3 mlrd AQSh doll.	3,5 mlrd AQSh doll.	10 mlrd AQSh doll.	20 mlrd AQSh doll.
4.	Aholi o'rtasida to'yib ovqatlanmaydiganlar ulushi	6,3%	5%	3%	0
5.	Qishloq xo'jaligida mehnat unumdorligini oshirish (bir nafar ishchiga bir yilda dollarda)	3 960 AQSh doll.	4 300 AQSh doll.	5 200 AQSh doll.	6 500 AQSh doll.
6.	Qishloq xo'jaligidagi issiqhona gaz chiqindilarini kamaytirish	15 740 gigagramm (2016 yil)	10%	30%	50%

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat tarmog'ini istiqbolda barqaror rivojlantirish sohada davlat siyosatini yangicha yondoshuvlar

asosida yuritishni talab qilmoqda. O‘zbekiston Respublikasi qishloq xo‘jaligini rivojlantirishning 2020 — 2030 yillarga mo‘ljallangan strategiyasi ushbu vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiladi (14.3-jadval).

Shuningdek, mamlakatda yillar davomida irrigatsiya va melioratsiya holati yomonlashuvi natijasida foydalanishdan chiqib ketgan erlarni bosqichma-bosqich qayta foydalanishga kiritish, yer osti suv zaxiralaridan samarali foydalanish, suv tejoychi texnologiyalarni joriy etish hamda ichki irrigatsiya tarmoqlarini rekonstruktsiya qilish orqali suv yo‘qotilishini kamaytirish, shuningdek, bu ishlarda salohiyatli investorlar ishtirokini ta‘minlash maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 17 iyundagi —Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi PF-5742-sonli Farmoniga muvofiq —Qishloq xo‘jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish kontsepsiyasi qabul qilindi

Unga ko‘ra, 202-2030 yillarda Respublika bo‘yicha 1 111 723 gektar qishloq xo‘jaligi erlari qaytadan foydalanishga kiritiladi. Shu jumladan, qishloq xo‘jaligida foydalanilmayotgan sug‘oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan 298 563 gektar, yer osti suvidan foydalanish hisobidan 155 057 gektar, boshqa suv manbalari hisobidan 50 000 gektar, lalmi, yaylov va boshqa yerlarga suv talab qilmaydigan ekin turlarini joylashtirish hisobidan 535 632 gektar, o‘rmon yerlarini foydalanishga kiritish hisobidan 72 472 gektar qishloq xo‘jaligi yerlari foydalanishga kiritiladi.

Shuningdek, kontsepsiyaga muvofiq, 2019 — 2022 yillar davomida 253 381 gektar qishloq xo‘jaligi erlarida suv tejoychi texnologiyalarni joriy qilinishi ishlari amalga oshirilmoqda (2- ilovaga qarang). So‘nggi yillarda yer va suv resurslaridan samarali foydalanish, mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish va eksport geografiyasini kengaytirish bo‘yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Natijada, 2016-2019 yillar davomida yalpi qishloq xo‘jaligi mahsuloti hajmi – 171,2 foizga, jumladan, meva-sabzavotchilik – 172,6 foizga, chorvachilik mahsulotlari – 170 foizga, o‘rmon va baliqchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish –

177,5 foizga oshgan. Meva-sabzavot mahsulotlarining eksport hajmi 1,4 million tonnadan oshib, 2016 yilga nisbatan 1,5 barobarga o'sishga erishilgan

Shu bilan birga, jahon bozorida mahsulotlarga qo'yilgan sifat va xavfsizlik talablarining tobora kuchayib borishi, respublikamizda yetishtirilayotgan mahsulotlarning xalqaro bozorlardagi o'rnini mustahkamlash uchun qo'shimcha choralar ko'rishni talab qilmoqda.

Shu maqsadda Respublikada Organic va Global G.A.P. xalqaro standartlari talablariga muvofiq mahsulot ishlab chiqarish, tartibga solish va muvofiqlashtirish tizimlarini rivojlantirish, qishloq va o'rmon xo'jaligi mahsulotlarining sifat va xavfsizlik ko'rsatkichlarini yaxshilash, eksport geografiyasini kengaytirish, shuningdek, mamlakatimizning organik mahsulot ishlab chiqarish salohiyatidan to'liq foydalanish imkoniyatini oshirish yuzasidan O'zbekiston Respublikasida organik qishloq xo'jaligi va organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarishni rivojlantirish kontseptsiyasi qabul qilindi.

Shu o'rinda organik qishloq xo'jaligi tushunchasiga aniqroq ta'rif berib o'taylik, ya'ni - bu dehqonchilik, chorvachilik va baliq yetishtirish tizimi bo'lib, unda atrof-muhitni muhofaza qilish va xo'jalik yuritishning tabiiy usullaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratiladigan yo'nalish hisoblanadi.

Bu faqat yakuniy mahsulotgina emas, balki qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishning butun jarayoni va yetkazib berishga ham tegishlidir. Shu maqsadda, qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish va qayta ishlashdan tortib, transportirovka qilish va yetkazib berishdan iborat butun tsiklida genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMOlar), pestitsidlar, veterinariya preparatlari, kimyoviy qo'shimchalar va o'g'itlar kabi bir qator sun'iy mahsulotlardan foydalanish jiddiy ravishda cheklanadi. Buning o'rniga, organik oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar ekologiya sohasidagi tabiiy qishloq xo'jaligi usullari va zamonaviy ilmiy yondashuvlardan foydalanib, ekotizimning sog'lig'ini uzoq muddat davomida maksimal darajada oshirish, uning samaradorligi, mahsulot sifatini yaxshilash va atrof-muhitni muhofaza qilish uchun harakat qilishadi.

Organik usullarni qoʻllab-quvvatlovchilar ushbu yoʻnalishni qishloq xoʻjaligi yuritishning eng barqaror va kam zarar keltiruvchi usuli deya taʼkidlashadi.

Maʼlumki, organik usullarning iqtisodiy samaradorligi qanday boʻladi degan oʻrinli savol tugʻilishi tabiiy. Masalan, organik qishloq xoʻjaligi tadqiqotlari instituti (FIBL) va Organik qishloq xoʻjaligi harakati boʻyicha Xalqaro Federatsiyasi (IFOAM)ning Jahon organik qishloq xoʻjaligi statistikasi boʻyicha 2019 yildagi nashrida Oʻzbekiston Respublikasi meva yetishtirish boʻyicha qulay sharoitga ega boʻlgan dunyodagi 10 ta davlat qatoriga kiritilgan va respublikamiz organik meva ishlab chiqarish uchun qulay yer maydonlariga ega ekanligi qayd etilgan boʻlsa, birgina paxta xomashyosi 2019 yilda AQSH bozorlarida 1 tonna organik paxta xom ashyosi anʼanaviy turiga nisbatan 155 dollardan 225 dollargacha yuqori narxlarda baholangan. Yoki, Respublikamizdagi «Sunny Fruit Production» MCHJ tomonidan 2017 — 2019 yillarda jami 1 848 tonna organik mayiz yetishtirilib, Rossiya Federatsiyasi, Frantsiya, Germaniya, Gollandiya, Italiya va Gretsiya mamlakatlariga mayizning anʼanaviy turiga nisbatan 14,7 foizga yuqori narxlarda eksport qilingan va 4,1 barobar koʻproq sof foyda olingan.

Mazkur kontseptsiya ijrosi natijasida mamlakatimizda 2025 yilga kelib paxta xom-ashyosi va don, dukkakli va moyli ekinlarni ishlab chiqarishda 5 foiz, bogʻdorchilikda 10 foiz, uzumchilikda 15 foiz, sabzavot va polizchilikda 3 foiz, goʻsht yetishtirishda 5 foiz va sut yetishtirishda 8 foiz organik qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishiga bosqichma-bosqich oʻtish rejalashtirilgan.

Shuningdek, yangilanayotgan Oʻzbekiston davrida qishloq xoʻjaligida bozor tamoyillarini keng joriy etish yoki keskin ijobiy burulish yili boʻldi. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning 2020 yil 24 yanvardagi Oliy Majlisga Murojaatnomasida qishloq xoʻjaligidagi mavjud ahvolni tahlil etib, tarmoq oldida turgan vazifalar mohiyatini shunday belgilab berdi: —Paxta va gʻalla yetishtirishga davlat buyurtmasini bekor qilib, ushbu mahsulotlarni bozor tamoyillari asosida xarid qilish tizimiga bosqichma-bosqich oʻtamiz. Agar bu yoʻldan bormasak, fermer va dehqonlarimiz mahsulot yetishtirishda -erkin boʻlmaydi, ular oʻzlari kutganlaridek manfaat koʻrmaydi, hokimlarning esa ish uslubi oʻzgarmaydi.

Mazkur fikrlar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish choratadbirlari to‘g‘risida"gi hamda —G‘alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risidagi qarorlari bilan huquqiy jihatdan mustahkamlandi.

14.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta‘minlash masalalari

O‘zbekistonda oziq-ovqat iste‘moli holati quyidagilar bilan belgilanadi:

- Jahon amaliyoti ko‘rsatishicha aholi iste‘mol xarajatlari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlari iste‘moli ulushi 50% dan kam bo‘lishi lozim, O‘zbekistonda ushbu ko‘rsatkich 2019 yilda 47,0%ni tashkil etdi, vaholanki 1990 yilda mazkur ko‘rsatkich 58,3% ga teng edi.

- Mustaqillikka qadar 1990 yilda aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirilish darajasi qo‘yidagicha bo‘lgan edi: go‘sht mahsulotlari-46,0%, sut mahsulotlari-57,0%, qand-56,0%, konditer mahsulotlari-49,0%, mevalar-51,0%, kartoshka18,0%.

- Respublikaga iste‘mol qilinadigan mahsulotlar hajmini quyidagi ulushi chetdan olib kelinardi: donni 80%, go‘sht mahsulotlarning 50%, sut mahsulotlarining 60%, kartoshkaning 50%, qandni 100% va boshqalar

- O‘zbekistonda maqsadli va istiqbolni o‘ylab oziq-ovqat va don xavfsizligini ta‘minlashga, ishlab chiqarishni mahalliyashtirish, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlarni ishlab chiqarishni jadal rivojlantirishga qaratilgan siyosatni amalga oshirish aholini muntazam o‘sib borayotgan asosiy oziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini to‘liq ta‘minlash va nooziq-ovqat mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini 80 foizini mahalliy tovar resurslari hisobidan qondirish imkoniyatini yaratdi.

O‘zbekistonda oziq-ovqat iste‘molini holati va rivojlanish tendentsiyalari:

- respublikada aholi tomonidan sabzavot mahsulotlarini iste‘mol qilishni ko‘payishiga jiddiy e‘tibor berilmoqda va u aholini oziq-ovqat mahsuloti iste‘moli ratsioni tarkibini yaxshilashga va uni Umumjahon sog‘liqni saqlash tashkiloti tomonidan tavsiya etiladigan yog‘, uglevodlar, oqsillar, vitaminlar va quvvat qadriyatlarini o‘rtasidagi nisbatga sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda.

- O‘zbekistonda sabzavot va mevalarni aholi iste‘mol mahsulotlari ratsionidagi ulushi 40-50% tashkil etib, xalqaro standartlarga muvofiq kelmoqda va u jon boshiga kundalik iste‘moli 400 grammni tashkil etmoqda.

- O‘zbekistonda aholini bir kunda iste‘mol qiladigan oziqovqat mahsulotlarini kaloriyalik darajasi 2500 kkal. tashkil etib, xalqaro normalarga mos kelmoqda.

- mamlakatda oziq-ovqat mahsulotlari turlari bo‘yicha amalda erishilgan iste‘mol darajasi (iste‘mol savati) O‘zbekiston uchun tavsiya etilgan normativlarga, mezonlariga nisbatan yuqoridir. 2019 yilda O‘zbekistonda 7,0 mln. tonnadan ortiq don mahsulotlari, 16,5 mln. tonna (ehtiyoj 8 mln. tonna) meva va poliz mahsulotlari yetishtirildi. Bu O‘zbekiston aholisini don mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondirish (6,5 mln. tonna) ta‘minlangan holda non mustaqilligiga erishish imkoniyatini bermadi. Gap shundaki, sug‘oriladigan erga ekiladigan kuzgi bug‘doy sifati yaxshi, sifatli tandir nonini yopish imkonini bermaydi. Shuning uchun mamlakat har yili taxminan 2 mln. tonna bug‘doyni Qozog‘istondan sotib oladi (14.4 – jadval).

14.4– jadval.

O‘zbekiston aholisining oziq-ovqat mahsulotlari iste‘moli (kg)						
T.p	Asosiy oziq-ovqat mahsulotlari	1990 yil	2000 yil	2010 yil	2015 yil	2017 yil
1.	Non va non mahsulotlari	170	167	160	173	174
2.	Go‘sht va go‘sht mahsulotlari	31	34	38	42	43,2
3.	Sut va sut mahsulotlari	183	162	239	248	270
4.	Tuxum (dona)	97	47	138	215	215
5.	Sabzavot (shu jumladan poliz ekinlari)	107	128	238	281	277,0
6.	Kartoshka	29	36	45	55	55,2
7.	O‘simlik yog‘i	12	12	13	22	24,0
8.	Shakar	12	16	17	28	
9.	Mevalar (shu jumladan uzum)	23	42	83	142	145,2

Mustaqillik yillarida sholi, makkajo‘xori va arpa bilan band bo‘lgan erlar miqdori kamaygan holda, kartoshka ekiladigan maydon 43 mingdan 68 ming

gektargacha ko‘paydi. Hozirgi zamon agrartexnologiyalarini qo‘llash tufayli kartoshka hosildorligi uch marta va yalpi hosil besh marta ko‘paydi.

Chorvachilik mahsulotlari qoramol sonini ko‘payishi tufayli keskin ortdi. O‘zbekistonda istiqbolda aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta‘minlash borasidagi kutilayotgan potentsial risklar va muammolar mavjud:

- 2021 yilga borib mamlakatda meva va sabzavotlarni yetishtirishni 26 mln. tonnaga yetkazish asosida meva va sabzavot eksport hajmini ikki baravarga ko‘paytirish, jumladan qayta ishlangan mahsulot ulushini 17 foizdan 30 foizga yetkazish ko‘zda tutilgan;

- yer resurslarini chegaralanganligi va tuproq unumdorligini pasayishi (erlarni sho‘rlanishi, urbanizatsiya, sug‘oriladigan erlarning suv bilan ta‘minlanishining kamayishi, tuproq eroziyasi). 2014 yilda O‘zbekistonda jon boshiga 0,161 gektar sug‘oriladigan va 0,122 gektar ekiladigan yer maydoni to‘g‘ri keldi. Turli darajada sho‘rlangan erlar yer maydonlarining 67% ini tashkil etmoqda. 245 ming gektar past sifatga ega bo‘lgan sug‘oriladigan yer maydoni ishlab chiqarish aylanmasidan chiqib ketdi. Tuproq boniteti bali 1991 yildagi 60 dan 2007 yilda 53 ga tushdi, jumladan o‘rtacha respublika bo‘yicha paxta hosildorligi gektariga 1960 yildan 29,5 tsentner o‘rniga 2015 yilda 25,7 tsentnerni tashkil etdi;

- suv resurslari tanqisligining kuchayishi (respublika hozir har yili o‘rtacha 51 mlrd m³ suv iste‘mol qiladi, ehtiyoji esa 65 mlrd m³ ni tashkil qiladi). Hozirgi holat saqlanib qoladigan bo‘lsa, suv tanqisligi kuchayadi va qishloq xo‘jaligini rivojlanishini cheklovchi bosh omil bo‘lib qoladi;

- qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining katta hajmda nobud bo‘lishi (o‘rtacha 25%ga yaqin mevalar);

- mamlakat aholisi soni va daromadlarining ortishi, tufayli, ovqatlanish ovqatlanish tarkibini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari foydasiga o‘zgarishi.

O‘zbekiston qishloq xo‘jaligi har doim iqtisodiyotning boshqa sohalarida donor bo‘lib kelgan, mamlakatning haqiqiy vazifalarini hal qilish uchun milliy daromadni to‘ldirish manbai bo‘lgan. Asosiy milliy iqtisodiy nisbatlar va butun

mamlakat iqtisodiyotining o‘shishi ko‘p jihatdan qishloq xo‘jaligining holati va rivojlanish sur‘atlariga bog‘liq. Qishloq xo‘jaligiga milliy daromad qiymatining qariyb 8% va balans foydasining 4,5% to‘g‘ri keladi.

Mustaqillik yillarida sanoatda ham iste‘mol mollari shu jumladan, oziq-ovqat va nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish jadal sur‘atlarda usdi. 2005-2017 yillarda iste‘mol mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2 barobarga, shu jumladan, oziq-ovqat mahsulotlari 16,5 barobarga, nooziq-ovqat mahsulotlari 14,4 barobarga, vino-arok mahsulotlari va pivo ishlab chiqarish hajmi esa 12,9 barobarga o‘ydi (14.5-jadval).

Ushbu jadval ma‘lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, tahlil davrida iste‘mol mollari tarkibida oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi 39,6 %dan 43,1% ga o‘sgani holda nooziq ovqat mahsulotlari ulushi 57,0%dan 54,8%ga, vino-arok mahsulotlari va pivoning ulushi 3,4% dan 2,9 % ga kamaydi (14.5-jadval).

14.5-jadval.

O‘zbekiston sanoatida iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarish (amaldagi narxlarda)

Kursatkichlar	2005 yil		2010 yil		2017 yil	
	Mrd sum	Jami sa %da	Mrd sum	Jamiga %da	Mrd. sum	Jami sa %da
Jami iste‘mol	277	100.0	10847,	100.0	56159,4	100.
Shu jumladan:						
Oziq-ovqat	109	39,6	3817,5	35,2	24200,8	43,1
Vino-arok	93,7	3,4	502,8	4,6	1207,3	2,1
Nooziq-ovqat	157	57,0	6526,7	60,2	30751,3	54,8

2017 yilda iste‘mol tovarlarini ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 2,7 foizga o‘sgan. Nooziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2016 yilga nisbatan 6,5% foizga o‘sgani holda oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi esa 1,4% ga kamaygan (14.6-jadval).

O‘zbekiston sanoatida oziq-ovqat iste‘mol mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasi

Ko‘rsatgichlar	1995 y.	2000 y.	2005 y.	2010 y.	2015 y.	2016 y.
Non va non mahsulotlari, ming tonna.	598,3	843,4	651,4	912,9	1269,9	1575,3
Un, ming tonna.	1781,8	1726,7	1576,2	1579,8	2062,3	2268,2
yorma, ming tonna.	201,2	77,8	36,8	20,5	36,9	43,3
Makoron mahsulotlari ming tonna.	23,4	83,3	50,1	57,4	125,	125,0
Go‘sh t va go‘sh t mahsulotlari, ming tonna.	65,7	127,1	152,7	178,5	283,3	287,2
Kolbasa mahsulotlari, tn.	-	2942,0	3 667,0	23863,2	36431,1	43554,6
Sut va sut mahsulotlari, ming tonna.	197,0	182,4	250,6	307,2	464,5	546,3
O‘simlik yogi, ming tonna.	340,5	245,9	216,7	244,2	223,1	223,6
Mol yog‘i, ming tonna.	10,4	2,2	1,7	5,2	11,5	13,1
Qandolat mahsulotlari, ming tonna.	-	57,5	32,0	36,3	93,7	113,6
Margarin mahsulotlari, ming tonna	24,8	22,4	21,3	16,2	27,1	33,8
Qand-shakar, ming tonna.	-	10,2	146,4	286,1	500,4	535,0
Tabiiy choy, ming tonna.	11,6	1,0	8,4	21,1	26,2	32,6
Osh tuzi, ming tonna.	103,6	28,4	52,1	58,7	74,0	69,3
Aroq, liker-ar oq mahsulotlari, mln doll.	4,6	7,2	6,8	11,7	15,1	15,4
Alkogolsiz ichimliklar, mln. doll .	-	17,5	7,5	43,0	61,1	66,8

Manba: Davlat statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari asosida tayorlangan

Ushbu jadval ma‘lumotlariga kura, 2016 yilda 1995 yilga nisbatan non va non mahsulotlari ishlab chiqarish 2,6 martaga, makaron mahsulotlari 5,3 martaga, go‘sh t va go‘sh t mahsulotlari 5,3 sut va sut mahsulotlari 2,7 martadan ziyodga oshgan. 2016 yilda 2000 yilga nisbatan esa qand-shakar ishlab chiqarish hajmi 52,4 martaga, kolbasa mahsulotlari 14,8 martaga, alkogolsiz ichimliklar 3,8 martadan ziyodga, qandolat mahsulotlari 1,9 barobarga o‘sd i. Tahlil davrida o‘simlik yog‘i va osh tuzi ishlab chiqarish hajmlari kamaydi. Bu hol mazkur turdagi mahsulotlar importining oshganligi bilan izohlanadi.

Oziq-ovqat sanoatida eng muhim muammolardan biri qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasining hamon past ekanligi hisoblanadi.

O‘zbekistonda meva-sabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi (darajasi) 2012 yildagi 13,3% dan 2016 yilda 17,8% ga, go’shtni qayta ishlash ulushi 6,9% dan 12,0% ga, sutni qayta ishlash ulushi esa 9,8% dan 14,1% ga o‘ydi (qarang: 14.7-jadval).

14.7-jadval.

O‘zbekiston Respublikasi hududlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash salohiyati

Xududlar	Meva-sabzavotni qayta ishlash			Go’shtni qayta ishlash			Sutni qayta ishlash		
	yillar		%	yillar		%	yillar		%
	2012	2016		2012	2016		2012	2016	
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	2,8	5,9	207,6	3,2	7,2	225,5	13,9	15,6	112,4
Andijon viloyati	2,1	12,	587	11,3	17,	153,6	11,	14,6	13
Buxoro viloyati	8,7	13,	158	5,7	10,	190,2	8,2	12,9	15
Jizzax viloyati	9,7	10,	109	5,2	10,	192,6	9,5	13,3	13
Qashqadaryo	19,	20,	105	4,6	10,	237,5	8,7	14,3	16
Navoiy viloyati	8,3	10,	132	3,6	8,3	232,8	7,2	8,7	12
Namangan	17,	19,	116	3,9	8,6	217,4	18,	22,9	12
Samarqand	24,	30,	123	5,4	11,	206,2	8,6	12,6	14
Surxondaryo	3,0	10,	345	3,5	6,5	186,3	6,7	10,7	15
Sirdaryo viloyati	5,1	11,	226	5,6	12,	220,3	7,6	9,5	12
Toshkent	14,	22,	150	22,1	27,	125,0	16,	20,2	12
Farg‘ona	4,8	13,	279	4,5	7,8	174,2	7,4	12,1	16
Xorazm viloyati	5,9	9,2	156	3,2	7,8	241,1	3,7	11,2	30
O‘zbekiston Respublikasi	13,3	17,8	134	6,9	12,0	172,7	9,8	14,1	144

Quyida jadval ma’lumotlaridan ko‘rinib turibdiki, respublikaning barcha hududlarida qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasi taxlil davrida usgan. Mevasabzavot mahsulotlarini qayta ishlash ulushi Samarkand (30,2%), Toshkent viloyati (Toshkent shaxri bilan)da (22,4%), Kashkadaryo (20,6%), Namangan (19,8%) viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Ammo bu kursatkich Korakalpoqiston Respublikasida, Xorazm, Surxondaryo, Jizzax va Navoiy nisbatan ancha pastdir.

Go’shtni qayta ishlash ulushi Toshkent va Andijon viloyatlarida kuzatiladi. Sutni qayta ishlash ulushi esa Namangan va Toshkent viloyatlarida birmuncha yuqoridir. Tahlillar shuni ko‘rsatmoqdaki, qishloq xo‘jaligi oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash darajasi mamlakatimizda ancha past bo‘lib, bu borada muammolar mavjudligidan dalolat beradi. Bu muammolar qayta ishlash tarmoklari

korxonalari sonining kamligi, ularning asosiy ishlab chiqarish fondlarining ancha eskirganligi, qayta ishlash korxonalarining respublika hududlari buylab notekis joylashtirilganli bilan boglikdir.

Endilikda bu muammolarni hal etish uchun qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash korxonalari sonini barcha hududlarda kupaytirish, mavjudlarini modernizatsiya qilish, yangi texnika va texnologiyalar bilan qayta jihozlash asosida ishlab chiqarish quvvatlarini oshirish, shuningdek qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini saqlash omborlarini tashkil etish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Takrorlash uchun savollar

1. Agrar sohada amalga oshiriluvchi iqtisodiy siyosatning asosiy maqsad va vazifalari nimalardan iborat?
2. Qishloq xo‘jaligida klasterlashtirish siyosati va uni amalga oshirish xususiyatlari?
3. O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan yer islohotlarining o‘ziga xos jihatlari?
4. Oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash vazifalari?
5. Qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash masalalari?

GLOSSARIY

Aktivlar (assets) - iqtisodiy faoliyat subyektlarining pul va moliyaviy mablag'lari, asosiy va aylanma fondlarining qiymati.

Amortizatsiya (depreciation) - foydalanish jarayonida ask uskunlar qiymatining eskirgan sayin mahsulot hisobiga o'tkazish jarayoni. Asosiy jamg'armalar iste'mol narxini to'la yoki qisman tiklash uchun amortizatsiya orqali amalga oshiriladigan narxini to'latishi zarur.

Alternativ variantlardan tanlov (trade off) - tanlab olingan variantni alternativ variantdan voz kechish evaziga amalga oshirilishini taqozo etuvchi qarorni qabul qilish zarurati. Makroiqtisodiy terminlar doirasida iqtisodiy terminlar siyosatni chora tadbirlarini ishlab chiqish jarayonida u yoki bu g'oyalarni tanlov-muammolarini belgilash uchun ishlatiladi. Masalan, ishsizlikning o'sishi va inflyatsiya jadalligi, foydaning o'sishi yoki ish xaqining olishi orasidagi tanlov muammosi.

Amortizatsiya ajratmalari (depreciation allowances)— asosiy vositalarning bir qismini ularni tiklash uchun ajratmalar.

Antimonopol siyosat (antitrust policy)—tovar ishlab chiqaruvchilar o'rtasida ishlab chiqarishni monopollashuviga qarshi va raqobatni rivojlantirish bo'yicha davlatning chora-tadbirlar tizimi. Asosiy jamg'armar sarfini qoplash uchun ularga ketgan sarflarini tayyorlanayotgan mahsulotga ketgan sarfni tayyorlanayotgan mahsulotga singdirib borish asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasini tashkil etadi. Asosiy jamg'armalarning amortizatsiyasi mahsulot tannarxini o'z ichiga oladi, bu korxonalar, tashkilotlarga asosiy jamg'armalarning moddiy va ma'naviy sarfini qoplash uchun mahsulotlarni sotish orqali mablag'tulashlarga imkon beradi.

Asosiy narx (base price) - xalq xo'jaligini rivojlantirish va statistik hisob olib borishda, indekslarni hisoblash va to'lashgacha hisoblangan narx.

Aholining bandligi (employees) - ijtimoiy ishlab chiqarishni fuqarolik sektorida band bo'lgan va mamlakat qonunchiligi tomonidan aniqlangan normalarga mos ravishda hisobga olinadigan mehnatga layoqatli yoshdagi aholi.

Bandlik darajasi (rate of employees) - bandlarni umumiy sonini mehnatga layoqatli yoshdagi aholiga nisbati.

Bank krediti (banking credit) - daromad (%) ko‘rinishida olish maqsadida bank tomonidan qarzga pul berish.

Bank rezervlari (reservers) - bankda saqlanayotgan naqd pullarni, markaziy bankda saqlanayotgan foizsiz depozitlarni o‘z ichiga oladi.

Bartaraf etilgan inflyatsiya (eliminated inflation)- boshqariladigan yoki tabiiy, qo‘yilgan narxlarni boshqarishga bo‘lgan iqtisodiyot doirasida inflyatsion jarayonlarning o‘ziga xos ko‘rinishi.

Direktiv tarzda belgilangan narxlar darajasi saqlangan holda inflyatsiya muomaladagi pul miqdorini ko‘payishi va uni sotib olish qobiliyatini qadrsizlanishi orqali namoyon bo‘ladi. Bundan tashqari shularning natijasida, ta’siri ostida keskin talabni oshib borishi hamda tovar va xizmatlarning defitsitini o‘sib borishi, aholini vaqtinchalik qondirilgan talabini ko‘paytirish orqali namoyon bo‘ladi.

Baho, narx (prise) - tovar qiymatning pul orqali ifodalashi. Mahsulot ishlab chiqarish uchun sarflangan xarajatlarni va foydani ko‘rsatadi.

Belgilangan almashuv kursi (fixed exchange rate) - milliy valyutaning chet el valyutalariga

nisbatan an’anaviy tarzda belgilanadigan va o‘zgarmas bo‘ladigan tizim.

Bozor narxi (market price) - iqtisodiyotda jami talablarning o‘zgarmas holda qoluvchi narxlar.

Bozor munosabati (market clearing) - bozordagi talab va takliflarning miqdoran va tarkibiy jihatdan bir-biriga muvofiq kelishi. Agar shunday muvofiqlik bo‘lmasa, bozor

muvozanati izdan chiqqan bo‘ladi.

Bozor mexanizmi (market mechanism)– bozor iqtisodiyotining faoliyatini tartibga solishni va iqtisodiy jarayonlarni uyg‘unlashtirishni ta’minlaydigan dastak va vositalar.

Byudjet soliq siyosati (fiscal policy) - byudjet siyosatida davlat o'z istagi bilan byudjet xarajatlari va daromadlarini shakillantirgan holda 3 xil byudjet siyosati yuritadi. Byudjet xarajatlari, transfer xarajatlari shaklidagi xarajatlar. Daromadlar esa uch manbadan kelishi mumkin: soliqlardan, xazina tomonidan, chiqarilmagan qimmatbaho qog'ozlarning sotilishidan va byudjet tomonidan ma'lum qismi markaz tomonidan banki emissiyasi hisobiga yopilishidan. Shunga ko'ra davlat xarajatlar va daromadlarni boshqarish orqali byudjet siyosati yuritiladi.

Byudjet taqchilligi (budget deficit) – Davlat byudjetida xarajatlarning daromadlardan ustun bo'lishi byudjet taqchilligi deb ataladi.

Valyuta kursi (exchange rate)- mamlakat pul birligining boshqa mamlakat pul birligida ifodalangan bahosi.

Giperinflyatsiya (hyper-inflation) - haddan tashqari inflyatsiya, narxning shuddat bilan o'sishi, pul qadrining g'oyat tez pasayishi, pul topishga intilishning minimal darajaga kelishi bilan tavsiflanadi.

Davlatning tashqi qarzi (external debt of the state) – davlatning boshqa davlatlar, fuqarolar va korxonalariga bo'lgan qarzi

Davlat xarajatlari (government spending)– davlat tomonidan tovar va xizmatlarni xarid qilishga sarflanadigan xarajatlar

Davlat tomonidan bozorni tartibga solish (market regulation)– Faoliyat ko'rsatyotgan bozor mexanizmlariga davlatning ma'muriy, iqtisodiy aralashuvi.

Daromad (income) - ishlab chiqarish natijasida tushgan pul (foйда).

Daromadning mavjud miqdori (disposable income) - sarf xarajatlar va jamg'armalar uchun ishlatish maqsadida iqtisodiy sektorlarning qo'lida mavjud bo'lgan daromadlar. Daromadlar va to'g'ri soliqlar orasida farq bilan aniqlanadi.

Devalvatsiya (devaluation) - mamlakat savdo va to'lov balansining keskin yomonlashuvi, valyuta kursining pasayishi bilan bog'liq holda milliy pul birligi qiymatining rasmiy tartibda pasaytirilishi.

Deflyatsiya (deflation) - inflyatsiya davrida chiqarilgan muomaladagi qog'oz pulni kamaytirish. Davlat tomonidan muomaladagi pul miqdorini

kamaytirishga qaratilgan moliya va pul- kredit tadbirlarini qo‘llash bilan amalga oshiriladi.

Depozitlar (deposits) - omonat asrab qo‘yilgan: 1) bank va omonat kassalarga qo‘yilgan omonatlar: 2) bank daftardagi yozuvlar: 3) kredit muassasalariga saqlash uchun topshirilgan qimmatbaho qog‘ozlar (aktsiya va obligatsiya).

Dividend (dividend) - hissadorlik jamiyatlari foydasini bir qismi bo‘lib, aktsiyaning soni va turiga qarab har yili hissadorlar orasida taqsimlanadi.

Diskont (dicount) - markaziy bank tomonidan tijorat banklarga beriladigan qarzlarga qo‘yiladigan foiz.

Doimiy, davomiy inflyatsiya (cronic inflation) - nisbatan yuqori yoki past inflyatsiya darajasi uzoq muddat davomida ushlab turiladigan iqtisodiy vaziyat. Barqarorlikka erishgunga qadar davomli yuqori inflyatsiya darajasiga xos bo‘lgan mamlakatlarga misol qilib, Braziliya, Isroil, Meksika, Peru Argentinani keltirish mumkin.

Yopiq iqtisodiyot (closed economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy imkoniyatlarga ega bo‘lmaydigan iqtisodiyot.

Jami talab (aggregate demand) - mamlakatni real sotib olish qobiliyatini aks ettiruvchi ko‘rsatkich. Jami xarajatlar deb ham ataladi. Unga davlatning iste‘mol xarajatlari, xususiy sektor iste‘moli, jami invenstitsiyalar va eksport-import xarajatlar savdosi kiradi.

Jami taklif (aggregate suply) - mamlakatda ishlab chiqilgan hamma tovar va xizmatlarni jami qiymati, shuningdek, milliy mahsulot deb ham ataladi.

Jamg‘arishga moyillik (propensity to save) - daromadda jamg‘arma hissasi qanchani tashkil etishi.

Izokvanta– ishlab chiqarish omillari xarajatlarning ishlab chiqarish funksiyasida turli xil joylashuvining grafik tasviri

Indeksatsiya (indexation) - iqtisodiyotdagi narxlarni o‘rtacha darajasini o‘zgarishiga bog‘liq ravishda ish xaqi va boshqa daromadlarni tuzatish, kelishtirish tizimi.

Inflyatsiya (inflation) - pulning kadsizlanishi, muomiladagi pulning qadsizlanishi, pul massasining tovarlar massasidan ustunligi natijasida tovar bilan ta'minlanmagan pullarning paydo bo'lishi. Inflyatsiya tovar bahosining ochiqchasiga va yashirin ravishda oshib ketishiga olib keladi.

Inflyatsiya darajasi (rate of inflation)- ma'lum vaqt ichida (oy yil) narx darajasining foiz o'zgarishi.

Iqtisodiy tsikl – ishlab chiqarish rivojlanishida va ishbilarmonlik faolligi darajasida iqtisodiyotdagi takrorlanuvchi ko'tarilishlar va pasayishlar.

Iqtisodiy o'sish – iqtisodiyot faoliyat ko'rsatishidagi natijalarning o'zgarishi.

Iqtisodiy o'sishning intensiv turi – ishlab chiqarish eng zamonaviy ishlab chiqarish omillari, texnologiyalari hisobidan mahsulot ishlab chiqarishning ortib borishi.

Iqtisodiy o'sishning ekstensiv turi – ko'p miqdordagi ishlab chiqarish omillaridan foydalanish hisobidan moddiy ne'matlar va xizmatlar hajmini oshirishga olib keluvchi iqtisodiy o'sish.

Iqtisodiy rivojlanish – ko'p o'lchamli jarayon bo'lib, jamiyatning ijtimoiy, iqtisodiy va ma'naviy taraqqiyotida o'z ifodasini topadi.

Iqtisodiy o'sish – YaMM (IMM, SMM, MD) miqdorining mutloq va aholi jon boshiga hamda iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga ko'payishida va sifatning yaxshilanishida ifodalanadi.

Iqtisodiy tsikl – ishlab chiqarishning bir iqtisodiy inkirozidan ikkinchisi boshlanguniga qadar takrorlanib turuvchi harakati.

Ishsizlik– ijtimoiy-iqtisodiy hodisa bo'lib, aholining faol qismi o'ziga ish topa olmasligi.

Ishlab chiqarish imkoniyati – berilgan texnologik rivojlanishda va barcha mavjud resurslardan to'liq va samarali foydalangan holda jamiyatning iqtisodiy ne'matlar ishlab chiqarish qobiliyatidir.

Ishlab chiqarish omillari – tovarlar ishlab chiqarish va xizmatlar ko‘rsatish uchun foydalaniladigan iqtisodiy resurslar: mehnat, kapital, yer va tadbirkorlik qobiliyati

Ishsizlikning darajasi (unemployment rate) - ishsizlar umumiy sonining ishchi kuchiga bo‘lgan nisbati.

Ishsizlikning tabiiy darajasi (natural rate of unemployment)- real va potentsial yalpi milliy mahsulotni o‘sishi bir-biriga mos keladigan iqtisodiy rivojlanish davr oraliqlariga xos bo‘lgan ishsizlik darajasi. U shuningdek iqtisodiy rivojlanishning haqiqiy va strukturaviy ishsizlik ko‘rsatkichlarining yig‘indisi sifatida hisoblanishi mumkin.

Ish haqi (wage, nominal) - pul, qiymat shaklidagi ish haqi.

Import (import) - mamlakat ichki bozorlarida sotish uchun chet el mollarini, kapitalini va texnologiyasini olib kelish. Import xalqaro mehnat taqsimoti natijasidir. U xalq xo‘jaligi, vaqtni tejash, xalq ehtiyojini qondirish vazifalarini muvaffaqiyat bilan hal qilishga ko‘maklashadi.

Investitsiya (investment) - ishlab chiqarishni rivojlantirish maqsadida mamlakat yoki chet ellarda iqtisodiyotning turli tarmoqlariga uzoq muddatli kapital kiritish. Uning moliyaviy va real turlari mavjud.

Iste‘mol narxlar indeksi (consumer price index) - o‘rtacha oila tomonidan odatda iste‘mol qilinadigan tovar va xizmatlar narxining bazis davriga nisbatan o‘zgarishini o‘rtacha darajasini aks ettiradigan ko‘rsatkich, inflyatsiya ko‘rsatkichi sifatida ishlatiladi.

Ishlab chiqaruvchilar narxlarining indeksi (producer price index) - bazis davri oralig‘ida xom ashyo materiallar va oraliq tovarlari narxini o‘zgarishini o‘rtacha darajasini aks ettiruvchi ko‘rsatkich. YaMMni maksimal darajada detallashtirilgan komponentlari narxini solishtirma narxlarga o‘tkazishda ishlatiladi.

Indekslar- YaMM deflyatorlari (GNP deflators) - YaMM ko‘rsatkilarini solishtirma narxlarda aks ettirish uchun ishlatiladigan indekslar guruhi, bularga

narxlarni agregat indeksi, YaMM deflyatori narxlari indeksi, iste'molchi narxlar indeksi, shunigdek, maxsus tashkil qilingan indekslar kiradi.

Iste'mol (consumption) - kishilarning iqtisodiy talablarini qondirish jarayonida ijtimoiy mahsulotdan foydalanish, ijtimoiy ishlab- chiqarish jarayoning oxirgi fazasi.

Ist'emol xarajatlari - makroiqtisodiyotda iste'mol xarajalari uy xo'jalik xarajatlari, qurilish xarajatlarini qamrab oladi.

Iqtisodiy o'sish - real milliy daromadning yoki real milliy daromadni (mahsulotni) aholi jon boshiga o'sishi sifatida aniqlash mumkin.

Import qilishga moyilik (propensity to import) - daromadda importga yo'naltirilgan xarajatlar hisyasi.

Investitsiyalarga bo'lgan moyillik (propensity to invest) – investitsiya xarajatlarning daromaddagi hisyasi.

Iste'mol qilishga moyillik (propensity to consume) - iste'mol xarajatlarining daromaddagi hisyasi.

Ishlab chiqarish funksiyasi (production function) - mahsulot ishlab chiqarish uchun mazkur korxonaga zurur bo'lgan barcha kishilar va mehnat qurollari harakatlarining majmui.

Ishchi kuchi (labour force) - odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ishchi kuchi hisyasi (labour force rate) – odamlarning mehnat qobiliyati, hayot ne'matlarini ishlab chiqarish jarayonida u ishga soladigan jami jismoniy va ma'naviy kuchlar.

Ish vaqti (hours of work) - ishlab chiqarishda band bo'lgan aholining ishlagan vaqt hajmi.

Ish vaqtining umumiy soatlar soni (total hours of work) - o'rtacha statistik ishlovchi band bo'lgan ish vaqtini o'rtacha soatlar soni.

Ishlab chiqaruvchilar narxi (producers price) - o'z ichiga tovar va xizmatning bazis narxini, soliqlarni qamrab oladi va subsidiyalar olib tashlanadi.

Ichki iste'mol uchun mo'ljalangan tovarlar (nontraded goods) - tashqi bozorda sotishga mo'ljallanmagan, ichki iste'mol uchun ishlab chiqarilgan tovar va xizmatlar (ko'chmas mulk, xizmatlarni ayrim turlari.)

Kapital eksporti - tijorat maqsadda amalga oshirish.

Keynschilik – davlatning iqtisodiyotni tartibga solishdagi zarurligi va mohiyatini asoslovchi Dj.M.Keynsning iqtisodiy nazariyasi

Kutilayotgan inflyatsiya darajasi (expected rate of inflation) - mavjud ijtimoiy iqtisodiy axborotlar, ma'lumotlar asosida alohida shaxs va korxonalar tomonidan kutiladigan bo'lg'usi davrdagi inflyatsiya darajasi.

Likvidlik (lequidity) - turli korxonalar, birlashmalar, firmalar va banklarning o'z qarzini to'lay olish yoki boshqa majburiyatlarini bajara olish imkoniyati.

Narxlar indeksi (price index) - ikki har xil vaqt oralig'ida tovar va xizmatlarga narxning muvozanatini o'zgarishini aks ettiruvchi ko'rsatkich.

Nominal YaMM (nominal GNP) - joriy narxlarda aks ettirilgan yalpi milliy mahsulot.

Nominal almashuv kursi (nominal exchange rate) - milliy valyuta va chet el valyutalari birliklarini odatda mavjud bo'lgan nisbati. Ushbu nisbat ham qat'iy belgilangan, ham chayqalib turuvchi asosda amalga oshirilishi mumkin.

Nominal foiz stavkasi (nominal interest rate) - ma'lum davr ichida (oy, yil) qarzga olingan pul birligiga to'langan pul miqdori.

Markaziy bank (Central bank) - Mamlakatlarning jami kredit tizimiga rahbarlik qiladi, davlat pul-kredit siyosatini amalga oshiradi, pul va qimmatbaho qog'ozlar emissiyasini monopoliya huquqida amalga oshiradi.

Mehnat umumdorligi (labour productivity) - mehnatning mahsulotligini, ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ifodalovchi umumlashma ko'rsatkichlardan biri.

Milliy daromad (national income) - milliy ishlab chiqarishda olinadigan daromad, yoki iqtisodiyotning barcha turdagi daromadining bahosi.

Moliya bozori – moliya mablag‘larini vaqtincha haq to‘lab ishlatish yoki ularni sotib olish yuzasidan bo‘lgan munosabatlardir.

Mulk (property) - qiymatga ega bo‘lib, biron bir shaxsga narsasiga qarashli bo‘ladi.

Mutloq ustunlik – mamlakatning boshqa mamlakatlarga nisbatan kam xarajatlar bilan tovarlar ishlab chiqarishi.

Ochiq iqtisodiyot (open economy) - tashqi iqtisodiy bozorda keng savdo-iqtisodiy va moliyaviy aloqalarga ega bo‘lgan iqtisod.

Potensial YaMM (potential GNP) - mavjud sarmoya resurslari va ishchi kuchi hisobiga erishishi mumkin bo‘lgan ishlab chiqarish hajmi.

Ratsional kutishlar (rational expectations) - ishlab chiqaruvchilar va iste’molchilar o‘zlarida mavjud bo‘lgan barcha ijtimoiy-iqtisodiy ma’lumotlar asosida eng ratsional tarzda o‘z iqtisodiy xulq atvorini rejalashtiradilar deb ta’kidlovchi nazariya.

Real almashuv kursi (real exchange rate) - ikkala mamlakatdagi narxlar darajasining o‘zaro nisbati, munosabatini hisobga oluvchi almashuv kursi. Solishtirilayotgan mamlakatlardagi nominal almashuv kursini narxlari indekslarini o‘zaro nisbatiga bo‘lishi orqali hosil bo‘ladi.

Real YaMM (real GNP) - solishtirma doimiy narxlar orqali aks ettirilgan YaMM. U joriy narxlarda hisoblangan YaMMni narxlarning o‘zgarishi ko‘rsatkichi (inflyatsiya

Revalvatsiya (revaluation) - mamlakat pul birligi rasmiy kursini chet el valyutalariga nisbatan oshirish.

Resurslar – iqtisodiyotdagi ijtimoiy ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha zahiralari va texnologik omillarning real oqimlaridir.

Savdo balansi (merchandise trade balance) - bunda eksport va importdan keladigan tushumlar va to‘lovlar o‘z aksini topadi. Savdo bitimida ko‘zda tutilgan, ammo joriy davrda amalga oshirilmaydigan to‘lovlar va tushumlar balansda o‘z aksini topmaydi.

Savdo balansining difitsiti (trade deficit) - hisob davrini oxiriga kelib import bo'yicha qilingan jami xarajatlarni eksport daromadlardan ustun kelish vaziyatigacha iqtisodiy templarning o'sishi bilan xarakterlanadi.

Savdo balansini ijobiy saldosi (trade surplus) - hisobot davrining oxiriga kelib eksport bo'yicha jami daromadlar import bo'yicha xarajatlardan ustun kelishi vaziyati.

Sanoat tsikli (business cycle) - hozirgi davr iborasida iqtisodiyotni doimiy bo'lmagan holda qaytarib turuvchi iqtisodiyotni turli rivojlanish bosqichlari. Umumiy ishbilarmonlik faolligini oshishi va tushumlaridan, pasayishlaridan iborat.

Sarf-xarajat balansi (spending balance) - makroiqtisodiyotda YaMM ni ishlab chiqarishga ketgan jami xarajatlari va yaratilgan yalpi milliy mahsuloti oxirgi iste'mol maqsadida ishlatilishi orasidagi balans.

Cof milliy mahsulot (net product) - makroiqtisodiy ko'rsatkich bo'lib, u YaMMni va amortizatsiya ajratmalarni jami miqdorini ayirmasi hisoblanadi.

Soliq siyosati - soliq siyosati rivojlantirish uchun kapital qo'yilmalarni moliyalashtirishda "majburiy jamg'armalar" tashkil qiluvchi asosiy omillardan biridir.

Soliqlar (taxes) - milliy daromadni taqsimlash jarayonida uning bir qismini davlat ixtiyoriga olish shaklidir. Soliq byudjet va byudjetdan tashqari pul fondlarini tashkil etishning asosiy vositasi hisoblanadi.

Solishtirma afzallik (comparative advantages) - ayrim iqtisodiy agentlarning tovar va xizmatlarni kamroq xarajatlarda evaziga ishlab chiqarish xususiyati. Makrodarajada solishtirma afzalliklar printsipli ishlab chiqarish va eksportni samarali strukturasi shakllantirish uchun qo'llaniladi.

Solouning iqtisodiy o'sish modeli – texnik taraqqiyot darajasiga bog'liq iqtisodiy o'sish nazariyasi.

Tarkibiy ishsizlik (structural unemployment) - iqtisodiyotni tarkibiy qayta qurishni, eskirgan tarmoq va kasblarni bartaraf etilishi, ishchi malakasi pastligi yoki umuman yo'qligi natijasida yuzaga keladigan majburiy ishsizlikning ko'rinishi.

Tashqi dunyo - shu mamlakatni tashqi iqtisodiy aloqalar olib boruvchi iqtisodiy agentlar bilan birlashtiruvchi institutsional sektor.

Transfert to'lovlari (transfer payment) - o'tkazma to'lovlar, ya'ni davlat byudjetidan aholiga va xususiy sektorga beriladigan to'lovlar.

To'lov balansi (balance of payment) - Bu shunday iqtisodiy tushunchaki, u orqali mamlakatlarning tashqi iqtisodiy munosabatlarining holatini, xalqaro miqyosida to'lovga qobilligini bilishi mumkin. To'lov balansi - bu shunday hujjatki, bunda mamlakatlarning xorijiy davlatlarga - ulashgan va xorijiy davlatlardan kelgan barcha to'lovlarni va tushumlarining haqiqatdagi summasi aks ettiradi. Shartnomalarda ko'zda tutilgan, ammo hali kelib tushmagan to'lovlar yoki tushumlar summasi o'z aksini topadi.

Fan-texnika taraqqiyoti – ishlab chiqarishda fan va texnika erishilgan so'nggi yutuqlarni qo'llash jarayonidir

Filips egri chizig'i (phillips curve)- inflyatsiya darajasi dinamikasi va ishsizlik dinamikasi yoki real YaMMni potentsialidan og'ishi orasidagi o'zaro bog'liklikni tafsiflaydi va chizmada ifodalab beradi.

Faktor daromad (factor incomte) - ishchi kuchi kapital mulk, ishlab chiqarish omillarining qo'llanishi natijasida yuzaga keladigan daromad.

Xarrod- Domarning iqtisodiy o'sish modeli – model iqtisodiy o'sishni kapital bilan qurollanganlik va jamg'arishga bo'lgan moyillik koeffitsientlarini o'zgarmas sharti bilan qarab chiqadi.

Xususiylashtirish (privatization) - davlat mulkini, iqtisodiyotdagi davlat sektorini xususiylashtirilishi. Xususiylashtirish davlat mulki monopoliyasini tugatish, erkin tadbirkorlikka yo'l ochish, bozor iqtisodiyoti rag'batlantirish maqsadida amalga oshiriladi.

Ekzogen o'zgaruvchilar – tashqi o'zgaruvchilar bo'lib, ular oldindan beriladi va modelga kiritiladi.

Endogen o'zgaruvchilar – modelning o'zigagina, model ichida shakllanuvchi o'zgaruvchilar.

Elastiklik – biror o‘zgaruvchining bir foizga o‘zgarishi natijasida boshqa bir o‘zgaruvchining ma’lum foiz miqdorga o‘zgarishini ifodalovchi ko‘rsatkich.

Yalpi ichki mahsulot – Mamlakat miqyosida ma’lum davrda ishlab chiqarilgan tovarlar va ko‘rsatilgan xizmatlarning bozor baholaridagi qiymati.

Yalpi ichki investitsiyalar – joriy yilda ishlab chiqarilgan barcha ishlab chiqarish vositalarining umumiy qiymati hamda tovar-moddiy zahiralarni to‘ldirishga sarflangan xarajatlar

Yalpi milliy mahsulot - YaMM (gross national product - GNP) - iste’molchilarning yil davomida mahsulot yaratish uchun qilgan xarajatlari qiymatini jamlash orqali, ya’ni, mahsulotni umumiy pul qiymati aniqlanishi orqali hisoblanadi.

YaMM darajalardagi farqlar (GNP gap) - potentsial va real YaMM darajalari orasidagi farq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

Fan bo‘yicha tavsiya etilayotgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi, <https://constitution.uz/uz>
2. O‘zbekiston Respublikasining “2022 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi O‘RQ-742 son Qonuni, <https://lex.uz/docs/5801127>
3. O‘zbekiston Respublikasining “2023 yil uchun O‘zbekiston Respublikasining Davlat byudjeti to‘g‘risida”gi O‘RQ-813 son Qonuni, <https://lex.uz/docs/-6333240#-6334690>
4. O‘zbekiston Respublikasining 10.12.2019 yildagi O‘RQ-591-son “O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to‘g‘risida”gi Qonuni, <https://lex.uz/docs/4636594>
5. O‘zbekiston Respublikasining 11.11.2019 yildagi O‘RQ-582-son “O‘zbekiston Respublikasining Markaziy banki to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqidagi Qonuni, <https://lex.uz/docs/4590452>
6. O‘zbekiston Respublikasining 10.12.2019 yildagi O‘RQ-591-son ““O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonuniga o‘zgartish va qo‘shimchalar kiritish haqida” gi Qonuni, <https://lex.uz/docs/4636594>
7. O‘zbekiston Respublikasining “Investitsiyalar va investitsiya faoliyati to‘g‘risida”gi qonuni (O‘RQ-598-son 25.12.2019 yil), <https://lex.uz/docs/-4664142>
8. O‘zbekiston Respublikasining “Maxsus iqtisodiy zonalar to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-604-son 17.02.2020 yil), <https://lex.uz/docs/-4737511>
9. O‘zbekiston Respublikasining “Davlat-xususiy sheriklik to‘g‘risida”gi Qonuni (O‘RQ-537-son 10.05.2019 yil), <https://lex.uz/docs/-4329270>
10. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF 4947-sonli Farmoni. O‘zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo‘yicha Harakatlar strategiyasi to‘g‘risida // O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami. – Toshkent, 2017. – № 6 (766). – 32-b

11. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 28.01.2022 yildagi PF-60-son “2022 - 2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot Strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/uz/docs/5841063>

12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 12.05.2020 yildagi PF-5992-son “2020 - 2025 yillarga mo‘ljallangan O‘zbekiston Respublikasining bank tizimini isloh qilish strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/ru/docs/4811025>

13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.07.2022 yildagi “O‘zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni, https://uza.uz/uz/posts/ozbekiston-respublikasi-aholisini-izhtimoiy-himoya-qilish-strategiyasini-tasdiqlash-togrisida_393010

14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 25.07.2022 yildagi PF-175-son “O‘zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/pdfs/6130265>

15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 24.08.2022 yildagi PF-198-son “Mulk huquqining daxlsizligini ishonchli himoya qilish, mulkiy munosabatlarga asossiz aralashuvga yo‘l qo‘ymaslik, xususiy mulkning kapitallashuv darajasini oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni, <https://lex.uz/uz/docs/6171343>

16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 21.12.2022 yildagi PF-269-son “Yangi O‘zbekiston ma‘muriy islohotlarini amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Farmoni, <https://lex.uz/docs/6324756>

17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 30.12.2022 yildagi PF-287-son “Respublika hududlarini toifalarga ajratish va tadbirkorlikni qo‘llab-quvvatlashning tabaqalashtirilgan tizimini joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” Farmoni, <https://lex.uz/uz/docs/-6333225>

18. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 16.08.2022 yildagi PQ-353-son “Mahalla institutining jamiyat hayotidagi rolini mustahkamlash va moliyaviy imkoniyatini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, https://uza.uz/uz/posts/mahalla-institutining-zhamiyat-hayotidagi-rolini-mustahkamlash-va-moliyaviy-imkoniyatini-yanada-kengaytirish-chora-tadbirlari-togrisida_399486

19. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 8 iyundagi PQ-4742-son “Tadbirkorlik faoliyati va o‘zini o‘zi band qilishni davlat tomonidan tartibga solishni soddalashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Qarori, <https://lex.uz/uz/docs/-4849607>

20. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 24.08.2020 yildagi 506-son “2020 — 2024 yillarda O‘zbekiston Respublikasi davlat moliyasini boshqarish tizimini takomillashtirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi Qarori, <https://lex.uz/uz/docs/4966572>

21. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2023 yilga mo‘ljallangan Oliy Majlis va O‘zbekiston xalqiga Murojaatnomasi

22. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent-“O‘zbekiston” nashriyoti, 2021. 464 bet.

23. Abduvoxidov A.A. va boshqalar. Innovatsiyalar iqtisodiyoti. O‘quv qo‘llanma.- T.: “Mumtoz so‘z”, 2020-636 bet.

24. Агапова, Т.А. Макроэкономика: Учебник. –М.: МФПУ Синергия, 2013. 560 с.

25. Айвазян С.А. Эконометрика. –М.: Маркет ДС, 2017. – 104 с.

26. Анисимов А.А. Макроэкономика. –М.: Юнити-Дана, 2016.– 600 с.

27. Анчишкин А.И. Прогнозирование темпов и факторов экономического роста. –М.: МАКС Пресс, 2017. – 300 с.

28. Фишер С. Р.Дорнбуш, Р.Шмалензи., «Экономика». «Дело». - М.: 1993. С.654.

29. Xajiyev B.D., Axmedov D.Q., Zaxidov G.E., Mambetjanov Q.Q. Iqtisodiy rivojlanish nazariyalari. Darslik. – T.: “Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi”, 2018. - 428 bet.

30. Корицкий А.В. Влияние человеческого капитала на экономический рост : учеб. пособие / А. В. Корицкий ; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т (Сибстрин). – Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2013. – 244 с.

31. Xajiyev B.D., Abdullayev S.O., Mambetjanov Q.Q. O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish strategiyasi. Darslik. – T.: “Zebo yulduzlari MChJ”, 2018. - 417 bet.
32. Inson taraqqiyoti. Darslik. I.f.d., prof. Q.X. Abdurahmonov tahriri ostida . – T.: Iqtisodiyot, 2013. – 542 b.
33. Дарон Асеомглу. Введение в теорию экономического роста: в 2 кн. Книга 2/ Дарон Асеомглу; пер. с англ. под науч. ред. Кирилла Сосунова- М.: Издательский дом “Дело” РАНХиГС, 2018.-736 с.- (Академический учебник).
34. «Технологии Четвертой промышленной революции : [перевод с английского] / Клаус Шваб, Николас Дэвис»: Эксмо; Москва; 2018
35. Четвертая промышленная революция: реалии и современные вызовы. X юбилейные Санкт-Петербургские социологические чтения : сборник материалов Международной научной конференции, 13–14 апреля 2018 г., Санкт-Петербург, Россия. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2018. – 896 с.
36. Barbara M. Fraumeni. Measuring economic growth and productivity. Beijing, China. 2020.
37. Istvan Konya. Economic growth in small open economies. Budapest, Hungary. 2018.
38. JHINGAN M.L. The Economics of Development and Planning/ VRINDA PUBLICATIONS (P) LTD. 2018
39. Economic Growth and Development: A Dynamic Dual Economy Approach.·2018
40. Todaro, Michael P. Economic development / Michael P. Todaro, New York University, Stephen C. Smith, The George Washington University. -- Twelfth Edition.
41. Salvatore, Dominick. International economics [electronic resource] / Dominick Salvatore. – 11th ed.
42. www.cer.uz - Иқтисодий тадқиқотлар ва ислохотлар маркази расмий сайти.

43. www.stat.uz- Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси расмий сайти.
44. <https://mineconomy.uz/>- Ўзбекистон Республикаси Иқтисодий тараққиёт ва камбағалликни қисқартириш вазирлиги расмий сайти
45. <https://cbu.uz/>- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki rasmiy sayti.
46. <https://mf.uz/uz> - O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi rasmiy sayti
47. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi milliy qonunchilik bazasi
48. <https://www.mininnovation.uz/>- O‘zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi rasmiy sayti
49. <https://uza.uz/uz> - O‘zbekiston Milliy axborot agentligi rasmiy sayti
50. <https://www.worldbank.org/en/home>- Jahon banki rasmiy sayti

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. IQTISODIYOT, BOZOR VA IQTISODIY SIYOSAT	9
1.1. Iqtisodiy siyosatga kirish kursining predmeti, maqsadi va vazifalari.	9
1.2. Davlatning iqtisodiy funksiyalari to'g'risidagi nazariyalar	12
1.3. Iqtisodiy siyosatning zarurligi va shakllari	21
Takrorlash uchun savollar	27
II BOB. IQTISODIY O'SISH	29
2.1. Iqtisodiy o'sishning mazmuni va turlari.....	29
2.2. Iqtisodiy o'sishning ko'rsatkichlari va omillari	42
2.3. Iqtisodiy o'sishni o'lchash.....	46
Takrorlash uchun savollar	57
III BOB. IQTISODIY SIYOSATNI ISHLAB CHIQUISH VOSITALARI VA CHEKLOVLAR	58
3.1. Iqtisodiy siyosat usullarining tasnifi.....	58
3.2. Iqtisodiy siyosatning institutsional asoslarini takomillashtirish.....	60
3.3. Iqtisodiy o'sishni ta'minlashda klasterlashtirish siyosati.....	70
3.4. Tuzilmaviy siyosat va iqtisodiyotni modernizatsiyalash	82
3.5. Urbanizatsiya jarayonlarining iqtisodiy siyosatga ta'siri	87
Takrorlash uchun savollar	93
IV BOB. O'ZBEKISTONDA DAVLAT MULKINI XUSUSIYLASHTIRISH VA BOSHQARISH – IQTISODIYOTNI TARTIBGA SOLISH VOSITASI	94
4.1. Davlat mulki va tadbirkorligi- iqtisodiy siyosatning muhim vositalari	94
4.2. O'zbekistonda davlat mulkini xususiylashtirishning maqsadi va bosqichlari	97
4.3. Mulknı davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning hozirgi bosqichining xususiyatlari	99
4.4. Davlat mulkini xususiylashtirish va boshqarish samaradorligini oshirish yo'llari.....	103
Takrorlash uchun savollar	109
V BOB. IJTIMOY-IQTISODIY RIVOJLANISHNI DASTURLASH, PROGNOZLASHTIRISH VA REJALASHTIRISH	110
5.1. Iqtisodiyotni prognozlashtirish, dasturlashning maqsadi va shakllari, usullari	110
5.2. Iqtisodiy rivojlanishni rejalashtirish va uning shakllari, usullari	112
5.3. O'zbekistonda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni prognozlashtirish va dasturlashning ustuvor yo'nalishlari	114
5.4. Eng muhim tarmoq, sohalarni rivojlantirish dasturlarining maqsadi va yo'nalishlari	117
Takrorlash uchun savollar	121
VI BOB. MOLIYAVIY SIYOSAT	122
6.1. Moliyaviy siyosatning mazmuni va tamoyillari	122
6.2. Moliyaviy siyosatning tarkibiy qismlari (yo'nalishlari).....	130

6.3. Hozirgi bosqichdagi moliya siyosati va uning o‘ziga xos xususiyatlari	138
Takrorlash uchun savollar	151
VII BOB. IQTISODIYOTDA MONOPOLIZMGA QARSHI SIYOSAT VA RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH.....	152
7.1. Raqobatning mohiyati, vazifalari, shakl va usullari	152
7.2. Davlatning iqtisodiy monopolizmga qarshi siyosati chora-tadbirlari	155
7.3. O‘zbekiston Respublikasida iqtisodiyotda monopolistik faoliyatni tartibga solish maqsadlari va yo‘nalishlari	157
Takrorlash uchun savollar	166
VIII BOB. DAVLATNING MINTAQAVIY SIYOSATI VA HUDUDLAR RIVOJLANISHINING ISTIQBOLLARI.....	167
8.1. Mintaqaviy iqtisodiyot va davlat mintaqaviy siyosatining mohiyati, printsiplari, maqsadlari	167
8.2. Hududlar rivojlanishini davlat tomonidan tartibga solishning ma‘muriy va iqtisodiy usullari hamda vositalari	170
8.3. O‘zbekistonda mintaqaviy siyosatning o‘ziga xos xususiyatlari	174
8.4. O‘zbekistonda hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish mexanizmini takomillashtirish.....	182
Takrorlash uchun savollar	192
IX BOB. JAMIYATNING IJTIMOIIY SOHASI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI.....	193
9.1. Jamiyatning ijtimoiy sohasi, uning mazmuni va ijtimoiy rivojlanishdagi roli	193
9.2. Davlatning ijtimoiy siyosatining mohiyati, maqsadi va vazifalari.....	198
9.3. O‘zbekistonda ijtimoiy siyosatning maqsadi, yo‘nalishlari va ijtimoiy sohada davlat boshqaruvi	202
Takrorlash uchun savollar	216
X BOB. DAVLATNING IQTISODIIY XAVFSIZLIKNI TA‘MINLASH VAZIFALARI.....	217
10.1. Iqtisodiy xavfsizlikni ta‘minlash mexanizmlari va uning strategik maqsadlari.....	217
10.2. Iqtisodiy xavfsizlikning namoyon bo‘lish shakllari. Shaxs, korxon va davlatning iqtisodiy xavfsizligi	221
10.3. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlari.....	224
10.4. Iqtisodiy xavfsizlik ko‘rsatkichlarining tahlikali chegaralari.....	232
Takrorlash uchun savollar	239
XI BOB. O‘ZBEKISTONDA TASHQI IQTISODIIY FAOLIYATNING DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLINISHI.....	240
11.1. Davlatning tashqi iqtisodiy siyosatining mohiyati va zaruriyati	240
11.2. Davlat tashqi iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlari va tarkibiy qismlari	243
11.3. Tashqi iqtisodiy faoliyatni davlat tomonidan tartibga solishning bilvosita va bevosita usullari	249
11.4. O‘zbekistonda tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish va takomillashtirish yo‘nalishlari	258

Takrorlash uchun savollar	261
XII BOB. DAVLATNING BYUDJET-SOLIQ (FISKAL) SIYOSATI.....	262
12.1. Davlat byudjeti va uning iqtisodiy mazmuni	262
12.2. O‘zbekistonda byudjet tuzilishi va byudjet tizimi.....	273
12.3. Davlat byudjeti daromadlari va xarajatlari tushunchalari va ularning tarkibi	282
Takrorlash uchun savollar	295
XIII BOB. DAVLATNING INNOVATSION SIYOSATI.....	296
13.1. Davlatning innovatsion siyosati korxonalar raqobatbardoshligini oshirishning muhim omili sifatida.....	296
13.2. Mamlakatda fan sohasida siyosat va uning asosiy yo‘nalishlari.....	301
Takrorlash uchun savollar	322
XIV. O‘ZBEKISTONDA AGRAR IQTISODIY SIYOSAT MOHIYATI, BOSQICHLARI VA ASOSIY YO‘NALISHLARI.....	323
14.1. Mamlakatda agrar islohotlarning zaruriyati va mohiyati	323
14.2. Agrar islohotlarning maqsadi, tamoyillari va huquqiy asoslari	332
14.3. Agrar islohatlarni amalga oshirish bosqichlari. Agrar sohani rivojlantirishga qaratilgan maqsadli dasturlarni amalga oshirish.....	340
14.4. O‘zbekistonda oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash masalalari.	346
GLOSSARIY	353
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI.....	365
MUNDARIJA.....	370

СОДЕРЖАНИЕ

ВВЕДЕНИЕ

Ошибка! Закладка не определена.

ГЛАВА I. ЭКОНОМИКА, РЫНОК И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА

.....
Ошибка! Закладка не определена.

1.1. Предмет, цель и задачи вводного курса экономической политики.....

Ошибка! Закладка не определена.

1.2. Теории об экономических функциях государства.....**Ошибка! Закладка не определена.**

1.3. Необходимость и формы **Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы27

ГЛАВА II. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

2. 1. Содержание и виды экономического роста
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

2. 2. Показатели и факторы экономического роста
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

2 . 3. Измерение экономического роста
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА III. ИНСТРУМЕНТЫ И ОГРАНИЧЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ

.....**Ошибка!**

Закладка не определена.

3.1. Классификация методов экономической политики
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

3.2. Совершенствование институциональных основ **Ошибка! Закладка не определена.**

3.3 . Политика кластеризации в содействии экономическому росту70

3.4 . Структурная политика и экономическая модернизация
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

3.5 Влияние процессов урбанизации на экономическую политику
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА IV. ПРИВАТИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫМ ИМУЩЕСТВОМ В УЗБЕКИСТАНЕ – СРЕДСТВО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЭКОНОМИКИ

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

4.1. Государственная собственность и предпринимательство – важные инструменты экономической политики
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

4.2. Цели и этапы приватизации государственного имущества в Узбекистане
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

4.3. Особенности современного этапа экспроприации и приватизации имущества
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

4.4. Пути повышения эффективности приватизации и управления государственным имуществом
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные

вопросы

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

ГЛАВА V. ПРОГРАММИРОВАНИЕ, ПРОГНОЗИРОВАНИЕ И ПЛАНИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

5.1. Назначение и формы, методы экономического прогнозирования, программирование

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

5.2 Планирование экономического развития, его формы и методы
.....**Ошибка! Залкада не определена.**

5.3 Приоритетные направления прогнозирования и программирования социально-экономического развития Узбекистана

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

5.4. Цели и направления программ развития важнейших отраслей и сфер
..**Ошибка! Залкада не определена.**

Контрольные

вопросы

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

ГЛАВА VI. ФИНАНСОВАЯ ПОЛИТИКА

.....**Ошибка! Залкада не определена.**

6.1. Содержание и принципы финансовой политики
.....**Ошибка! Залкада не определена.**

6.2 . Компоненты (направления) финансовой политики
.....**Ошибка! Залкада не определена.**

6.3. Финансовая политика на современном этапе и ее характеристики
.....**Ошибка! Залкада не определена.**

Контрольные вопросы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА VII. РАЗВИТИЕ АНТИМОНОПОЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И КОНКУРЕНЦИИ В ЭКОНОМИКЕ
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

7.1. Характер, задачи, формы и методы соревнований
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

7.2. Меры государственной политики против экономической монополии
..**Ошибка! Закладка не определена.**

7.3. Цели и направления регулирования монополистической деятельности в экономике Республики Узбекистан
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА VIII . ГОСУДАРСТВЕННАЯ РЕГИОНАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

8.1. Сущность, принципы, цели региональной экономики и государственной региональной политики
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

8.2 . Административно-экономические методы и средства государственного регулирования регионального развития
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

8.3. Особенности региональной политики в Узбекистане
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

8.4. Совершенствование механизма разработки и реализации региональных программ социально-экономического развития в Узбекистане
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

IX .СОЦИАЛЬНАЯ СФЕРА ОБЩЕСТВА И СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ГОСУДАРСТВА

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

9.1. Социальная сфера общества, ее содержание и роль в общественном развитии

.....**Ошибка!**

Закладка не определена.

9.2 Сущность, цель и задачи социальной политики государства
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

9.3. Задачи, направления социальной политики и государственного управления в социальной сфере в Узбекистане
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА X. ОБЯЗАННОСТИ ПО ОБЕСПЕЧЕНИЮ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ГОСУДАРСТВА

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

10.1. Механизмы обеспечения экономической безопасности и ее стратегические цели

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

10.2. Проявления экономической безопасности. Экономическая безопасность личности, предприятия и государства
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

10.3. Показатели экономической безопасности
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

10.4. Опасные пределы показателей экономической безопасности
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

Повторить вопросы
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

ГЛАВА XI. ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УЗБЕКИСТАНЕ**Ошибка! Залкадка не определена.**

11.1. Сущность и необходимость внешнеэкономической политики государства
.....**Ошибка!**
Залкадка не определена.

11.2. Основные направления и составляющие внешнеэкономической политики государства
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

11.3. Косвенные и прямые методы государственного регулирования внешнеэкономической деятельности
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

11.4. Направления либерализации и совершенствования внешнеэкономической деятельности в Узбекистане
.....**Ошибка! Залкадка не определена.**

Контрольные вопросы.....261

ГЛАВА XII. ГОСУДАРСТВЕННАЯ БЮДЖЕТНО-НАЛОГОВАЯ (ФИСКАЛЬНАЯ) ПОЛИТИКА

.....Ошибка! Закладка не определена.

12. 1. Государственный бюджет и его экономическое содержание

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

12.2 . Структура бюджета и бюджетная система в **Ошибка! Закладка не определена.**

12. 3. Понятия доходов и расходов государственного бюджета и их состав

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

Контрольные вопросы

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

ГЛАВА XIII. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ИННОВАЦИОННАЯ ПОЛИТИКА

.....**Ошибка! Закладка не определена.**

13.1 . Инновационная политика государства как важный фактор повышения

Ошибка! Закладка не определена.

13.2 . Политика в области науки в стране и ее основные направления301

Контрольные

вопросы.....**Ошибка!**

Закладка не определена.

XIV. ХАРАКТЕР, ЭТАПЫ И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ В УЗБЕКИСТАНЕ .

.....**Ошибка! Закладка не определена.23**

14.1. Необходимость и сущность аграрных реформ в стране

.....**Ошибка! Закладка не определена.23**

14.2. Цель, принципы и правовая основа аграрной реформы
.....**Ошибка! Закладка не определена.**32

14.3 . Этапы реализации аграрной реформы. Реализация целевых программ,
направленных на развитие аграрного сектора.
.....**Ошибка! Закладка не определена.**40

14.4 . Вопросы обеспечения безопасности пищевых продуктов в Узбекистане.
.....**Ош
ибка! Закладка не определена.**46

ГЛОССАРИЙ

.....**Ошибка!**
Закладка не определена.54

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА 366

СОДЕРЖАНИЕ

.....**Ошибка! Закладка не
определена.**

CONTENT

INTRODUCTION

.....Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER I. ECONOMY, MARKET AND ECONOMIC POLICY

.....
Ошибка! Закладка не определена.

1.1. Subject, goal and objectives of the introductory course of economic policy.
.....9

1.2. Theories about the economic functions of the state
.....0

Ошибка! Закладка не определена.

1.3. Necessity and forms of **Ошибка! Закладка не определена.**

Questions 27

CHAPTER II. ECONOMIC GROWTH

Ошибка! Закладка не определена.

2. 1. Content and types of economic growth

Ошибка! Закладка не определена.

2. 2. Indicators and factors of economic growth

Ошибка! Закладка не определена.

2 . 3. Measuring economic growth

Ошибка! Закладка не определена.

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER III. INSTRUMENTS AND LIMITATIONS OF ECONOMIC POLICY

.....

Ошибка! Закладка не определена.

3.1. Classification of economic policy methods

Ошибка! Закладка не определена.

3.2. Improving the Institutional Framework **Ошибка! Закладка не определена.**

3.3 . Clustering policy in promoting economic growth	70
3.4 . Structural policy and economic modernization	
Ошибка! Закладка не определена.	
3.5 Impact of urbanization processes on economic policy	
Ошибка! Закладка не определена.	
Questions	
Ошибка! Закладка не определена.	
CHAPTER IV. Privatization and management of state property in Uzbekistan	
- a means of regulating the economy	
Ошибка! Закладка не определена.	
4.1. State property and entrepreneurship are important instruments of economic policy	
Ошибка! Закладка не определена.	
4.2. Goals and stages of privatization of state property in Uzbekistan	
Ошибка! Закладка не определена.	
4.3. Features of the current stage of expropriation and privatization of property	
Ошибка! Закладка не определена.	
4.4. Ways to improve the efficiency of privatization and management of state property	
Ошибка! Закладка не определена.	
Questions	
Ошибка! Закладка не определена.	
CHAPTER V. PROGRAMMING, FORECASTING AND PLANNING OF SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT.....	
110	
5.1. Purpose and forms, methods of economic forecasting, programming	
Ошибка! Закладка не определена.	

5.2 Planning of economic development, its forms and methods	
Ошибка! Закладка не определена.	
5.3 Priority areas for forecasting and programming the socio-economic development of Uzbekistan	
Ошибка! Закладка не определена.	
5.4. Goals and directions of development programs for the most important industries and areas	
Ошибка! Закладка не определена.	
Questions	
Ошибка! Закладка не определена.	
CHAPTER VI. FINANCIAL POLICY
Ошибка! Закладка не определена.	
6.1. Content and principles of financial policy	
Ошибка! Закладка не определена.	
6.2 . Components (directions) of financial policy	
Ошибка! Закладка не определена.	
6.3. Financial policy at the present stage and its characteristics	
Ошибка! Закладка не определена.	
Questions	
Ошибка! Закладка не определена.	
CHAPTER VII. DEVELOPMENT OF ANTI-MONOPOLY POLICY AND COMPETITION IN THE ECONOMY
Ошибка! Закладка не определена.	
7.1. Nature, tasks, forms and methods of competitions	
Ошибка! Закладка не определена.	
7.2. State policy measures against economic monopoly	
Ошибка! Закладка не определена.	
7.3. Goals and directions of regulation of monopolistic activity in the economy of the Republic of Uzbekistan	
Ошибка! Закладка не определена.	

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER VIII. STATE REGIONAL POLICY AND PROSPECTS OF REGIONAL DEVELOPMENT

Ошибка! Закладка не определена.

8.1. Essence, principles, goals of the regional economy and state regional policy

Ошибка! Закладка не определена.

8.2 . Administrative and economic methods and means of state regulation of regional development

Ошибка! Закладка не определена.

8.3. Peculiarities of regional policy in Uzbekistan

Ошибка! Закладка не определена.

8.4. Improving the mechanism for the development and implementation of regional programs for socio-economic development in Uzbekistan

Ошибка! Закладка не определена.

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

IX . SOCIAL SPHERE OF THE SOCIETY AND THE SOCIAL POLICY OF THE STATE

Ошибка! Закладка не определена.

9.1. The social sphere of society, its content and role in social development

Ошибка! Закладка не определена.

9.2 Essence, purpose and objectives of the social policy of the state

Ошибка! Закладка не определена.

9.3. Tasks, directions of social policy and public administration in the social sphere in Uzbekistan

Ошибка! Закладка не определена.

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER X. RESPONSIBILITIES TO ENSURE THE ECONOMIC SECURITY OF THE STATE

Ошибка! Закладка не определена.

10.1. Mechanisms for ensuring economic security and its strategic goals

Ошибка! Закладка не определена.

10.2. Manifestations of economic security. Economic security of the individual, enterprise and state

Ошибка! Закладка не определена.

10.3 . Indicators of economic security

Ошибка! Закладка не определена.

10.4 . Dangerous limits of indicators of economic security

Ошибка! Закладка не определена.

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER XI. STATE REGULATION OF FOREIGN ECONOMIC ACTIVITIES IN UZBEKISTAN.....

Ошибка! Закладка не определена.

11.1 . The essence and necessity of the foreign economic policy of the state

Ошибка! Закладка не определена.

11.2 . The main directions and components of the foreign economic policy of the state

Ошибка! Закладка не определена.

11.3 . Indirect and direct methods of state regulation of foreign economic activity

.....
Ошибка! Закладка не определена.

11.4 . Directions of liberalization and improvement of foreign economic activity in Uzbekistan

Ошибка! Закладка не определена.

Questions 261

CHAPTER XII. STATE BUDGET AND TAX (FISCAL) POLICY

.....
Ошибка! Закладка не определена.

12.1 . The state budget and its economic content

Ошибка! Закладка не определена.

12.2 . Budget structure and budget system in **Ошибка! Закладка не определена.**

12. 3. The concepts of revenues and expenditures of the state budget and their composition.....

Ошибка! Закладка не определена.

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

CHAPTER XIII. STATE INNOVATION POLICY

.....
Ошибка! Закладка не определена.

13.1 . Innovative policy of the state as an important factor in increasing the

Ошибка! Закладка не определена.

13.2 . Policy in the field of science in the country and its main directions 301

Questions

Ошибка! Закладка не определена.

XIV. NATURE , STAGES AND MAIN DIRECTIONS OF AGRICULTURAL ECONOMIC POLICY IN UZBEKISTAN.....

Ошибка! Закладка не определена.23

14.1. Necessity and essence of agrarian reforms in the country	
Ошибка! Закладка не определена.	23
14.2. Purpose, principles and legal basis of agrarian reform	
Ошибка! Закладка не определена.	32
14.3. Stages of implementation of agrarian reform. Implementation of targeted programs aimed at the development of the agricultural sector.	
Ошибка! Закладка не определена.	40
14.4. Issues of ensuring food safety in Uzbekistan.....	
Ошибка! Закладка не определена.	46
GLOSSARY	
Ошибка! Закладка не определена.	54
REFERENCES	366
CONTENTS	
Ошибка! Закладка не определена.	